МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ОДЕСЬКА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ»

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ДАВИДОВА Ірина Віталівна

УДК 347.135:004.77

ДИСЕРТАЦІЯ
ПРАВОЧИНИ ТА ЇХ НЕДІЙСНІСТЬ В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Спеціальність: 12.00.03 – цивільне прав і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право
Галузь знань – 08-Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів та текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело _____І.В. Давидова

Науковий консультант:
Харитонов Євген Олегович,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України,
заслужений діяч науки і техніки України

Одеса – 2018

АНОТАЦІЯ

Давидова І.В. **Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві.** – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне прав і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. – Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, 2018.

Дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві, що ґрунтується на комплексному аналізі проблем нормативно-правового та правозастосовного характеру, які виникають при використанні зазначених категорій, а також внесенні науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на удосконалення норм цивільного законодавства, зокрема, ЦК України, що регулюють відносини у сфері використання інформаційних технологій.

У дисертації сформовано концепцію правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві, сутність якої полягає у визнанні існування правочинів «традиційних», «перехідних» та «нових», що відображає особливості формування інформаційного суспільства та забезпечує ефективне використання інформаційних технологій при вчиненні правочинів, запобігання виникненню проблем, пов’язаних з юридичною кваліфікацією дій, вчинених з використанням систем розподіленого реєстру (типу блокчейн). При цьому доведено, що трактування дій, вчинених за допомогою платформи блокчейн, як ІТ-правочину, можливе лише шляхом формування нової концепції правочину в умовах інформаційного суспільства з розробкою відповідного правового механізму захисту прав учасників відповідних відносин, зокрема, концепції недійсності ІТ-правочинів. Практичне значення запропонованої концепції полягає у тому, що вона може слугувати методологічним підґрунтям визначення наслідків недійсності правочинів відповідно до загальних принципів

справедливості, розумності, необхідності відшкодування збитків, закріплених у чинному законодавстві.

В результаті проведеного дослідження запропоновано авторське визначення поняття ІТ-правочину як дії суб'єкта цивільного права, що вчиняється у сфері застосування та/або за допомогою інформаційних технологій, і спрямовані на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків.

Запропоновано класифікувати ІТ-правочини залежно від характеру і ступеня використання інформаційних технологій, внаслідок чого пропонується розрізняти: 1) ІТ-правочини, які є діями суб'єктів цивільного права, але не можливі (не існують) поза ІТ-сферою, і можуть бути вчинені за допомогою різних технологій (найбільш популярною з яких наразі є блокчейн). Останні за своєю сутністю є приватно-правовими феноменами; 2) традиційні за сутністю правочини, пов'язані з ІТ-сферою, що вчиняються за допомогою інформаційних технологій: електронні за формою правочини та такі, що пов'язані з використанням різного роду електронних засобів для їх вчинення.

Зроблено висновок про те, що в результаті поширення інформаційних технологій звичні (традиційні) правочини трансформуються в електронні правочини, смарт-контракти тощо, які можуть (хоча поки і не завжди) укладатися суб'єктами права без особистого контакту, паперових текстів договорів, особистих (власноручних) підписів тощо. Це нова фаза розвитку, переломний момент, який має відбутися не лише в сфері технічного забезпечення можливостей такого укладення правочинів, але й у свідомості кожної особи.

Встановлено розширення традиційного кола суб'єктів цивільних правовідносин за рахунок «віртуальних суб'єктів» як особливості суб'єктного складу правочинів в умовах розвитку інформаційного суспільства, що з часом може мати наслідком визнання за певних умов учасниками (квазі-суб'єктами), які можуть вчиняти ІТ-правочини, роботів, оснащених штучним інтелектом, зокрема, у випадках вчинення ними правочинів на базі попередньої

домовленості фізичних осіб-їхніх власників. Нині має місце «початковий етап» впровадження штучного інтелекту у різні сфери суспільного життя, що потребує виваженого законодавчого регулювання та послідовного апробування на практиці.

Зроблено висновок про те, що крім «традиційних» суб'єктів ІТ-правовідносин (наприклад, провайдерів, виробників, користувачів/ споживачів інтернет-послуг тощо), у ІТ-сфері виникають ще й «віртуальні організації», «віртуальні підприємства», «віртуальні корпорації», «віртуальні офіси», які на відміну від звичайних організацій можуть вирішити проблему, що виникла, без залучення значних матеріальних коштів шляхом пошуку нових партнерів, які мають відповідні ресурси, знання й можливості для спільної організації та реалізації відповідної діяльності.

Встановлено розширення кола об'єктів цивільних прав як особливості розвитку інформаційних технологій. Крім традиційних об'єктів, до яких законодавець відносить речі, в тому числі гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, інші матеріальні і нематеріальні блага, виділено специфічні об'єкти цивільних прав у ІТ-сфері, зокрема: ІТ-активи, доменне ім'я, веб-сайт як майновий комплекс, Інтернет речей, криптовалюти тощо.

В дисертації доведено доцільність трансформації концепції розуміння блокчейну від його «технічного» розуміння (як ІТ-механізму) до правового закріплення того положення, що за допомогою технології блокчейн можуть прийматися рішення, спрямовані на захист прав та інтересів особи, яка вчиняє юридичні дії у ІТ-сфері або за допомогою ІТ-засобів.

Виділено наступні переваги використання блокчейну при укладенні правочинів: перехід на електронний документообіг; підвищення прозорості реалізації правочину; зниження ризику шахрайства, фальсифікації документів, даних тощо; збільшення швидкості транзакцій; скорочення витрат сторін на супроводження правочину; оптимізація внутрішніх процесів банків; відсутність

необхідності залучати третю сторону в якості гаранта дотримання умов; можливість легко проводити аудит виконання контрактів.

Обґрунтовано, що в результаті функціонування інформаційного правового простору відбувається формування інформаційного правового середовища, центром якого виступає людина, яка бере участь у суспільних зв'язках і відносинах в рамках правового поля. Основною метою інформаційного суспільства є створення умов, які б стимулювали кожного добровільно виконувати закони, розвивати сфери виробництва, необхідні для всього суспільства; пріоритетність диспозитивного методу, що свідчить про висування особи, її потреб та інтересів на перше місце.

Зроблено висновок, що процес становлення інформаційного суспільства супроводжується вимогами трансформації правосвідомості громадян, забезпечення відповідності їхньої поведінки моральним засадам такого суспільства, формування інформаційної культури, нових підходів до розуміння низки правових концептів та категорій, з'ясування яких у сукупності дасть можливість вирішити низку актуальних завдань сьогодення**.**

Однією з особливостей розуміння правочину є те, що він може розглядатися і як джерело цивільного законодавства, і як підстава виникнення цивільних прав та обов'язків. Цим правочини відрізняються від актів цивільного законодавства та актів управління, котрі видають органи державної влади та управління, виступаючи як суб'єкти публічного права. На відміну від видання актів законодавства та актів управління, які являють собою засіб реалізації суб'єктами публічної влади покладених на них державою функцій і здійснюється у межах їхньої компетенції, правочин є актом реалізації приватною особою її природного права свободи.

Обґрунтовано положення щодо розрізнення «фактичних» та «юридичних» правочинів, що за аналогією випливає з визнання факту існування фактичних і юридичних дій, де одна фактична дія може складатися з кількох юридичних дій, одна або декілька з останніх будуть мати ознаки правочину (особливо це актуально в правочинах у сфері використання інформаційних технологій).

Запропоновано під електронним цифровим підписом розуміти не тільки стадію (необхідну умову) оформлення правочину, але й визначати його як самостійну правову категорію, тобто розглядати електронний цифровий підпис як: 1) технічну дію; 2) умову дійсності правочину; 3) як правочин.

Зроблено висновок про необхідність врахування особливих підстав визнання недійсним правочину, укладеного за допомогою технології блокчейн, зокрема, врахування значення технічної помилки, коли запису блокчейн передувало невірне внесення даних, що потягло хибність усіх наступних операцій, здійснених на підставі невірних первісних даних.

Встановлено, що з метою визнання правомірності дій учасників блокчейну, недійсності ІТ-правочинів, вчинених з порушенням правових норм тощо юридичні трансформації у цій галузі повинні відбуватися із урахуванням особливостей «машинного мислення», для якого є проблемним врахування таких суб'єктивних чинників, як умисел, помилка, введення в оману тощо. Тому наголошено на необхідності передбачення застосування наслідків недійсності ІТ-правочинів лише за умови рішення суду про визнання такого правочину недійсним, не покладаючись лише на автоматичні програми (алгоритми), які не враховують «людського фактору».

Обґрунтовано тезу про ризики негативного впливу цифрового середовища, зокрема Інтернету, на волю особи, що спричинено великою кількість різної, іноді протилежної за змістом інформації, що може заплутати особу, ввести в оману. Також може мати місце цілеспрямований вплив на волю чи волевиявлення особи, схилення до вчинення певних дій, в тому числі укладання правочинів. Це може бути неякісна або обманна реклама, використання ефекту 25-го кадру, фейкова інформація, інформація з елементами психологічного тиску (гіпнозу) тощо.

Зроблено висновок про значний вплив ЗМІ, соціальних мереж та інших можливостей технологічного характеру на формування у особи бачення подій, враження від запропонованого товару. Доведено вплив фейкової інформації (якою можна вважати як перекручену, так і вигадану, абсолютно неправдиву

інформацію, розповсюджену за допомогою соціальних медіа, ЗМІ) на формування у особи хибного враження та формування помилкових висновків щодо пропозицій товарів, робіт, послуг що по суті є введенням особи в оману.

Запропоновано доповнити ЦК України правовими визначеннями категорій «правопорядок» і «моральність», що звузить можливість суддівського розсуду в застосуванні відповідних норм і дозволить кожному учаснику відповідного правочину найбільш точно кваліфікувати свої дії та усвідомлювати можливі негативні для себе наслідки.

Категорія недійсності правочинів розглядається як структурний елемент механізму захисту прав учасників цивільних відносин і в цілому має своєю метою припинення поведінки, що відхиляється від правових норм. Визнання недійсними правочинів у системі цивільно-правових охоронних заходів визначається необхідністю захисту порушених прав добросовісних осіб у випадках, коли умови цивільного законодавства щодо дійсності правочину не дотримані.

Удосконалено класифікацію недійсних правочинів з вадами волі. Запропоновано їх поділ на: 1) правочини, в яких внутрішня воля сформувалась невірно (правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини; 2) правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину (правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом насильства; правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною).

Зроблено висновок про те, що існуючі положення про нікчемність правочину, який не відповідає вимогам закону або іншим нормативно-правовим актам, не сприяють стабільності цивільного обороту і не відповідають інтересам його сторін, оскільки такі правочини в імперативній формі визнаються недійсними. Однак, не кожна невідповідність правочину окремим нормам закону та іншим правовим актам повинна виступати підставою його

нікчемності і є настільки значимою з юридичної точки зору для дійсності правочину. В інтересах цивільного обороту доцільно у кожному конкретному випадку досліджувати обґрунтованість і аргументованість визнання відповідного правочину недійсним.

Попри особливості, які виникають при вчиненні правочинів в інформаційному суспільстві, визнання правочинів недійсними (у тому числі ІТ-правочинів) може відбуватися на загальних засадах цивільного права, властивих цій галузі. Враховуючи методологічно важливе положення про «подвійне» розуміння правочину в цивілістиці, ведучи мову про визнання правочинів недійсними, необхідно враховувати, що у ЦК України йдеться про недійсність правочину як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Відповідно і підстави визнання його недійсним, і наслідки визначаються стосовно юридичного факту.

Обґрунтовано необхідність використання у судовій та правовій практиці рішень Європейського суду з прав людини в частині тлумачення і застосування Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод; імплементацію норм, поглядів, принципів європейського законодавства в практиці Верховного Суду щодо витребування придбаного у територіальної громади майна в контексті положень Першого протоколу Конвенції в частині захисту права власності.

Визначено, що двостороння реституція як загальний наслідок недійсності правочинів може бути застосована до ІТ-правочинів за аналогією з традиційними правочинами, що стосується в основному оспорюваних правочинів. В контексті можливості використання системи розподіленого реєстру (такого як блокчейн) запропоновано передбачити автоматичне виконання програмою наслідків визнаного недійсним правочину на підставі винесеного рішення суду про це, де реституція може забезпечуватися у вигляді автоматичного внесення даних в державний реєстр права власності. Використання перевірки умов правочину на блокчейні із застосуванням смарт-контрактів може забезпечити недопущення вчинення нікчемних правочинів

(наприклад, вчинення правочину за межами цивільної дієздатності особи, без дозволу органів опіки та піклування, який суперечить публічному порядку). Аналогічно можуть бути застосовані і додаткові наслідки, завдані недійсністю ІТ-правочину. За умови наявності судового рішення про настання додаткових наслідків недійсності ІТ-правочину програма може передбачати автоматичне переведення коштів на користь постраждалої сторони, що значно б спростило процес виконання рішень.

Ключові слова: правочин, інформаційне суспільство, ІТ-право, інформаційні технології, суб'єктний склад правочину, об'єкт правочину, підстави визнання правочинів недійсними, нікчемний правочин, оспорюваний правочин, наслідки недійсність правочину, блокчейн, смарт-контракт.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика: моногр. Одеса: Юридична література, 2018. 368 с.

Рецензії: Басай В. Д. Рецензія на монографію Давидової І. В. «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика». Часопис цивілістики: науково-практичний журнал. 2018. № 29. С. 201–202; Голубєва Н. Ю. Рецензія на монографію Давидової І. В. «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика». Право.ua. 2018. № 2. С. 164–165.

2. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Цивільне законодавство і категорія правочинів. *Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та*

концепти): моногр. За заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2012. С. 205–221.

3. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Особливості підстав виникнення цивільних правовідносин у ІТ-сфері. *ІТ-право: поняття та сутність:* моногр. / За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 161–184.

4. Давидова І. В. Правочини у ІТ-сфері та інформаційна безпека. *ІТ-право та інформаційна безпека:* моногр. / За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 74–86.

5. Davydova I. It transactions and information security. *Information security and IT law in conditions of integration processes* / Edited by O. Kharytonova, E. Kharytonov. Riga: Izdevnieciba Baltija Publishing, 2017. P. 87–97.

6. Давидова І. В. Блокчейн та категорія правочину. *Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу:* моногр. / За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса: Юридична література, 2018. С. 59–92.

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Давидова І. В. Особливості правового регулювання недійсності правочинів за ЦК та господарських зобов'язань за ГК України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2012. Вип. 12 (№ 1028). С. 158–160.

2. Давидова І. В. До проблеми визначення категорії обману в римському праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2011. № 17. С. 100–103.

3. Давидова І. В. Категорія помилки в цивільному праві та законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 66. С. 36–42.

4. Давидова І. В. Обман як підстава недійсності правочину в римському приватному праві та сучасному цивільному законодавстві. *Митна справа*: науково-аналітичний журнал. 2012. № 5. Частина 2. Книга 1. С. 268–272.

5. Давидова І. В. Відповідність правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності за цивільним законодавством України. *Митна справа*: науково-аналітичний журнал. 2013. № 1 (85), частина 2, книга 2 (січень-лютий). С. 210–214.

6. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету,* Серія Право. 2013. № 23. Ч. 1. Т. 1. С. 186–189.

7. Давидова І. В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2014. Вип. 16. С. 118–121.

8. Давидова І. В. Недійсність господарського договору за законодавством України *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2014. №2. URL: www.pap.in.ua.

9. Давидова І. В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія «Юридичні науки». 2014. № 3. С. 140–143.

10. Давидова І. В. До питання про особливості господарських договорів. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2014. Вип. 17. С. 60–63.

11. Давидова І. В. Загальна характеристика категорії «правочин» за діючим законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2014. № 6. URL: www.pap.in.ua

12. Давидова І. В. Недійсність фіктивного правочину: загальна характеристика. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. Запоріжжя, 2014. № 6. URL: www.lsej.org.ua

13. Давидова І. В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб’єктами цивільних правовідносин. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2015. Вип. 18. С. 25–28.

14. Davidova I. General characteristics of fictitious transaction. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2016. Вип. 20. С. 29–32.

15. Давидова І. В. До питання про недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2016. Вип. 22. С. 51–55.

16. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 23. С. 23–25.

17. Давидова І. В. До питання про історію виникнення господарських договірних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2017. № 6. URL: www.pap.in.ua

18. Давидова І. В. Технологія блокчейн: перспективи розвитку в Україні. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 26. С. 38–41.

19. Давидова І. В. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 27. С. 38–41.

20. Давидова І. В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 28. С. 45–49.

21. Давидова І. В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія Право. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 83–85.

22. Давидова І. В. Вади волі в правочині як умова його недійсності: від римського права до сьогодення. *Lex Portus*: юридичний науковий журнал. Одеса: Гельветика, 2018. № 1. С. 145–152.

23. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Категорії правочину: від римського negotium до «ІТ-правочину». *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2018. Вип. 29. С. 89–94.

Наукові статті в зарубіжних виданнях:

1. Davidova I. Relation of misconception and fraud as conditions for invalidity for legal transactons. *Legea si Viata:* Международный научно-практический правовой журнал. 2013. № 9/1 (261). С. 69–72.

2. Давидова І. В. Правочини в інформаційному суспільстві: перспективи розвитку. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. Частина 2. С. 47–51.

3. Davydova I. The influence of sense of justice on the execution of transactions in conditions of the development of information society. *Legea si Viata*: Международный научно-практический правовой журнал. 2018. – № 6 (318). – С. 40–44.

4. Давидова І. В. Трансформації розуміння категорії «правочин» в інформаційному суспільстві. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3. Частина 2. С. 59–63.

5. Davydova I. The Category of Invalidity of Transaction in Civil Law: From Roman Law to Modern Times. *The Journal of Legal Studies*. June 2018. № 2 (2). VOLUME 47. P. 577–585.

Наукові статті в інших виданнях:

1. Давидова І. В. ЕЦП та інші ідентифікатори особи, як чинники гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу. *Молодий вчений*. 2017. № 12 (52). С. 287–291.

Тези доповідей і наукових повідомлень:

1. Давидова І. В. Щодо визначення категорії «правочин» в цивільному праві. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Київ: Білоцерківдрук, 2013. С. 45–47.

2. Давидова І. В. Щодо співвідношення понять «правочин» та «угода» за законодавством України. *Проблеми вдосконалення цивільного законодавства*

України: матеріали круглого столу (м. Одеса, 12 травня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 44–46.

3. Давидова І. В. Недійсність правочинів за цивільним кодексом України та недійсність господарського зобов'язання за Господарським кодексом України. *Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 74–77.

4. Давидова І. В. Визнання авторського договору недійсним. *Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату:* матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 111–114.

5. Давидова І. В. Щодо формування волі юридичної особи: деякі проблемні питання. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 16-17 лютого 2013 р.). Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 35–36.

6. Давидова І. В. «Правочин» в цивільному праві та законодавстві. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Т. 2. Одеса: Фенікс, 2013. С. 572–573.

7. Давидова І. В. До питання про цивільно-правові наслідки недійсності правочину за законодавством України. *Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 25 травня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 31–34.

8. Давидова І. В. Віндикація, як спосіб захисту права власності за цивільним законодавством України. *Нова редакція Конституції України та вдосконалення цивільного законодавства: проблеми гармонізації*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 14 вересня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 49–51.

9. Давидова І. В. Поняття добросовісності і недобросовісності набувача за цивільним законодавством України. *Цивільний кодекс України*

досвід 10-ти років застосування: Цивілістичні читання присвячені пам'яті І.В. Шерешевського: матеріали інтернет-конференції (м. Одеса, 6 грудня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 12–14.

10. Давидова І. В. До питання про співвідношення реституції та віндикації. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. С. 265–267.

11. Давидова І. В. До питання про недійсність правочину в римському праві. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 5-6 грудня 2014 р.). Дніпропетровськ , 2014. С. 21–22.

12. Давидова І. В. До питання про правосуб'єктність юридичної особи. *Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства*: Цивілістичні читання присвячені пам'яті І. В. Шерешевського: Матеріали Інтернет-конференції (м. Одеса, 5 грудня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. С. 28–29.

13. Давидова І. В. До питання про правоздатності юридичної особи. *Римське право і сучасність*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 41–43.

14. Давидова І. В. До питання про відповідність правочину моральним засадам суспільства. *Від засад римського права до принципів приватного права ЄС:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 37–40.

15. Давидова І. В. До питання про спеціальні наслідки недійсності правочинів у цивільному законодавстві України, Республіки Молдова та за *Модельними правилами європейського приватного права. Досвід правових реформ України та Республіки Молдова на шляху до євроінтеграції:* матеріали Міжнародної Інтернет-конференції (м. Одеса, 28 березня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 11–12.

16. Давыдова И. В. Недействительность сделок, совершенных представителем с превышением полномочий. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 433–435.

17. Давидова І. В. Особливості тлумачення односторонніх договорів. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 52–54.

18. Давыдова И. В. К вопросу о защите прав и интересов детей при заключении сделок относительно недвижимого имущества. *Актуальні проблеми захисту права власності*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 червня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 47–49.

19. Давидова І. В. Щодо окремих питань недійсності правочинів у судових спорах за участі дітей. *Особливості розгляду сімейних спорів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 21–23.

20. Давидова І. В. Дозвіл органу опіки та піклування, як необхідна умова дійсності правочину щодо розпорядження майна дитини. *Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС:* матеріали Міжнародної інтернет-конференції, присвяченої пам'яті І. В. Шерешевського (м. Одеса, 2 грудня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 37–40.

21. Давидова І. В. До питання про застосування рішень ЄСПЛ у справах про визнання договорів недійсними. *Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів*: матеріали науково-практичного круглого столу (м. Івано-Франківськ, 9 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ: видавн. Голіней О. В., 2016. С. 52–55.

22. Давидова І. В. До питання про тлумачення змісту міжнародних договорів. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права*:

матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 24 лютого 2017 р.). Одеса, 2017. С. 53–54.

23. Давидова І. В. Окремі питання укладання правочинів в світлі євроінтеграційних процесів. *Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 10-11 березня 2017 р.) Юридичний факультет Янка Єсенського Університету Данубіус. Сладковічево, 2017. С. 102–105.

24. Давидова І. В. Використання електронного підпису при вчиненні правочинів. *Правове регулювання IT-відносин*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 травня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 16–18.

25. Давидова І. В. Криптографічний захист інформації в контексті використання електронного цифрового підпису при вчинення правочинів. *Традиції та новації юридичної науки:* минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). У 2х томах: Т. 2. Одеса: Фенікс, 2017. С. 508–511.

26. Давидова І. В. Переваги технології блокчейн як свідчення її перспективності. *IT-право та цифрове суспільство*: матеріали Всеукраїнської конференції (м. Одеса, 24 листопада 2017 р.). Одеса: Юридична література, 2017. С. 11–13.

27. Давидова І. В. Проблемні питання застосування технології блокчейн в Україні. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України:* матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 92–94.

28. Давидова І.В. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних*

прав: матеріали круглого столу, присвяченому пам'яті професора Азімова Ч.Н. (м. Харків, 21 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 84–87.

29. Давидова І. В. Юридичні факти як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. *Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 грудня 2017 р.). Київ: ФОП Кандиба Т. П. 2018. С. 104–107.

30. Давидова І. В. Підстави виникнення правовідносин в інформаційному суспільстві. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р.). Одеса: Гельветика, 2017. С. 75–77.

31. Давидова І. В. Блокчейн-технології в Україні та за її межами. *Актуальні проблеми приватного права* (присвячена 96-річниці з дня народження д.ю.н., проф. В.П. Маслова): матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 14 лютого 2018 р.). Харків: Право, 2018. С. 152–155.

32. Давидова І. В. Правові проблеми впровадження технології блокчейн: зарубіжний досвід. *Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи:* матеріали VIII Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 19-20 квітня 2018 р.). Київ: Білоцерківдрук, 2018. С. 134–140.

33. Давидова І. В. Деякі особливості правочинів в інформаційному суспільстві. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса: Гельветика. Т. 2. С. 479–482.

34. Давидова І. В. Смарт-контракти - правочини майбутнього. *Римське право і сучасність: актуальна проблема «Від римського приватного права до IT права»*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 45–47.

35. Давидова І. В. Деякі особливості суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали щорічної Науково-практичної конференції, з нагоди вшанування пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 травня 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 139–141.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

1. Давидова І. В. Тлумачення змісту правочину. Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства. Недійсність правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману. Наслідки визнання правочинів недійсними. Двостороння реституція як загальний наслідок недійсності правочину. *Цивільне та сімейне право України: в додаткових питаннях та відповідях.* Загальна частина: навчал. посібник [О. С. Кізлова, О. С. Адамова, Н.М. Денисяк та ін.] / За заг. ред. О.С. Кізлової. Одеса: ТЕС, 2014. С. 146–158.

2. Давидова І. В. Поняття та види недійсних правочинів. Правові наслідки визнання правочинів недійсними. *Цивільне законодавство України: концепція, категорії, визначення:* навчал. посібник [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. С. Кізлова та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса: Юридична література, 2014. С. 79–81.

3. Давидова І. В. Обман в правочині: від римського права до сьогодення. *Харитонов Є. О. Основи римського приватного права:* посібн. для аудиторного і самост. вивчення курсу. Одеса: Букаєв В.В., 2016. С. 254–256.

4. Давидова І. В. Поняття та види правочинів. Умови дійсності правочинів; Недійсність правочинів. Момент недійсності правочину. Підстави недійсності правочинів. Характеристика правових наслідків недійсності правочинів. Фіктивні та удавані правочини; Помилка та обман як умови недійсності правочинів. *Цивільне право України*: посібник для аудит. і самост. вивчення курсу [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, І. В. Давидової, К. Г. Некіт. Одеса : Фенікс, 2016. С. 65–66; 70–73; 297–302.

5. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Договори та правочини у цивільному законодавстві України: адаптаційний потенціал. *Цивільне законодавство України в умовах адаптації до приватного права ЄС:* навчал. посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За заг. ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса: Юридична література, 2017. С. 61–70.

6. Давидова І. В. Технології Блокчейн. Смарт-контракти. Поняття, станвлення та законодавче регулювання електронних закупівель (тендерів). ІТ і заповіт. *ІТ-право: теорія та практика:* навч. посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса: Фенікс, 2017. С. 88–95, 101–109, 257–261.

7. Давидова І. В. Блокчейн (Blockchain). Криптовалюта. *ІТ-право це просто:* посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 19–26.

SUMMARY

Davydova I.V. **The deals and their invalidity in the information society.** – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for obtaining the degree of Doctor of Law in specialty 12.00.03 – civil law and civil process; family law; international private law. – National University «Odesa Law Academy», Odesa, 2018.

The dissertation is the first in national science of civil law – a special complex research of theoretical and practical problems of the deals transactions and their invalidity in the information society, which is based on a comprehensive analysis of the problems of legal and law enforcement nature that arise while the usage of these categories and making of scientifically grounded proposals that are aimed at improving the norms of civil legislation, in particular, the Civil Code of Ukraine, which regulates relations in the sphere of information technology use.

The dissertation contains the concept of the deals transactions and their invalidity in the information society, the essence of which is the recognition in the

existence of treaties «traditional», «transitional» and «new», which reflects the peculiarities of the formation of information society and ensures the effective use of information technology while the commission of the deals, the prevention of the problems, related to the legal qualification of actions, which was committed with the usage of distributed registry systems (such as blockchain). Herewith it is proved that the interpretation of actions taken by means of the blockchain platform as an IT-deals is possible only through the formation of a new concept of deals in the information society with the development of an appropriate legal mechanism for the protection of the rights of participants in this kind of relations, in particular, the concept of the invalidity of IT-deals. The practical significance of the proposed concept is that it can serve as a methodological basis for determination of the consequences of invalidity of deals in accordance with the general principles of equity, reasonableness, and the necessity of compensation for damages, enshrined in the current legislation.

As a result of the research, the author's definition of the concept of IT law as an act of the subject of civil law committed in the sphere of application and/or with the help of information technologies and aimed at establishing, changing, termination of civil rights and obligations is proposed.

It is proposed to classify IT-deals depending on the nature and extent of the use of information technologies, therefore, it is proposed to distinguish between 1) IT legal acts that are the acts of civil law entities, which do not possible (not exist) outside the IT-sphere, and can be committed with the help of various technologies (as of now blockchain is the most popular of them). The latest is private-law phenomena; 2) traditional deals are related to the IT-sphere, they are committed with the help of information technologies: electronic deals and those which are related to the use of various kinds of electronic means for their commission.

It is concluded that as a result of the dissemination of information technologies, conventional (traditional) deals are transformed into electronic transactions, smart contracts, etc. which may (although not always) be concluded by the subjects of law without personal contact, paper texts contracts, personal (handwritten) signatures, etc. This is a new phase of development, a turning point that should take place not only in

the field of technical support for the possibility of concluding such deals but also in the consciousness of each individual.

The expansion of the traditional circle of subjects of civil legal relations with the help of «virtual subjects» as features of the subject structure of transactions in the context of the development of information society, which eventually may result in the recognition in certain conditions by participants (quasi-subjects), which can execute IT transactions, robots (equipped with artificial intelligence), in particular, in the cases when they execute their transactions on the basis of a preliminary agreement of individuals - their owners are established. Nowadays there is an «initial stage» in the implementation of artificial intelligence in various spheres of public life, which requires well-balanced legislative regulation and consistent testing in practice.

It is concluded that in addition to the «traditional» subjects of IT legal relations (e.g., providers, manufacturers, users / consumers of Internet services, etc.), in the IT field there are also «virtual organizations», «virtual enterprises», «virtual corporations», «virtual offices», which, unlike ordinary organizations, can solve a problem that has arisen without attracting significant material resources by finding new partners with the appropriate resources, knowledge and opportunities for joint organization and implementation of relevant activities.

The augmentation of the circle of objects of civil rights as features of the development of information technologies has been established. In addition to the traditional objects to which the legislator refers things, money and securities, other property, property rights, results of works, services, results of intellectual, creative activity, information, other tangible and intangible goods, specific objects of civil rights are allocated in IT-sphere, in particular: IT-assets, domain name, website as property complex, Internet of things, cryptocurrency etc.

The dissertation has proved the need of transformation of the concept of understanding of blockchain from its «technical» understanding (as an IT-mechanism) to the legal consolidation of the provision that, with the help of technology blockchain, that can be made to protect the rights and interests of a person who acts in the IT sphere or through IT tools.

The following advantages of using blockchain for making deals are highlighted: the transition to electronic document flow; the growth of transparency in the realization of the deals; the reduction of the risk of fraud, the falsification of documents, data, etc.; the growth of the speed of transactions; the reduction of expenses of the parties for maintenance of the deals; the optimization of the internal processes of banks; ansence of the need to involve a third party as a guarantor of compliance; the ability to audit contract accomplishment easily.

It is substantiated that as a result of the functioning of the information legal space, the formation of the information legal environment takes place. The center of the information legal environment is a person who participates in public relations and relations within the legal field. The main purpose of the information society is to create conditions that would encourage everyone to voluntarily comply with laws, to develop the spheres of production necessary for the whole society; the priority of the dispositive method, which indicates the nomination of a person, their needs and interests in the first place.

It is concluded, that the process of formation of an information society is accompanied by the requirements of transformation of citizens' legal conscience, the provision of their behavior which is need to be matching with the moral principles of such a society, it is necessary to form information culture, as well as new approaches of the understanding of a number of legal concepts and categories, the clarification of which in aggregate will enable to solve a number of actual tasks of the present.

One of the peculiarities of understanding of the deal is that it can be considered both as a source of civil law and as a basis for the appearance of civil rights and obligations. In this manner deal differs from acts of civil law and government acts issued by public authorities and government, acting as subjects of public law. Unlike the publication of acts of legislation and government acts, which represent the way of implementation by the subjects of the public authority of the functions entrusted to them and carried out within their competence, the deal is an act of realization by a private individual of its natural right to freedom.

The dissertation also covers the distinction between «actual» and «legal» deals, which, by analogy, is derived from the recognition of the existence of actual and legal actions, where one actual action may consist of several legal acts, one or more of them will have signs of the transaction (this is especially true with regard to deals in the field of information technology use).

Under the electronic digital signature, it is proposed to understand not only the stage (necessary condition) of registration of the deals, but also to define it as an independent legal category, that is to consider electronic digital signature as 1) technical action; 2) the condition of the validity of the deal; 3) a deal.

The conclusion is made about the necessity of taking into account the special grounds for the invalidation of an agreement which was made with the help of the blockchain system, in particular, taking into account the value of a technical error when the blockchain record was preceded by incorrect data entry, which caused the falsity of all subsequent operations performed on the basis of incorrect initial data.

It is established that in order to recognize the legitimacy of the actions of the participants of the blockchain, the invalidity of IT-deals committed with the violation of legal norms, etc., legal transformations in this area should take place taking into account the peculiarities of the «machine thinking», for which it is problematic to take into account such subjective factors as intent, mistake, misleading etc. Therefore, it was emphasized on the necessity of foreseeing the usage of the consequences of the invalidity of IT-deals only if a court decision declares such a deal invalid, without relying on the automatic programs (algorithms) that do not take into account the «human factor».

The fact about the risks of the negative impact of the digital environment, in particular, the Internet, on the will of a person, caused by a large number of misleading, sometimes confusing information is substantiated. There may be also a purposeful influence on the will of a person, the propensity to commit certain actions, including the assignation of the deal. This may be low-quality or fraudulent advertising, the use of the effect of the 25th frame, fake information, information with elements of psychological pressure (hypnosis) etc.

The conclusion is made about the significant influence of mass media, social networks and other technological possibilities on the formation of a person's vision of events, impressions of the proposed product. The influence of fake information (which can be considered as distorted and fictitious, absolutely false information, disseminated by means of social media, mass media) on the formation of a person's false impression and the formation of erroneous conclusions about the offers of goods, works, services that are essentially the introduction of a person in misleading was proved.

It is proposed to supplement the Civil Code of Ukraine with legal definitions of the categories «law and order» and «morality», which reduces the possibility of a judge's discretion in applying the relevant norms and will allow each participant of the relevant deal to be more accurate in the classifications of their actions and to realize the possible negative consequences for themselves.

The category of invalidity of deals is considered as a structural element of the mechanism for the protection of the rights of participants in civil relations and, in general, has the purpose of ending behavior that deviates from legal norms. The recognition of invalid deals in the system of civil protection measures is determined by the need to protect the violated rights of conscientious persons in cases where the conditions of civil law regarding the validity of the deal are not observed.

The classification of invalid deals has been improved. It is proposed to divide them into: 1) deals in which the internal will was formed incorrectly (deals which was committed under the influence of errors; deals which were committed under the influence of deception; deals which was committed under the influence of grave circumstances; 2) deals which were committed without internal will on making agreement (deals performed by a capable physical person who at the time of their commission did not realize the significance of their actions and (or) could not manage them; deals which were committed under the influence of violence; deals which were committed as a result of the malicious agreement of the representative of one side with the other party).

It is concluded that the existing provisions on the invalid deals that do not comply with the requirements of the law or other normative legal acts do not contribute to the stability of civilian turnover and do not correspond to the interests of its parties since deals in the mandatory form are invalidated. However, not every discrepancy of the deal with certain rules of the law and other legal acts should be the basis for its invalidity and is so significant from a legal point of view for the validity of the transaction. In the interests of civilian turnover, it is expedient in each case to investigate the validity of the recognition of the relevant deal to be invalid.

Despite the peculiarities that arise in the commission of deals in the information society, the recognition of the deals invalid (including IT-deals) can occur on the general principles of civil law inherent in this area. Taking into account the methodologically important position on the «double» understanding of the law in civilization, while speaking about the recognition of deals invalid, it must be taken into account that the Central Committee of Ukraine refers to the invalidity of the transaction as the basis for the emergence of civil rights and obligations. Accordingly, the grounds for its invalidation and the consequences are determined in relation to the legal fact.

The necessity of the usage in the judicial and legal practice of the decisions of the European Court of Human Rights in the interpretation and application of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms is substantiated; the implementation of the norms, views, principles of European law in the practice of the Supreme Court regarding the reclamation of property acquired in a territorial community in the context of the provisions of the First Protocol of the Convention in terms of protection of property rights was established.

It has been determined that bilateral restitution as a general consequence of invalidity of deals can be applied to IT-deals by analogy with traditional laws, which relates mainly to contested deals. In the context of the possibility of the usage of the distributed registry system (such as blockchain), it is proposed to provide for an automatic implementation by the program of the consequences of an invalidated deal on the basis of a court decision on this, where restitution can be provided in the form

of automatic data entry into the state property register. The use of the verification of the terms of the contract on blockchain with the use of smart contracts can ensure the prevention of committing insignificant transactions (for example, commission of a transaction outside the civil capacity of a person, without the permission of the authorities of guardianship and guardianship, which is contrary to public order). Similarly, additional consequences caused by the invalidity of the IT-deals can be applied. Subject to the existence of a court decision on the occurrence of additional consequences of the invalidity of IT-deal, the program may provide an automatic transfer of the funds to the injured party, which would greatly simplify the process of the decision execution.

Keywords: deal, information society, IT-law, information technologies, the subject structure of the deal, the object of the deal, grounds for the recognition of deal invalid, insignificant deal, disputed deal, consequences of the invalidity of the deal, blockchain, smart-contract.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Монографії:

1. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика: моногр. Одеса: Юридична література, 2018. 368 с.

Рецензії: Басай В. Д. Рецензія на монографію Давидової І. В. «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика». Часопис цивілістики: науково-практичний журнал. 2018. № 29. С. 201–202; Голубєва Н. Ю. Рецензія на монографію Давидової І. В. «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика». Право.ua. 2018. № 2. С. 164–165.

2. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Цивільне законодавство і категорія правочинів. *Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти)*: моногр. За заг. ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2012. С. 205–221.

3. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Особливості підстав виникнення цивільних правовідносин у ІТ-сфері. *ІТ-право: поняття та сутність:* моногр. / За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 161–184.

4. Давидова І. В. Правочини у ІТ-сфері та інформаційна безпека. *ІТ-право та інформаційна безпека:* моногр. / За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 74–86.

5. Davydova I. It transactions and information security. *Information security and IT law in conditions of integration processes* / Edited by O. Kharytonova, E. Kharytonov. Riga: Izdevnieciba Baltija Publishing, 2017. P. 87–97.

6. Давидова І. В. Блокчейн та категорія правочину. *Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу:* моногр. / За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса: Юридична література, 2018. С. 59–92.

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Давидова І. В. Особливості правового регулювання недійсності правочинів за ЦК та господарських зобов'язань за ГК України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2012. Вип. 12 (№ 1028). С. 158–160.

2. Давидова І. В. До проблеми визначення категорії обману в римському праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2011. № 17. С. 100–103.

3. Давидова І. В. Категорія помилки в цивільному праві та законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 66. С. 36–42.

4. Давидова І. В. Обман як підстава недійсності правочину в римському приватному праві та сучасному цивільному законодавстві. *Митна*

справа: науково-аналітичний журнал. 2012. № 5. Частина 2. Книга 1. С. 268–272.

5. Давидова І. В. Відповідність правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності за цивільним законодавством України. *Митна справа*: науково-аналітичний журнал. 2013. № 1 (85), частина 2, книга 2 (січень-лютий). С. 210–214.

6. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету,* Серія Право. 2013. № 23. Ч. 1. Т. 1. С. 186–189.

7. Давидова І. В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2014. Вип. 16. С. 118–121.

8. Давидова І. В. Недійсність господарського договору за законодавством України *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2014. №2. URL: www.pap.in.ua.

9. Давидова І. В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія «Юридичні науки». 2014. № 3. С. 140–143.

10. Давидова І. В. До питання про особливості господарських договорів. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2014. Вип. 17. С. 60–63.

11. Давидова І. В. Загальна характеристика категорії «правочин» за діючим законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2014. № 6. URL: www.pap.in.ua

12. Давидова І. В. Недійсність фіктивного правочину: загальна характеристика. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. Запоріжжя, 2014. № 6. URL: www.lsej.org.ua

13. Давидова І. В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2015. Вип. 18. С. 25–28.

14. Davidova I. General characteristics of fictitious transaction. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2016. Вип. 20. С. 29–32.

15. Давидова І. В. До питання про недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2016. Вип. 22. С. 51–55.

16. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 23. С. 23–25.

17. Давидова І. В. До питання про історію виникнення господарських договірних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2017. № 6. URL: www.pap.in.ua

18. Давидова І. В. Технологія блокчейн: перспективи розвитку в Україні. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 26. С. 38–41.

19. Давидова І. В. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 27. С. 38–41.

20. Давидова І. В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 28. С. 45–49.

21. Давидова І. В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія Право. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 83–85.

22. Давидова І. В. Вади волі в правочині як умова його недійсності: від римського права до сьогодення. *Lex Portus*: юридичний науковий журнал. Одеса: Гельветика, 2018. № 1. С. 145–152.

23. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Категорії правочину: від римського negotium до «ІТ-правочину». *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2018. Вип. 29. С. 89–94.

Наукові статті в зарубіжних виданнях:

1. Davidova I. Relation of misconception and fraud as conditions for invalidity for legal transactons. *Legea si Viata:* Международный научно-практический правовой журнал. 2013. № 9/1 (261). С. 69–72.

2. Давидова І. В. Правочини в інформаційному суспільстві: перспективи розвитку. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. Частина 2. С. 47–51.

3. Davydova I. The influence of sense of justice on the execution of transactions in conditions of the development of information society. *Legea si Viata*: Международный научно-практический правовой журнал. 2018. – № 6 (318). – С. 40–44.

4. Давидова І. В. Трансформації розуміння категорії «правочин» в інформаційному суспільстві. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3. Частина 2. С. 59–63.

5. Davydova I. The Category of Invalidity of Transaction in Civil Law: From Roman Law to Modern Times. *The Journal of Legal Studies*. June 2018. № 2 (2). VOLUME 47. P. 577–585.

Наукові статті в інших виданнях:

1. Давидова І. В. ЕЦП та інші ідентифікатори особи, як чинники гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу. *Молодий вчений*. 2017. № 12 (52). С. 287–291.

Тези доповідей і наукових повідомлень:

1. Давидова І. В. Щодо визначення категорії «правочин» в цивільному праві. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність,*

перспектива: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Київ: Білоцерківдрук, 2013. С. 45–47.

2. Давидова І. В. Щодо співвідношення понять «правочин» та «угода» за законодавством України. *Проблеми вдосконалення цивільного законодавства України*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 12 травня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 44–46.

3. Давидова І. В. Недійсність правочинів за цивільним кодексом України та недійсність господарського зобов'язання за Господарським кодексом України. *Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 74–77.

4. Давидова І. В. Визнання авторського договору недійсним. *Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату:* матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 111–114.

5. Давидова І. В. Щодо формування волі юридичної особи: деякі проблемні питання. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 16-17 лютого 2013 р.). Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 35–36.

6. Давидова І. В. «Правочин» в цивільному праві та законодавстві. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Т. 2. Одеса: Фенікс, 2013. С. 572–573.

7. Давидова І. В. До питання про цивільно-правові наслідки недійсності правочину за законодавством України. *Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 25 травня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 31–34.

8. Давидова І. В. Віндикація, як спосіб захисту права власності за цивільним законодавством України. *Нова редакція Конституції України та*

вдосконалення цивільного законодавства: проблеми гармонізації: матеріали круглого столу (м. Одеса, 14 вересня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 49–51.

9. Давидова І. В. Поняття добросовісності і недобросовісності набувача за цивільним законодавством України. *Цивільний кодекс України досвід 10-ти років застосування*: Цивілістичні читання присвячені пам'яті І.В. Шерешевського: матеріали інтернет-конференції (м. Одеса, 6 грудня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 12–14.

10. Давидова І. В. До питання про співвідношення реституції та віндикації. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. С. 265–267.

11. Давидова І. В. До питання про недійсність правочину в римському праві. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 5-6 грудня 2014 р.). Дніпропетровськ , 2014. С. 21–22.

12. Давидова І. В. До питання про правосуб'єктність юридичної особи. *Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства*: Цивілістичні читання присвячені пам'яті І. В. Шерешевського: Матеріали Інтернет-конференції (м. Одеса, 5 грудня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. С. 28–29.

13. Давидова І. В. До питання про правоздатності юридичної особи. *Римське право і сучасність*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 41–43.

14. Давидова І. В. До питання про відповідність правочину моральним засадам суспільства. *Від засад римського права до принципів приватного права ЄС:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 37–40.

15. Давидова І. В. До питання про спеціальні наслідки недійсності правочинів у цивільному законодавстві України, Республіки Молдова та за *Модельними правилами європейського приватного права. Досвід правових*

реформ України та Республіки Молдова на шляху до євроінтеграції: матеріали Міжнародної Інтернет-конференції (м. Одеса, 28 березня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 11–12.

16. Давыдова И. В. Недействительность сделок, совершенных представителем с превышением полномочий. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 433–435.

17. Давидова І. В. Особливості тлумачення односторонніх договорів. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 52–54.

18. Давыдова И. В. К вопросу о защите прав и интересов детей при заключении сделок относительно недвижимого имущества. *Актуальні проблеми захисту права власності*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 червня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 47–49.

19. Давидова І. В. Щодо окремих питань недійсності правочинів у судових спорах за участі дітей. *Особливості розгляду сімейних спорів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 21–23.

20. Давидова І. В. Дозвіл органу опіки та піклування, як необхідна умова дійсності правочину щодо розпорядження майна дитини. *Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС:* матеріали Міжнародної інтернет-конференції, присвяченої пам'яті І. В. Шерешевського (м. Одеса, 2 грудня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 37–40.

21. Давидова І. В. До питання про застосування рішень ЄСПЛ у справах про визнання договорів недійсними. *Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів*: матеріали науково-практичного круглого столу (м. Івано-Франківськ, 9 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ: видавн. Голіней О. В., 2016. С. 52–55.

22. Давидова І. В. До питання про тлумачення змісту міжнародних договорів. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 24 лютого 2017 р.). Одеса, 2017. С. 53–54.

23. Давидова І. В. Окремі питання укладання правочинів в світлі євроінтеграційних процесів. *Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 10-11 березня 2017 р.) Юридичний факультет Янка Єсенського Університету Данубіус. Сладковічево, 2017. С. 102–105.

24. Давидова І. В. Використання електронного підпису при вчиненні правочинів. *Правове регулювання ІТ-відносин*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 травня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 16–18.

25. Давидова І. В. Криптографічний захист інформації в контексті використання електронного цифрового підпису при вчинення правочинів. *Традиції та новації юридичної науки:* минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). У 2х томах: Т. 2. Одеса: Фенікс, 2017. С. 508–511.

26. Давидова І. В. Переваги технології блокчейн як свідчення її перспективності. *ІТ-право та цифрове суспільство*: матеріали Всеукраїнської конференції (м. Одеса, 24 листопада 2017 р.). Одеса: Юридична література, 2017. С. 11–13.

27. Давидова І. В. Проблемні питання застосування технології блокчейн в Україні. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України:* матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 92–94.

28. Давидова І.В. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових*

механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали круглого столу, присвяченому пам'яті професора Азімова Ч.Н. (м. Харків, 21 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 84–87.

29. Давидова І. В. Юридичні факти як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. *Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 грудня 2017 р.). Київ: ФОП Кандиба Т. П. 2018. С. 104–107.

30. Давидова І. В. Підстави виникнення правовідносин в інформаційному суспільстві. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р.). Одеса: Гельветика, 2017. С. 75–77.

31. Давидова І. В. Блокчейн-технології в Україні та за її межами. *Актуальні проблеми приватного права* (присвячена 96-річниці з дня народження д.ю.н., проф. В.П. Маслова): матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 14 лютого 2018 р.). Харків: Право, 2018. С. 152–155.

32. Давидова І. В. Правові проблеми впровадження технології блокчейн: зарубіжний досвід. *Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи:* матеріали VIII Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 19-20 квітня 2018 р.). Київ: Білоцерківдрук, 2018. С. 134–140.

33. Давидова І. В. Деякі особливості правочинів в інформаційному суспільстві. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса: Гельветика. Т. 2. С. 479–482.

34. Давидова І. В. Смарт-контракти - правочини майбутнього. *Римське право і сучасність: актуальна проблема «Від римського приватного права до IT права»*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 45–47.

35. Давидова І. В. Деякі особливості суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали щорічної Науково-практичної конференції, з нагоди вшанування пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 травня 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 139–141.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

1. Давидова І. В. Тлумачення змісту правочину. Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства. Недійсність правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману. Наслідки визнання правочинів недійсними. Двостороння реституція як загальний наслідок недійсності правочину. *Цивільне та сімейне право України: в додаткових питаннях та відповідях.* Загальна частина: навчал. посібник [О. С. Кізлова, О. С. Адамова, Н.М. Денисяк та ін.] / За заг. ред. О.С. Кізлової. Одеса: ТЕС, 2014. С. 146–158.

2. Давидова І. В. Поняття та види недійсних правочинів. Правові наслідки визнання правочинів недійсними. *Цивільне законодавство України: концепція, категорії, визначення:* навчал. посібник [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. С. Кізлова та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса: Юридична література, 2014. С. 79–81.

3. Давидова І. В. Обман в правочині: від римського права до сьогодення. *Харитонов Є. О. Основи римського приватного права:* посібн. для аудиторного і самост. вивчення курсу. Одеса: Букаєв В.В., 2016. С. 254–256.

4. Давидова І. В. Поняття та види правочинів. Умови дійсності правочинів; Недійсність правочинів. Момент недійсності правочину. Підстави недійсності правочинів. Характеристика правових наслідків недійсності правочинів. Фіктивні та удавані правочини; Помилка та обман як умови недійсності правочинів. *Цивільне право України*: посібник для аудит. і самост. вивчення курсу [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, І. В. Давидової, К. Г. Некіт. Одеса : Фенікс, 2016. С. 65–66; 70–73; 297–302.

5. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Договори та правочини у цивільному законодавстві України: адаптаційний потенціал. *Цивільне законодавство України в умовах адаптації до приватного права ЄС:* навчал. посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За заг. ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса: Юридична література, 2017. С. 61–70.

6. Давидова І. В. Технології Блокчейн. Смарт-контракти. Поняття, станвлення та законодавче регулювання електронних закупівель (тендерів). ІТ і заповіт. *ІТ-право: теорія та практика:* навч. посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса: Фенікс, 2017. С. 88–95, 101–109, 257–261.

7. Давидова І. В. Блокчейн (Blockchain). Криптовалюта. *ІТ-право це просто:* посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 19–26.

ЗМІСТ

ВСТУП..... 4

РОЗДІЛ 1. ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИБІР НАПРЯМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ. 21

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ..... 34

2.1. Поняття та сутність інформаційного суспільства..... 34

2.2. Вплив інформаційного суспільства на розуміння правочинів та методологію їх дослідження 65

РОЗДІЛ 3. КАТЕГОРІЯ ПРАВОЧИНІВ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ У ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА..... 82

3.1. Традиційне розуміння правочинів..... 82

3.2. Особливості сучасного розуміння правочинів..... 119

3.3. Технологія блокчейн (blockchain), смарт-контракти і категорія правочинів..... 1433

3.4. Проблеми визначення суб’єктного складу правочинів 176

РОЗДІЛ 4. ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ..... 200

4.1. Формування концепції недійсності правочинів..... 200

4.2. Підстави визнання правочинів недійсними..... 238

4.3. Види недійсних правочинів..... 258

4.4. Особливості визнання правочинів недійсними в сфері використання інформаційних технологій..... 278

РОЗДІЛ 5. ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ 304
5.1. Загальні наслідки недійсності правочинів..... 304
5.2. Додаткові наслідки недійсності правочинів 325
5.3. Спеціальні наслідки недійсності правочинів 349
5.4. Особливості наслідків недійсності правочинів, вчинених у сфері використання інформаційних технологій 366

ВИСНОВКИ..... 380
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ 385
ДОДАТКИ..... 452

ВСТУП

Актуальність теми. Новим етапом суспільного розвитку, коли особливої цінності набувають інформація та знання, а матеріальною та технологічною базою стають інформаційні (інформаційно-комунікаційні) технології, телекомунікаційний зв'язок, Інтернет, що забезпечує рух інформаційних потоків в єдиному інформаційному просторі, є інформаційне суспільство.

В інформаційному суспільстві інформаційно-комунікаційні технології набувають глобального характеру та охоплюють усі сфери діяльності людини. Для забезпечення конкурентоспроможності, визнання права на гідне місце у світовому співтоваристві кожна держава (у тому числі, й Україна) має дбати про розвиток сфери використання інформаційних технологій, юридичне забезпечення реалізації та захисту прав і законних інтересів учасників відповідних відносин.

У такому контексті дослідження особливостей підстав виникнення правовідносин в інформаційному суспільстві, зокрема, комплексний аналіз категорій правочину та недійсності правочину становить значний інтерес, обумовлений, передусім, тим, що правочин є одним з найбільш поширених юридичних фактів у сфері приватного права, а також головною підставою виникнення, зміни та припинення цивільних прав та обов'язків.

Важливими чинниками актуальності дослідження згаданих категорій та проблем їхнього розуміння в інформаційному суспільстві є також потреби практики, оскільки з розвитком ринкової економіки та поступом науково-технічного прогресу правочини, які вчиняються з використанням електронних засобів зв'язку, стають повсякденним явищем. Переваги у вчиненні правочинів за допомогою електронних засобів зв'язку очевидні: швидкий, оперативний обмін інформацією, зручність зберігання, оброблення, відправлення документів і багато іншого. Однак, численні правові питання, що виникають при цьому, потребують ґрунтовного наукового дослідження.

Разом із тим, формування інформаційного суспільства, процес євроінтеграції, впровадження сучасних інформаційних технологій у повсякденне життя, активне використання Інтернету, застосування цифрового середовища для вчинення правочинів тощо зумовлюють зміни підходів до визначення умов, порядку вчинення правочинів, способів їх оспорювання, наслідком чого може бути визнання їх недійсними та застосування відповідних наслідків. Це зумовлює необхідність перегляду розуміння сутності низки цивілістичних категорій, у тому числі категорії правочинів, без яких є неможливим виникнення цивільних правовідносин, набуття цивільних прав та обов'язків тощо.

Набувають актуальності проблеми, пов'язані з використанням інформаційних технологій при підготовці та укладенні правочинів. Аналіз оновленого законодавства та правозастосовної практики свідчить про зрушення в бік спрощення укладення правочинів, що виражається в можливості вчиняти договори та інші правочини в електронній формі, проводити процедури державних закупівель, торгів щодо арештованого майна за допомогою відповідних електронних майданчиків, наслідком чого є спрощення документообігу, економія часу і ресурсів, підвищення рівня прозорості проведених операцій тощо.

Внаслідок поширення нових розробок у сфері інформаційних технологій, аналізу та практичної апробації багатьма розвинутими країнами систем розподіленого реєстру (зокрема, блокчейну) та «розумних» програм (наприклад, «смарт-контрактів», які за своєю сутністю є новітньою формою правочинів) та їхніх відчутних переваг за умови широкого впровадження, відбулися вдосконалення порядку укладення правочину та зміна самого розуміння сутності правочинів.

У зв'язку з цим становить інтерес дослідження особливостей підстав виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві, зокрема, комплексний аналіз категорії правочину як юридичного факту, його недійсності,

наслідків недійсності, зокрема, за умови використання технологій типу блокчейн, вчинення смарт-контрактів тощо.

Актуальність зазначеної проблематики зумовлюється ще й тим, що інформаційне суспільство здійснює своєрідний «подвійний вплив» на розуміння категорії правочину. По-перше, потребують урахування трансформація бачення традиційної категорії правочину, зумовленої реаліями інформаційного суспільства, внаслідок чого постають проблеми, що потребують вирішення, а саме: визнання трансформацій суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві (зокрема, визнання їхніми учасниками (квазі-суб'єктами) штучного інтелекту; необхідність доповнення в умовах інформаційного суспільства правочиноздатності суб'єктів цивільних прав кіберздатністю як здатністю вчиняти правочини через Інтернет тощо; особливості інноваційних об'єктів правочинів (зокрема, існує проблема визнання об'єктами правочинів «віртуальних речей», встановлення особливостей правового режиму таких об'єктів, як Інтернет речей і т. ін.); особливості нових форм правочину, змісту правочинів, які укладаються між учасниками інтернет-відносин тощо. По-друге, необхідно враховувати оновлене розуміння категорії правочину шляхом «розширення» змісту правових понять з метою екстраполяції їх на відносини, що виникають у сфері використання ІТ-технологій. Зазначені обставини також потребують аналізу та правового осмислення з метою обрання оптимальних шляхів правового регулювання відносин в інформаційному суспільстві, що стрімко розвивається.

На різних етапах розвитку правової доктрини було здійснено чимало досліджень проблем, які стосуються категорії правочинів та їх недійсності. Питаннями виникнення та розуміння категорії «правочинів» в римському приватному праві в різні часи займалися такі науковці, як: Д. Д. Грімм, Д. В. Дождєв, О. С. Йоффе, С. В. Ільков, В. А. Мусін, І. Б. Новицький, І. С. Перетерський, О. А. Підопригора, М. Поленак-Акімовська, І. Пухан, Є. О. Харитонов та ін.

Питанням визначення поняття, правової сутності правочинів, їх недійсності та наслідків такої недійсності були присвячені роботи М. М. Агаркова, Б. С. Антимонова, С. М. Братуся, Ю. С. Гамбарова, Д. М. Генкіна, Н. Л. Дювернуа, Ю. П. Єгорова, Т. І. Ілларіонової, В. Б. Ісакова, О. С. Йоффе, О. А. Красавчикова, Д. І. Мейєра, І. Б. Новицького, І. С. Перетерського, І. А. Покровського, М. З. Прилуцької, Н. В. Рабинович, В. О. Рясенцева, Ю. К. Толстого, Р. О. Халфіної, Ф. С. Хейфеця, В. П. Шахматова, Г. Ф. Шершеневича, а також сучасних українських науковців І. А. Безклубого, Є. В. Бердани, Т. В. Бобко, С. В. Герасимовського, С. Д. Гринько, Л. Є. Гузь, О. В. Дзери, А. С. Довгерта, О. І. Длугош, В. І. Жекова, С. М. Іванової, І. Р. Калаура, О. С. Кізлової, В. М. Коссака, А. В. Коструби, Н. С. Кузнєцової, В. О. Кучера, Я. М. Романюка, В. В. Луця, Р. А. Майданика, Є. О. Мічуріна, О. В. Перової, З. В. Ромовської, І. В. Рущак, О. В. Семушиної, І. В. Спасибо-Фатєєвої, Р. І. Таш'яна, Є. О. Харитонова, Н. С. Хатнюк, Р. Б. Шишки, К. П. Шкрібляк, Г. В. Юрловської та ін.

Окремі аспекти вчинення правочинів у сфері ІТ-права, застосування технологій розподіленого реєстру та смарт-контрактів досліджуються у наукових працях Т. В. Бачинського, О. Е. Сімсон, Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, О. С. Яворської та ін.

Особливості сутності, порядку вчинення, виконання, можливості визнання недійсними електронних правочинів у сучасній вітчизняній науці цивільного права досліджують такі науковці, як Н. Ю. Блажівська, О. А. Баранов, Т. В. Бачинський, Н. Ю. Голубєва, О. С. Кізлова, Р. Б. Шишка та ін.

Теоретичною основою при вивченні цивільно-правових проблем інформаційних та зобов'язальних інформаційних відносин в Україні є докторські дисертаційні дослідження О. В. Кохановської «Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні» (2006) та А. О. Кодинця «Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин: методологія, теорія, практика» (2016).

Втім, у вітчизняній науці цивільного права до цього часу відсутнє спеціальне комплексне дослідження правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві.

Таким чином, актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлюється необхідністю розвитку науки цивільного права щодо правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві, вдосконалення чинного цивільного законодавства України в цій сфері та практики його застосування.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах плану науково-дослідницької роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства» на 2011-2015 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Теоретичні та практичні проблеми забезпечення сталого розвитку української державності і права» на 2011-2015 роки (державний реєстраційний номер 0110U000671), а також плану науково-дослідної роботи кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» «Цивілістичний вимір інтеграційного розвитку України» на 2016-2020 роки як складової плану науково-дослідної роботи Національного університету «Одеська юридична академія» «Стратегія інтеграційного розвитку України: правовий та культурний вимір» на 2016-2020 роки (державний реєстраційний номер 0116U001842).

Напрям дослідження обрано із урахуванням основних положень Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020», затвердженої Указом Президента України від 12.01.2015 р. №5/ 2015, Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та Плану заходів щодо її реалізації, затвердженого Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. №67-2018-р.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у формуванні концепції правочину та його недійсності в інформаційному суспільстві, що ґрунтується на комплексному аналізі проблем наукового, нормативно-правового

та правозастосовного характеру, які стосуються зазначених категорій, а також внесенні науково обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення тлумачення та застосування актів цивільного законодавства України у цій сфері.

Для досягнення зазначеної мети у дисертації вирішувалися такі завдання:

виявити стан наукових розробок таких категорій, як інформаційне суспільство, ІТ-сфера, правочин, недійсність правочину;

розкрити поняття та сутність інформаційного суспільства;

охарактеризувати вплив інформаційного суспільства на розуміння правочинів;

з'ясувати сутність правочинів та надати їх загальну характеристику в контексті розвитку інформаційного суспільства;

визначити особливості правочинів в інформаційному суспільстві;

з'ясувати особливості застосування категорії правочинів в контексті використання технології блокчейн та аналогічних інформаційних технологій, а також співвідношення правочинів зі смарт-контрактами;

охарактеризувати суб'єктний склад правочинів в інформаційному суспільстві;

розглянути формування та розвиток концепції недійсності правочинів;

визначити підстави визнання правочинів недійсними у сучасних умовах;

здійснити класифікацію недійсних правочинів;

з'ясувати особливості визнання правочинів недійсними у сфері використання інформаційних технологій;

охарактеризувати правові наслідки недійсності правочинів за чинним цивільним законодавством України;

визначити співвідношення загальних, додаткових та спеціальних наслідків недійсності правочинів в інформаційному суспільстві;

сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві.

Об'єктом дослідження є правовідносини, пов'язані зі вчиненням правочинів та визнанням їх недійсними в інформаційному суспільстві.

Предметом дослідження є правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві.

Методи дослідження. Дисертація ґрунтується на комплексному застосуванні загальнонаукових та спеціальних методів наукового пізнання, обраних з урахуванням мети і завдань дослідження, його об'єкта та предмета. Фундаментальну роль в дослідженні відіграє діалектичний метод пізнання, що дозволив виявити та дослідити в їх розвитку особливості правочину та його недійсності в інформаційному суспільстві (розділи 3, 4, 5). Діалектичний метод також дозволив розглянути інформаційне суспільство як об'єктивне явище, що знаходиться у взаємозв'язку із соціальними, економічними, політичними, правовими процесами (розділ 2). Історико-правовий метод використано для дослідження генези та розвитку вчення про інформаційне суспільство, категорій «правочин», «недійсний правочин» та визначення перспектив їх подальшого розвитку (підрозділи 2.1, 3.1, 4.1), а також нормативного закріплення поняття правочинів та їх недійсності у вітчизняному цивільному законодавстві (підрозділи 3.1, 4.1). За допомогою методу системно-структурного аналізу розглянуто: поняття і сутність правочинів та їх недійсності як елементів правової системи, що знаходяться у процесі постійного розвитку, в тому числі у контексті формування інформаційного суспільства, їх місце в системі цивільно-правових відносин, особливості сучасного розуміння правочину (підрозділ 3.2); проблеми суб'єктного складу правочинів (підрозділ 3.4), класифікації недійсних правочинів (підрозділ 4.3); особливості визнання правочину недійсним та наслідки такої недійсності в сфері інформаційних технологій (підрозділи 4.4, 5.4). Системно-функціональний метод використовувався для виявлення функцій блокчейну та смарт-контрактів і дослідження їхнього впливу на категорії правочинів та їх недійсності (підрозділ 3.3). Формально-логічний метод застосовувався для дослідження норм цивільного законодавства, що регулюють відносини, які

виникають при вчиненні правочинів та визнанні їх недійсними (підрозділи 3.1, 3.2, 4.1, 4.2, 5.1, 5.2, 5.3). Порівняльно-правовий метод дозволив: зіставити поняття правочинів та недійсних правочинів у ЦК України та раніше чинних цивільних кодексах; співвіднести рівень впровадження та використання інформаційних технологій при вчиненні правочинів в Україні та деяких зарубіжних країнах та врахувати позитивний законодавчий досвід у цій сфері при формулюванні пропозицій щодо удосконалення національного цивільного законодавства (підрозділи 3.1, 3.2, 4.1, 4.2, 4.3). Метод логічного аналізу і догматичного тлумачення правових норм використовувався при формулюванні висновків і пропозицій, які містяться у дисертації (розділи 2, 3, 4, 5). Концептний метод дав змогу проаналізувати правові концепти, пов'язані з відносинами, що виникають при вчиненні правочинів та визнанні їх недійсними у сфері використання інформаційних технологій, а відтак сформулювати концепцію розуміння їх сутності та визнання недійсними (розділи 1, 2, 3, 4, 5).

Теоретичною основою дисертаційного дослідження є наукові праці українських і зарубіжних учених із загальнотеоретичної юриспруденції, цивільного права, інформаційного права, інших галузей системи права України, філософії, політології, соціології, економіки, психології.

Нормативну основу дисертації становлять: Конституція України, міжнародно-правові акти, акти цивільного законодавства України і деяких зарубіжних держав.

Емпіричну базу дослідження становлять судова практика Європейського суду з прав людини, рішення суддів, розміщені в Єдиному реєстрі судових рішень по справах щодо визнання правочинів недійсними та застосування наслідків недійсності.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є першим у вітчизняній науці цивільного права спеціальним комплексним дослідженням теоретичних та практичних проблем правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві.

За результатами дослідження сформульовані такі положення, що мають наукову новизну:

вперше:

сформовано концепцію правочину та його недійсності в інформаційному суспільстві, сутність якої полягає у визнанні існування правочинів «традиційних», «перехідних» та «нових», що відображає особливості формування інформаційного суспільства та забезпечує ефективне використання інформаційних технологій при вчиненні правочинів, запобігання виникненню проблем, пов'язаних з юридичною кваліфікацією дій, вчинених з використанням систем розподіленого реєстру (типу блокчейн). При цьому доведено, що трактування дій, вчинених за допомогою платформи блокчейн, як ІТ-правочину, можливе лише шляхом формування нової концепції правочину в умовах інформаційного суспільства з розробкою відповідного правового механізму захисту прав учасників відповідних відносин, зокрема, концепції недійсності ІТ-правочинів. Практичне значення запропонованої концепції полягає у тому, що вона може слугувати методологічним підґрунтям визначення наслідків недійсності правочинів відповідно до загальних принципів справедливості, розумності, необхідності відшкодування збитків, закріплених у чинному законодавстві;

запропоноване авторське визначення поняття ІТ-правочину як дії суб'єкта цивільного права, що вчиняється у сфері застосування та / або за допомогою інформаційних технологій, і спрямовані на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків;

здійснено класифікацію ІТ-правочинів залежно від характеру і ступеня використання інформаційних технологій, внаслідок чого пропонується розрізняти: 1) ІТ-правочини, які є діями суб'єктів цивільного права, але не можливі (не існують) поза ІТ-сферою, і можуть бути вчинені за допомогою різних технологій (найбільш популярною з яких наразі є блокчейн). Останні за своєю сутністю є приватно-правовими феноменами; 2) традиційні за сутністю правочини, пов'язані з ІТ-сферою, що вчиняються за допомогою інформаційних

технологій: електронні за формою правочини та такі, що пов'язані з використанням різного роду електронних засобів для їх вчинення;

обґрунтовано необхідність виділення та законодавчого закріплення нової особливої форми правочину – ІТ-правочину, що дало б змогу більш повно забезпечити права та законні інтереси учасників відповідних відносин;

доведено, що до ІТ-правочинів слід віднести також дії, вчинені за допомогою технології блокчейн;

аргументовано висновок про необхідність врахування особливих підстав визнання недійсним правочину, укладеного за допомогою технології блокчейн, зокрема, врахування значення технічної помилки, коли запису блокчейн передувало невірне внесення даних, що потягло хибність усіх наступних операцій, здійснених на підставі невірних первісних даних;

обґрунтовано тезу про доцільність розширення змісту понять блокчейну та смарт-контрактів шляхом розгляду їх як квазі-правочинів, тобто будь-яких правомірних дій, які вчинені суб'єктами цивільного права і є підставою виникнення цивільних прав та обов'язків цих суб'єктів;

доведено логічність розширення функцій та сфер застосування ІТ-правочинів в інформаційному суспільстві, а також розширення діапазону правових наслідків їх укладення, виконання та визнання недійсними;

встановлено особливості визначення наслідків ІТ-правочинів, вчинених із використанням технології блокчейн: якщо керуватися принципом «юридична правильність первинної операції створює презумпцію дійсності наступних операцій (правочинів)» («апріорна дійсність»), то виникають значні ризики неможливості для користувачів технології блокчейн в майбутньому захистити свої права від помилок, які були допущені при здійсненні першої операції;

доведено доцільність трансформації концепції розуміння блокчейну від його «технічного» розуміння (як ІТ-механізму) до правового закріплення того положення, що за допомогою технології блокчейн можуть прийматися рішення, спрямовані на захист прав та інтересів особи, яка вчиняє юридичні дії у ІТ-сфері або за допомогою ІТ-засобів;

обґрунтовано, що з метою визнання правомірності дій учасників блокчейну, недійсності ІТ-правочинів, вчинених з порушенням правових норм тощо юридичні трансформації у цій галузі повинні відбуватися із урахуванням особливостей «машинного мислення», для якого є проблемним врахування таких суб'єктивних чинників, як умисел, помилка, введення в оману, недостатній досвід потерпілого щодо вчинення таких правочинів тощо;

доведено доцільність визнання за певних умов учасниками (квазі-суб'єктами), які можуть вчиняти ІТ-правочини, також роботів, оснащених штучним інтелектом (у випадках вчинення ними правочинів на базі попередньої домовленості фізичних осіб–їхніх власників);

удосконалено:

положення про правове регулювання відносин, які виникають з огляду на специфіку інформаційних технологій, орієнтацію новітніх розробок (зокрема, і блокчейну) на повну децентралізацію, відповідність вчинених дій нормам чинного (зокрема, цивільного) законодавства, неможливість відмови від правового регулювання на користь «технічному впорядкуванню»;

розуміння електронного цифрового підпису не тільки як стадії (необхідної умови) оформлення правочину, але й як самостійної правової категорії. Запропоновано електронний цифровий підпис розглядати як: 1) технічну дію; 2) умову дійсності правочину; 3) як правочин;

положення щодо розрізнення «фактичних» та «юридичних» правочинів, що за аналогією випливає з визнання факту існування фактичних і юридичних дій, де одна фактична дія може складатися з кількох юридичних дій, одна або декілька з останніх будуть мати ознаки правочину (особливо це актуально в правочинах у сфері використання інформаційних технологій);

ідею про доповнення змісту ЦК України правовими визначеннями категорій «правопорядок» і «моральність», що звузить можливість суддівського розсуду в застосуванні відповідних норм і дозволить кожному учаснику відповідного правочину найбільш точно кваліфікувати свої дії та усвідомлювати можливі негативні для себе наслідки;

етапи розвитку категорії недійсності правочину в науці цивільного права, зокрема, виділено шість етапів: 1) виникнення соціально-економічних передумов законодавчого закріплення інституту правочину як універсального поняття; виявлення необхідності в деяких випадках визнавати вчинені правочини такими, що не мають юридичної сили, залишаючи або повертаючи їх учасників в початковий майновий стан (X-XVII ст.); 2) становлення вчення про правочин в складі загальної частини цивільного права, чітке розмежування односторонніх правочинів і договорів (XVIII – поч. XIX ст.); 3) законодавче закріплення категорії «правочин», визначення сутності недійсності правочину, класифікація підстав недійсності, відмінність ступенів недійсності, а саме поділ правочинів на нікчемні та оспорювані (кін. XIX ст. – поч. XX ст.); 4) законодавче закріплення інституту недійсності правочинів в окремих складах таких правочинів; наукове визначення поняття «недійсний правочин», з’ясування співвідношення даної категорії з поняттям «правочин», спроба ототожнення недійсного правочину і цивільного правопорушення (сер. XX ст. – 1990-ті рр. XX ст.); 5) законодавче закріплення інституту недійсності правочинів, що стало передумовою об'ємного наукового і практичного тлумачення виникаючих питань, спроби усунути прогалини у законодавстві в даній сфері (1990-ті рр. XX ст. – 01.01.2004 р.); 6) трансформація понять, категорій, визначень поняття правочину, недійсності правочину, правових наслідків тощо після набрання чинності ЦК України 2003 р., який увібрав в себе досвід попередніх етапів розвитку цивільного права і законодавства, традиції, ментальність тощо; вдосконалення, розширення змісту норм, внесення змін до чинного законодавства, які викликані потребами часу (01.01.2004 р. – по теперішній час);

дістало подальшого розвитку:

положення про необхідність забезпечення захисту прав та інтересів учасників цивільних відносин також у цифровому середовищі, що викликано як об’єктивними, так і суб’єктивними чинниками порушення прав та інтересів, яке може бути здійснене шляхом визнання правочину недійсним;

класифікація недійсних правочинів з вадами волі. Запропоновано їх поділ на: 1) правочини, в яких внутрішня воля сформувалась невірно (правочини, вчинені під впливом помилки; правочини, вчинені під впливом обману; правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини; 2) правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину (правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; правочини, вчинені під впливом насильства; правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною);

теоретичні напрацювання щодо віднесення недійсного правочину саме до категорії правочинів, а не правопорушень. Обґрунтовано, що словосполучення «недійсний правочин» має вживатися не для позначення неправомірних дій суб'єктів права, а у разі невідповідності правомірної дії (правочину) певним, точно визначеним вимогам законодавства;

теза про те, що правочин буде вважатися удаваним лише в тому випадку, якщо сторони безпосередньо в момент його вчинення матимуть на меті інший правочин;

теза про те, що удаваний правочин завжди є нікчемним і сам по собі не породжує жодних юридичних наслідків, адже сторони, які укладають такий правочин, маскують цим іншу юридичну дію, іншу мету, яку вони мали насправді на увазі; реальний (прихований) правочин може бути дійсним або недійсним;

висновок про те, що реституція за недійсним правочином не може кваліфікуватися як цивільно-правова відповідальність, а сам недійсний правочин – як цивільне правопорушення; двостороння реституція є загальним наслідком недійсності правочину, яка хоч і не завжди повністю може відновити те майнове становище, яке існувало до вчинення визнаного недійсним правочину, але є обов'язковим наслідком недійсності правочину та не може бути проігнорована сторонами.

Практичне значення отриманих результатів полягає у тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дисертації, можуть бути використані у:

науково-дослідній діяльності – як основа для подальшого наукового дослідження цивільно-правових проблем категорії правочину та концепції його недійсності в умовах формування інформаційного суспільства;

правотворчій сфері – у процесі вдосконалення норм цивільного законодавства щодо укладення та виконання правочинів, визнання їх недійсними, застосування наслідків такої недійсності, гармонізації національного законодавства та адаптації правових основ інформаційного суспільства в Україні до європейських стандартів;

правозастосовній сфері – при аналізі практики діяльності органівюстиції (Акт про використання матеріалів дисертаційного дослідженняв практичній діяльності Головного територіального управління юстиціїв Одеській області), при підготовці пропозицій щодо розроблення законопроектів та проектів інших нормативно-правових актів, що стосуються прав дитини та сім'ї (Щодо використання матеріалів дисертаційного дослідження у практичній діяльності представника Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини); при аналізі судової практики розгляду справ щодо визнанняправочинів недійсними та застосуванні наслідків недійсності (Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність апеляційного суду Одеської області від 18.06.2018 р.) та підготовці рекомендацій і пропозицій щодо вдосконалення їхньоїдіяльності;

навчальному процесі – при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право», «ІТ-право та інформаційна безпека», «ІТ-право та проблеми соціального управління» та ін., розробці навчальних планів і програм, підготовці підручників, навчальних посібників, практикумів із зазначених дисциплін (Акт про впровадження результатів дисертації у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» від 19.03.2018 р., Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження в навчальний

процес Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія» від 25.06.2018 р.).

Особистий внесок здобувача. В опублікованих у співавторстві наукових працях особистий внесок здобувача становлять власні теоретичні розробки стосовно правової сутності категорії правочину, особливостей укладення правочинів в ІТ-сфері, обґрунтування виділення поняття «ІТ-правочин» як самостійної категорії яка найбільш повно відображає особливості впливу розвитку інформаційного суспільства та використання інформаційних технологій на вчиненні правочинів. Наукові ідеї, що належать співавторам опублікованих праць, у дисертації не використовувалися.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» та на засіданні Південного регіонального центру НАПрН України. Також результати дослідження були апробовані на 35 наукових заходах, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива» (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.); Круглому столі «Проблеми вдосконалення цивільного законодавства України» (м. Одеса, 12 травня 2012 р.); Круглому столі «Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі» (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.); ІІІ Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату» (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.); Круглому столі «Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством» (м. Одеса, 25 травня 2013 р.); Круглому столі «Нова редакція Конституції України та вдосконалення цивільного законодавства: проблеми гармонізації» (м. Одеса, 14 вересня 2013 р.); Цивілістичних читаннях, присвячених пам’яті І.В. Шерешевського «Цивільний кодекс України досвід 10-ти років застосування» (м. Одеса, 6 грудня 2013 р.); Міжнародній науково-

практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті» (м. Дніпропетровськ, 5-6 грудня 2014 р.); Цивілістичних читаннях, присвячених пам'яті І.В. Шерешевського «Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства» (м. Одеса, 5 грудня 2014 р.); Міжнародній науковій конференції «Римське право і сучасність» (м. Одеса, 29 травня 2015 р.); Круглому столі «Від засад римського права до принципів приватного права ЄС» (м. Одеса, 29 травня 2015 р.); Міжнародній Інтернет-конференції «Досвід правових реформ України та Республіки Молдова на шляху до євроінтеграції» (м. Одеса, 28 березня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Римське право як підґрунтя сучасного права Європи» (м. Одеса, 27 травня 2016 р.); Круглому столі «Актуальні проблеми захисту права власності» (м. Одеса, 17 червня 2016 р.); Круглому столі «Особливості розгляду сімейних спорів» (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.); Науково-практичному круглому столі «Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів» (м. Івано-Франківськ, 9 грудня 2016 р.); Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права» (м. Одеса, 24 лютого 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі» (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 10-11 березня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання ІТ-відносин» (м. Одеса, 15 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.); Всеукраїнській конференцій «ІТ-право та цифрове суспільство» (м. Одеса, 24 листопада 2017 р.); Всеукраїнській конференції, присвяченій пам'яті І.В. Шерешевського «Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку

України» (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.); Круглому столі, присв. пам'яті професора Ч.Н. Азімова «Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» (м. Харків, 21 грудня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності» (м. Київ, 15 грудня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві» (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р.); Науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присв. 96-річниці з дня народження д.ю.н., проф. В.П. Маслова (м. Харків, 14 лютого 2018 р.); VIII Міжнародному цивілістичному форумі «Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи» (м. Київ, 19-20 квітня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Римське право і сучасність: актуальна проблема «Від римського приватного права до ІТ права» (м. Одеса, 19 травня 2018 р.); Науково-практичній конференції, з нагоди вшанування пам'яті О.А. Пушкіна «Проблеми цивільного права та процесу» (м. Харків, 25 травня 2018 р.).

Публікації. Основні положення та результати дисертації відображено у 77 публікаціях, у тому числі одноособовій монографії, 23 наукових статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено МОН України, 5 наукових статтях, опублікованих у зарубіжних періодичних виданнях з юридичного напряму, 35 тезах доповідей на різних наукових заходах.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, які містять чотирнадцять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (719 найменувань) та додатків. Загальний обсяг роботи – 486 сторінок, з яких основного тексту – 384 сторінок.

РОЗДІЛ 1.
ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ ТА ВИБІР НАПРЯМКІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження категорій інформаційне суспільство, правочини, недійсні правочини та їх правові наслідки, ІТ-право та інформаційні технології, як чинників формування інформаційного суспільства та нового розуміння правочинів та їх недійсності, потребують окремої уваги щодо огляду існуючих наукових досліджень та поглядів стосовно кожної із зазначених категорій, що дасть змогу більш чітко визначити напрямки власного дослідження.

Вивчення інформаційного суспільства є предметом досліджень філософів, політологів, соціологів, державних управлінців, економістів та ін., які обирають різні критерії до аналізу процесів, що відбуваються з інформацією, однак всі сходяться на думці, що інформаційне суспільство забезпечує залучення великої кількості людей до інформаційних ресурсів, сприяє покращенню обміну інформацією між різними суб'єктами інформаційних правовідносин, пришвидшує розвиток інформаційних відносин. Зокрема, можна виділити праці таких науковців: Р. В. Войтович [63], О. П. Воробйової [65], А. Лісничого [307], О. О. Маруховського [317], Т. Михайлиної [327], І. І. Новаківського [347], Л. А. Ороховської [360], О. О. Путілової [488], А. Семенченко [549], В. М. Скалацького [558], І. М. Сопілко [109], А. А. Хлєбнікової [652] та ін.

В юридичній науці окремі аспекти формування інформаційного суспільства у той чи інший спосіб досліджувались у наукових працях таких вітчизняних учених, як: Е. Е. Аблякімова [1], І. В. Арістової [11], О. А. Баранова [20], К. І. Бєлякова [35], М. П. Ільницького [234], О. В. Кирилюк [258], Р. А. Калюжного [247], В. І. Кір'яна [262], В. А. Ліпкана [304; 305; 306], Ю. Є. Максименко [314], І. В. Мукомели [330], Ю. В. Нестеряк [346], А. М. Новицького [351], А. В. Пазюк [370], Н. А. Савінової [541], М. Ф. Савюк [542], І. П. Скиби [559], О. В. Сосніна [570] та інших, проте незважаючи на наявність базових наукових напрацювань,

правовий вимір теоретичної концепції інформаційного суспільства і досі лишається не розробленим.

Враховуючи направленість України на євроінтеграцію, важливим є вивчення європейського досвіду, зокрема, і в питаннях щодо формування правового регулювання інформаційного суспільства. Аналіз наукової літератури свідчить про досить великий інтерес науковців до вивчення даних питань. Зокрема, можна відзначити дослідження таких науковців, як: Н. Б. Бєлоусова [34] (вивчає особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в ЄС, зокрема, основні принципи, напрями, стратегічні цілі та особливості його формування), О. О. Григоров [104] (проводить порівняльно-правовий аналіз становлення інформаційного суспільства в Україні на прикладі ЄС), С. І. Даниленко [185] (аналізує здійснювані Україною кроки щодо узгодження пріоритетних напрямків міжнародного співробітництва та прийняття нормативно-правових актів у сфері інформаційних відносин), О. Ю. Івлєв [233] (аналізує засади правового регулювання розвитку інформаційного суспільства в Європі та можливість їх застосування для України), Є. Калашник [246] (вивчає принципи та механізми інформаційної політики ЄС), С. Кундельська [296], Я. С. Матієва [322] (досліджує впровадження в Україні електронного урядування в умовах правового регулювання інформаційного суспільства та інтеграції у ЄС), В. А. Ромащенко [530; 531; 532; 533] (досліджує правове регулювання інформаційного суспільства в Україні та вплив міжнародного досвіду, зокрема, ЄС на його формування) та ін.

Аналіз існуючих досліджень з питань формування інформаційного суспільства показує значний інтерес фахівцями з публічного права (адміністративне право, державне управління тощо) і теорії держави та права, які відіграють велику роль в формуванні загальної концепції інформаційного суспільства з погляду права.

В галузі приватного (зокрема, цивільного) права можна відзначити докторські дисертаційні дослідження О. В. Кохановської [284] та

А. О. Кодинця [270], які приділяли увагу вивченню цивільно-правових питань інформаційних та зобов’язальних інформаційних відносин в Україні.

Зокрема, О.В. Кохановська в своїй роботі досліджувала поняття та цивільно-правове регулювання інформаційних відносин; цивільно-правові проблеми реалізації та захисту інформаційних прав, поняття і особливості нового об'єкту цивільних прав – інформації, запропонувавши авторське доктринальне і законодавче визначення поняття інформації; визначила місце інформаційних правовідносин у системі права і законодавства України, а також поняття інформаційних цивільних правовідносин, надала узагальнену класифікацію інформації та інформаційних відносин; підстави виникнення, об'єктний і суб'єктний склад, зміст інформаційних цивільних правовідносин; особливості реалізації інформаційних прав у сфері особистих немайнових правовідносин, правовідносин інтелектуальної власності та правовідносин власності; основні цивільно-правові способи захисту інформаційних прав; тенденції розвитку системи інформаційної безпеки з урахуванням цивільно-правових способів захисту [284, с. 34].

Дисертація А. О. Кодинця присвячена актуальним теоретичним і практичним проблемам цивільно-правового регулювання зобов’язальних інформаційних відносин. Автор досліджував теоретичні аспекти поняття «інформація», ознаки інформації як об’єкта цивільного права, методологічні засади розвитку цивілістичної доктрини щодо охорони прав на результати інтелектуальної діяльності. Особливу увагу приділено проблемам правової природи, системи та структури зобов’язальних інформаційних відносин, розглянуто особливості цивільно-правової регламентації договорів у сфері інформаційних відносин, викладено специфіку захисту прав та законних інтересів учасників інформаційних відносин у цивільному праві. Також надається визначення категорії «інформаційне зобов’язання»; сформульовано низку висновків, пропозицій та рекомендацій щодо правозуміння, вдосконалення чинного законодавства та практики його застосування [270].

Що ж стосується інтелектуальної власності, то процеси інформатизації та розвитку інформаційного суспільства не могли не вплинути і на неї. Враховуючи, що дослідження даних питань не є предметом нашого дослідження, звернемо лише увагу на те, що науковці приділяють значну увагу вивченню особливостей правового регулювання інтелектуальної власності в умовах інформатизації. Зокрема, вивчаються: проблеми захисту авторських прав у цифровому середовищі [642]; розуміння інтелектуальної власності як віртуальної, право власності на реальні та віртуальні об'єкти IT-сфери, права віртуальної власності на IT-об'єкти творчості, на об'єкти творчості та Інтернет [641]; співвідношення та правове регулювання інтелектуальної власності та інформаційних відносин [267]; зміна розуміння сутності авторського права у цифрову добу та проблеми його захисту [634; 239; 594].

Враховуючи те, що стратегія формування основ інформаційного суспільства має розглядатися в контексті загальних стратегічних пріоритетів соціального, економічного та інституційного розвитку країни як складова масштабних перетворень у суспільстві та владних інститутах, нашій державі ще необхідно виконати значний обсяг роботи з осмислення й адаптації концепції інформаційного суспільства в українських реаліях, розроблення та реалізації Національної стратегії сучасного інформаційно-комунікаційного розвитку. В цьому контексті актуальним вважаємо дослідження трансформації категорії правочину, яка відбувається під впливом формування інформаційного суспільства.

На різних етапах розвитку правової доктрини було здійснено чималу кількість досліджень проблем, котрі стосуються категорії правочину. Зокрема, дослідженням існування та розуміння категорії «правочину» в римському приватному праві в різні часи займалися такі науковці, як: Д. Д. Грімм [105], Д. В. Дождєв [196], О. С. Іоффе та В. А. Мусін [224], С. В. Ільков [217], І. Б. Новицький та І. С. Перетерський [349], О. А. Підопригора [386], І. Пухан і М. Поленак-Акімовська [489], Є. О. Харитонов [387] та інші.

Аналіз наукової літератури свідчить на користь того, що радянські вчені також проводили ґрунтовні дослідження проблем теорії правочинів. Зокрема, розгляду проблем правочинів були присвячені роботи таких правознавців, як: М. М. Агарков [3], Д. М. Генкін [76], О. С. Йоффе [219], І. Б. Новицький [350], І. С. Перетерський [376], Н. В. Рабінович [490], В. П. Шахматов [683] та ін.

У пострадянський період правочини були предметом досліджень таких науковців, як: Ю. П. Єгоров [201], Є. О. Суханов [99], Ю. К. Толстой [595], Ф. С. Хейфец [649], Н. Д. Шестакова [688] та інші.

В даний період наукове визначення терміну «правочин» має на меті об'єднати в собі всі характерні риси, за якими його можна виділити в системі юридичних фактів; визначається, що правочин є актом саме усвідомлених, цілеспрямованих, вольових дій учасників цивільного обороту, шляхом вчинення яких, останні бажають настання певних правових наслідків.

Дослідженню поняття та сутності категорії правочину в науці цивільного права на сучасному етапі приділяють увагу такі науковці, як: І. А. Безклубий [27], Т. В. Бобко [47], Л. Є. Гузь [113], В. Денисяк [187], О. В. Дзера [195], О. І. Длугош [194], І. Р. Калаур [245], В. О. Кучер [298], Я. М. Романюк [529], Р. А. Майданик [660; 311], Є. О. Мічурін [328], З. В. Ромовська [534], Д. Сахарук [547], О. В. Семушина [550], І. В. Спасибо-Фатєєва [577], Р. І. Таш'ян [588], Є. О. Харитонов [637; 629; 630], Н. С. Хатнюк [646], К. П. Шкрібляк [692], Г. В. Юрловська [701] та інші.

Наприклад, І. А. Безклубий визначає правочини як вольові та правомірні дії, безпосередньо спрямовані на досягнення правового результату, а саме на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [27, с. 30].

Т. В. Бобко визначає правочин як акт волевиявлення приватної особи з визначальними для концептуальних положень про нього наслідками [47, с. 5].

О. В. Дзера зазначає, що правочинам, на відміну від деяких інших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків (наприклад, юридичних і фактичних вчинків, заподіяння шкоди), притаманне правомірне вольове вчинення особою, яка має належний статус учасника цивільного права, юридичних дій,

спрямованих на свідоме створення конкретного цивільного правового результату для себе або інших осіб [195].

Є. О. Мічурін під правочином розуміє правові акти, які виражають добровільне волевиявлення їх учасників [328, с. 11].

З. В. Ромовська під правочином визначає поведінку суб'єкта, тобто «дію» і «не дію» [534].

Деякі дослідники під правочином розуміють дозволену правомірну дію, яка спрямована на досягнення позитивного правового результату, що визнається й охороняється державою. Це юридичний акт особи, спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [693], це завжди дія правомірна, що відрізняє її від таких юридичних фактів, як правопорушення [98, с. 211; 646, с. 5; 23, с. 10; 639].

Встановлено, що правочином є правомірна, вольова дія суб’єкта (суб’єктів) цивільних відносин, воля якого (яких) спрямована на реальне встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов’язків.

Вимоги часу спонукали до необхідності запровадження такої форми правочину як електронна. Електронна комерція є предметом досліджень багатьох науковців [89; 88; 15; 24; 38; 39; 261; 64; 617; 663], які розкривають, в тому числі, поняття електронної торгівлі, порядку укладення договорів в електронній формі, ідентифікації учасників, особливостей доступу до персональних даних тощо, аналізують як діюче цивільне законодавство з даного питання, так і зарубіжний досвід, як теоретичні питання, так і практичні аспекти.

Окремо необхідно відзначити ґрунтовне дослідження електронного правочину (його поняття, сутності, порядку вчинення, виконання, можливості визнання недійсним та особливостям вчинення окремих видів тощо) на рівні кандидатської дисертації Н. Ю. Блажівської [40].

Враховуючи як об’єктивні, так і суб’єктивні фактори, не всі правочини можуть бути дійсними. Тому паралельно з розвитком вчення та концепції

правочинів, увага дослідників звертається й на аналіз поняття, сутності, визначення умов, підстав та наслідків недійсних правочинів.

В дореволюційний період питаннями недійсності правочинів були присвячені роботи Ю. С. Гамбарова [73], Н. Л. Дювернуа [200], Д. І. Мейєра [324], І. А. Покровського [394], Н. Растеряєва [495], Г. Ф. Шершеневича [687]. Найбільш комплексно та ґрунтовно питання недійсності правочинів досліджувалися Н. Растеряєвим, який в своїх наукових роботах висвітлював питання недійсності, нікчемності, оспорюваності правочинів, наслідки їх недійсності, значення волі та волевиявлення особи для дійсності правочину тощо.

У радянський період з'являються дисертаційні дослідження з цивільного права, присвячені недійсності правочинів, серед яких слід відзначити роботи С. В. Занковської [209], Т. І. Ілларіонової [215], М. З. Прилуцької [419], В. С. Толстого [565], Ф. С. Хейфеця [650], В. П. Шахматова [683; 684; 685]. На рівні монографічних досліджень заслуговують на увагу роботи: М. М. Агаркова [2], С. М. Братуся [51], Д. М. Генкіна [76], О. С. Йоффе [219; 223], В. Б. Ісакова [226], О. А. Красавчикова [286], І. Б. Новицького [348], Н. В. Рабінович [490], В. О. Рясенцева [539], Р. О. Халфіної [619] та ін.

Актуальність питань, пов'язаних з недійсністю правочинів, зумовила і підвищену увагу до них з боку вітчизняних цивілістів. Зокрема, можна відзначити дисертаційні дослідження таких сучасних українських науковців, як: Т.В. Бобко [47], Л.Є. Гузь [113], О.І. Длугош [194], С.М. Іванова [230], В.О. Кучер [298], Я.М. Романюк [529], І.В. Рущак [538], О.В. Семушина [550], Р.І. Таш'ян [588], Н.С. Хатнюк [646], які досліджують загальні питання щодо недійсності правочинів, та С. В. Герасимовський [79], І. В. Давидова [153], В. І. Жеков [207], О. В. Перова [378], (які досліджують деякі спеціальні питання в даній сфері). Деякі роботи повністю приділені дослідженню цивільно-правових наслідків недійсності правочинів (наприклад, робота Є.В. Бернади [33]).

Т. В. Бобко в дисертації на тему «Зміст і форма правочину в цивільному праві» аналізує поняття «правочину», його становлення в цивільному законодавстві України; досліджує наслідки вчинення правочину з виділенням податкових, реєстраційних, повідомлювальних та облікових. Також увага приділяється вимогам, що висуваються законодавством до змісту та форми правочину (зокрема, до його письмової форми, нотаріального посвідчення). В роботі наводяться вимоги до державної реєстрації правочинів тощо.

Л. Є. Гузь в своїй монографії «Поняття правочинів, укладення, розірвання, визнання недійсними. Судова практика» розглядає основні правила посвідчення правочинів, в тому числі і окремих видів договорів (наприклад, договору довічного утримання, договорів про відчуження об'єктів незакінченого будівництва та ін.); правові наслідки недотримання сторонами при посвідченні правочинів вимог закону (в тому числі розглядаються поняття, ознаки, правова природа та судова практика щодо визнання недійсними договорів купівлі-продажу, міни, дарування, поруки та ін.); визнання недійсними правочинів та правові наслідки їх недійсності, судова практика з даного питання стосовно окремих видів правочинів (наприклад, правочинів, вчинених внаслідок помилки, під впливом обману, насильства, в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною тощо).

Дослідження О. І. Длугош присвячене недійсності правочинів з дефектами волі. В роботі авторка розглядає такі питання, як: воля та волевиявлення учасника правочину в доктрині цивільного права; правочини з дефектами волі в системі недійсних правочинів; правові наслідки визнання правочинів з дефектами волі недійсними. Також приділено увагу дослідженню недійсності правочинів, в яких воля учасника сформована неправильно (зокрема, правочинів, вчинених під впливом помилки, обману, тяжкої обставини та на вкрай невигідних умовах) та недійсності правочинів, які вчинені поза волею учасника правочину (зокрема, правочинів, вчинених під впливом насильства, в результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з

другою стороною, недієздатною особою в момент, коли вона не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними).

В своєму дисертаційному дослідженні на тему «Нікчемні правочини» В. О. Кучер приділяє увагу аналізу правової природи нікчемних правочинів, їх класифікації. Окрема увага приділяється відмінностям між нікчемним та неукладеним правочинами, аналізу видів нікчемних правочинів за підставами їх недійсності (розглядаються юридичні, реституційні та додаткові наслідки нікчемних правочинів).

О. В. Семушина в дисертації на тему «Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності» досліджує правову природу недійсних правочинів (в тому числі недійсних правочинів, вчинених у результаті порушення умов дійсності), особливості правового регулювання відносин, що виникають внаслідок вчинення недійсних правочинів. Також авторка розкриває місце правочину та недійсного правочину в системі юридичних фактів, характеризує наслідки визнання правочинів недійсними (робиться аналіз загальних, додаткових та особливих наслідків недійсності правочинів).

У дисертаційному дослідженні Р. І. Таш’ян на тему «Односторонні правочини в цивільному праві» аналізує проблеми правового регулювання суспільних відносин, які виникають, змінюються, припиняються на підставі односторонніх правочинів. Автор розглядає відмінності односторонніх правочинів і договорів, визначає класифікацію односторонніх правочинів, їх поділ на зобов'язальні та розпорядчі тощо. Також робляться пропозиції щодо удосконалення чинного законодавства про регулювання суспільних відносин, які виникають, змінюються та припиняються на підставі односторонніх правочинів.

Дисертаційне дослідження Н. С. Хатнюк на тему «Заперечні угоди та їх правові наслідки» присвячено аналізу інституту угоди, підставам визнання угоди недійсною та правовим наслідкам такої недійсності. В роботі проводиться характеристика досліджуваного інституту, починаючи з історичних аспектів його становлення. Також розглядаються питання щодо умов дійсності угоди,

відмінності між дійсною та недійсною угодою, юридичної природи недійсних угод, сутність заперечних та нікчемних угод. Окрема увага приділяється класифікації підстав для визнання судом недійсними угод за позовом заінтересованої особи, основним видам правових наслідків, які настають при визнанні судом угоди недійсною.

В роботі В. І. Жекова на тему «Правочини, які порушують публічний порядок за цивільним законодавством України» проводиться аналіз правочинів, які порушують публічний порядок, за Цивільним кодексом України. Автор розглядає правочини, які порушують публічний порядок, здійснює історичний аналіз та проводить порівняння підходів до його регулювання в різних системах права. Також окрема увага приділяється характеристиці правочинів та умов їх дійсності, особливостей та правових наслідків вчинення правочинів, які порушують публічний порядок.

О. В. Перова досліджує недійсність правочинів, які порушують публічний порядок та визначає місце правочину, який порушує публічний порядок в системі недійсних правочинів, порядок кваліфікації правочину, який порушує публічний порядок, недійсним та правові наслідки виконання таких правочинів.

С. В. Герасимовський в дисертації на тему «Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства та погрози» досліджує категорії насильства та погрози за цивільним законодавством України, а також їх співвідношення як підстав недійсності правочину. Аналізується судова практика про визнання недійсними правочинів, вчинених під впливом насильства та погрози, та проблем, які виникають у цій сфері.

Останнім часом яскравим свідченням зростання інтересу до теоретичних та практичних проблем недійсності правочинів є відображення цих питань не лише на рівні дисертаційних та монографічних досліджень, але й збільшення числа публікацій у періодичних виданнях. Зокрема, необхідно звернути увагу на дослідження таких видатних цивілістів сучасності, як: О. В. Дзера [192; 195], С. Д. Гринько [107; 108], О. С. Кізлова [261], Р. А. Майданик [311], Н. І. Кузнєцова [291; 292], І. В. Спасибо-Фатєєва [573; 575; 576],

Є. О. Харитонов [628] та ін. Також зазначені питання висвітлюють в наукових публікаціях такі науковці, як: С. Агафонов [4], С. О. Бородовський [49], О. О. Кот [279; 280], В. І. Підвисоцький [384; 385], С. С. Потопальський [414; 415], С. І. Шимон [690] та ін.

Отже, з прийняттям ЦК України проблеми недійсності правочинів висвітлюються як в статтях в періодичних наукових виданнях, так і в дисертаційних та монографічних дослідженнях. Разом з тим, підходи щодо деяких принципових питань можуть бути навіть протилежними.

Кожне з проаналізованих досліджень містить цікаві як з теоретичної так і з практичної точок зору висновки з питань, що є предметом відповідних досліджень, а також пропозиції щодо удосконалення деяких окремих норм діючого цивільного законодавства України, зокрема ЦК України. Однак, якщо ґрунтовно проаналізувати існуючі вітчизняні дослідження за даною тематикою, то можна звернути увагу на те, що деякі з них (як, наприклад, робота Н. С. Хатнюк) були написані ще до вступу в дію ЦК України; деякі – виконані вже за діючим ЦК України (як, наприклад, роботи В. О. Кучер, В. І. Жекова, О. В. Перової, О. В. Семушиної, Р. І. Таш'ян), однак пройшло вже більше п'яти років після їх захисту, а за ці роки було внесено чимало змін до діючого цивільного законодавства, яке стосується теми дослідження. Також останнім часом напрацьована нова судова практика з розгляду питань щодо недійсності правочинів, застосовуються нові підходи щодо вирішення проблемних питань на практиці, в тому числі активно використовуються зроблені узагальнення Верховного Суду України, постанови Пленуму Верховного Суду України, напрацьована практика Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) з питань, які стосуються теми дослідження.

Інші проаналізовані дослідження (зроблені останнім часом) стосуються лише деяких окремих питань та проблем недійсності правочинів (так, наприклад, робота Герасимовського С. В. присвячена недійсності правочинів, вчинених під впливом насильства та погрози; робота Бобко Т. В. стосується форми та змісту правочинів та не зачіпає їх недійсність; робота Длугош О. І.

висвітлює окремі питання недійсності правочинів з дефектами волі) та не мають на меті комплексне дослідження концепту недійсності правочинів.

Аналіз наукових досліджень категорії недійсності правочинів свідчить про досить дієвий механізм захисту порушених прав та інтересів учасників цивільних правовідносин при вчиненні «традиційних» правочинів.

Разом з тим, розвиток та впровадження інформаційних технологій, формування інформаційного суспільства свідчить про необхідність введення в законодавство нових понять, категорій, інститутів, які б забезпечили належне правове регулювання, відповідний захист прав та інтересів громадян в нову, цифрову добу. Це зумовлює необхідність аналізу існуючих досліджень, присвячених ІТ-праву. Підтримуючи позицію Є. О. Харитонова [626, с. 11] розглядати «ІТ-право» як концепт, до якого пропонується відносити не всі норми, а лише норми приватного (зокрема, цивільного) права та винести за межі «ІТ-права» норми адміністративного, карного, митного, податкового тощо права (з посиланням на те, що ці галузі, як управлінські та охоронні, можуть стосуватися різних видів суспільних відносин, забезпечуючи їхнє впорядкування та охорону, тобто є «обслуговуючими), проаналізуємо ті існуючі дослідження в сфері ІТ-права в розумінні приватного права:

1) таку позицію обстоює Одеська школа цивілістики на чолі з професором Є. О. Харитоновим, яка здійснює ґрунтовні наукові дослідження у зазначеній сфері [7; 240; 241; 715];

2) подібної позиції дотримується і професор О. Е. Сімсон, яка зазначає, що саме методологія приватного права відповідає духу галузі, що регулюється (галузі права, предметом якої виступають відносини у цифровому середовищі, а саме відносини з приводу створення, зберігання, передачі та захисту інформації в електронному вигляді, обробка якої відбувається з використанням інформаційних технологій у глобальних та локальних інформаційних системах) [556];

3) частково дані питання піднімаються в посібнику колективом авторів на чолі з Т. В. Бачинським [363]. В роботі приділена увага аналізу судової

практики й кейсів, практичних питань супроводу бізнесу ІТ-компаній в Україні, здійснено порівняльний аналіз та вивчення зарубіжного досвіду у сфері ІТ-права (зокрема, досвід США та країн ЄС);

4) дослідженню окремих питань ІТ-права приділяють увагу і на кафедрі інтелектуальної власності, інформаційного та корпоративного права Львівського національного університету імені І. Франка, де під редакцією О. С. Яворської вийшло видання «ІТ право», де міститься аналіз міжнародних актів, національного законодавства, судової практики та наукових поглядів на сутність ІТ-права, яке розуміється як право, що регулює відносини у цифровому середовищі. Зокрема, приділено увагу дослідженню правового статусу суб'єктів, змісту правовідносин за їх участю, правовий режим різних об'єктів, особливості правової охорони прав та інтересів у цифровому середовищі [239].

Отже, на сьогодні в Україні відсутнє окреме ґрунтовне наукове дослідження, яке було б присвячено концептуальним засадам правочинів та їх недійсності в умовах формування інформаційного суспільства (ІТ-правочинів), яке б враховувало особливості суб'єктного складу, об'єктів правочинів, особливі підстави та умови визнання правочинів недійсними в сфері інформаційних технологій, правові наслідки недійсності таких правочинів.

Виникає потреба в повному, цілісному та всебічному розгляді питання недійсності правочинів, розробленні та дослідженні концепції даного інституту шляхом поєднання теоретичної і практичної складової.

РОЗДІЛ 2.
МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Поняття та сутність інформаційного суспільства

Розвиток інформаційних технологій, впровадження їх у всі сфери нашого життя є неодмінною рисою сьогодення, що зумовлює формування інформаційного суспільства як одного з найважливіших феноменів сучасної доби, що, у свою чергу, вимагає упорядкування відповідних суспільних відносин, обрання напрямків та засобів впливу на їх учасників тощо.

Інформаційне суспільство (його також іменують постіндустріальним) – це фактично перехід на новий етап суспільного розвитку, де особливе значення (цінність) визнають за інформацією.

Дослідження даного інституту є предметом наукових розвідок соціологів, політологів, філософів, економістів, управлінців, правознавців, адже зміни та трансформації, які відбуваються з формуванням інформаційного суспільства, впливають на всі без винятку сфери життя.

Отже, перехід, що відбувається сьогодні, в тому числі і в правовій площині, від індустріального до нового етапу розвитку суспільства (постіндустріального, інформаційного), пов’язують з переходом від виробництва матеріальних благ (освоєнням людиною матеріальних ресурсів, енергії, сировини тощо) до виробництва інформації. Тобто поява інтелектуально-інформаційних ресурсів, прогрес знань, перетворення їх на цінність (продукт) стали новою тенденцією розвитку суспільства.

Поняття «інформаційне суспільство» ввійшло в науковий обіг не дуже давно. Його виробили і стали активно використовувати економісти й маркетологи, соціологи та філософи, програмісти й політики. Останнім часом активно дане поняття входить в об’єкт вивчення юристів, які також формують власне його бачення та розуміння. Це поняття покликане відобразити об’єктивну тенденцію нового етапу еволюції цивілізації, пов’язаного з появою

нових інформаційних і телекомунікаційних технологій, нових потреб і нового способу життя.

Якщо звернутися до процесу формування поняття та сутності інформаційного суспільства як такого, то можна зазначити, що спочатку концепції інформаційного суспільства зародилися в межах теорії індустріального і постіндустріального суспільства. У період 1960-х – початку 1980-х рр. основна увага переноситься зі сфери виробництва (основу якого складали земля, праця, капітал) на поширення і забезпечення доступу до інформації, домінування технологічних, інфраструктурних та економічних аспектів, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій та зростання значення та важливості інформації.

Термін «інформаційне суспільство» був введений в 1960-х рр. ідеологами постіндустріального суспільства Д. Беллом та Й. Масудою, які намагалися пов’язати технологічні аспекти з соціальними.

Д. Белл висував ідею переродження індустріального суспільства в постіндустріальне (інформаційне), зокрема, шляхом інформатизації. Інформаційне суспільство він визначав як процес формування нових принципів соціальної і технологічної організації, спираючись на такі його риси: провідна роль теоретичного знання становить основу технологічних інновацій; нова інтелектуальна технологія дає змогу знаходити більш ефективні підходи до вирішення технічних, економічних і соціальних проблем; вирішальна роль «носіїв знань» належить професіоналам, які складають найчисленнішу соціальну групу; посилення ролі та значення науки у технічному переозброєнні суспільства; формування економічної теорії інформації на основі заміни трудової теорії вартості теорією цінності, заснованої на знаннях [29; 28, с. 330–342]. Отже, в центрі уваги – інформація.

Й. Масуда мав дещо інше бачення цього питання та зазначав, що інновації в інформаційній технології – це прихована сила соціальної трансформації, що виявляється в прогресивному збільшенні кількості та якості інформації, а також у зростанні обсягів обміну інформацією. Інформаційним суспільством він

називав суспільство, яке зростає і розвивається у колі інформації і призводить до загального процвітаючого стану людської інтелектуальної креативності замість багатого матеріального споживання [717, с. 29]. На його думку, інформаційне суспільство має бути безкласовим і безконфліктним.

Класичною вважається концепція інформаційного суспільства Е. Тоффлера, котрий розглядає інформаційне суспільство як абсолютно якісно нову стадію суспільного розвитку порівняно з попередніми; важлива роль приділяється тенденціям демасифікації виробництва, тобто система виробництва поступово рухається від традиційного масового виготовлення до складної суміші масової та немасової продукції [597; 598; 599].

Дослідження концепції інформаційного суспільства дає можливість зробити висновок, що найбільше визнання вона отримала в 1970–1980 рр., тобто в період швидкого поширення технологічних досягнень і значних успіхів країн, що засвоювали нову інформацію та знання.

З другої половини 1980-х рр. більшість американських і європейських дослідників почали акцентувати увагу на ролі та значенні не стільки інформації, скільки знань, що спонукало до появи спектра нових визначень сучасного суспільства. Формування концептуальної ідеї інформаційного суспільства зумовлене стрімкими змінами в технологічній сфері, що призвело до домінування цивілізаційного підходу в історичному процесі, дає змогу фіксувати різні стадії цивілізаційного розвитку людства [309, с. 98–101]. Таким чином, з’являються нові концепції (наприклад, дослідження П. Дракера [199, с. 70–98] та М. Кастельса [253]).

Вони визначали такі основні характеристики інформаційного суспільства, як комплексного феномена: перехід від індустріального господарства до економічної системи, основаної на знаннях та інформації; можливість отримання інформації з будь-якого питання і з використанням найрізноманітніших ресурсів; сприяння інформації прогресу суспільства; значне збільшення інтелектуальної праці людини порівняно з фізичною;

формування нової системи цінностей сучасної людини і трансформації ідеї національної держави до глобальної економіки та глобального соціуму.

А такі дослідники, як Ж. Бодрійяр, Г. Шиллер, Ю. Хабермас, Е. Гідденс, Ф. Уебстер, М. Делягін, пов'язують становлення інформаційного суспільства не стільки з технологічним розвитком і обсягом використовуваної в суспільстві інформації, скільки з її новою якістю і новими характеристиками [618; 81; 188].

Більшість дослідників розглядали інформаційне суспільство як позитивне явище, породжене еволюційним розвитком людства, де інформація є основним ресурсом, інструментом інтеграції держав, культур та верств суспільства. Разом з тим можна зустріти і критичні висловлення щодо перспектив розвитку інформаційного суспільства. Наприклад, Д. Лайон [301] пов'язував розвиток інформаційних технологій із збільшенням вже існуючого розриву між соціальними групами й націями, розширенням можливості держави та інших інституцій спрямовувати й контролювати життя людей і підсиленням влади постійно зростаючих економічних інтересів.

Ґрунтовний аналіз різноманітних спроб визначення та концепцій інформаційного суспільства, його генези та еволюції дав можливість О. С. Білоусову зробити слушний висновок: використання поняття «інформаційне суспільство» має сенс у суспільствознавчих дослідженнях та в соціальній практиці, що полягає у його сприйнятті в якості певної світоглядної парадигми, яка характеризується зростанням впливу розвитку інформаційно-комунікативних технологій на глобальні цивілізаційні зміни. При такому підході парадигма «інформаційного суспільства» має відкритий характер, оскільки сутнісні риси визначаються та конкретизуються не лише вже оприлюдненими концептуальними моделями, але й коригуються новими, які ще тільки розробляються, або будуть розроблені в найближчому майбутньому [36, с. 67].

Отже, основною характеристикою інформаційного суспільства є визнання інформації одним з найважливіших суспільних ресурсів, а інформаційний сектор економіки (виробництво, зберігання, обробка, передача і споживання інформації) – одним з найважливіших видів суспільної діяльності, який створює

інформаційно-комунікаційну базу для формування глобального інформаційного суспільства та розвитку науково-технічного, соціально-економічного й освітньо-культурного прогресу.

Цим зумовлена доцільність аналізу тут ознак останнього. Глобальна суспільна сфера, що загалом складається, з одного боку, із суспільно-політичної, соціально-економічної та духовно-інтелектуальної сфер глобального суспільства, а з іншого боку, із сукупності національних суспільних сфер, з метою забезпечення своєї цілісності і керованості потребує здійснення відповідних заходів із самоорганізації та самоуправління глобального суспільного життя.

Глобальне суспільство охоплює сукупність країн та народів, які взаємопов’язані між собою реалізацією спільних потреб та інтересів. Воно відповідає таким основним критеріям, як: стабільність, цілісність, саморозвиток та самоорганізація, наявність загальних цінностей та норм, що визначають модель поведінки суб’єктів глобального простору.

Х. Булл під глобальним суспільством розуміє суспільство держав, яке існує в тому випадку, коли група держав, усвідомлюючи наявність у них спільних інтересів та спільних цінностей, формує суспільство, в межах якого у відносинах між собою вони вважають себе пов’язаними загальним набором правил, а також підтримують діяльність спільних інститутів [708, p. 13].

Враховуючи те, що концепції або «проекти» світового розвитку, еволюції цивілізацій, ролі національних держав, стратегії забезпечення національної безпеки нашого часу не можуть бути теоретично сконструйовані поза процесом глобалізації, при дослідженні правових проблем інформаційного суспільства необхідно враховувати особливості чергового етапу (ступеню) глобалізації, його ознак, а також впливу на формування державних інституцій тощо [614, с. 19–28].

Під глобалізацією (як об’єктивним процесом) за своїм змістом розуміють відображення світопорядку на основі переміщення світових центрів влади і

трансформаційних процесів, що відбуваються в міжнародних, регіональних і національних соціально-політичних системах [703].

Отже, глобальність – це обов'язкова якість сучасного інформаційного суспільства, яка неможлива без щонайменше двох умов: інформаційних зв'язків між індивідами на наднаціональному рівні та вільного доступу кожного до світових інформаційних ресурсів.

Можна сказати, що в основі глобалізації суспільства лежить віртуалізація реальності, адже фізичні та соціальні процеси, а також реальні об'єкти стрімко заміщуються посиланнями на їх цифрові моделі. Зокрема, активно використовуються віртуальні гроші, віртуальне спілкування, віртуальне надання освітніх послуг, різного роду державних послуг, укладення договорів тощо. Така ситуація свідчить на користь глобалізації інформаційного простору, прямої та тісної взаємодії людини з інформаційними технологіями. Враховуючи проведення операцій всередині віртуальної реальності, необхідним є забезпечення вільного волевиявлення людини щодо здійснення певної дії та забезпечення можливості їх віртуального втілення.

Володіння, контроль, необмежений доступ до віртуального простору стають однією з базових потреб в умовах інформаційного суспільства. Віртуальне відображення особистості знаходить власний статус, який не завжди відповідає реальному статусу особистості в повсякденному житті чи професійній сфері. Разом з тим це частково можна пояснити анонімністю та конфіденційністю, які є важливими цінностями віртуального інформаційного простору. Отже, норми, які забезпечують конфіденційність інформації і анонімність діяльності у віртуальному просторі, стають загальноприйнятими цінностями, атрибутами соціального статусу особистості. З точки зору права така віртуалізація реальності має не лише позитивні, але й негативні наслідки, як, наприклад, порушення прав, зловживання, завдання шкоди, перевищення повноважень тощо. Такі ситуації можуть бути навіть більш поширені, аніж в традиційних правовідносинах, саме завдяки фактору анонімності.

Обґрунтованою видається позиція Ф. Уебстера, який виділяє п’ять основних складових інформаційного суспільства, а саме: 1) технологічна (як виклик новим технологіям: від кабельного та супутникового телебачення, персонального комп’ютера до Інернету та мобільного зв’язку); 2) економічна (формування інформаційної економіки, основу якої складають інформаційні засоби виробництва й інформаційні товари і послуги, використання інформації і знань як унікального предмета та засобу виробництва, зростання сектора послуг, виникнення транснаціональних компаній і домінування єдиного глобального ринку, віртуалізація економічного простору і т. п.); 3) професійна (переважна кількість професій, потрібних для суспільства, знаходяться в інформаційній сфері); 4) просторова (забезпечує поширення інформаційного суспільства у географічному інформаційному просторі; зокрема, інформаційні мережі з’єднують різні континенти, країни, регіони, міста, селища і окремих осіб у часі і просторі); 5) культурна (яка є узагальнюючим чинником інформаційного суспільства, адже сучасна культура більшою мірою є інформаційною; вона повинна стати елементом загальної культури конкретної людини та людства в цілому), які разом відображають єдину природу цього феномена, однак кожне з них підкреслює той чи інший аспект, представляє конкретні особливості інформаційного суспільства [цитоване по: 543, с. 193].

Внаслідок провідної ролі інформації у формуванні та розвитку інформаційного суспільства вона є об’єктом дослідження багатьох вчених. Зокрема, під інформацією розуміють культурний ресурс, носій інтелекту, в основі якої пріоритет освіти, науки, культури [390].

Також інформація розглядається як соціальний феномен, який, на думку Т. Сакайї, характеризується такими аспектами, як: комунікаційний, тобто пов’язаний з процедурою передачі повідомлення, трансляції відомостей (дослідження комунікацій, комунікаційних технологій, інформаційних мереж), та змістовний, що пов’язаний з передачею продуктів інтелектуальної діяльності та їх засвоєнням, спрямованим на зростання обізнаності або зниження невизначеності отримувачів [545].

Необхідно зазначити, що терміном «інформація» позначається багато явищ, які існують у різних галузях і супроводжуються тлумаченнями та оцінками під різними кутами зору, що значно ускладнює формування єдиного підходу до оцінки цієї категорії [277, с. 5–32; 382, с. 39]. Тому даний термін може трактуватися спрощено, де властивості інформації розглядаються як засоби з'ясування особливостей правового регулювання пов'язаних з нею відносин, або ж поширювально, що ґрунтується на розумінні інформації в контексті ст. 1 Закону України «Про інформацію» [453], згідно з якою інформація – це будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді.

В. С. Політанський слушно зазначає, що сьогодні необхідним є здійснення кроків з метою вдосконалення механізму реалізації права на інформацію, зокрема: усунення недоліків та невідповідностей нормативно-правових актів, які регламентують реалізацію права на інформацію в Україні відповідно до міжнародних стандартів; забезпечення узгодження нових юридичних норм у сфері права на інформацію з раніше прийнятими; забезпечення захисту інформаційного суверенітету держави та систем формування масової суспільної свідомості; створення необхідного рівня інформаційної доступності для прийняття рішень державними органами, підприємствами та організаціями; ухвалення програм інформаційно-захисного характеру, що сприятимуть підвищенню рівня захисту інформаційної приватності особи тощо [395, с. 9].

Отже, інформаційні процеси лежать в основі всіх еволюційних змін; інформація відіграє ключову роль у функціонуванні громадських і державних інститутів та в житті кожної окремої людини. Кожен з нас багато часу присвячує комунікаційній діяльності: спілкуванню з іншими людьми, засвоєнню культурної спадщини, самовираженню в мові або листі. Соціально-комунікаційні процеси є умовою і передумовою існування будь-якого людського суспільства.

Інформаційні ресурси, інформаційні технології і інформаційна інфраструктура в сукупності утворюють інформаційний простір сучасного

суспільства. Під інформаційним простором у літературі розуміють сукупність баз та банків даних, технологій їх ведення і використання, інформаційно-телекомунікаційних систем та мереж, які функціонують на основі єдиних принципів і за загальними правилами, що забезпечує інформаційну взаємодію організацій, громадян та задоволення їх інформаційних потреб [11; 12, с. 106]; інструментарій для вирішення соціальних, політичних, економічних чи військових завдань [416, с. 14]; сукупність засобів масової інформації та аудиторії [583]. Отже, традиційний ринковий тип господарювання, основу якого складає індустріальний спосіб виробництва, трансформується під впливом досягнень науково-технічної та інформаційно-комунікаційної революції. Особливе значення в умовах становлення інформаційного суспільства набувають інформаційні технології як сфера докладання інтелектуальної праці.

Зазначимо, що процес становлення інформаційного суспільства триває, а його перебіг характеризується такими рисами: обмін інформацією набуває глобального характеру, державні кордони та відстані вже не є суттєвою перешкодою для руху інформаційних потоків; значно зростають можливості збору, обробки, зберігання, передачі інформації, доступу до неї; суттєво зростає значення доступу до інформації для розвитку різних сфер людської діяльності; відбувається перехід до нових форм зайнятості населення, (інтелектуально орієновані види робіт); зростає кількість персональних та корпоративних контактів на глобальному рівні, розгортаються процеси формування трансдержавних і транснаціональних спільнот; спроби урядів обмежити вільне поширення інформації всередині країн об’єктивно призводять до гальмування розвитку таких країн [238, с. 44–46]

На сучасному етапі розвитку інформаційного суспільства можна визначити такі його ознаки, як: впровадження інформаційномістких технологій (перетворення інформації на найважливіший ресурс, що має глобальний характер і забезпечує підвищення ефективності, зростання конкурентоспроможності та інноваційний розвиток суб’єктів господарювання); застосування інформаційних об’єктів у сфері освіти, науки; використання

інформації не лише для створення матеріальних і культурних благ, а й для формування у громадян певних економічних, соціальних і політичних позицій; розвиток глобального розуміння зв'язків між суспільством, владою та державними структурами.

Сьогодні можна спостерігати активний інтерес українських науковців до вивчення категорії «інформаційне суспільство», його ролі у формуванні суспільства нової якості та відповідно до вимог часу. Звернемо увагу на деякі з досліджень. Так, на думку В. М. Бебика, під інформаційним суспільством потрібно розуміти сучасне суспільство з високим рівнем розвитку інформаційної культури (створення, переробка та використання інформації), яке характеризується: здатністю якісно продукувати всю необхідну для життєдіяльності суспільства інформацію; наявністю розвиненої інформаційної інфраструктури суспільства; високим рівнем доступності всіх членів суспільства до необхідної інформації; великою часткою працездатного населення, що працює в інформаційному секторі економіки [26, с. 41]. Паралельно з визначенням поняття інформаційного суспільства автор пропонує визначати і поняття соціальної комунікації (в каналах якої здійснюється передача належної інформації) та розуміє під нею процес передавання, переробки та прийняття соціальної інформації, здійснюваний суб'єктами та об'єктами (глобальної чи національної) суспільної сфери [26, с. 44].

Схожої думки дотримується і О. Проскуріна, яка при характеристиці інформаційного суспільства говорить про необхідність врахування перебудови соціальних структур, трансформації геополітичного становища тощо, що дає можливість людське суспільство назвати інформаційним, оскільки перед людством постала перспектива вироблення спільних рішень для всіх [486, с. 126-127].

В. О. Ільганаєва під інформаційним суспільством розуміє нову історичну фазу розвитку цивілізації, життя та діяльність котрої перш за все пов'язані зі створенням, переробленням та використанням інформації [571, с. 122], В. О. Данільян розглядає його як якісно новий етап соціотехнологічної еволюції

суспільства, що формується в результаті довгострокового соціально-економічного розвитку, який передбачає збільшення ролі інформації і знань, а також формування та споживання інформаційних ресурсів у всіх сферах життєдіяльності суспільства за допомогою розвитку інформаційно-комунікаційних технологій, що існують у глобальних масштабах [184, с. 22].

В. Литвина одна з перших говорила про активний розвиток інформаційних технологій, визначала пріоритетність інформації порівняно з іншими видами ресурсів і чинників розвитку та максимальну реалізацію інформаційним суспільством гуманістичних принципів, ідеалів, можливість прийняття узгоджених раціонально-демократичних рішень [336, с. 113].

М. А. Латинін ставить пріоритетність розбудови інформаційного суспільства на одну сходинку з необхідністю подолання нашою країною таких проблем, як бідність, поліпшення здоров'я, збільшення робочих місць [302].

Багато уваги вивченню цього феномена у своїх працях приділяє В. А. Ліпкан. Зокрема, під інформаційним суспільством він розуміє суспільство нового типу, що формується внаслідок глобальної соціальної революції та породжується вибуховим розвитком і конвергенцією інформаційних і комунікаційних технологій [305, с. 252].

Н. Оніщенко називає інформаційне суспільство найрозвиненішою щодо технологічного способу виробництва людською цивілізацією, яка виникає внаслідок інформаційно-комп'ютерної революції і базується на інформаційних технологіях – «інтелектуальних» комп'ютерах, автоматизації та роботизації усіх сфер та галузей економіки й управління, єдиній найновішій інтегрованій системі зв'язку [359, с. 22].

Обґрунтованим є запропоноване розуміння інформаційного суспільства у вузькому значенні (суспільство, в якому виробництво, розподіл і споживання інформації є основною сферою діяльності; суспільство нового типу, яке формується внаслідок глобальної соціальної революції, де головною умовою добробуту є знання, здобуте внаслідок безперешкодного доступу до інформації та вміння працювати з нею; вид постіндустріального суспільства, основною

умовою формування якого є високотехнологічні глобальні інформаційні мережі, а інформація є основним товаром, основною соціальною цінністю) та широкому значенні (складова громадянського суспільства, що функціонує в рамках єдиного інформаційно-комунікаційного простору, масовим є використання перспективних інформаційних технологій, засобів комп'ютерної техніки тощо, створюється якісно новий ринок знань та інформації як визначальний чинник виробництва; де умовою успішного становлення особистості є інформаційна грамотність, підвищення рівня освіти, науково-технічного та інформаційного розвитку внаслідок розширення можливостей систем інформаційного обміну, підвищення ролі кваліфікації, професіоналізму, здібностей до творчого опрацювання інформації як найвищих характеристик послуг праці, реалізації інформаційних прав і свобод людини тощо) [399, с. 160-161]. Отже, можна зробити висновок, що змістом інформаційного суспільства є ділові, соціальні, суспільні, персональні та інші відносини між суб'єктами суспільства, які розвиваються завдяки інформаційним технологіям і пов'язаним з ними організаційним, економічним, науковим й іншим заходам та впроваджуються усвідомлено, демократичними способами, розширюють можливості кожної особи до сприйняття та ефективного використання інформації.

Цікавим в даному контексті видається і співвідношення інформаційного суспільства з громадянським. Зокрема, громадянське суспільство може розумітися як органічне поєднання природи людини, її соціальності, політичного устрою та розуму, що виражається мірою інтелектуального потенціалу людей.

Сьогодні необхідним є вирішення багатьох політичних і соціальних проблем людей, що вимагає активної взаємодії осіб між собою за допомогою інформації та інформаційного простору, а це у свою чергу стимулює розвиток громадянського суспільства як такого. Зокрема, за допомогою вільного доступу населення до інформації можна говорити про існування реального діалогу між державними владними структурами та населенням. Це свого роду зворотний зв'язок, який дає можливість перетворювати владні інституції в доступні для

населення структури та залучати людей до реального контролю над діяльністю влади. Це може проявлятися, наприклад, в можливості проведення електронного референдуму, поданні електронних петицій тощо, що дає можливість побачити коло питань, які цікавлять (турбують) населення, визначати реакцію народу до дій президента, уряду, парламенту та інших структур центральної та місцевої влади [624, с. 9-12].

За таких умов здійснюватиметься активний розвиток інформаційного суспільства, яке одночасно стимулюватиме процес формування структур громадянського суспільства. Таким чином, інформація є головним чинником, який стимулює розвиток своєї специфічної сфери і розширює реальні межі для діяльності та впливу різних добровільних об'єднань людей та окремих активних громадян у суб'єктів, які беруть участь в обговоренні та вирішенні важливих нагальних проблем на місцевому та загальнонаціональному рівнях.

Вважаємо за доцільне погодитися з твердженням Є. О. Харитонова, який пропонує розглядати інформаційне та громадянське суспільства як кореляти, поняття, невід'ємно пов'язані одне з одним, як частина й ціле [624, с. 7-18].

Зазначене вище свідчить про активний процес інформатизації суспільства в цілому та кожного індивіда зокрема, яка виражається в широкому використанні інформаційних технологій у всіх сферах життя суспільства.

Під інформатизацією розуміють сукупність взаємопов'язаних організаційних, правових, політичних, соціально-економічних, науково-технічних, виробничих процесів, що спрямовані на створення умов для задоволення інформаційних потреб, реалізації прав громадян і суспільства на основі створення, розвитку, використання інформаційних систем, мереж, ресурсів та інформаційних технологій, створених на основі застосування сучасної обчислювальної та комунікаційної техніки [454].

Причини, що спонукали перехід до інформатизації, в літературі поділяють на дві групи і виділяють об'єктивні та суб'єктивні фактори. Зокрема, до об'єктивних причин відносять: 1) процеси ускладнення і деталізації правового регулювання (що стало наслідком ускладнення господарської діяльності) і

розширення сфер державного управління; 2) виключення власності на засоби виробництва з числа основних факторів, що визначають розвиток права (порівняно з індустріальним суспільством, де головним було набуття права власності на землю, засоби виробництва тощо, сьогодні на перше місце виходить значення набуття права власності на нематеріальні блага – технологічні розробки, секрети виробництва, патенти тощо) [570].Таким чином, існує тенденція розвитку таких інститутів та галузей права, як: право інтелектуальної власності, патентне право, електронний документообіг, інформаційне та освітнє право тощо. Тому важливим напрямом розвитку права є створення правової бази для впровадження інформаційних технологій в різні сфери суспільного життя.

В. А. Ромащенко виділяє наступні моделі правового регулювання становлення інформаційного суспільства: міжнародно-універсальну, міжнародно-регіональну та національну. Важливим є те, що національні моделі європейських країн регулювання інформаційного суспільства при розробці державних програм не лише враховують досвід зарубіжних країн, але й чітко спираються на існуючі теоретичні наукові погляди вирішення інформаційних проблем та їхнього впровадження у суспільство; законодавчий супровід забезпечується поступово, конструктивно та об’єктивно до виникаючих суспільних потреб; значної уваги зосереджено на індивідуальних державних потребах впровадження Інтернету, дистанційної освіти, електронного уряду, розвитку електронної комерції, електронної медицини та надання інших електронних послуг. Захист основних прав і свобод людини в інформаційному просторі та засобів масової комунікації, а також дотримання культурної самобутності населення та ідентичності нації при переході до інформаційного суспільства та в процесі активного використання надбань інформаційно-технологічної революції – основні зберігаючі принципи національних моделей правового регулювання інформаційного суспільства [532, с. 131].

Актуальність питань інформатизації на державному рівні підтверджується, зокрема, прийняттям Закону України «Про Концепцію

Національної програми інформатизації» ще у 1998 р. [454]. Зокрема, державне регулювання мало на меті забезпечити системність, комплексність і узгодженість розвитку інформатизації країни з використанням при цьому традиційних та нетрадиційних форм і методів супроводження та контролю. Відповідно до зазначеного Закону Національна програма інформатизації становить комплекс взаємопов'язаних окремих завдань (проектів) інформатизації, спрямованих на реалізацію державної політики та пріоритетних напрямів створення сучасної інформаційної інфраструктури України за рахунок концентрації та раціонального використання фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, виробничого і науково-технічного потенціалу держави, а також координації діяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій усіх форм власності і громадян у сфері інформатизації.

Кабінет Міністрів України щорічно формує та подає на розгляд Верховної Ради України доповідь про стан інформатизації в Україні; завдання Національної програми інформатизації на наступні три роки; програму завдань (робіт) з інформатизації на наступний бюджетний рік. Головною метою Національної програми інформатизації є створення необхідних умов для забезпечення громадян та суспільства своєчасною, достовірною та повною інформацією шляхом широкого використання інформаційних технологій, забезпечення інформаційної безпеки держави [237].

Як і будь-яке досягнення науки, інформатизація суспільства несе в собі як позитивні, так і негативні моменти. Високий ступінь автоматизації, до якого прагне сучасне суспільство, ставить його в залежність від ступеня безпеки використовуваних їм інформаційних технологій, від яких, у свою чергу, залежать добробут і навіть життя безлічі людей.

У зв'язку з масовою комп'ютеризацією інформаційних процесів, збільшенням цінності і значущості інформаційних ресурсів особливої гостроти приймає проблема надійного захисту інформації, що обертається в

інформаційних системах, тобто попередження її спотворення і знищення, несанкціонованої модифікації, зловмисного отримання і використання.

Внаслідок інтенсивного розвитку інформаційних процесів зростають і протиправні дії. Крім помилок комп'ютерів (які можуть бути не шкідливими) існує комп'ютерна злочинність, яка може мати негативні наслідки у всіх сферах нашого життя, адже злочинні групи і спільноти починають активно використовувати у своїй діяльності новітні досягнення науки і техніки. Особливу небезпеку становлять можливості «інформаційного тероризму» з використанням глобальних комп'ютерних мереж, запобігти яким досить важко, а ліквідація наслідків надзвичайно дорога.

Необхідно зазначити, що наша держава активно працює в даному напрямку. Зокрема, в 2015 р. було створено Департамент кіберполіції Національної поліції України, структурні підрозділи якого діють за міжрегіональним принципом та безпосередньо підпорядковані начальникові департаменту. Також в листопаді 2015 р. було затверджене Положення про Департамент кіберполіції, що є міжрегіональним територіальним органом Національної поліції [396].

Разом з тим забезпечення інформаційної безпеки, реалізація державної інформаційної політики є неможливими у разі несформованості інформаційного суспільства. Інформація визнається основним елементом та ресурсом, що задіюється у будь-якій сфері людського існування, однак поряд із інформацією великої цінності набувають знання. Зокрема, вони прирівнюються по значенню до самої інформації та разом з нею становлять основні ресурси інформаційного суспільства. Таку позицію підтримує велика кількість науковців [677; 314; 307; 592].

Важливим та, на нашу думку, обов'язковим елементом формування як громадянського, так і інформаційного суспільства є правосвідомість, під якою розуміється правосвідомість усієї сукупності людей, які утворюють таке суспільство (суспільна правосвідомість) [264, с. 121].

Безумовно, інформаційні технології впливають не лише на зручність, швидкість та вищу якість суспільного життя, але й на суспільну свідомість та свідомість кожного із нас. Зростаюча ефективність використання інформаційних надбань, інформаційної бази суспільства у все більшій мірі сприяє ефективному суспільному розвитку. Інформаційний простір, що формується таким чином, приваблює все більше суб'єктів з різним статусом – індивід, суспільство, держава – кожен з яких має свій інтерес.

Інтереси особистості в інформаційній сфері полягають у реалізації прав людини на доступ до інформації та на використання інформації для фізичного, духовного, інтелектуального розвитку та іншої діяльності.

Суспільна свідомість не є математичною сумою індивідуальностей суб'єктів, що входять до відповідного соціуму; вони перебувають у постійній взаємодії і розвиваються паралельно, їх розвиток визначають як спільні, так і окремі для кожної форми свідомості фактори.

Як слушно зазначає О. С. Омельчук, на суспільну свідомість впливають такі фактори, як: 1) поширення інтернет-ресурсів з об'єктивною інформацією щодо реалізації різних функцій держави, різноманітних реєстрів юридичної інформації, моніторингових досліджень ефективності роботи державного апарату та органів місцевого самоврядування, що веде до формування громадської свідомості суспільства принципово нового типу (зокрема, як уже зазначалося, формується пряма демократія (як, наприклад, подача електронних петицій, електронних звернень тощо); 2) впровадження сучасних інформаційних технологій в економіку, зокрема, впровадження електронної комерції, поява нових технологічних рішень для бізнесу, спрощення законодавства для розуміння пересічного громадянина; 3) поширення ІТ у сферах освіти, науки, культури, що сприяє формуванню загального інтелектуального рівня суспільства [358, с. 113].

Як бачимо, сьогодні іде активне впровадження інформаційних технологій по всіх зазначених напрямках. Електронна комерція не лише закріплена законодавчо, але й вже вдало апробується на практиці. Проводяться реформи у

таких сферах, як: освіта, наука, медицина, судочинство тощо. Діє багато пілотних проектів з метою апробації нових технологій, виявлення проблемних питань задля успішного їх подолання. Важливою є поступова адаптація (звикання) пересічного громадянина до нових «правил», можливостей. Необхідним є не лише забезпечення технічної можливості такого оновлення, але й надання громадянам самим оцінити позивні переваги таких змін (на власному досвіді), самим обрати зручний спосіб вчинення дій, відчути переваги впровадження технологій.

Усвідомлення значення використання інформаційних технологій у побуті та суспільному житті відіграє першочергову роль для становлення інформаційного суспільства. Отже, можна вести мову про формування інформаційної свідомості суспільства.

А. В. Колодюк вважає формування інформаційної свідомості фундаментальною передумовою для використання інформаційно-комунікативних технологій в житті кожного громадянина [271, с. 10].

О. С. Омельчук виділяє три види інформаційної свідомості: 1) інформаційна свідомість людини, яка відображає ставлення особи до інформаційних технологій на побутовому рівні; 2) групова інформаційна свідомість, що зумовлює розуміння та використання групою осіб певної сукупності інформаційних знань; 3) інформаційна свідомість суспільства – передбачає загальне уявлення про інформаційну сферу суспільством [358, с. 114].

Вплив права на суспільну свідомість відображається на двох рівнях – рівні сприйняття права та рівні соціально-юридичних вчинків (поведінки). Саме з цими двома рівнями пов’язані різні напрямки впливу права.

Суспільні відносини, що виникають в межах використання інформаційних технологій, мають ряд ознак, серед яких інноваційність, високотехнологічність, аформальність. Специфіка сфери відносин, що є предметом правового регулювання ІТ-права, зумовлює й особливості механізму впливу ІТ-права на суспільну свідомість. Так, у межах інформаційного напряму

впливу на суспільну свідомість ІТ-право формує уявлення про новітні інформаційні технології та відображає ставлення суспільства (держави) до окремих елементів інформаційного суспільства.

Отже, правосвідомість суспільства ґрунтується на історично визначеній системі суспільних відносин – економічних, соціальних, політичних, духовних – у масштабах усього суспільства. Вона відображає правову природу відносин у суспільстві, принципи і схеми правового спілкування між членами суспільства, досвід правової діяльності [557; 354, с. 167].

Трансформація суспільства за допомогою інформаційних технологій у «розумне суспільство» передбачає співіснування як старих (традиційних), так і нових (нетрадиційних) форм диференціації суспільства, які визначають спектр соціальних очікувань, вимог, послуг, робочих місць.

Розвиток інформаційних технологій стає каталізатором процесів стратифікації, з'являються віртуальні спільноти як нова форма соціальної організації в інформаційному просторі (учасники форумів та спільнот у соціальних мережах, підписники розсилок новин, читачі блогів тощо).

Для підтримання конкурентоспроможності, розвитку інформаційно-технічної сфери, визнання у світовому співтоваристві кожна держава (в тому числі і Україна) повинна дбати про побудову інформаційного суспільства.

Інформаційні технології, телекомунікаційний зв'язок, Інтернет є матеріальною і технологічною базою інформаційного суспільства, що забезпечує рух інформаційних потоків. Тобто можна зробити висновок, що інформаційне суспільство, інформаційні технології набувають глобального характеру та охоплюють всі сфери діяльності людини.

Аналіз історії та тенденцій розвитку Інтернету свідчить про формування кіберпростору, під яким розуміють: інформаційне середовище (простір), яке виникає (існує) за допомогою технічних (комп'ютерних) систем під час взаємодії людей між собою, взаємодії технічних систем та управлінні людьми цими технічними (комп'ютерними) системами [686; 316] (фактично ототожнюючи його з Інтернетом); систему взаємодії регіональних і глобальних

комп'ютерних мереж (насамперед мережі Інтернет), тобто на основі локальних інформаційних мереж можна говорити лише про реалізацію окремих сегментів кіберпростору, адже в автономному комп'ютері буде відсутньою така ознака кіберпростору, як інформаційна взаємодія між користувачами в режимі реального часу [54, с. 49].

Термін «кіберпростір» входить у цілий ряд понять (кіберкультура, віртуальна реальність, гіпертекст, мережева комунікація, інформаційне суспільство, мережеве суспільство, «знаннєве суспільство» та ін.), за допомогою яких сьогодні відбувається осмислення тих кардинальних змін структур комунікативного досвіду людини, які потягли за собою інтенсивний розвиток інформаційних технологій.

Найбільш відчутним результатом цього розвитку виявилося створення глобальної комп'ютерної Мережі (Інтернету)[1], яка перетворилася із простого засобу зв'язку між воєнними, урядовими, науковими і освітніми установами у принципово нову мас-медіа, яка нараховувала мільйони користувачів, породжену комунікативним середовищем, що дозволяє кожному жителю планети звести до мінімуму затрати будь-яких інформаційних транзакцій, майже моментально встановити контакт з будь-яким іншим користувачем мережі і підключеної до неї бази даних [67].

Як слушно зазначає В. А. Ромащенко, прийняття Україною (як частиною світового інформаційного простору) правових основ регулювання єдиного інформаційно-комунікаційного простору означає її повноправну участь у процесах інформаційної, технологічної та економічної інтеграції регіонів, країн і народів. Задля заяви України про себе на політико-правовій карті світу як інформаційно-технологічно орієнтованої країни необхідним є кардинальна зміна способу життя більшої частини населення (через впровадження механізму правового регулювання інформаційного суспільства), а згодом і взагалі повністю переорієнтувати модель поведінки і життя кожного у такому суспільстві в цілому [532, с. 5].

[1] Далі терміни «Інтернет» та «Мережа» використовуються як синоніми.

Наразі ми не можемо уявити своє життя без використання Інтернету в повсякденному житті. Отже, глобальне середовище, самоорганізоване за принципом мережі, є комунікативним та має наслідком організацію мережевого суспільства.

Природу інформаційного суспільства розуміють як: колективний інтелект, колективний розум, системну властивість сукупності індивідуальних розумів людей, колективну пам’ять, колективне рішення тощо [272]. Головною ознакою виступає обмін інформації, здатність її використовувати, обмінюватися нею тощо.

Вивчення інформаційного суспільства є предметом досліджень філософів, політологів, соціологів, державних управлінців, економістів, юристів, які обирають різні критерії до аналізу процесів, що відбуваються з інформацією, однак всі сходяться на думці, що інформаційне суспільство забезпечує залучення великої кількості людей до інформаційних ресурсів, сприяє покращенню обміну інформацією між різними суб’єктами інформаційних правовідносин, пришвидшує розвиток інформаційних відносин [569].

Разом з тим не можна також говорити про якісний розвиток інформаційного суспільства, якщо воно обмежено однією країною, важливим у даному випадку є правова та інституційна підтримка з боку світової спільноти та міжнародних організацій. Так, питання, пов’язані з проблемою розвитку інформаційного простору та формування інформаційного суспільства, закріплені в багатьох міжнародних документах, зокрема, таких як: Окінавська хартія Глобального інформаційного суспільства [357], Хартія цифрового розвитку, результати Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства [379], Міністерська декларація «Розвиток і міжнародне співробітництво в XXI столітті: роль інформаційних технологій у контексті глобальної знаннєвої економіки», (де були прийняті чотири документи: Женевська декларація принципів, Женевський план дій, Туніське зобов’язання, Туніська програма для інформаційного суспільства), які мають бути враховані країнами при розробці й обґрунтуванні законодавчих актів, а також

загальнонаціональних, галузевих та регіональних програм і проектів, пов'язаних з інформатизацією та побудовою інформаційного суспільства.

Головною метою проведення таких заходів та прийняття відповідних документів є формування єдиного світового інформаційного суспільства, яке б було орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і надавало можливості кожній особі створювати доступну інформацію і знання, забезпечення простого обміну ними. Так, наприклад, Женевська декларація містить зобов'язання перетворити розрив у цифрових технологіях у цифрові можливості для всіх і забезпечити універсальний, повсюдний, справедливий і прийнятний в ціновому відношенні доступ до інфраструктури і послуг інформаційно-комунікаційних технологій [237].

Більшість країн активно розвивають інформаційні технології, апробують їх можливості, ставлять перед собою великі плани на майбутнє. Не відстає і Україна, яка активно долучилася до глобального процесу формування відкритого для всіх інформаційного суспільства, в якому кожний буде мати можливість вільно висловити свою думку і бути почутим. Україна в контексті європейської інтеграції має певні зобов'язання щодо розвитку напрямів інформаційного суспільства та власної інформаційної політики. Що ж стосується Української концептуальної ідеї розвитку інформаційного суспільства, то вона набула значного поширення після її розповсюдження в інших державах світу. Уперше орієнтацію України на створення інформаційного суспільства офіційно зафіксовано в Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу [448], ухваленій у 1998 р. В той же час було прийнято Закон України «Про Концепцію Національної програми інформатизації» [454] та Закон України «Про Національну програму інформатизації» [459], якими визначалися лише принципи і програма дій інформатизації України, а не побудова інформаційного суспільства, що можна було пояснити розбіжністю в підходах різних груп фахівців і політиків та неврахуванні іноземних новацій.

Згодом було прийнято постанову Верховної Ради України «Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного

суспільства в Україні» [469], Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» [464] та відповідний план заходів, затверджений розпорядженням Кабінету Міністрів України [447]. Даний Закон став концептуальною основою для розробки завдань щодо розвитку інформаційного суспільства в Україні, визначив пріоритетним напрямком державної політки розвиток національної інфраструктури інформаційних технологій, державну підтримку для нових електронних секторів економіки, застосування інформаційно-комунікаційних технологій у всіх сферах життя (зокрема, в уряді та засобах масової інформації) і поліпшення ситуації у сфері безпеки інформаційних технологій.

Можна сказати, що зазначені нормативно-правові акти лише частково змогли реалізувати свої положення й виправдати очікувані сподівання. Отже, стратегія формування основ інформаційного суспільства має розглядатися в контексті загальних стратегічних пріоритетів соціального, економічного та інституційного розвитку країни як складова масштабних перетворень у суспільстві та владних інститутах. Саме тому Україні ще необхідно виконати значний обсяг роботи з осмислення й адаптації концепції інформаційного суспільства в українських реаліях, розроблення та реалізації Національної стратегії сучасного інформаційно-комунікаційного розвитку.

Наступним кроком на шляху до формування інформаційного суспільства в Україні є схвалення Кабінетом Міністрів України у 2013 р. Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні [478]. Відповідно до даного документа основними завданнями розвитку інформаційного суспільства в Україні є: сприяння кожному громадянинові на засадах широкого використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій у створенні інформації і знань, їх використанні та обміні ними, виробництві товарів та наданні послуг; забезпечення гарантій волевиявлення і самореалізації громадянина в інформаційному суспільстві, а також вільного доступу до інформації та знань, крім установлених законом обмежень; повномасштабне входження України до глобального інформаційного простору; прискорений розвиток інформаційного

сектора економіки, який активно взаємодіє з іншими секторами економіки з метою підвищення темпів економічного зростання; впровадження новітніх інформаційно-комунікаційних технологій в усі сфери суспільного життя, діяльність державних органів та органів місцевого самоврядування; гармонізація національного законодавства з європейським.

Вважаємо, що важливими кроками України на шляху євроінтеграції є ратифікація Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [607] (вересень 2014 р.), основною метою якої є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Отже, наша держава має забезпечити проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя (що є неможливим без відновлення макроекономічної стабільності, зростання економіки, прозорості системи оподаткування тощо); забезпечити гарантії безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності (зокрема, сюди відноситься забезпечення: миру, чесного і неупередженого правосуддя, впровадження ефективних механізмів протидії корупції, ефективність медицини, безпечного стану довкілля та ін.); забезпечення гарантій доступу всім без виключення до високоякісної освіти, системи охорони здоров’я та інших послуг у державному та приватному секторах; забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт.

З метою виконання зазначеної Угоди було схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» [581], в якій закладений перелік необхідних для нашої держави реформ. Фактично мова йде про своєрідний «суспільний договір» між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона виконує надзвичайно важливі функції для вирішення завдань стратегії: держава має забезпечити реалізацію необхідних реформ, бізнес – розвивати підприємницьке середовище, здійснювати ефективне інвестування в економіку, сплачувати податки, а громадянське суспільство – контролювати владу. Така співпраця

потребує налагодження ефективних комунікацій між відповідальними сторонами [310, с. 12].

Наступним, як на нашу думку, важливим кроком держави на шляху розвитку інформаційного суспільства та активного застосування інформаційних технологій у життя є схвалене Кабінетом Міністрів України 17 січня 2018 р. розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження Плану заходів щодо її реалізації» [477] (далі – Концепція), яке має на меті реалізацію ініціативи «Цифровий порядок денний України-2020» [674].

На офіційному веб-порталі Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації, опубліковані рейтинги України за індексами (за даними Всесвітнього економічного форуму, що стосуються інформаційно-комунікаційних технологій), в порівнянні із сукупною кількістю країн:

– Глобальний індекс конкурентоспроможності 2015 (WEF Global Competitiveness Index) – 79-те місце із 140 країн (2014 р. – 76-те місце із 144 країн);

– Індекс мережевої готовності 2015 (WEF Networked Readiness Index) – 71-ше місце із 143 країн (2014 р. – 81-ше місце з 148 країн);

– Індекс технологічної готовності 2015 (WEF Technological Readiness Index) – 86-те місце із 140 країн (2014 р. – 94-те місце із 148 країн) [237].

За деякими показниками Україна знизила свої позиції, однак це пов'язано, зокрема, з нерівномірністю доступу до технологій в регіонах, що потребує активного втручання держави задля забезпечення сталого розвитку та впровадження інформаційних технологій на всі території України. Наразі це досить серйозна перепона на шляху активного розвитку інформаційного суспільства в нашій державі.

Також вважаємо за необхідне не забувати про такі проекти, як, наприклад, Проект захисту дітей від потенційно шкідливого контенту, який передбачав здійснення заходів у період 2014–2016 рр., що мали забезпечити створення

відповідного програмного забезпечення та повний запуск системи позначок для захисту дітей від шкідливої інформації. У липні 2014 р. Національна Рада з питань телебачення та радіомовлення зупинила завершення розробки цього проекту, однак в березні 2015 р. було оголошено про продовження реалізації проекту захисту дітей від потенційно шкідливого контенту, причиною чому став тиск з боку громадськості та медіа-експертів [483]. Враховуючи глобальність проблеми, яка має місце внаслідок вільного доступу дітей до Інтернету, можливості негативного впливу інформації на слабку і несформовану психіку дитини, не кажучи вже про можливість укладення протиправних дій дитиною внаслідок відсутності вимоги ідентифікації тощо, вважаємо недопустимим нехтувати такого роду проектами.

Ще одним питанням, яке потребує доопрацювання, є забезпечення інформаційної відкритості органів влади та місцевого самоврядування, що не можна забезпечити без дійсно незалежних суспільних засобів масової інформації. Розробка і запровадження Україною системи суспільного мовлення також є кроком на шляху імплементації Угоди про асоціацію України з ЄС. До того ж більшість державних регіональних ТРК отримують від 65 до 90% фінансування з державного бюджету, однак 80% цих коштів витрачаються на оплату праці, що унеможливлює розвиток та покращення якості інформаційного продукту [678].

Першими кроками з вирішення даного питання є прийняття Закону України «Про суспільне телебачення і радіомовлення» [476], постанови Кабінету Міністрів України «Про утворення публічного акціонерного товариства «Національна суспільна телерадіокомпанія України (НСТУ)» №693 [480] та Закону України «Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації» [470], що має забезпечити обмеження впливу органів державної влади та органів місцевого самоврядування на друковані ЗМІ.

Стрімкий розвиток нових інформаційно-комунікаційних технологій вимагає також удосконалення методів і форм провадження безпосередньої

демократії, однією з яких у світовій практиці є форма колективного звернення, тобто електронна петиція, що подається шляхом застосування новітніх телекомунікаційних засобів, передбачає особливу процедуру реагування адресата та підтверджує свою дієвість як механізм систематичного суспільного діалогу. Електронні петиції апробовано і в Україні, детальна інформація є за такою адресою: https://petition.president.gov.ua/. Запровадження електронного звернення та електронної петиції в Україні дало можливість реалізації громадянам права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності шляхом подання звернень із використанням Інтернету.

Отже, можна зробити висновок, що Україна впевнено розвивається в напрямку впровадження інформаційних технологій, євроінтеграційних процесів,підвищення конкурентоспроможності держави на міжнародних ринках, надання громадянам можливості отримати освіту та працевлаштуватися в сучасному інформаційному світі, що є неможливим без дослідження концептуальних ідей інформаційного суспільства. Основним у даному випадку є перехід суспільства в нову «якість», головними характеристиками якого є важливість в інформації, знаннях, вільному доступі та обміну ними тощо.

Зважаючи на це, наступним етапом вдосконалення українського інформаційного законодавства має стати його систематизація та кодифікація. Багато хто говорить про необхідність прийняття Інформаційного кодексу України, який би чітко визначив об’єкт, предмети інформаційного права, суб’єкти інформаційних правовідносин, правовий режим доступу до інформації, а також передбачив механізми забезпечення інформаційного суверенітету України та інформаційної безпеки громадян, суспільства та держави як складових національної безпеки України [337; 395, с. 9; 481; 554; 233; 185]. Необхідність його прийняття законодавчо закріплено в «Основних засадах розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки». Разом з тим це досить тривалий та складний процес. Розвиток інформаційних технологій, їх впровадження в повсякденне життя випереджають швидкість

прийняття таких документів, і може так статися, що прийнятий кодекс знов не буде відповідати реаліям того дня.

Міністр юстиції України П. Д. Петренко зазначає, що класифікатором галузей законодавства України з 2 червня 2004 р. виділяється галузь законодавства, що регулює суспільні відносини, пов'язані із зв'язком, інформацією та інформатизацією [381]. Зокрема, сьогодні суспільні відносини в інформаційній сфері регулюються рядом законів, які становлять відповідну систему [275; 464; 453; 458; 479; 437; 440; 460; 432; 433; 423; 441; 449; 451; 452; 466; 471 та ін.], однак частина норм є застарілою та потребує викладення у новій редакції з урахуванням стандартів Ради Європи.

З вищесказаного випливає, що держава у нових умовах глобалізації інформаційного простору, інформаційних війн тощо зобов'язана привести медіа-законодавство України до європейських стандартів, забезпечити збереження національних інтересів, вживати своєчасних заходів для захисту вразливих груп населення від потенційно шкідливого контенту та не перешкоджати при цьому реалізації права на свободу слова, що буде сприяти гармонійному розвитку інформаційного суспільства.

Розвитку інформаційного суспільства сьогодні сприяють не лише зазначені вище концепції розвитку та стратегічні плани, але й практичне опробування користі інформаційних технологій у всіх сферах життя суспільства, зокрема, внаслідок проведення різного роду реформ (це, наприклад, такі проекти, як е-держава, е-уряд, е-місто тощо). Окремі дослідники навіть ведуть мову про смарт-людину, як суб'єкта смарт-суспільства [68, с. 88].

Як відомо, будь-які зміни мають і позитивні, і негативні риси. Зокрема, до позитивних рис розвитку інформаційного суспільства можна віднести: вільний доступ до інформації (крім тієї, щодо якої є обмеження доступу відповідно до законодавства) в максимально зручних умовах (можливість швидко знайти необхідну інформацію, обмінятися нею, отримати консультацію тощо); вільне спілкування людей в реальному часі, незважаючи на територіальне

знаходження; прискорення та полегшення багатьох функцій в роботі (на які раніше витрачалося набагато більше часу та ресурсів); вільний вибір можливостей самореалізації (що фактично є результатом названих вище позитивних рис).

Що ж стосується проблемних (або ж негативних) моментів, то до них, зокрема, відносять: погіршення фізичного здоров'я людини (внаслідок спрощення всіх видів діяльності, зменшення фізичної активності); збільшення психологічних проблем (вироблення інтернет-залежності, нездатність та відсутність бажання спілкуватися в реальному світі, що найбільш розповсюджено серед підлітків); перенасичення інформацією (яка не є важливою, необхідною для засвоювання та не дає можливості думати конструктивно); наявність неправдивої інформації (яка також негативно впливає на людину та може навіть завдати шкоди, як, наприклад, у випадку із самолікуванням) [487, с. 8-10]; нерівномірний доступ до Інтернету різних груп населення (що може залежати від віку, місця проживання, обізнаності в цій сфері); низький рівень розвитку доступу до Мережі (якщо метою є глобалізація та активне використання її повсякденно кожним мешканцем країни); відсутність узгодженого законодавчого регулювання, що дало б можливість розвиватися інформаційним технологіям та, як результат, інформаційному суспільству більш активно та системно (всеохоплююче).

Зазначимо, що це лише деякі моменти. Також необхідно відзначити існуючу проблему зламу систем, зловживання або ж підробки інформації, викрадення персональних даних тощо.

Якщо говорити про більш далеке майбутнє, то вважаємо, що з розвитком інформаційних технологій більшість питань буде вирішена, однак на порядку денному стануть інші, можливо, навіть більш складні (як, наприклад, створення машин, здатних до самовідтворення, їх правова природа; правове регулювання відносин між людьми та машинами тощо).

Будь-які проблеми, які спричинені розвитком інформаційного суспільства, можуть бути подолані лише належним нормативно-правовим регулюванням як

власне інформаційних, так і інших відносин, що виникають, змінюються та припиняються в інформаційному суспільстві.

Отже, розвиток та впровадження інформаційних технологій в повсякденне життя пересічних громадян призводять до підвищення якості життя (як, наприклад, спрощення більшості операцій, економія часу тощо), можливості отримання інформації «напряму» (з офіційних сайтів, різного роду видань, енциклопедій тощо), а також сприяють поліпшенню взаємодії органів державної влади та громадянського суспільства, впливають на державотворчий процес шляхом Інтернет-технологій (наприклад, залучення всіх громадян до обговорення, прийняття та виконання суспільно значущих рішень).

Можна сказати, що сьогодні основними напрямками розвитку інформаційного суспільства в Україні є: впровадження технологій електронного урядування; забезпечення широкого доступу до Мережі громадянам; розміщення в Мережі інформації про Україну та про діяльність органів державної влади; розвиток електронної комерції та апробування новітніх технологій (як, наприклад, блокчейн). Задля виконання зазначеного на державному рівні було визначено пріоритетність розвитку інформаційного суспільства нашої країни, була розроблена комплексна національна програма (стратегія) розвитку інформаційного суспільства (внаслідок чого очікується розвиток всіх сфер життя, особливо економічної та соціальної). Разом з тим необхідним також для України залишається забезпечення: узгодженості інформаційного законодавства, роботи нових технологій та отримання послуг в рамках правового поля.

Враховуючи те, що процеси інформатизації слугують каталізаторами розвитку в інших сферах суспільного життя (політичній, економічній, культурній тощо), актуальним є питання щодо ступеня втручання держави в розвиток інформаційних технологій, стимулювання розвитку Інтернету речей тощо. Погляди з даного приводу розділилися. Одні науковці говорять про необхідність втручання держави, надання більшої допомоги, стимулювання розвитку та впровадження інформаційних технологій (зокрема, Інтернету

речей) з боку державних органів; інші виступають проти втручання держави, підтримують думку про те, що суспільство саме може вибирати напрямки розвитку тощо.

Втручання держави в даному випадку може виражатися в одному з таких напрямів:

1) примушування до певних дій (імперативний метод, що супроводжується чіткими задачами, жорстким контролем виконання та застосування санкцій за невиконання поставлених задач);

2) заохочення до певних дій, стимулювання розвитку (диспозитивний метод, наприклад, зниження або відміна оподаткування на певний час щодо конкретних напрямків, забезпечення державного замовлення (викупу) продукції, яка розробляється та апробовується тощо).

Вважаємо, що більш дієвим є гармонійне поєднання зазначених напрямів з акцентом на диспозитивність, надання можливості людині оцінити переваги використання інноваційних розробок та усвідомлено формувати якісне інформаційне суспільство.

Отже, процес розвитку інформаційного суспільства в усіх країнах буде різним, що зумовлено відмінностями в рівні розвитку процесів інформатизації між найбільш розвинутими країнами та країнами з перехідною економікою. Крім цього, навіть у межах однієї країни не можна говорити про однорідний ступінь розвитку та впровадження інформаційних технологій, готовності як окремих осіб (чи їх груп), так і державних структур до одномоментної зміни традиційних процесів на більш сучасні, що супроводжується неоднаковим рівнем матеріально-технічної бази, фінансування, наявності кваліфікованих осіб тощо. Тому можна говорити про існування одночасно декількох типів інформаційного суспільства, де головним при визначенні типу суспільства буде ступінь забезпечення рівних прав доступу громадян до інформації, можливості та бажання отримувати нові знання, інформацію, ефективно ними скористатися.

2.2. Вплив інформаційного суспільства на розуміння правочинів та методологію їх дослідження

Розвиток інформаційних технологій, впровадження їх у всі сфери буденного життя є неодмінною рисою сьогодення, що зумовлює формування інформаційного суспільства як одного з найважливіших феноменів нашої доби, що, у свою чергу, вимагає упорядкування відповідних суспільних відносин, обрання напрямків та засобів впливу на їх учасників тощо.

З огляду на це при дослідженні категорії правочину маємо враховувати принаймні декілька чинників.

По-перше, має йтися про формування нового типу правосвідомості суспільства та особистості, тісно пов'язаної з інформатизацією суспільства, вільним доступом до різноманітних джерел інформації як в галузі публічного, так і в галузі приватного права, формування правової інформаційної культури, а отже, і відповідної правосвідомості нового рівня, спричиненого існуванням інформаційного суспільства.

По-друге, розвиток інформаційних технологій поставив на порядок денний питання формування так званого ІТ-права, про правову природу якого серед науковців точаться запеклі суперечки. Визначення місця правочину у системі ІТ-права є необхідним і доцільним, оскільки саме з цією правовою категорією можуть бути пов'язані ті процеси, які відбуваються в інформаційному суспільстві і перетинаються з приватним (цивільним) правом.

По-третє, оскільки дослідження особливостей правочину та його недійсності ми ставимо в залежність від існування двох підходів до розуміння приватного права (класичного та нового, який має своє вираження в інформаційному суспільстві, зокрема, в ІТ-сфері), має йтися і про специфіку правочину як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин в умовах інформаційного суспільства, відмінність у підходах до визначення їхнього значення та переліку у галузі приватного та публічного права [163, с. 76].

Отже, говорячи про формування нового типу правосвідомості суспільства та особистості, тісно пов’язаної з інформатизацією суспільства, зазначимо, що тривалий час у правознавчій літературі призначення права окреслювалося його здатністю регулювати суспільні відносини, бути волею державної влади. Тобто наголошувалося на його публічному характері. Останнім часом ми спостерігаємо своєрідний «злам», зміну орієнтирів. Основним є не просто формування суспільства, справедливих законів та соціального порядку. Сенсом правового регулювання стає формування сприятливих умов для життя кожного індивіда, формування людини, здатної до органічного й духовно-піднесеного самоздійснення, розкриття всіх своїх потенційних творчих можливостей. Внаслідок цього право має бути динамічним, дієздатним, постійно наближатися до конкретного живого індивіда, долати відчуженість людей від права.

Головним завданням права є забезпечення справедливих взаємовідносин між людьми, що живуть у державно-організованому суспільстві й прагнуть усвідомленого справедливого правопорядку [590, с. 114–118].

Важливим є формування правосвідомості суспільства та особистості. Як слушно зазначає Н. Оніщенко, правосвідомість відіграє ключову роль в частковій або повній «недієвості» законодавчих норм, що також пов’язано зі «сприйняттям права». Вона здійснює ґрунтовний аналіз поняття, змісту, сутності та тлумачення категорії «сприйняття права» та пояснює її як сукупність емоційно-вольової сфери розвитку та життєдіяльності індивідуума, її психологічно-вольового акту, завершеного комунікативним процесом, пов’язаним з настанням певних результатів та права, як категорії, яка не може існувати поза людьми, поза середовищем їх життєдіяльності [359, с. 21].

Інформаційне суспільство виходить за межі однієї країни та розвивається глобально. Задля підтримання конкурентоспроможності, збереження або ж зміцнення міжнародних зв’язків Україна має відповідати вимогам часу, забезпечуючи модернізацію суспільства за всіма напрямками розвитку, як-то економічна, політична, громадська, сфера безпеки тощо. Процес інформатизації, зокрема, впровадження та взаємодія між собою сучасних

комп'ютерних, теле-, радіо- і телефонних технологій, комунікаційних служб, швидке розповсюдження локальних і глобальних комунікаційних мереж виводить інформаційний обіг та рівень впливу інформації на свідомість людини (як окремої особи, так і суспільства в цілому) на якісно новий рівень, формуючи таким чином соціальні, психологічні, інформаційні, культурні орієнтири розвитку суспільства, а також правову культуру [67, с. 198-203].

Зокрема, внаслідок розвитку інформаційних технологій активно трансформуються: свідомість індивідів, інститути суспільства, політики, державного управління. Однак будь-які технології потрібні саме для забезпечення інтересів людини, отже саме вона перебуває в центрі уваги.

Розвиток суспільства, його глобалізація не вбачаються можливими без формування стійкої правової культури, яка має існувати як в межах кожної розвинутої держави, так і мати загальні риси та орієнтири розвитку для всіх країн, які бажають розвиватися та вдосконалюватися.

Основними рисами демократичної правової культури називають: демократизм, гуманізм, зв'язок із різними галузями соціального життя, оптимальне поєднання колективних і особистих інтересів, справедливість, свободу, рівність. Їй не властиві соціальна кастовість, снобізм, елітарний авангардизм. З іншого боку, рівень розвитку правової культури, ступінь її реформованості у свідомості та вплив на поведінку людей, безперечно, залежать і від діяльності інформаційних правових інститутів [272].

Як зазначає Л. Нагорна, українська ментальність не відрізняється цнотливим ставленням до норм конфліктної взаємодії (компроміс традиційно розглядався як поразка чи наслідок зради), що суперечить європейській традиції у ставленні до конфліктів (які розглядаються як засіб підтримання рівноваги) [332, с. 4], де на першому місці захист прав людини, досягнення консенсусу, відповідність правової системи суспільній моралі, стимулювання зацікавлення індивіда у розвитку громадянської культури, культури довіри та відповідальності.

Формування правової культури невіддільне від розвитку інших видів культур – політичної, моральної, естетичної тощо. Їх об'єднує спільність завдання – створення морально-правового клімату в суспільстві, який гарантував би особі реальну свободу поведінки в поєднанні з відповідальністю перед суспільством, забезпечував би її права, соціальну захищеність, повагу і гідність і, отже, поставив би людину в центр економічних, політичних, соціальних, культурних і інформаційних процесів [359, с. 21].

І хоч сьогодні представники науки та практики ведуть дискусію щодо визначення пріоритету між правовим регулюванням відносин, пов'язаних з інформаційними технологіями та «ІТ-впорядкуванням», більш обґрунтованою є позиція правового регулювання. Адже без правового регулювання будь-яка сфера (в тому чисті і ІТ) не може нормально розвиватися. Як суспільство в цілому, так і кожна окрема особа не будуть впевнені в захищеності своїх прав та інтересів, у вирішенні конфліктів справедливо, цивілізовано та розумно.

В результаті функціонування інформаційного правового простору відбувається формування інформаційного правового середовища, центром якого є людина, яка приймає участь у суспільних зв'язках і відносинах в рамках правового поля.

Інформаційний правовий простір і інформаційне правове середовище співвідносяться як надана можливість засвоєння тієї чи іншої правової інформації (інформаційний правовий простір) та можливість, реалізована, здійснена в певних координатах часу й простору, окремим індивідом, певними соціумами, суспільством загалом (інформаційне правове середовище) [359, с. 21].

Можна зробити висновок, що з метою формування якісного інформаційного суспільства необхідним є підвищення загальнокультурного рівня та рівня правової культури, просвітницька робота, вироблення сталих стереотипів правомірної поведінки тощо, в результаті чого можна сподіватися на зменшення злочинних дій, порушення прав і інтересів, зокрема, і в ІТ-сфері.

Частково на правосвідомість впливає і сам факт зростання доступності інформації правового характеру і судової практики за рахунок використання інформаційних технологій. Практично всі законодавчі та судові органи мають свою сторінку в Інтернеті, де розміщені нормативні акти і акти правозастосування, що, безумовно, позначається на інформованості громадян і на реальній доступності правової інформації. Свобода і доступність інформації приводять до більш активної участі громадян в обговоренні законопроектів, їх політичної активності в цілому. Інформаційні технології стають серйозним інструментом, який може докорінно змінити існуючі демократичні інститути.

Враховуючи те, що інформаційне суспільство має різноманітні переваги у формі ефективного виявлення, фіксації та переробки інформації, технологій (персональні комп'ютери, інформаційні послуги та ін.), продукування знань (наука, мистецтво, освіта та ін.), публічних технологій (електронні демократія та уряд, самоврядування, партії та вибори), інформаційної економіки (інформаційні товари і послуги: освіта, правова система, видавнича сфера, ЗМІ, комп'ютерне виробництво), культури інформаційного суспільства (цивілізованих правил подання, сприймання та користування інформацією), вже не можна собі уявити життя без застосування даних технологій та їх переваг.

Більшість дослідників розглядають інформаційне суспільство з позицій публічного, зокрема адміністративного, права, ставлячи на перше місце публічну цінність для споживачів інформаційних ресурсів, діяння суб'єктів публічної адміністрації стосовно забезпечення прав, свобод та законних інтересів фізичних і юридичних осіб в інформаційному суспільстві [543, с. 193; 542]; досліджують особливості інформаційного суспільства як суспільства з широким використанням комп'ютерних інформаційних технологій та визначаючи його основними категоріями інформаційну сферу, інформаційну інфраструктуру, інформацію, інформаційні процеси тощо [19; 20]; розглядають консолідацію конституційних положень щодо інформаційних правовідносин у законодавстві; особливості застосування консолідації при кодифікації

інформаційного законодавства України тощо [236; 235]; визначають правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні [262] та ін.

Разом з тим сьогодні відбувається зміна підходів при законотворенні з врахуванням інтересів людини (наприклад, надання більшої свободи для виробника, працівника, підприємця), адже пріоритетність загальнолюдських цінностей має бути врахована і при модернізації юриспруденції. Зокрема, мають бути враховані зміни в правосвідомості, викликані підвищенням середнього рівня освіти населення і доступністю інформації. Отже, в інформаційному суспільстві є мета створити: умови, які б стимулювали кожного добровільно виконувати закони, розвивати сфери виробництва, необхідні для всього суспільства; пріоритетність диспозитивного методу, тобто можливість сторін самим визначати шляхи досягнення поставлених цілей, встановлювати права і обов'язки за допомогою договору, домовленості замість жорсткого імперативу, що не залишає можливості вибору варіантів, що в сукупності свідчить про висування особи, її потреб та інтересів на перше місце.

На нашу думку, диспозитивне регулювання є більш ефективним за імперативне і потребує менше ресурсів, як фінансових, так і управлінських.

Отже, сьогодні інформаційні технології розвиваються у всіх напрямках, не обмежуючись якоюсь однією галуззю, що свідчить про їх міждисциплінарний характер. Враховуючи багатогранність даної сфери, слушною здається пропозиція розглядати «ІТ-право» як концепт, тобто як сукупність уявлень, понять, знань, асоціацій, емоцій, що виникають у зв'язку з правовим впорядкуванням суспільних відносин, пов'язаних зі створенням та використанням інформаційних технологій, що не заперечує «нормативного» (законодавчого) наповнення цього поняття [626]. До даного концепту пропонується відносити не всі норми, а саме: винести за межі «ІТ-права» норми адміністративного, карного, митного, податкового тощо права (з посиланням на те, що ці галузі, як управлінські та охоронні, можуть стосуватися різних видів суспільних відносин, забезпечуючи їхнє впорядкування та охорону, тобто є «обслуговуючими») [626, с. 11].

Таким чином, ІТ-право, на наш погляд, слід розглядати з позицій приватного (зокрема, цивільного) права.

Приватному праву властиве те, що воно: 1) ґрунтується на визнанні людини (особи) самостійною цінністю: людина визнається не засобом, а метою права; 2) покликане регулювати відносини між приватними особами, забезпечуючи «суверенітет» кожної; 3) ставить на чільне місце приватний інтерес: економічну свободу, рівність товаровиробників, захист прав власників (у томі числі від сваволі держави); 4) виходить з можливості ініціативності та вільного волевиявлення приватних суб'єктів при реалізації їхніх прав; 5) припускає широке використання договірної форми регулювання цивільних відносин; 6) містить норми, що «звернені» до суб'єктивного права і забезпечують його захист; 7) характеризується переважанням диспозитивних норм, спрямованих на максимальне врахування вільного розсуду сторін; 8) визначає судовий позов як основний порядок захисту прав та інтересів суб'єктів відносин [638].

Із урахуванням названих рис приватне право визначається як сукупність уявлень, правил і норм, що визначають статус людини (приватної особи), забезпечують захист її суб'єктивних прав та інтересів. Ідейним підґрунтям приватного права є лібералізм, сутність якого полягає у юридичному забезпеченні прав та свобод особистості. Знаходження України на шляху євроінтеграції включає як процеси адаптації вітчизняного законодавства до європейського, так і вироблення та використання загальних правил поведінки, принципів, категорій та концепцій.

Враховуючи, що сутністю ІТ-права є його розуміння як концепту, пов'язаного передусім зі сферою приватного права, далі виходимо з необхідності дослідження його категорій як цивілістичних. В центрі уваги в даному випадку мають бути приватні особи, суб'єкти приватного права, учасники цивільних відносин, що повинно враховуватися при формуванні норм і правил приватного (цивільного) права, які визначають взаємини членів суспільства одне з одним і з державою, як суб'єктом приватних відносин. В

процесі такого формування визначальними є індивідуальна та колективна правосвідомість, правова ментальність учасників таких відносин, тобто внутрішня складова, оскільки вона виступає передумовою і підґрунтям формування суспільства.

На користь розуміння ІТ-права як категорії приватного права свідчить існування великої кількості ІТ-відносин, що виникають у сфері цивільно-правового регулювання: ІТ-договори надання послуг програмного забезпечення або його розробки; ІТ-договори із фізичною особою – підприємцем або програмістами про виконання робіт; юридичний супровід фрі-лансерів; юридичний аудит ІТ-компаній; правовий захист web-сторінок і контенту; оформлення та захист авторських прав і торгової марки в Інтернеті; оформлення договору купівлі-продажу сайта, домену, бренда тощо; правове забезпечення діяльності інтернет-магазинів; створення і реєстрація юридичних осіб у цій галузі; ліцензійні угоди; захист прав інтелектуальної власності; захист інформації та інше [25].

Також до приватноправової сфери правового регулювання належать: ІТ-відносини, пов’язані зі створенням та припиненням юридичних осіб, відносини інтелектуальної власності, договірні відносини за участі суб’єктів ІТ-відносин, відносини спадкування тощо. Такі відносини переважно є регулятивними, але у деяких випадках можуть також супроводжуватися цивільними організаційними відносинами (створення юридичних осіб тощо). Оскільки йдеться про сферу приватного права, де діє принцип «Дозволено все, що не заборонено законом», існування якого забезпечує надання договору значення норми цивільного законодавства, можна стверджувати, що саме за його допомогою складається основний масив норм, які можуть бути віднесені до «ІТ-права».

Як зазначалося, правове поле інформаційного суспільства складається і з публічного, і з приватного елементів. Однак в рамках даного дослідження ми зупинимося саме на цивільному праві (котре є проявом приватного права), приватно-правовий характер якого чи не найбільше проявляється в правочинах.

Відповідно до ст. 200 ЦК України інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді [667]. Зокрема, нове визначення інформації було закріплено у ЦК України 09.05.2011 р. та є значно ширшим порівняно з попереднім формулюванням. Позначення законодавцем можливості «віртуалізації» інформації є важливим в умовах розвитку інформаційних технологій. Сьогодні події та явища не обов'язково мають існувати в «реальному» навколишньому середовищі, багато процесів, подій тощо переноситься у віртуальний простір і відображення інформації на матеріальних носіях не може бути обов'язковою вимогою.

Основні принципи інформаційно-правових відносин, за допомогою яких створювався правовий механізм врегулювання інформаційного суспільства, закріплені в Законі України «Про інформацію» та втілюють базові ідеї законодавчого забезпечення прав людини на основі розроблених та чинних міжнародних стандартів у сфері інформаційних відносин. Це, зокрема: свобода вираження поглядів і переконань; відкритість права на інформацію; доступність інформації; свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; гарантованість права на інформацію [453].

На підтримку цивільно-правового підходу до розуміння інформаційних відносин виступають такі науковці, як О. В. Кохановська [281; 282; 283; 284] та А. О. Кодинець [265; 266; 268; 269; 270]. Зокрема, наголошується на важливості забезпечення захисту як інформаційних прав, так і інформаційних відносин, що свідчить про необхідність побудови ефективної системи інформаційної безпеки, важливою складовою якої стануть цивільно-правові способи захисту інформаційних прав та інформаційних відносин.

Що ж стосується інтелектуальної власності, то процеси інформатизації та розвитку інформаційного суспільства не могли не вплинути на неї. Враховуючи, що дослідження даних питань не є предметом нашого дослідження, лише

зазначимо, що науковці приділяють значну увагу вивченню особливостей правового регулювання інтелектуальної власності в умовах інформатизації. Зокрема, вивчаються: проблеми захисту авторських прав у цифровому середовищі [642]; розуміння інтелектуальної власності як віртуальної, право власності на реальні та віртуальні об'єкти ІТ-сфери, права віртуальної власності на ІТ-об'єкти творчості, на об'єкти творчості та Інтернет [641]; співвідношення та правове регулювання інтелектуальної власності та інформаційних відносин [267]; зміна розуміння сутності авторського права у цифрову добу та проблеми його захисту [634; 239; 694].

Зокрема, створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності є вольовими юридичними вчинками, котрі породжують правові наслідки незалежно від наміру особи створити своїми діями права і обов'язки. При цьому відкриття, винаходи, промислові зразки тощо набувають значення підстав виникнення прав і обов'язків за умови їх належного оформлення у відповідних органах, тобто потребують вчинення також і правочинів. Але створення творів науки, літератури, мистецтва породжує правовідносини вже внаслідок надання їм автором доступної для сприйняття форми [640, с. 100].

Враховуючи важливість ролі категорії правочинів у повсякденному житті всіх без винятку суб'єктів цивільних правовідносин, неможливість існування більшості цивільних правовідносин поза даною категорією, перехід суспільства від традиційного до нового типу відносин (свободи таких відносин), які зумовлені розвитком інформаційних технологій та формуванням інформаційного суспільства, нових форм вираження такої свободи, що дає необхідність виникнення й нових підходів до розуміння та вирішення проблем, що виникають в таких відносинах, головним завданням є дослідження особливостей правочину та його недійсності з точки зору існування двох підходів до розуміння приватного права (класичного та нового, який має своє вираження в інформаційному суспільстві, зокрема, в ІТ-сфері).

Актуальність даного питання також вбачаємо в наявності нині «взаємного впливу»: без правочину не можна уявити ІТ-сфери і без ІТ-сфери важко уявити існування правочинів.

Оскільки закон пов'язує зі здійсненням правочину набуття, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків, правочини належать до категорії юридичних фактів, які зумовлюють настання відповідних правових наслідків. У контексті даного дослідження будемо виходити з розуміння юридичних фактів як феноменів, котрі у відповідності з конкретними нормами або загальними засадами права тягнуть виникнення, зміну, припинення тощо правовідносин [259, с. 148–160; 557, с. 385–390; 491].

За своїм змістом це реальні життєві факти, явища дійсності – події або дії. Таким чином, йдеться про матеріальний, а точніше, – «реальний» факт. З іншого боку, цей реальний факт, будучи передбаченим нормою права, породжує відповідні правові наслідки, а тому є не просто «фактом реальності», а виступає як факт юридичний [241].

Отже, можна назвати такі основні ознаки юридичних фактів: 1) це конкретні обставини, які існують у певній точці часу і простору (ці обставини певним чином об'єктивовані зовні та характеризують наявність або відсутність певних явищ матеріального світу); 2) вони мають здатність викликати настання правових наслідків (зв'язок факту і юридичних наслідків характеризується його суб'єктивністю); 3) упорядковуючий, регулятивний характер; 4) гарантування системою юридичних засобів тощо.

Іноді для настання юридичних наслідків достатньо наявності одного юридичного факту (наприклад, укладення договору). Однак частіше має місце комплекс фактів, такі фактичні обставини, які складаються з декількох юридично значущих обставин [287, с. 54].

Серед комплексу юридичних фактів розрізняють групу юридичних фактів та юридичну сукупність. Група юридичних фактів – це декілька фактичних обставин, кожна з яких викликає або може викликати один і той же наслідок. Як правило, вона закріплюється в одній нормі і являє собою явища одного порядку.

Юридична (фактична) сукупність – це система юридичних фактів, пов'язаних між собою таким чином, що правові наслідки наступають лише за наявності усіх елементів цієї сукупності. Таким чином, юридична сукупність охоплює взаємозалежні елементи, що окремо можуть взагалі не мати правового значення чи породжують не ті наслідки, яких прагнули суб'єкти права [226, с. 13]. Поміж різновидів юридичної сукупності особливе місце займають так звані юридичні стани, тобто обставини, що характеризуються відносною стабільністю і тривалістю терміну існування, протягом яких вони можуть неодноразово (у поєднанні з іншими фактами) спричиняти певні юридичні наслідки. Стаття 49 ЦК України визначає акти цивільного стану як події та дії, котрі нерозривно пов'язані з фізичною особою і започатковують, змінюють, допов-нюють або припиняють її можливість бути суб'єктом цивільних прав та обов'язків.

Звернімо увагу на важливу відмінність у підходах до визначення їхнього значення та переліку у галузі приватного та публічного права. Так, згідно зі ст. 11 ЦК України цивільні права та обов'язки можуть виникати як з дій, що передбачені актами цивільного законодавства, так і внаслідок дій, що не передбачені цими актами, але за аналогією породжують цивільні права та обов'язки. Це положення розвинене у ч. 2 ст. 11 ЦК України, де підкреслюється відсутність вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав і обов'язків і наголошується, що останні виникають не тільки за прямо вказаних обставин, але й «з інших юридичних фактів» [181, с. 105]. Натомість у галузі публічного права юридичні факти мають бути точно визначені у нормах законодавства. Це означає, що, скажімо, домовленість сторін, яка в цивільному праві є найбільш поширеним видом юридичних фактів і, як правило, не потребує спеціального нормативного дозволу, у праві адміністративному може мати місце лише у випадках і межах, спеціально передбачених нормою права.

Узагальнюючи викладене вище, слід зазначити, що найбільше значення як підстави виникнення правовідносин у ІТ-сфері мають правомірні дії, зокрема, такі акти суб'єктів цивільного права, як правочини і вольові вчинки. За своєю сутністю вони є «модульними» актами, тобто такими, що створюють права та

обов'язки учасників цивільних відносин за бажанням останніх і незалежно від наявності прямого припису (дозволу) закону. Натомість акти суб'єктів публічного права можуть бути підставою виникнення правовідносин, що стосуються сфери ІТ-права лише у випадках, прямо передбачених законом, і у багатьох випадках пов'язані з охоронними, а не регулятивними правовідносинами.

Поряд зі «звичайними» юридичними фактами виокремлюють також факти-правовідносини. Такий факт – правове відношення, як зазначають прихильники цієї позиції, відображає правовий зв'язок в узагальненому вигляді. Юридичне значення має, як правило, факт існування (чи відсутності) іншого правового відношення [640, с. 108; 638]. Така ситуація досить часто може зустрічатися в ІТ-сфері, оскільки, зокрема, для виникнення охоронних правовідносин внаслідок порушення авторських прав в Інтернеті спочатку мають існувати правовідносини користування Інтернетом тощо.

Можливі також класифікації юридичних фактів й за іншими критеріями, визначення яких залежить від мети дослідження, сфери, у якій виникають правовідносини тощо.

Важливим також є правило, згідно з яким цивільні правовідносини можуть виникати із дій осіб, встановлених актами цивільного законодавства, а також із дій осіб, що не встановлені цими актами, але породжують цивільні права і обов'язки за аналогією. Крім того, у ЦК України наголошується на відсутності вичерпного переліку підстав виникнення цивільних прав та обов'язків, тобто цивільні права та обов'язки виникають не лише за наявності прямо зазначених підстав, але також і з інших юридичних фактів [670, с. 19].

Частина 2 ст. 11 ЦК України містить, в цілому, достатньо традиційний приблизний перелік юридичних фактів. Разом із тим акценти дещо зміщені й наголошується на тому, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, передусім, є: 1) договори та інші правочини; 2) створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної,

творчої діяльності; 3) завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; 4) інші юридичні факти.

Отже, згідно з ч. 2 ст. 11 ЦК України, головними підставами виникнення прав та обов'язків є договори та інші правочини. Саме правочини (зокрема, договори) є підставою виникнення правовідносин, які опосередковують динаміку ІТ-сфери, даючи можливість активної діяльності її суб'єктам.

Другим у згаданій вище нормі згадується створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності. Цивільні права на літературні, художні твори виникають в силу самого факту їх створення, незалежно від того, чи ставив перед собою автор за мету їхнє створення. Цей вид дій належить до юридичних вчинків. Інші наслідки передбачені нормами права при створенні винаходів. Результат творчої діяльності у цьому випадку має бути визнаний таким у порядку, передбаченому нормами права. Але йдеться лише про такі результати творчої діяльності, які: 1) відповідають принципам моралі і гуманізму; 2) є охороноспроможними; 3) є об'єктивно вираженими і доступними для сприйняття іншими особами. Стосовно об'єктів промислової власності встановлені критерії патентоспроможності. Вони визнаються об'єктами права і права на них набуваються через процедуру патентування [639].

Третє місце відведене такій підставі, як завдання майнової та моральної шкоди іншій особі. Оскільки далі у ЦК України йдеться про збитки та шкоду, які слугують підставами для виникнення цивільних прав на відшкодування перших і компенсацію других, у літературі пропонувалося класифікувати цю підставу, виокремивши завдання збитку та заподіяння шкоди [655, с. 142].

Четвертим видом підстав є «інші юридичні факти», поняттям яких охоплюються такі різні категорії, як правомірні (оголошення конкурсу, рятування, ведення чужих справ тощо) та неправомірні (безпідставне збагачення, створення небезпеки тощо) дії. Тому слід мати на увазі, що перелік підстав виникнення цивільних прав і обов'язків є лише орієнтовним і

доповнюється конкретними нормами ЦК України (наприклад, глави про рятування, ведення справ, створення загрози, безпідставне збагачення тощо).

Крім того, підставами виникнення цивільних прав і обов'язків можуть бути юридичні факти, котрі взагалі не згадані у ЦК України. Так, цивільні права та обов'язки можуть виникати безпосередньо з актів цивільного законодавства. Специфічним видом правомірних дій, які тягнуть виникнення цивільних правовідносин, є адміністративні акти органів влади або місцевого самоврядування. Однак вони мають значення юридичного факту для динаміки ІТ-відносин, лише коли це прямо застережено у законі. Зокрема, для виникнення цивільних правовідносин значення мають акти державної реєстрації (фізичних осіб у якості суб'єктів підприємницької діяльності, юридичних осіб, прав на нерухоме майно і правочинів з ним, деяких договорів тощо), а також дозволи на право заняття певною діяльністю тощо. У випадках, передбачених актами цивільного законодавства, цивільні права і обов'язки можуть виникати з рішення суду (про визнання особи безвісно відсутньою, про визнання права на об'єкт інтелектуальної власності, визнання правочину недійсним тощо).

Отже, проаналізувавши підстави виникнення, зміни, припинення цивільних прав та обов'язків у ІТ-сфері, робимо висновок, що, маючи низку спільних рис із загальною категорією «юридичні факти», вони, разом із тим, мають істотні особливості, поміж яких найбільш важливим є надання переваг такій підставі виникнення правовідносин, як волевиявлення учасників цивільних відносин (у вигляді правочину, спеціально спрямованого на встановлення юридичних прав і обов'язків, або у вигляді здійснення «вольового вчинку», яким опосередковуються відносини творчості, комунікації тощо).

Враховуючи зазначене, розглянемо далі деякі особливості підстав виникнення прав і обов'язків учасників ІТ-відносин, зважаючи на те, що основним типом правових зв'язків тут є цивільні регулятивні правовідносини.

Перелік застосування інновацій у сфері інформаційних технологій, включаючи Інтернет, поширення Інтернету речей та електронних систем врядування тощо, наразі є досить широким.

Суб'єктивним чинником можна вважати переосмислення людьми (зокрема, тими, що мають стосунок до створення і використання інформаційних технологій) можливостей «упорядкування» відносин за допомогою інформаційних технологій та визначення ролі «айтішників» у цьому процесі [213, с.70-73]. Зазначене спричинило процес активного впровадження інформаційних технологій при організації бізнесу, стало початком легалізації криптовалют, укладення смарт-контрактів тощо.

В підсумку можна спостерігати ситуацію, коли долучена до створення і використання інформаційних технологій частина суспільства сподівається за допомогою суто технологічних рішень, шляхом зростання ролі інформаційних технологій досягти успіхів у бізнесі та гармонії в суспільстві, що й зумовлює обстоювання ідеї «IT-впорядкування» як шляху, альтернативного соціальному управлінню (правовому регулюванню та адмініструванню) [623, с. 7].

Разом з тим, як бачимо, дані спроби не завжди є ефективними, про що свідчить наявність кібератак, порушення прав споживачів у Інтернеті (порушення авторських прав, піратство, плагіат і т. п.), що говорить про неспроможність самовпорядкування IT-сфери на сучасному етапі її розвитку. Більш обґрунтованою та виваженою є позиція щодо необхідності забезпечення правового регулювання відносин, які виникають у IT-сфері. Підтвердженням цьому можна вважати появу останнім часом нових законів та їх проектів, пов'язаних з регулюванням питань в IT-сфері. Зокрема, це закони України: «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями» [427], «Про електронні довірчі послуги» [443], проекти Законів України «Про обіг криптовалюти в Україні» [461], «Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні» [472], «Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні)» [431] тощо.

Ініціатива держави в правовому регулюванні зазначених питань безумовно є позитивним моментом та дає можливість сподіватися на зменшення кількості порушень прав та інтересів користувачів Мережі, розвитку сфери інформаційних технологій та застосування її можливостей лише на користь суспільству. Разом з тим, специфіка інформаційного суспільства як такого передбачає виробленна на пракиці нових правил, норм, які за умови користування відповідними ресурсами набувають обов'язкового характеру (фактично прирівнюються до норм права). Прикладом може слугувати facebook, який в рамках своєї мережі розробив плавила, які є обов'язковими для всіх користувачів. Враховуючи таку особливість соціальних мереж, як відсутність кордонів, транскордонні відносини, такі норми є створеними поза межами національного законодавства, стосуються велкої кількості людей незалежно від існування чи відсутності схожої норми в рамках національного законодавства країни, представником якої є користувач. Постає питання про правову природу таких норм, чи є вони корпоративними. Однак, чи можна вважати всіх користувачів даної мережі учасниками корпорації на підставі того, що на них розповсюджуються дані норми. Напевно, що ні. Таким чином, методологія даного дослідження полягає у використанні концептного методу, де ІТ-право розглядається, як концепт.

Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок про необхідність комплексного дослідження категорій «правочин» та «недійсний правочин» із врахуванням існування концепту «ІТ-право», оскільки дослідження особливостей зазначених категорій у якості підстав виникнення правовідносин у ІТ-сфері дозволить з'ясувати їхню правову природу, особливості динаміки у зазначеній сфері, а також визначити перспективи розвитку законодавства з метою вдосконалення правового регулювання у відповідній галузі.

РОЗДІЛ 3.
КАТЕГОРІЯ ПРАВОЧИНІВ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ У ДОБУ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

3.1. Традиційне розуміння правочинів

Формування поняття правочину є порівняно пізнім результатом юридичного аналізу. Вважається, що правовим системам стародавнього світу, включаючи римське приватне право, було невідоме поняття, котре охоплювало б як договори, так і односторонні юридичні дії приватноправового характеру. Лише в середині XVIII ст. в деяких національних правових системах Європи починають використовувати термін «actus juridicus», що означає правочин у сучасному розумінні. Разом з тим, деякі цивілісти [3, с. 333] вважали, що ще римські юристи вживали термін «negotium», розуміючи під ним не тільки «справу», але й «правочин»[1].

Аналіз будь-якого інституту сьогодення не може обійтися без вивчення історичного аспекту його формування та розвитку. Не є виключенням і дослідження категорій правочину та недійсного правочину.

Правочини були основною правовою формою, у якій здійснювався великий товарообіг і забезпечувалося господарське життя ще в Стародавньому Римі. На її основі давньоримські правознавці створили розгорнуту систему договорів. Римське договірне право класичного та постклассичного періодів – результат тривалого розвитку, вдумливого аналізу і відбору практики преторів. При цьому багато договорів були реципповані середньовічними правовими системами, а потім пристосовані до нових умов і збереглися в сучасному праві [207, с. 41].

[1] Що не є рівнозначним сучасному значенню даного слава в юридичній термінології, однак можна говорити про започаткування формування правової думки в даному напрямку.

Римські юристи не виробили загального поняття «правочину» [105, с. 134], що є цілком природним з огляду на його казуїстичність [625], натомість їм були відомі окремі конкретні договори.

Разом з тим аналіз дореволюційних цивілістичних досліджень римського права дає змогу говорити про те, що при розгляді правомірних цілеспрямованих дій (головним чином договорів та заповітів) використовується саме термін «правочин» [331].

І. Б. Новицький також стверджував, що в римському праві говорилося саме про правочини (а не про контракти). Так, автор зазначав, що вони можуть бути nullum (неукладеними), nullius (нікчемними), а так само їх можна resindere (вважати недійсними), dissolvere (розірваними), distrahere (такими, що позбавлені юридичної сили). Однак, попри вживання терміна «negotium», він все ж таки не мав такого широкого застосування в римському праві, як контракт або пакт, очевидно, тому, що цих категорій для характеристики підстав виникнення зобов'язань, які не є деліктами, було цілком достатньо [348].

Д. В. Дождєв зазначає, що юридичні акти поділялись на такі, що не були спрямовані на встановлення контакту з іншою особою, коли дії однієї особи не звертались до волі та свідомості іншої, та такі, що були спрямовані на спілкування та мали комунікативну природу. Саме останні розуміються як повідомлення, які мають юридичне значення та називаються правочинами [197, с. 118].

Залежно від того, чи потрібно для настання ефекту правочину волевиявлення всіх його сторін, правочини поділяються на односторонні та багатосторонні. Останні, у свою чергу, включають як безпосередньо багатосторонні (як договір товариства), так і двосторонні зобов'язання [197, с. 119-120].

Отже, найважливішим і найбільш поширеним джерелом виникнення зобов'язань в римському праві була домовленість двох сторін (mus) або договір (contractus) щодо виникнення взаємних зобов'язань певного змісту. Зокрема, в Інституціях Гая говориться: «135. Зобов'язання виникають шляхом простої

домовленості між сторонами при купівлі-продажу, при наймі, товаристві, довіреності» [71]. Як бачимо, при визначенні змісту договору, визнання його правовим зобов'язанням найважливіше значення приділяється наявності узгодженої волі двох сторін.

Способи закріплення волевиявлення сторін у правочині в римському праві змінювалися з плином історії; залежно від історичних чинників, традицій укладення правочинів тощо. Розглянемо основні способи закріплення волевиявлення сторін в правочині.

При патріархально-натуральному господарстві застосовувалася обмежена кількість типів договорів. Історично першою формою фіксації волі особи був архаїчний договір nexum, за яким у разі вчинення правочину в присутності п'яти свідків із різних прошарків суспільства слова, які при цьому вимовлялись, вважалися непорушними і ставали правом для того, хто урочисто присягнувся [371; 193; 197]. Зокрема, можливість укладення даного договору передбачалася Законами XII таблиць (Т. 6,1). При встановленні зобов'язання за допомогою лібрального (per aes et libram) акту (nexum) кредитор діставав можливість у разі невиконання отримати задоволення за рахунок особистого підпорядкування боржника, яке встановлювалось у формі накладення руки (manus iniectio) і відведення його в будинок кредитора (secum ductio) [197, с. 429].

Припинялося таке зобов'язання також за допомогою лібрального ритуалу – solutio per aes et libram. Так, відносно nexus – особи, що уклала правочин за допомогою ритуалу per aes et libram, – solutio (дослівно: «розв'язування») у формі solutio per aes et libram означало звільнення від особистої залежності від кредитора (nexi liberatio). Повертаючи мідний брусок (aes), одержаний при встановленні зобов'язання (nexum), боржник заявляв про своє особисте звільнення від кредитора: «Me eo nomine a te solvo liberoque hoc aere aeneaque libra», що означає «Я із цього приводу розв'язуюся і звільняюся від тебе за допомогою цієї міді і мідних вагів» (Gai., 3,174) [197, с. 469; 71].

Такий правочин використовувався при укладенні договорів продажу і купівлі речей, передачі їх у тимчасове користування, позики тощо. Обов'язкове дотримання певного ритуалу давало сторонам впевненість у обов'язковій силі укладеного договору, виконання його сторонами. Отже, в архаїчному римському праві способи фіксації волі характеризувались обтяжливим формалізмом, тобто для визнання правочину укладеним було потрібним дотримання встановлених формальностей, без яких правові наслідки не наставали [389, с. 145].

Лібральний ритуал (за допомогою міді та вагів), який використовувався при укладенні найдавніших договорів, носив багатофункціональний характер. Правочини per aes et libram використовувались при укладенні не лише nexum, але й mantipatio, coemptio, solulio per aes et libram та ін. [331]. Д. В. Дождєв зазначає, що римський закон наділяв юридичною силою будь-яку волю, виражену за допомогою обряду per aes et libram, чи то додаткова умова до правочину, чи то сам правочин [197, с. 385].

Аналогічні вимоги щодо формування та вираження волі були встановлені і стосовно заповітів. Так, О. С. Йоффе зазначає, що заповітом є справедливе рішення нашої волі про те, що повинне бути зроблене після нашої смерті (Testamentum est voluntatis nostrae justa sententia de eo, quod quis post mortem suam fieri velit), але для набуття цим рішенням юридичної сили воно має бути оформлено певним чином [224, с. 146].

Таким чином, можна зробити висновок, що квірітське право (IV–V століття римського літочислення) визнавало юридичну силу за всіма правочинами, при здійсненні яких було дотримано необхідну кількість обрядових процедур. Якщо обряд не дотримувався, то договір розглядався як неіснуючий і відповідно не породжував ніяких юридичних наслідків, але за умови дотримання умов обряду скасувати наслідки існуючого договору за цивільним правом було неможливо. В даному випадку правочини, які не отримали ніякого зовнішнього існування, оскільки не був дотриманий необхідний мінімум обрядових процедур, вважалися неукладеними. По суті, в строго формальному квірітському праві ситуація виникнення й існування

недійсного правочину в сучасному розумінні не могла існувати, адже дотримання вимог при укладенні договору було обов'язковим і укласти його з будь-якими «вадами» в таких умовах було фактично неможливо [176, с. 84].

Як зазначає С. А. Муромцев, сенс кожної вимовленої формули тлумачиться згідно з безпосереднім, загальноприйнятим значенням слів. Юрист не припускає думки, що сторона може проговоритися, вжити слово в іншому значенні, ніж загальноприйняте, і т. п. Він також вимагає, щоб все бажане стороною було прямо виказане нею. Форма акту служить для нього повним втіленням його ідеї і він не шукає слідів її поза його формою [331].

Вважаємо, що наявність згоди сторін при укладенні правочину є дуже важливою, адже протилежне дискредитує волю сторін, не враховує орієнтацію на особистість як таку, її бажання укладати відповідний правочин тощо.

Зазначимо, що Гай поділяв правочини на чотири види, зокрема, на ті, що: виникають внаслідок передачі речі, вчинені урочистими словами, письмовим чином, простою домовленістю [71]. При цьому кожна з цих категорій охоплювала суворо обмежену кількість точно визначених правочинів. У дану класифікацію не включений найдавніший формальний контракт (nexum), тому що на той час ця форма контрактів втратила будь-яке практичне значення.

Важливо зазначити, що будь-який договір мав містити об'єктивний елемент (дозволена господарська мета сторін (causa)) та суб'єктивний елемент (взаємний та узгоджений прояв волі двох сторін щодо однієї і тієї ж мети) [217, с. 7]

Отже, проаналізувавши існуючі форми укладення правочинів в Стародавньому Римі, в хронологічному порядку можна виділити такі основні: nexum (формалізована сувора процедура укладення договору); mantipatio («улюблена форма відчуження» [331]; спосіб придбання окремих видів речей, встановлення права власності і сервітутів, отримання в кабалу вільної особи тощо), in jure cessio (уявний процес, в ході якого предмет спору передавався від однієї особи іншій), stipulatio (укладення контрактів у формі вимовлення урочистих слів; більш розповсюджена форма для укладення: позики, новації та

поручительства, обіцянки надати приданого та клятвеної обіцянки вільновідпущеника [386]; literis (письмові контракти, тобто для дійсності зобов'язання між сторонами достатньо було наявності дії, за допомогою якої створювався узгоджений сторонами запис – розписка, запис в борговій книзі і т. п.).

Також загальновизнаною є класифікація контрактів на: вербальні, літтеральні, консенсуальні та реальні. Так, вербальні та літтеральні контракти напряму пов'язані змістом і тому вони вважалися контрактами «суворого права», маючи на увазі наявність у сторін для їх реалізації суворих законних позовів. Суворість найдавніших договорів виражалася в тому, що сторона не могла посилатися на намір вкласти в договір зовсім не той зміст, який випливав з буквального сенсу договору. Відповідно, не можна було посилатися на будь-які обставини, які тягнуть несправедливість відомих вимог, якщо вони були пред'явлені іншою стороною в повній відповідності з точним текстом договору [217, с. 7-8].

Розвиток цивільного обігу посилюється відходом від формалізму, що обумовлює, у свою чергу, виникнення нових видів договорів. Тому з'язляються консенсуальні і реальні договори, які були більш гнучкими, неформальними контрактами, договорами «доброї совісті» та забезпечувались позовами преторського права [387].

Існували й інші (додаткові) класифікації контрактів. Зокрема, виділяли: 1) односторонні (якщо встановлюється обов'язок для однієї сторони, а іншій надається лише право вимагати виконання зобов'язання, наприклад, позика); 2) двосторонні (встановлюються взаємнопов'язані обов'язки сторін, як правило, складні за змістом, наприклад, при купівлі-продажу), позови за такими договорами могли бути різноманітними і виходити від обох сторін; 3) на користь третіх осіб (на користь власного спадкоємця, доручення виконання третій особі, яка пов'язана з однієї зі сторін і т. п.) [217, с. 7].

Окремою групою виділяли так звані безіменні договори, які не мали власної назви і відповідного змісту, але визнавалися правом домовленістю

сторін з таких питань: обмін речовими правами або прямо речами; вчинення дії в обмін на речове право або річ; обмін сторін діями, які їх цікавлять. [217, с. 8].

І. Б. Новицький відзначав, що такі договори називали синаллагматичними (synallagma – обмін, мінова угода), тобто практично повністю деформалізовані договори, які є близькими за своєю правовою суттю до будь-яких правочинів-пактів [349, с. 128-131]. У римському праві пакт означав: спеціальний тип договорів, який не входить до перелічених категорій контрактів, вимоги сторін не можуть бути захищені спеціальними позовами, а лише преторським правом за умови, якщо такий договір не суперечить справедливості. Тобто це був правочин, який укладено в межах права, але неоформлений згідно з вимогами і умовами конкретного виду.

Спочатку в римському праві пакти являли собою додаткову домовленість до основного договору, випливали з головного зобов'язання, були спеціально узгоджені з правом застереження. Пакти визнавалися обов'язковими лише в рамках конкретного договору і лише для осіб, які уклали їх персонально. Будь-який наступний однотипний договір не включав в себе умови, які раніше входили у зміст пакту. Надалі під пактами стали розумітися деякі певні правочини, найширшого змісту і неформального характеру. Головним було дотримання не тієї чи іншої форми, а інтересів сторін і загальних вимог права з точки зору розумності і доцільності договірного права [217, с. 8]. Отже, ми спостерігаємо трансформацію «суворої» форми укладення правочину в так звану «довільну», коли обов'язковим є дотримання загальних вимог, однак сторони мають можливість вчиняти правочини, які найбільше задовольняють їхні потреби, сподівання бажаного результату внаслідок укладення такого правочину, адже є можливість прописати додаткові власні умови, які після укладення такого правочину є обов'язковими до виконання та невиконання яких буде мати такі ж негативні наслідки, як і невиконання вимог, чітко передбачених законодавством. Можна констатувати, що принциповим зрушенням в еволюції договірного права в римській юридичній традиції було обов'язкове значення умов пакту.

Таким чином робимо висновок, що преторське право, яке виникло в VI–X століттях у Римі, відступило від старого порядку вчинення договорів. Урочиста, заздалегідь визначена форма вже не є обов'язковою. Натомість сторони могли домовлятися на свій розсуд щодо умов укладення договорів, що у свою чергу призводить до неможливості повністю контролювати як процес укладення договору, так і його зміст. Тому важливим в даному випадку було визначення умов, які б свідчили про дійсність укладеного договору.

Зокрема, в ході свого розвитку римська юридична традиція конкретизувала умови дійсності договорів:

1) як будь-яка домовленість, договір передбачає вираження волі осіб, які його вчиняють; при цьому обидві волі повинні бути узгодженими між собою (convenire – «сходяться на одному»);

2) законність змісту договору, тобто договір не повинен мати своїм предметом дію, що порушує норми права; до протизаконної домовленості відносять і домовленість, що суперечить моралі чи «добрим звичаям» (наприклад, недійсним є зобов'язання не вступати в шлюб);

3) зобов'язання повинно мати визначеність змісту, тобто договір, який страждає повною невизначеністю змісту, є недійсним. Зокрема, зобов'язання поділяли на визначені (коли зміст зобов'язання ясно і точно визначено в самому договорі) та невизначені (якщо в договорі дається лише критерій, за допомогою якого можна встановити зміст зобов'язання, або вказується коло предметів, з числа яких боржник зобов'язаний надати якийсь один);

4) предметом зобов'язання повинна бути можлива дія, тобто не може існувати зобов'язання, якщо його предмет неможливий (неможливість дії могла бути: фізичною (тобто таку дію фізично неможливо здійснити), юридичною (наприклад, продаж речі, яка не може бути відчужена (вилученої з обороту), моральною);

5) дія, що є предметом договору, має становити інтерес для кредитора (Ульпіан зазначав: «Кожен повинен купувати те, що являє для нього інтерес

(quod sua interest), а тим часом для мене немає інтересу, щоб було дано за договором іншій» [387] (Д. 45.38.17.)).

Якщо говорити про формування української правової системи, то вона починає формуватися з давніх часів, постійно удосконалюючись та розвиваючись. Важливим є формування нормативно-правових актів, через які і відбувається прояв та закріплення норм права в суспільстві, визнання їх загально значимими.

Розглянемо основні етапи формування правової системи та, відповідно, закріплення на законодавчому рівні норм стосовно правочинів. Так, в Київській державі в XI–XII ст. на основі звичаєвого права формується збірник Руська правда, в якій мова йде лише про окремі види найбільш поширених договорів. Зокрема, Руська правда містить договори позики, купівлі-продажу, зберігання та особистого найму [535 с. 67, 76, 100]. Також положення Руської правди були використані при формуванні таких документів, як: Псковська судна грамота, Двінська уставна грамота, Судебник Казимира 1468 р., Судебники 1497 і 1550 рр. та деякі статті Соборного Уложення 1649 р. (останнє з яких є найбільш змістовним). Зокрема, з плином часу та розвитком суспільства характерним є розвиток вже відомих договорів та поява нових, невідомих досі законодавству. Наприклад, Руська правда та Псковська судна грамота згадують про такий вид правочинів, як заповіти [582, с. 97-173], а Соборне Уложення 1649 р. вже використовує термін «правочин» (під яким розуміються не лише договори, а й деякі односторонні акти), встановлює форми здійснення правочинів, різні його види [536, с. 319, 329, 332, 343, 365, 369]. Більш того, ст.ст. 251-253 Уложення встановлюють склади злочинів, пов'язаних з укладенням правочинів (наприклад, укладення правочину внаслідок примусу), за вчинення яких наступала кримінальна відповідальність.

Не можна не відзначити важливість Статуту Великого князівства Литовського, який увібрав у себе основні положення основних галузей права князівства, норми римського, руського, польського і німецького кодифікованого звичаєвого права, відповідну місцеву судову практику, Руську правду, польські

судебники. Його положення були чинними до середини XIX ст. (після чого його було замінено Зводом законів Російської імперії). Також в певний період часу на частині територій нинішньої України діяли джерела права Галичини та Австрійське загальне цивільне уложення 1811 р., які містили, зокрема, і норми щодо регулювання окремих видів договорів у цивільному праві. Необхідно зазначити, що характерним був опис окремих існуючих договорів. Разом з тим соціально-економічний розвиток суспільства став наслідком того, що законодавці виявилися не в змозі врахувати та закріпити в праві все зростаюче різноманіття договорів і соціально вагомих однобічних актів поведінки. У той же час логіка цивільного обороту вимагала визнати юридичну чинність за будь-яким актом поведінки, який відповідає його нормальному розвитку та не порушує законів. Вирішенню цієї суперечності сприяла ідея про єдине узагальнене закріплення в праві поняття договорів і соціально значимих однобічних актів поведінки. З'являється нова правова категорія – «правочин».

Наприкінці XVIII ст. поняття правочину стало входити в юридичний обіг. Заслуговує на увагу формулювання поняття правочину науковцем О. М. Радищевим, який в проекті Російського Цивільного уложення зазначав, що для того, щоб дія могла створити право, необхідно, щоб особа оголосила на те своє волевиявлення, оголосила в чому полягає її воля. Також він зазначав, що усі речі та дії, на які можна отримати право, або правом на які можна поступитись іншій особі, можуть бути предметом волевиявлення, за винятком того, що заборонено законом, або того, що ображає добропорядність» [492, с. 91].

У XIX ст. було створено Звід законів Російської імперії, перша частина тому 10 якого була присвячена Законам Цивільним, що містили положення про укладення та вчинення договорів (ст ст. 1528–1531) тощо. Згідно зі ст. 1528 Зводу законів Російської імперії, договором визнавалась згода двох або більше осіб, що породжує права на чужу дію, яка має майновий характер та інтерес, тобто цінність в суспільному житті [550, с. 16].

В. І. Синайський, досліджуючи положення Зводу законів Російської імперії, зауважував, що поняття правочину в розумінні загального визначення дозволених юридичних дій не відомо нашим законам. Сам термін «правочин» не визначається, однак зустрічається (казенний, приватний) (ст. 1540, 2334, 220) [553, с. 144].

Таким чином, вже наприкінці XVIII ст. та на початку XIX ст. науковці досліджують категорію правочину, однак на практиці застосовувалися поняття договору, дії, зобов'язання.

У 1882 р. Проект Цивільного уложення (розділ II книга I) містив загальні положення про правочин. Стаття 56 Проекту визначала та класифікувала правочини як дії, вчинювані для набуття та припинення цивільних прав (правочини), а саме волевиявлення однієї особи, як розпорядження щодо заповіту та договори або домовленості двох та більше осіб [550, с.16].

В середині XIX ст. вчення про правочин є предметом дослідження таких вчених, як Д. Д. Грімм, М. Л. Дювернуа, Д. І. Мейєр, М. Г. Растєряєв та ін.

Д. Д. Грімм визначав, що правочин у широкому сенсі є вираженням волі однієї особи, або узгодженим вираженням волі двох, або більше осіб, в якому викладається план того, як повинні складатись приватноправові відносини між цими особами; між цими особами та зовнішнім світом; як повинні вирішуватись суперечки [106, с. 134].

М. Л. Дювернуа під правочином розумів таке діяння особи, яким в межах своєї дієздатності досягаються зміни певного правовідношення [200, с. 78].

Зокрема, Д. І. Мейєр визначив правочин як будь-яку юридичну дію, спрямовану до зміни існуючих юридичних відносин, та зазначав, що найчастіше під правочином розуміється договір або взагалі будь-яка домовленість [324, с. 202].

М. Г. Растєряєв під правочином розумів будь-яку дозволену юридичну дію, чиєю безпосередньою метою є встановлення, зміна або припинення відносин [495, с. 14–15].

Г. Ф. Шершеневич визначив правочин як таке волевиявлення, яке безпосередньо спрямоване на юридичні наслідки, тобто на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин [687, с. 113].

Отже, розглянутий період характеризується чітким формуванням поняття правочину, виділення його елементів, законодавчого закріплення даного інституту. Правочин визначають як дію, що спрямована на виникнення, зміну або припинення правовідносин. Також приділяється увага правовому статусу суб'єктів – учасників правочину, процесу формування волі та її зовнішнього виявлення учасниками правочину при вчиненні останнього.

Подальший розвиток теорія правочинів отримала за радянських часів, що виправдовується місцем та значенням правочинів у системі юридичних фактів.

Цивільний кодекс УСРР 1922 р. використовує саме термін «правочин» і визначає його як дії, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних правовідносин. Вони можуть бути односторонніми і взаємними (договори) (ст. 26) [672].

Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік, введені в дію з 1 травня 1962 р., дещо інакше визначали правочини: правочинами визнаються дії громадян та організацій, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків (ст. 14 Основ) [365].

Різниця між визначеннями правочину в ЦК УСРР 1922 р. та в Основах 1962 р. зводиться до того, що останні у визначенні перераховують, ким вчиняються дії: громадянами та організаціями, тобто визначають, що суб'єктами правочинів можуть бути як фізичні, так і юридичні особи.

В Основах цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік від 31 травня 1991 р. (ст. 26) [264] правочинами визнаються дії громадян та юридичних осіб, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав або обов'язків. Різниці у визначеннях Основ 1962 р., ЦК УСРР і Основ 1991 р. майже немає, за винятком того, що слово «організації» замінено словосполученням «юридичні особи».

Якщо говорити про наукові розвідки в даній сфері більш детально, то аналіз наукової літератури свідчить на користь того, що радянські вчені проводили ґрунтовні дослідження проблем теорії правочинів. Зокрема, розгляду проблем правочинів були присвячені роботи Д. М. Генкіна, О. С. Йоффе, І. Б. Новицького, І. С. Перетерського, Н. В. Рабінович, В. П. Шахматова та ін.

І. С. Перетерский називав правочином дію, дозволену законом, що має на меті встановити правовідносини, дозволені і охоронювані законом, тобто такі, що відповідають інтересам суспільства і захищаються державною владою [376, с. 6]. Однак, таке визначення не набуло популярності.

М. М. Агарков [3, с. 360] та Н. В. Рабінович [490, с. 4] зазначали, що правочини відносяться до числа юридичних фактів та є правомірними юридичними діями, які відображають внутрішній стан особи, з яким норми права пов’язують виникнення, зміну та припинення юридичних відносин.

Д. М. Генкін писав, що правомірність не є необхідним елементом правочину як юридичного факту, а визначає лише ті чи інші наслідки правочину [76, с. 50]

В. П. Шахматов спочатку визначає правочин як правомірну дію, вчинену однією або кількома особами, які виступають як суб’єкти цивільних прав, і наводить на підставі норм об’єктивного права до тих юридичних наслідків, на досягнення яких вона направлена [682, с. 16].

І. Б. Новицький дає схоже визначення правочину та називає ним правомірну юридичну дію, що здійснюється однією або кількома дієздатними особами, які виступають в якості суб’єктів майнових (цивільних) прав, спрямовану на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин. Він зазначав, що конкретний правочин може бути як правомірним, так і неправомірним. Елементи правомірності дії відносяться лише до типу даного правочину [350, с. 17].

Згодом В. П. Шахматов висловлює принципово іншу позицію та стверджує, що не лише дійсні правочини направлені на виникнення, зміну або

припинення цивільних прав та обов’язків. Кожну дію, яка має таку спрямованість, закон має визнати правочином [683, с. 26].

О. С. Йоффе досить чітко сформулював умови, які були необхідними для визнання юридичної сили за правочином. До них, зокрема, були віднесені такі умови: 1) суб’єкти, які укладають правочин, повинні відповідати встановленим якостям; 2) правочин повинен бути вчинений у встановленій формі; 3) воля учасників правочину повинна бути сформована в нормальних умовах, а волевиявлення повинно відповідати внутрішній волі; 4) зміст правочину повинен відповідати вимогам закону. Порушення навіть однієї із зазначених умов тягне визнання правочину недійсним [219, с. 268-269].

ЦК УРСР 1963 р. (ст. 41) використовує замість терміна «правочин» аналогічний термін «угода», під яким розумілася дія громадян і організацій, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав або обов’язків [671]. Таке формулювання було піддано критиці, яка є абсолютно обґрунтованою. Так Є. О. Харитонов звертає увагу на його неточність у зв’язку з тим, що серед правомірних дій виділяють не тільки правочини, але ще й інші вольові акти (наприклад, адміністративне розпорядження), вчинення яких є підставою для набуття, зміни або припинення цивільних прав і обов’язків. Аналізуючи практику, Є. О. Харитонов доходить висновку, що з метою розмежування правочину і адміністративних актів у законодавче визначення «правочину» було б доцільно ввести вказівку на те, що мова йде про дії суб’єктів цивільного права [620, с. 147; 665, с. 127].

Вважаємо, що використання терміна «правочин» є більш вдалим, оскільки він охоплює і дії однієї особи, які не залежать від згоди або досягнення домовленості з іншими особами [179, с. 46].

У пострадянський період правочини були предметом досліджень таких науковців, як Ю. П. Єгоров [201], Є. О. Суханов [99], Ю. К. Толстой [595], Ф. С. Хейфець [649], Н. Д. Шестакова [688] та інші.

Зокрема, Ф.С. Хейфець було запропоноване визначення правочину як правомірної юридичної дії одного або кількох дієздатних суб'єктів цивільних

(майнових) прав, вчиненої у встановленій законом або правочином формі, яка відповідає справжній волі суб'єктів і тягне правові наслідки (встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків), на досягнення яких вона спрямована [649, с. 36].

Аналогічні твердження були висунуті й іншими науковцями, які під правочинами розуміли акти усвідомлених, цілеспрямованих, вольових дій фізичних та юридичних осіб, вчиняючи які, вони намагаються досягти певних правових наслідків. Правочином визнавався лише вольовий акт, правомірна дія, спрямована на виникнення, зміну та припинення цивільних правовідносин. Правочин повинен вчинятися у встановленій законом або згодою сторін формі та відповідати дійсній волі таких суб’єктів.

Таким чином, в даний період наукове визначення терміну «правочин» має на меті об’єднати в собі всі характерні риси, за якими його можна виділити в системі юридичних фактів; визначається, що правочин є актом саме усвідомлених, цілеспрямованих, вольових дій учасників цивільного обороту, шляхом вчинення яких, останні бажають настання певних правових наслідків.

Сучасний етап розвитку правової системи України починає формуватися з прийняттям Декларації про державний суверенітет та Акта проголошення незалежності України. Однак, процес розвитку цивільного права і законодавства, взагалі, і категорії правочину, зокрема, можна умовно розділити на два етапи: до прийняття ЦК України (продовжує діяти ЦК УРСР 1963 р.) та після його прийняття та набрання чинності.

Деякі науковці зазначають, що досить довге обговорення, прийняття ЦК України та подальше постійне внесення змін та доповнень в уже діючий текст кодексу негативно впливають на формування порядку в нормотворчій діяльності, постійні зміни та доповнення не дають можливість учасникам цивільних відносин системно сприймати існуючу ситуацію [579, с. 329].

Разом з тим до позитивів слід віднести те, що в числі загальних засад цивільного законодавства, закріплених ст. 3 ЦК України, названі такі як справедливість, добросовісність та розумність. Сьогодні ми знаходимося в

процесі євроінтеграції, адаптації діючого законодавства України до законодавства Європейського Союзу, активно вивчаємо зарубіжний досвід нормативного регулювання, судової практики, внаслідок чого формуємо власні засади, принципи законодавчого регулювання правових інститутів, враховуючи такі європейські цінності, як справедливість, добросовісність, розумність, захист прав людини тощо.

Зазначимо, що використання в нормах матеріального права оціночних понять лише актуалізує проблему застосування положень правової доктрини судами при вирішенні цивільно-правових спорів. Зокрема, ч. 5 ст. 12 ЦК України добросовісність набувача презюмується. Якщо судом буде встановлено, що набувач знав чи міг знати про наявність перешкод до вчинення правочину, в тому числі й те, що продавець не мав права відчужувати майно, це може свідчити про недобросовісність набувача і є підставою для задоволення позову про витребування у нього майна. Таке рішення суду (про повернення майна, переданого за недійсним правочином, чи витребування майна із чужого незаконного володіння) є підставою для здійснення державної реєстрації права власності на майно, що підлягає державній реєстрації, за власником, а також скасування попередньої реєстрації (ст. ст. 19, 26 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»). [164, с. 13]

Якщо ж розглядати дане питання в контексті застосування інформаційних технологій, то прояви поведінки людини не завжди схвалюються суспільством, деякі порушують права та свободи людини і як наслідок повинні існувати адекватні механізми захисту та відновлення порушених прав та свобод людини через Інтернет. Найефективнішим засобом відновлення порушених прав та свобод людини на сьогоднішній день виступають суди.

Поведінка людини в Інтернеті зазвичай перетинає багато кордонів. Іншими словами, в більшості випадків у справах, що стосуються Інтернету, присутній транскордонний елемент. Це викликає, серед іншого, питання з приводу обставин, при яких суд може здійснювати юрисдикцію щодо відповідача, що перебуває або проживає в країні, відмінній від тієї, в якій була

подана скарга про передбачуваний злочин або цивільно-правове правопорушення, скоєне через Інтернет [14]. Це питання, однак, повинне в першу чергу вирішуватися національними судами, які застосовують відповідні принципи міжнародного приватного права з питання юрисдикції і не стосується безпосередньо Європейського суду, що було підтверджено у справі Преміні проти Росії [236] (скарга №44973/04, 10 лютого 2011 р.). Тому актуальним є створення відповідних нормативно-правових актів у сфері регулювання поведінки людини в Інтернеті.

Необхідно зазначити, що в сучасних умовах розвитку економічних, соціальних, культурних відносин необхідним є переосмислення і якісне оновлення майже всіх усталених цивілістичних категорій. Не є виключенням і категорія правочину, яка викликає науковий інтерес у багатьох вчених та практиків. Зокрема, кількість правочинів, які укладаються суб'єктами цивільних правовідносин, безперервно зростає, що спричиняє необхідність формування якісно нового підходу до розуміння як самої категорії правочину, так і особливостей правових наслідків, ним породжених.

Оскільки закон пов'язує зі здійсненням правочину набуття, зміну чи припинення цивільних прав і обов'язків, правочини належать до категорії юридичних фактів, які зумовлюють настання відповідних правових наслідків. Як юридичні факти, вони являють собою найбільш поширену групу правомірних дій, тобто дій, що відповідають вимогам законів та інших нормативних актів.

Термін «правочин» давно відомий правовій термінології. Як зазначає Ю. П. Єгоров [202, с. 30], даний термін в юридичний побут став входити у XVIII ст.

У вітчизняному науковому обігу поняття правочину з'являється на початку XX ст. Вже тоді, розглядаючи питання про систему юридичних фактів, юридична думка протиставляє правопорушення та волевиявлення (правочин) і розрізняє односторонній правочин та договір. Виокремлення вчення про правочин у складі загальної частини цивільного права стало надалі

традиційним у вітчизняній цивілістичній науці. І сьогодні встановлення сутності правочинів залишається однією із центральних проблем теорії цивільного права.

Аналіз питання щодо визначення правочину у вітчизняному цивільному законодавстві дає змогу говорити про те, що термін «правочин» не є новим для нашого законодавства. Цивільний кодекс УРСР 1922 р. містив розділ IV, який мав назву «Правочини», а ст. 26 даного кодексу передбачала, що «правочини, тобто дії, направлені на встановлення, зміну або припинення цивільних правовідносин, можуть бути односторонніми і взаємними (договори)» [672]. Однак ЦК УРСР 1963 р. використовував термін «угода», що є менш вдалим. ЦК України знов повертається до використання терміна «правочин», що пояснюється бажанням уникнути терміна «угода», який є рівнозначним термінам «договір», «домовленість» кількох осіб. Не зупиняючись на цьому питанні спеціально, оскільки це виходить за межі завдань нашого дослідження, звернемо увагу лише на кілька основних моментів, пов'язаних з оновленням термінології, які можуть мати значення для визначення сутності та наслідків недійсності правочинів.

Наведені значення складових слова «правочин» у тлумачних словниках дає можливість зробити висновок, що термін «правочин» можна розуміти як джерело, чинник, що створює можливості робити щось, користуватися чим-небудь, поводитися певним чином. При цьому зазначений чинник діє незалежно від того, чи мали місце дії однієї чи кількох осіб.

Також в літературі зверталася увага на те, що у ЦК України, ГК України та СК України не завжди послідовно й узгоджено застосовуються такі юридичні терміни, як «правочин», «угода», «договір», через що постає питання про принципи їх застосування в судовій, нотаріальній практиці та іншій правозастосовній діяльності. Проаналізувавши викладені значення даних термінів у тлумачних словниках та позиції науковців з даного приводу, робимо висновок, що термін «правочин» є більш ємким за змістом порівняно з терміном «угода»; він: 1) однозначно відповідає поняттю; 2) є раціонально стислим;

3) відзначається мовною правильністю (його утворено відповідно до правил словотворення і слововживання); 4) відрізняється вибірковістю і стійкістю (традиційністю). Таким чином, термін «правочин» заслуговує на позитивну оцінку, оскільки у юристів є можливість застосовувати його до правомірних дій однієї особи та погоджених дій кількох осіб [153].

Отже, правочин є більш широким поняттям, ніж договір, адже до правочинів належать, крім договору, інші юридичні факти, дії, які створюють обов'язки або тільки для однієї особи, або для двох сторін, або для кількох сторін, при цьому узгодження волі не є обов'язковою ознакою всіх правочинів, а тільки правочинів-договорів. [165; 166]

Повертаючись до визначення поняття та сутності категорії правочину, вважаємо за необхідне розглянути позиції науковців сучасності з даного приводу. Зокрема, у вітчизняній літературі можна зустріти різні варіанти визначення даної категорії.

Наприклад, І. А. Безклубий визначає правочини як вольові та правомірні дії, безпосередньо спрямовані на досягнення правового результату, а саме на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [27].

Т. В. Бобко розуміє під правочином акт волевиявлення приватної особи з визначальними для концептуальних положень про нього наслідками [47, с. 5].

О. В. Дзера зазначає, що правочинам, на відміну від деяких інших підстав виникнення цивільних прав та обов'язків (наприклад, юридичних і фактичних вчинків, заподіяння шкоди), притаманне правомірне вольове вчинення особою, яка має належний статус цивільного права, юридичних дій, спрямованих на свідоме створення конкретного цивільного правового результату для себе або інших осіб [195].

І. П. Домбровський та І. Б. Шицький визначають правочин як «дію», однак не просто дію, а саме «спрямовану на ...», тобто сутність правочину не у фактичних діях, а у спрямованості на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [482, с. 64].

Є. О. Мічурін під правочином розуміє правові акти, які виражають добровільне волевиявлення їх учасників [328, с. 11].

З. В. Ромовська правочином називає поведінку суб'єкта, тобто «дію» і «не дію» [534, с. 338].

В деяких дослідження можна зустріти позицію, що правочином є дозволена правомірна дія, яка спрямована на досягнення позитивного правового результату, що визнається й охороняється державою. Це юридичний акт особи, спрямований на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [693; 662], це завжди дія правомірна, що відрізняє її від таких юридичних фактів, як правопорушення [98, с. 211; 646, с. 56; 639].

Підтримуючи позицію Є. О. Харитонова [621, с. 257], можна виділити ознаки правочину та виразити їх у позумінні правочину, як: 1) вольового акта (цим правочини відрізняються від такого виду юридичних фактів, як події, котрі відбуваються та створюють правові наслідки незалежно від волі суб'єктів цивільного права (наприклад, землетрус, повінь)); 2) дії суб'єкта цивільних відносин (цим правочини відрізняються від адміністративних актів (актів управління), які видають органи державної влади та управління, виступаючи як суб'єкти публічного права); 3) правомірні вольові дії (цим правочини відрізняються від такого виду юридичних фактів, як делікти, котрі порушують цивільні права і тягнуть виникнення регулятивних відносин); 4) у правочинах воля спрямована саме на встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків (цим вони відрізняються від юридичних вчинків, де волевиявлення не спрямоване спеціально на створення юридичних наслідків (наприклад, знахідка, виявлення скарбу)); 5) опосередковують динаміку цивільних правовідносин.

Отже, правочином є правомірна, вольова дія суб'єкта (суб'єктів) цивільних відносин, воля якого (яких) спрямована на реальне встановлення, зміну, припинення тощо цивільних прав і обов'язків.

Враховуючи те, що право повинно виражатися та закріплюватися за допомогою законодавчих норм, проаналізуємо визначення правочину,

закріплене законодавчо. Отже, відповідно до ст. 202 ЦК України, правочином є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків [667]. Необхідно зазначити, що ЦК України більш детально, ніж попереднє законодавство, регулює відповідні відносини. На відміну від кодексу 1963 р., в ЦК України 2003 р. правочинам відведено 35 статей (ст. ст. 202–236).

Крім зазначених ознак правочину, не можна не згадати про визначені (на законодавчому рівні) умови його чинності. Зокрема, це вимоги щодо: 1) змісту правочину, 2) наявності правочино-здатності суб'єктів правочину, 3) відповідності волевиявлення внутрішній волі суб'єкта (суб'єктів) правочину, 4) форми правочину, 5) реальності правочину, 6) дотримання спеціальних умов, встановлених законом для даного виду правочину. [629; 174]

Отже розглянемо згадані вимоги детальніше.

Зміст правочину не може суперечити актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам (ч. 1 ст. 203 ЦК України), тобто фізичні та юридичні особи повинні враховувати вимоги щодо здійснення цивільних прав, встановлених у ст. ст. 12, 13 ЦК України та інших актах цивільного законодавства.

Відповідно до ст. 4 ЦК України під актами цивільного законодавства розуміються: Конституція України, Цивільний кодекс України, закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України та інші нормативно-правові акти органів державної влади, прийняті в межах компетенції.

Не заперечуючи доцільності встановлення такого положення у ЦК України, маємо зазначити, що воно є справедливим щодо так званих «легітарних» правочинів (які мають основою приписи закону), але не стосуються правочинів «волюнтарних» (що не передбачені законом, але укладаються особами у результаті їхнього вільного волевиявлення) [632, с. 210]. Зазначимо, що на практиці кількість договорів «другого» типу зростає, суб'єкти все частіше проявляють індивідуальний підхід при укладанні правочинів. В

літературі слушно піднімається питання про необхідність розмежування не поіменованих та змішаних договорів [102].

Крім того, варто наголосити, що згадане правило ч. 1 ст. 203 ЦК України стосується, передусім, випадків розгляду правочинів як індивідуальних правових актів – підстав виникнення цивільних прав і обов'язав в індивідуальних правовідносинах.

Враховуючи диспозитивний характер цивільного права та дії правила «дозволено все що не заборонено законом», в правочинах можуть бути передбачені будь-які додаткові умови, які мають істотне значення для сторін даного правочину (якщо вони не суперечать нормам діючого законодавства), що дає можливість сторонам врегулювати відносини на власний розсуд, внаслідок чого з'являються так звані «не поіменовані» договори. Основним тут є дія принципу свободи договору, договірної волі (тобто ніхто не зобов'язаний вчиняти правочин проти своєї волі, однак кожна приватна особа має право укласти правочини будь-якого змісту, якщо це не суперечить законодавству). Така свобода дає можливість сторонам самостійно обрати вид договору, партнера при його укладенні, визначити додаткові умови, однак це не відміняє імперативної норми щодо обов'язкової відповідності сторін визначеним вимогам в законі (дієздатність, наявність відповідних ліцензій тощо). [147]

Крім того, правочин має відповідати інтересам держави і суспільства, його моральним засадам суспільства[1] .

Отже, у ст. 6 ЦК України має йтися не про співвідношення актів цивільного законодавства і договору, а про співвідношення актів цивільного законодавства і правочинів, що виглядає виправданим і з методологічної, і з практичної точок зору.

Важливою вимогою до чинності правочину є те, що його можуть вчиняти лише суб'єкти, які мають необхідний обсяг правочиноздатності (ч. 2 ст. 203, ст. ст. 30–32, 34–39, 41, 42, 92 ЦК України). Діюче цивільне законодавство чітко визначає вимоги до осіб, які наділені цивільною право- та дієздатністю.

[1]Про це детальніше див. підр. 4.1. роботи.

Зокрема, зміст дієздатності фізичної особи залежить від віку особи і від стану її психіки, з урахуванням чого виділяється повна, часткова дієздатність або недієздатність.

Самостійне вчинення правочинів є одним із найважливіших елементів дієздатності, відношення насамперед до здійснення правочинів дозволяє говорити про розходження в дієздатності малолітніх і неповнолітніх осіб [100, с. 251].

Дієздатність юридичних осіб характеризується цілями діяльності юридичної особи, визначеними в установчих документах, з одного боку, і повноваженнями органу юридичної особи, що має право на здійснення правочинів від імені юридичної особи, – з іншого [139, с. 41-43]. Відповідно до ст. 80 ЦК України юридична особа наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді.

Отже, вимога чинності правочину щодо наявності правочино-здатності у суб'єкта, як на наш погляд, є зовнішнім вираженням базової для цієї категорії юридичних актів вимоги єдності внутрішньої волі та волевиявлення суб'єкта (суб'єктів) правочину. Тому у випадку, коли воля суб'єкта правочину формувалася не вільно і не відповідає його волевиявленню, такий правочин визнається недійсним (ст. 231), тобто не може породжувати цивільні права та обов'язки [140, с. 28-29].

Необхідно зазначити, що можуть виникати обставини, які унеможливлюють самостійне вчинення особою того чи іншого правочину. Через такі обставини, що можуть носити об'єктивний характер (перебування у відрядженні, тривала хвороба, яка заважає вчинити правочин, інші причини), особа позбавлена можливості вчинити правочин, здійснення якого вимагають її інтереси. В такому випадку особа має право вчиняти правочин через представника. В юридичній літературі по-різному визначається воля на вчинення правочину. Наприклад, А. Гордон [92] зазначає, що сутність представництва в тому, що юридичні дії, які вчиняються однією особою, переносяться на іншу, а І. Б. Новицький [564, с. 97] вважає, що в даному

випадку йдеться про волю представника. Із врахуванням особливостей добровільного представництва [633] найбільш переконливою виглядає позиція авторів, на думку яких в якості елемента правочину слід розглядати як волю довірителя, так і волю представника [490, с. 89-92].

Видача довіреності за своєю юридичною природою є одностороннім правочином. У відносинах із третіми особами представник юридично заміняє свого довірителя у питанні укладення, зміни, припинення правочину, а не стає поряд із ним (ситуація фактичного співучасника). Так, Б. Віндшейд [61, с. 162-163] та Ю. Барон [21, с. 148] під юридичною категорією «представництво» об'єднують представництво у волевиявленні та представництво у волі. Під представництвом у «волевиявленні» зазначені автори розуміють випадки, коли особа, якої безпосередньо стосується правочин, самостійно визначає її умови, контрагента та здійснює своє волевиявлення за допомогою іншої особи, яка виступає як орган для передачі волі третій особі.

Наступною вимогою чинності правочину є відповідність волевиявлення внутрішній волі суб'єкта (суб'єктів). На нашу думку, дане питання потребує детального вивчення. Зокрема, правочини є вольовими актами, спрямованими на досягнення певного правового результату. Тобто у правочині виявляється воля його учасників, яка має бути виражена назовні. Зовнішній вираз волі називається волевиявленням [356]. Волевиявлення є суттю правочину, без нього немає самого правочину. Також не вважатимуться правочинами дії, хоча й вільні і вольові, але не спрямовані на досягнення певного правового результату. Міркування, що формують вільну волю особи на укладення правочину, пояснюють чинники укладення такого правочину, називають мотивами правочину [30, с. 223]. Ці мотиви, як правило, не отримують зовнішнього вираження, а тому, за загальним правилом, не впливають на характеристику правочину.

Воля є необхідною передумовою виникнення будь-якого суб'єктивного права. Як правова категорія «воля» досить часто зустрічається в міжнародних правових пактах, головним чином, у нормах міжнародного приватного права.

Також є визначення «волі» в енциклопедіях та словниках [615, с. 198; 698, с. 105-106]. Питання, пов'язані з волею, досліджуються не лише в юридичній науці, але й у філософії, психології тощо, адже дане поняття нерозривно пов'язано з особистістю людини, з діяльністю її психіки тощо [613, с. 5]. Ґрунтовним є дослідження В. А. Ойгензихта, який визначає волю як психічне регулювання поведінки, що полягає у детермінованому і мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів і застосуванні зусиль для їх здійснення. Таким чином, це єдиний, комплексний процес психічного регулювання поведінки суб'єкта [356, с. 24].

Коли мова йде про волю сторін при укладенні правочину, останній визначається як юридична дія, яка може бути вчинена лише дієздатною особою (яка володіє волею в правовому сенсі), і тому правочин, вчинений особою, позбавленою дієздатності, є нікчемним. При цьому дієздатність розглядається як володіння волею в правовому сенсі.

Отже, робимо висновок, що воля не може розглядатися окремо від волевиявлення, адже особа може повідомити про свою волю іншій особі лише шляхом волевиявлення, за яким і можливо судити про зміст волі. Разом з тим не вірно говорити, що сама по собі воля не має значення при укладенні правочину, навпаки, вона відображається в ньому внаслідок волевиявлення сторін. У силу деяких причин (обману, помилки, примусу тощо) воля, виражена у волевиявленні, може не відповідати внутрішній, дійсній волі, що є підставою для сумніву щодо дійсності правочину. При вирішенні питання надання пріоритету виявленій чи дійсній волі необхідно брати до уваги обставини, які спричинили таку невідповідність. Зокрема, якщо іншій стороні було відомо про такий зовнішній вплив на волевиявлення, як обман чи погроза, визначальною є дійсна (внутрішня) воля і правочин буде визнаний недійсним (ч. 3 ст. 215 ЦК України). Більш складною є ситуація, коли розлад між волею і волевиявленням не був і не міг бути з об'єктивних причин відомим контрагенту і він мав усі достатні на те підстави вважати виражену в правочині волю дійсною. З одного боку, покладення на особу обов'язку, якого вона фактично не бажала,

суперечить вольовій природі правочину, принципу свободи договору; з іншого – не слід ігнорувати й інтереси контрагента, який, повіривши серйозності волевиявлення, почав діяти, тим самим зазнавши певних втрат. Тому воля і волевиявлення завжди (в тому числі в правочині) повинні відповідати одне одному, адже це дві сторони одного процесу, а саме ставлення особи до здійснюваної нею дії. [180, с. 35-36]

Необхідно зазначити, що існують деякі особливості формування волі та волевиявлення юридичної особи в порівнянні з такими суб'єктами цивільного права, як фізичні особи. Адже вважається, що юридична особа, як суб'єкт цивільного права, штучно введена державою в майновий обіг.

Серед органів управління юридичної особи можна виділити органи, що формують волю, та органи, які виявляють волю. У залежності від кількісного складу органів управління юридичної особи процеси волевиявлення і формування волі можуть мати колективний (якщо волевиявлення здійснюється кількома органами) або одноосібний характер (якщо волевиявлення здійснюється одним органом). Диференціація компетенції органів управління юридичної особи має значення для дослідження питань дійсності правочину в аспекті вимог до відповідності волевиявлення справжньої волі юридичної особи при вчиненні правочину.

Отже, збіг волі та волевиявлення особи на укладення правочину є основною властивістю правочину. Фактори, що обмежують свободу волі та волевиявлення, можуть стати підставами для визнання правочину недійсним. Оскільки припускається, що суб'єкти приватного права діють розумно та добросовісно, припускається також, що вони діють вільно. Тому можна говорити про презумпцію збігу волі та волевиявлення.

Наступну умову, необхідну для чинності правочину, ЦК України визначає, як вчинення у формі, встановленій законом. Отже, у сучасному цивільному законодавстві форма правочинів зберігає свою важливість, що підтверджується встановленням законодавцем вимоги щодо необхідності укладення більшості

правочинів у письмовій формі, незважаючи на прагнення до максимального спрощення форми правочинів.

Як зазначає К. О. Єременко [205, с. 60], сучасне цивільне законодавство України не містить легального визначення поняття форми правочину. Аналіз наукової літератури з даного питання дає можливість зробити висновок про існування двох підходів щодо визначення поняття форми правочину. Одні схиляються до того, що під формою правочину слід розуміти спосіб вираження волі [350, с. 55–59; 650, с. 4; 544, с. 80–81; 286, с. 222–226]; інші розуміють під формою правочину спосіб фіксації волі [222, с. 143; 98, с. 217–218; 684, с. 53; 373, с. 215]. Разом з тим, як вже зазначалося, не можна надавати перевагу лише волі чи волевиявленню, слід враховувати їх обох, що буде відображати нерозривний зв'язок змісту та форми правочину.

Цивілістична наука сформувала різні підходи до класифікації способів волевиявлення. Зокрема, Д. І. Мейєр виділяв безпосереднє (словесне – усне або письмове) та опосередковане (конклюдентні дії) волевиявлення [324, с. 169–170].

В. І. Синайський вважав, що юридичні правочини можуть бути вчинені: словесно, письмово, мовчазно або конклюдентно [552, с. 164].

О. С. Йоффе розрізняв наступні види волевиявлення: пряме, яке виражає внутрішню волю безпосередньо (усне або письме); конклюдентне, яке виражає волю шляхом вчинення дій, на підставі яких можна дійти висновку про намір вчинити правочин; волевиявлення шляхом мовчання [223, с. 132].

О. А. Красавчиков виділяв позитивне волевиявлення, тобто вираження волі, яке може бути безпосередньо сприйнято (вираження волі за допомогою мови та конклюдентних дій), та негативне волевиявлення (мовчання) [287, с. 101].

Отже, існують наступні форми зовнішнього виразу волі: 1) конклюдентні дії; 2) мовчання; 3) усна; 4) письмова; 5) письмова з нотаріальним посвідченням; 6) письмова з дотриманням спеціальних вимог (державна реєстрація тощо).

Одним з найпростіших способів вираження волі є конклюдентні дії, тобто поведінка особи, з якої ясно вбачається намір (бажання) особи здійснити правочин на заздалегідь відомих умовах. Правочини за допомогою конклюдентних дій можуть вчинятися лише у випадках, коли це не суперечить їх суті й законом не встановлений інший спосіб вираження волі стосовно даних правочинів.

Важливою є та обставина, що правочин у формі конклюдентних дій не може вважатися, як на нашу думку, джерелом цивільного законодавства, оскільки його зміст не може донести у такій формі інформацію до інших осіб щодо цивільних прав та обов'язків, які у них могли б виникнути, не формулює вимог щодо правил їх поведінки тощо.

Зазначене стосується й вираження волі в правочині шляхом мовчання (ч. 3 ст. 205 ЦК України), оскільки мовчання має правове значення тільки у тому випадку, якщо законом або домовленістю сторін правочину йому надане таке значення. Тобто тут джерелом цивільного законодавства є згаданий закон або попередня домовленість сторін.

Стосовно правового значення мовчання національне цивільне законодавство відображає правило, закріплене у міжнародних актах, наприклад, у п. 2.1.6 Принципів УНІДРУА передбачено, що мовчання, бездіяльність сама по собі не є акцептом [420]. Такий підхід є виправданим з урахуванням загальних принципів цивільного права – автономії волі та свободи волевиявлення при укладенні правочинів, коли кожна особа має право вирішувати, прийняти пропозицію укласти договір чи залишити її без відповіді, і недопустимо розширювально тлумачити мовчання як згоду на укладення правочину [158, с. 102-105].

Отже, враховуючи сумісність значення мовчання для укладення правочину (адже воно може бути прийняте безпосереднім вираженням згоди або незгоди), можна застосовувати загальне правило, а саме: коли в законі встановлено вимогу, щоб зацікавлена особа висловила явно свою згоду, то мовчання слід прийняти за вираз незгоди. Разом з тим непрямим вираженням

волі є такі дії, які не призначені виражати прямо намір особи, а лише дають можливість судити по них про намір особи.

Порівняно з мовчанням, більш поширеним варіантом вираження волі суб'єктів цивільних відносин є словесний спосіб (усна форма правочину), коли висновок про волю особи робиться не приблизно, а на підставі прямо висловленого нею бажання. Відповідно до ст. 206 ЦК України усно можуть вчинятися правочини, якщо вони виконуються в момент вчинення [467, с. 105], за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та/або державній реєстрації, а також правочинів, для яких недотримання письмової форми зумовлює їх недійсність.

Допускається підтвердження факту укладення усного правочину різними письмовими документами (чеками, довідками, легітимаційними знаками), але це не перетворює форму таких правочинів на письмову, а лише посвідчує факт вчинення усного правочину. Так, відповідно до ч. 2 ст. 206 ЦК України, юридичній особі, яка оплатила товари та послуги на підставі усного правочину з іншою стороною, видається документ, що підтверджує підставу виплати та суму отриманих грошових коштів. Таким документом можуть виступати чек, квитанція, накладна, рахунок-фактура. Слід звернути увагу на те, що такою «стороною», яка вчиняє правочин з юридичною особою, може бути як фізична, так і інша юридична особа, і це правило є винятком із передбаченого ст. 208 ЦК України положення про те, що правочини між юридичними особами мають бути вчинені лише у письмовій формі.

На користь такого висновку слугує той факт, що винятки відносно неможливості вчинення правочину в усній формі передбачені у ч. 1 ст. 206 ЦК України, і серед них відсутня вказівка на правочини між юридичними особами [288, с. 24; 289, с. 10]. Отже, якщо правочин виконується на момент вчинення, не потребує нотаріального посвідчення або державної реєстрації та не має наслідком недійсність у випадку неукладення його у письмовій формі, його може бути вчинено усно і між юридичними особами.

Вважаємо, що усні правочини можуть бути джерелом цивільного законодавства, хоча постає проблема наступної фіксації волевиявлення, що необхідно для забезпечення прав учасників відповідних відносин.

Разом з тим перевага сьогодні надається письмовій формі правочину, якою є фіксація його змісту в одному або у кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінюються сторони. Це пояснюється, зокрема, тим, що довести факт наявності правовідносин між сторонами простіше, якщо така домовленість зафіксована письмово. Правочин вважається також вчиненим у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного, електронного або інших технічних засобів зв'язку.

Обов'язковою ознакою письмової форми є те, що сторони зобов'язані підписати відповідний документ при укладенні правочину. Якщо громадянин не може власноруч підписати документ внаслідок фізичної вади, хвороби або неграмотності, то на його прохання документ може підписати інший громадянин. Підпис цього громадянина має бути нотаріально засвідчений із вказівкою причин, через які громадянин, який вчинив правочин, не міг підписатися власноруч (ч. 4 ст. 207 ЦК України).

На користь письмової форми правочинів у юридичній літературі наводяться наступні аргументи: дозволяє більш чітко сформулювати основні умови договору між сторонами, що запобігає невизначеності у подальших відносинах між ними; можливим є відхід від диспозитивних норм цивільного законодавства та врегулювання відносин між сторонами за їхньою волею; сприяє прозорості господарської звітності суб'єктів підприємницької діяльності, належному здійсненню контрольних функцій податкових органів [320, с. 92]; сприяє кращому усвідомленню змісту правочину як його сторонами, так і іншими особами; точно фіксується час вчинення правочину, що важливо для встановлення строків; дозволяє перевірити справжність документа та полегшує здійснення контролю над законністю правочину; дозволяє ознайомитись з умовами правочину безпосередньо та переконатись у його укладенні; виступає доказом змісту правочину, що має особливе значення при значності суми

правочину; дозволяє здій-снити фіксацію волі сторін найбільш складними способами, наприклад, посвідчити волю сторін нотаріально [203, с. 96; 650; 539, с. 53; 647, с. 44].

Цікаво, що договори можуть укладатися не лише складанням єдиного документа, але й шляхом обміну документами за допомогою поштового, телеграфного, телетайпного, телефонного, електронного або іншого зв'язку, що дозволяє вірогідно встановити, що документ виходить від сторони за договором (ст. 207 ЦК України). При укладанні договору можливі випадки, коли одна сторона направила документ іншій стороні, а та, не направляючи ніяких документів (підтверджень), приступила до виконання (наприклад, до відвантаження товару, виконання робіт, сплати грошей і т. ін.).

Відповідно до ст. 208 ЦК України у простій письмовій формі мають бути вчинені: 1) правочини між юридичними особами; 2) правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, якщо такі правочини не підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, та якщо недодержання письмової форми не має наслідком їх недійсність; 3) правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподатковуваного мінімуму доходів громадян, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення; 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма [667].

Також мають вчинятися у письмовій формі правочини між громадянами, якщо така форма передбачена законом. Особливість цих правочинів полягає в тому, що вимога письмової форми зумовлена або значимістю цих правочинів по сумі, строках, предмету правочину, або можливістю зловживань при відсутності письмової форми та не залежать від суми правочину. Зокрема, правочини щодо неустойки, застави, поруки, інших способів забезпечення виконання зобов'язань повинні укладатися в письмовій формі незалежно від суми правочину (ст. 547 ЦК України) за умови, що їхніми учасниками є громадяни.

Розглянуті вище правила встановлюють вимоги з боку закону, що не заважає громадянам застосувати просту письмову форму правочину, для здійснення якого досить було б і усної форми. Письмова форма є найпоширенішою в діловому обороті саме тому, що за наявності письмового документа можна максимально швидко і вірогідно виявити волю сторін на вчинення правочину.

Отже, хоч законодавець і намагається максимально спростити оформлення відносин між сторонами при укладенні правочинів, на сьогоднішній день без письмової форми укладення правочинів обійтися не можна, є можливість лише застосовувати більш сучасні способи укладення правочинів, зокрема електронну форму укладення, використання електронного та електронного цифрового підпису тощо.[1]

Наступною формою укладення правочину, яку необхідно розглянути, є нотаріальна, яка є необхідною для вчинення правочинів, прямо передбачених законом, а також за домовленістю сторін, хоча за законом для правочинів даного виду ця форма і не була потрібна (ст. 209 ЦК України). Як слушно зазначає К. О. Єременко, законодавець передбачає нотаріальну форму вчинення для правочинів, які мають високу соціальну цінність відносин (правочини фізичних осіб, пов’язаних з придбанням нерухомого майна, правочини, які стосуються інтересів недієздатних чи неповністю дієздатних, а також правочини, які стосуються сімейного інтересу), або ж якщо предметом правочинів є, зокрема, державний інтерес в упорядкуванні цивільного обігу (правочини, пов’язані зі створенням та діяльністю господарських товариств, зокрема, вимога про нотаріальне посвідчення засновницького договору) [205, с. 88].

Поряд із розглянутими формами вчинення правочинів законодавством визначено додаткову стадію здійснення окремих видів правочинів – державну реєстрацію. Якщо законом передбачено, що той чи інший правочин підлягає державній реєстрації, то до моменту державної реєстрації правочин не вважається вчиненим (ст. 210 ЦК України) [667].

[1] Детальніше про це в підрозд. 3.2. роботи

Питання державної реєстрації нерухомого майна регулює Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [434] та відповідна постанова Кабінету Міністрів України [435]. Зазначені нормативні акти в повній мірі регулюють державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, яка здійснюється за допомогою внесення відомостей єдиної державної інформаційної системи, що забезпечує обробку, збереження та надання відомостей про зареєстровані речові права на нерухоме майно та їх обтяження, про об'єкти та суб'єктів таких прав (Державного реєстру речових прав на нерухоме майно); визначають порядок реєстрації, вимоги до об'єктів та суб'єктів, змісту документів тощо.

Вважаємо, що важливим кроком стало рішення про передачу повноважень у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень від органів Міністерства юстиції України до виконавчих органів сільських, селищних та міських рад, Київської, Севастопольської міських, районних, районних у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій, акредитованих суб'єктів і нотаріусів. Також відповідні повноваження, надані державним, приватним виконавцям – у разі державної реєстрації обтяжень, накладених під час примусового виконання рішень відповідно до закону, у разі державної реєстрації припинення іпотеки у зв'язку з придбанням (передачею) за результатом прилюдних торгів (аукціонів) нерухомого майна, яке є предметом іпотеки, що було закріплено в Законі України «Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [430].

Отже, вимога державної реєстрації не може бути встановлена домовленістю сторін, тобто сторони не вправі вимагати реєстрації правочину з майном, якщо його реєстрація не передбачена законом.

В умовах, коли значне місце в обороті набувають земельні ділянки, будівлі, житлові будинки, різні споруди, підприємства, вартість яких досить

висока, повна й достовірна інформація про майно є обов'язковою умовою стабільності цивільного обороту. Разом із тим інформація про вчинену реєстрацію правочину з нерухомістю і права на неї в Україні є відкритою, загальнодоступною (що передбачено ст. 32 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень»).

Для фізичних та юридичних осіб інформація за об'єктом нерухомого майна та суб'єктом речового права надається в електронній формі через офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України, за умови ідентифікації такої особи (фізичної або юридичної) з використанням електронного цифрового підпису чи іншого альтернативного засобу ідентифікації особи, або в паперовій формі шляхом звернення до суб'єкта державної реєстрації прав, який встановлює особу заявника за документом, що посвідчує таку особу. Надання даної послуги передбачає оплату адміністративного збору, а саме 0,025 розміру мінімальної заробітної плати (крім випадків, передбачених у законі).

Інформація про зареєстровані права та їх обтяження, отримана в електронній чи паперовій формі за допомогою програмного забезпечення Державного реєстру прав, має однакову юридичну силу та використовується відповідно до законодавства.

Для посадових осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування, судів, органів Національної поліції, органів прокуратури, органів Служби безпеки України, Національного банку України, Національного антикорупційного бюро України, Національного агентства з питань запобігання корупції, приватних виконавців, адвокатів, нотаріусів інформація з Державного реєстру прав у зв'язку із здійсненням ними повноважень, визначених законом, надається за суб'єктом права чи за об'єктом нерухомого майна в електронній формі шляхом безпосереднього доступу до Державного реєстру прав, за умови ідентифікації відповідної посадової особи за допомогою електронного цифрового підпису.

Після аналізу форми вчинення правочину як умови його дійсності не можна не звернути увагу на зазначену вище умову щодо реальності правочину,

яка також є необхідною для визнання правочину дійсним. Тобто правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що ним обумовлені.

Останньою вимогою, додержання якої є необхідним для чинності правочину, є дотримання спеціальних умов, встановлених законом для даного виду правочину. Так, відповідно до ч. 6 ст. 203 ЦК України, правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи недієздатних дітей [178, с. 22].

Отже, порушення певних умов дійсності правочину спричиняє недійсність правочинів. Виняток складають випадки недотримання вимоги щодо форми правочину, установленої законом. Як правило, недотримання простої письмової форми правочину не спричиняє недійсності останнього, а лише ускладнює доведення його існування [668, с. 215]. Якщо правочин відповідає всім вимогам закону, а також тим вимогам, що їх установили його учасники, то питання про дійсність чи недійсність правочину не постає. Він просто породжує правові наслідки, тобто певні права та обов'язки. Якщо ж правочин не відповідає цим вимогам у повному обсязі або в деякій частині, тоді ставиться під сумнів його дійсність [107; 108].

Важливим аспектом характеристики правочину як джерела цивільного законодавства є презумпція його правомірності, котра, на нашу думку, полягає у припущенні, що особа, вчиняючи правочин, діє відповідно до принципів приватного права та засад цивільного законодавства України. Як зазначено у ст. 204 ЦК України [667], правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом, або якщо він не визнаний судом недійсним.

Отже, хоча правочин належить до правомірних дій, він може порушувати права його учасників, а також третіх осіб, публічний порядок тощо.

Також вважаємо за необхідне звернути увагу на відмежування таких категорій, як «дійсність» і «чинність» правочину. За твердженням В. С. Мілаш вітчизняне законодавство непослідовно розмежовує дійсність та чинність правочину, у деяких випадках використовує їх як синоніми [326]. Так в ст. 203 ЦК України перелічено загальні вимоги, дотримання яких є обов'язковою

умовою чинності правочину, а в ст. 215 ЦК України встановлено, що відсутність вимог, встановлених у вищезазначеній статті (умов чинності), у момент вчинення правочину є підставою його недійсності.

Вважаємо, що розмежування даних понять є необхідним як для теорії цивілістики, так і для практичного застосування. Зокрема, під чинністю можна розуміти показник юридичної сили правочину, обумовлений дотриманням усіх умов та обмежень, передбачених законодавцем у нормативно-правових актах; а під дійсністю – показник його правомірної природи, з обов'язковою умовою чинності правочину на момент дослідження. Тобто дійсність правочину в цьому розумінні є здатністю за умови дотримання всіх умов та обмежень, передбачених чинним законодавством, встановлювати, змінювати та припиняти правовідносини у сфері дії правочину та вести до отримання правового результату, настання якого бажають та обумовлюють сторони правочину.

Оскільки лише чинний правочин може бути дійсним, в умовах застосування в чинному законодавстві принципу презумпції правомірності (ст. 204 ЦК України), тобто правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлено законом або якщо він не визнаний судом недійсним, то чинність правочину досліджується в першу чергу, а тільки потім іде дослідження дійсності. Також «чинний» чи «нечинний» правочин є з самого початку його появи, та в разі нечинності є таким з моменту укладення та не веде до змін, припинення та встановлення юридичних наслідків для сторін правочину. А дійсність правочину обумовлюється дослідженням та встановленням судом, тобто може не існувати на момент вчинення правочину. Тобто термін «дійсність» є більш широким та має включати в себе всі елементи дослідження фактів, що призвели до недійсності, включаючи нечинність.

Отже, правочин є невід'ємною категорією цивільного права, найпоширенішим юридичним фактом сфери приватного права, підставою виникнення цивільних прав та обов'язків. Значення правочинів важко переоцінити, адже кожен з нас стикається з даною категорією. Всі учасники

цивільного обігу здійснюють «життя в праві» головним чином шляхом здійснення різних правочинів.

Не будь-який правочин, а лише той, що задовольняє низку умов, може називатися «дійсним» та мати належну юридичну силу. Виділяють загальні та спеціальні умови дійсності. Спеціальні вимоги висуваються законодавцем лише до деяких правочинів (наприклад, нотаріальне посвідчення, державна реєстрація). Натомість загальні умови дійсності є актуальними для всіх без виключення правочинів, які вчиняються. До таких умов відносять: зміст правочину не повинен суперечити цивільному законодавству та моральним принципам суспільства; фізичні та юридичні особи повинні враховувати межі дозволеності правочинів та призначення їх у суспільстві, дотримуватись вимог цивільного законодавства; укладати їх можуть лише особи, які мають у тому чи іншому обсязі дієздатність, тобто воля яких характеризується достатньою психічною зрілістю. Наявність вчиненого правочину має свідчити про те, що обидва учасники бажали його укласти, а отже, зовнішній вираз волі повинен відповідати внутрішньому. Це зумовлює необхідність єдності внутрішньої волі й волевиявлення. У разі ж відсутності у правочині волі (мало місце насильство, особа перебувала під впливом погрози, обману і т. ін.), правочин не є дійсним. Також за умови законодавчо передбаченої форми укладення правочину вона має бути дотримана, або ж відповідно до закону правочин буде визнано недійсним. [133, с. 23-25; 143, с. 53-54]

Внаслідок укладення правочину для суб’єктів виникають юридичні наслідки, які являють собою його правовий результат. Як правило, для правочину характерним є збіг мети і правового результату. Однак мета і правовий результат не будуть збігатися, якщо при вчиненні правочину мають місце неправомірні дії. Наприклад, дарування здійснюється «для вигляду», а насправді особа «відводить» від конфіскації злочинно набуте майно, то правових наслідків у вигляді переходу права власності не настане і майно буде конфісковано. При вчиненні неправомірних дій у формі правочинів настають

відповідні передбачені законом наслідки, а не ті, настання яких бажають сторони.

Правочин має бути вчинений вольовими діями осіб, які мають цивільну дієздатність. Основою осмисленої дії є виникнення об'єктивної потреби в чому-небудь, після чого суб'єкт правочину усвідомлює потребу (мотив), аналізує можливі варіанти з досягнення (реалізації) наміченої мети, вибирає один з них і приймає рішення здійснити правочин. Таким чином відбувається процес формування волевиявлення на вчинення правочину; важливим у даному випадку є мотив, як один з елементів правочину, тобто внутрішня воля особи, що вчиняє правочин.

3.2. Особливості сучасного розуміння правочинів

Науково-технічний прогрес і розвиток ринкової економіки привели до того, що правочини, які вчиняються з використанням електронних засобів зв'язку, стають повсякденним явищем у нашому житті. Переваги у вчиненні правочинів за допомогою електронних засобів зв'язку очевидні: швидкий, оперативний обмін інформацією, зручність зберігання, оброблення, відправлення документів.

Враховуючи інформатизацію суспільства та формування цифрового середовища, в якому передбачається взаємодія всіх суб'єктів правовідносин, зокрема і цивільних, можна говорити про існування двох паралельних підходів: традиційного та нового (інформаційного). Наразі ми є свідками формування інформаційного, цифрового суспільства нового зразка (якості). Це стосується і правочинів: сьогодні є можливість укласти правочини як традиційним способом, так і більш оновленим, електронним, що офіційно регулюється законодавством (умови вчинення, сторони, наслідки невиконання умов тощо). Другий спосіб можна розглядати як «перехідний», що застосовується в процесі адаптації суспільства до більш прогресивного, технологічно нового способу. У світовій практиці вже є приклади успішного укладення правочинів (зокрема,

договорів) за допомогою технології розподіленого реєстру, які мають назву смарт-контракти (smart contracts). На даний час можна говорити, що це революційна технологія та вона лише починає апробовуватися, але за свідченнями експертів є досить перспективною [119, с. 46].

Як відомо, правочин є одним з найбільш поширених юридичних фактів сфери приватного права, а також головною підставою виникнення згаданих вище цивільних регулятивних правовідносин. Згідно з ч. 1 ст. 202 ЦК України правочином (в традиційному розумінні) є дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків[667]. Як правова категорія, правочини характеризуються сукупністю ознак, що дають можливість відмежовувати їх від інших юридичних фактів. Це те, що правочин: 1) завжди є вольовим актом; 2) є дією, спеціально спрямованою на досягнення певного правового результату; 3) є дією суб'єктів цивільного (приватного) права; 4) завжди правомірна дія. Названі ознаки є загальними для усіх правочинів, а тому стосуються і правочинів, які укладаються в ІТ-сфері [115; 121; 170].

Варто згадати, що в ІТ-сфері набувають поширення дво- та багатосторонні правочини (договори), перелік яких невпинно зростає. Такі договори мають відповідати загальним цивільно-правовим вимогам, що висуваються чинним законодавством до договорів, що зумовлене універсальністю категорії «договір» і придатністю її для використання у різноманітних сферах людського буття, в тому числі і в ІТ-сфері [631, с. 161–184].

«Традиційними» можна назвати правочини, правове регулювання яких закріплене законодавчо, зокрема, чітко прописані умови дійсності, наслідки недійсності, існує стала судова практика з даного питання. Фактично це є усні та письмові правочини, другі з яких можуть бути завірені нотаріально. У своїй більшості правочини укладаються письмово, що супроводжується підписами сторін, а донедавна обов'язковим було і використання печаток (для юридичних осіб). Однак нещодавно дана вимога була вилучена з редакції ст. 207 ЦК України [427]. Це свідчить про прагнення законодавця спростити документообіг

всіх суб’єктів господарювання та привести діюче національне законодавство у відповідність до міжнародних стандартів. Однак вважаємо, що це лише невеликий крок у даному напрямку. Зокрема, в багатьох країнах світу уже давно використання печаток не є обов’язковою умовою посвідчення документів. За висновками експертів, альтернативою є застосування подвійного підпису. Це досить поширене явище в компаніях з іноземними інвестиціями, а також у банківському секторі. Підписання документів двома особами зменшує ризики підроблення, водночас забезпечує більш кваліфікований підхід до прийняття рішень [22].

Аналізуючи розвиток категорії правочину в контексті розвитку інформаційного суспільства, його інформатизації та адаптації до норм європейського права та законодавства, першим вагомим кроком на цьому шляху можемо вважати законодавче закріплення та практичне застосування інституту електронної комерції. Ринок електронної комерції в Україні фактично сформований давно, але, не маючи спеціального правового регулювання, електронні правочини вчинялись, як правило, на основі публічної оферти, до якої приєднується інша сторона договору (правочину), частіше, конклюдентними діями. Наприклад, продаж товарів, надання послуг за допомогою Мережі відбувається і сьогодні саме так [242, с. 240].

Тривалий час законодавство України, яким регулювалось укладення договорів за допомогою засобів електронного зв’язку, перебувало в незадовільному стані. Зокрема, у 2003 р. були прийняті Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [444] та «Про електронний цифровий підпис» [442], які встановлювали занадто жорсткі вимоги до оформлення електронних документів, що ускладнювало електронний документообіг, а не полегшувало його. Також в Законі України «Про захист прав споживачів» [450] давалося визначення (і зараз ця норма також діє) договору, укладеного на відстані, під яким розуміється договір, укладений продавцем (виконавцем) із споживачем за допомогою засобів дистанційного зв'язку (де останні – це телекомунікаційні мережі, поштовий зв'язок, телебачення,

інформаційні мережі, зокрема Інтернет, які можуть використовуватися для укладення договорів на відстані). Разом з тим стрімкий розвиток інформаційних технологій, можливості Глобальної мережі свідчили про необхідність розширення можливості укладення правочинів, що враховувало б інновації та, разом з тим, регулювалося б законодавством в повному обсязі.

У 2015 р. було прийнято Закон України «Про електронну комерцію»[445], який розроблявся з метою гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу – Директивою 1999/93/ЄС Європейського парламенту та Ради від 13 грудня 1999 р. про рамки Співтовариства для електронних цифрових підписів [87]. Даний Закон запровадив низку нових законодавчих дефініцій (таких як: «електронна торгівля», «електронний правочин», «електронний договір» та ін.) і унормував порядок укладення електронних договорів. Так, під електронною торгівлею розуміється господарська діяльність у сфері електронної купівлі-продажу, реалізації товарів дистанційним способом покупцю шляхом вчинення електронних правочинів із використанням інформаційно-телекомунікаційних систем; під електронним правочином – дія особи, спрямована на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, здійснена з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем; під електронним договором – домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків та оформлена в електронній формі. Тому саме порядок вчинення електронних правочинів, їх чинність та наслідки – основна мета правового регулювання у цій сфері, оскільки на практиці при укладенні правочину в електронній формі часто виникає питання про те, чи був договір належним чином підписаний сторонами.

Важливим є прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення адміністративних бар'єрів для експорту послуг» [425], який спрощує процедуру укладення зовнішньоекономічних контрактів за допомогою засобів електронного зв'язку. Водночас низка питань, пов'язаних з укладенням і оформленням електронних правочинів, так і

залишилась або зовсім не вирішеною, або вирішеною у досить суперечливий спосіб.

Відповідно до Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [607], національне законодавство має відповідати основним положенням Директиви Європейського парламенту та Ради 2000/31/ЄС про деякі аспекти інформаційних послуг, зокрема, електронної комерції, на внутрішньому ринку (Директива про електронну комерцію). Використання електронних систем у підприємницькій діяльності привело до виникнення та закріплення таких понять, як «електронна торгівля» («electronic trade»), «електронна комерція» («electronic commerce»), «електронний бізнес» («electronic business»). Проте законодавче забезпечення цих відносин поки відстає від реальних темпів їх розвитку [321].

Електронну комерцію визначають як систему правовідносин у сфері вчинення правочинів за допомогою використання мереж електрозв'язку, що ґрунтується на електронній обробці та передачі даних і охоплює різноманітні види діяльності щодо продажу товарів, надання послуг та виконання робіт. На сьогодні виділяють такі основні форми здійснення електронної комерції: електронний обмін інформацією (Electronis Data Interchange, EDI); електронний рух капіталу (Electronic Funds Transfer, EFS); електронна торгівля (E-Trade); електронні гроші (E-Cash); електронний маркетинг (E-Marketing): електронний банкінг (E-Banking); електронні страхові послуги (E-Insurance); електронні брокерські послуги (Інтернет-трейдинг); електронні аукціони; електронна пошта; електронні бюро; дистанційне навчання [39].

Позитивною є і міжнародна судова практика щодо задоволення письмовим вимогам форми правочину електронних договорів. Наприклад, у справі Shattuk v. Klotzbach Верховний суд штату Масачусетс не задовольнив скаргу відповідача, в якій той просив відмовити у задоволенні позову позивача, який звернувся за визнанням дійсним договору купівлі-продажу нерухомості між сторонами, укладеного на підставі обміну електронними листами. Суд не

визнав довід відповідача про те, що договір не має юридичної сили, оскільки електронні повідомлення, надруковані та відправлені відповідачем, які містять привітання, а також включають ім’я відповідача, не можуть розглядатись як письмова форма. Позивач звернувся до суду з вимогою про визнання правочину дійсним. Він стверджував, що договір складається з низки електронних повідомлень, якими обмінялися сторони, кожне з яких містить надруковане ім’я відповідного відправника. Повідомлення містили вказівку на власність, яка була предметом договору, ціну, обговорення 10-відсоткових періодичних платежів, відмову від всіх звичайних непередбачуваних обставин, тобто містили всі суттєві умови договору. Суд встановив, що електронні повідомлення дозволяють ідентифікувати особу, яка відправляла ці повідомлення, та відмовив у задоволенні скарги відповідача [294, с. 50-51].

Аналіз зарубіжного законодавства також дозволяє дійти висновку про те, що електронний правочин слід розглядати як різновид простої письмової форми правочину, який може застосовуватись у всіх випадках, коли встановлено обов’язкове письмове оформлення правочину, якщо законом спеціально не оговорюється, що застосування електронної форми правочину неприпустимо [587, с. 142]. Очевидно, що за допомогою електронних засобів не можуть вчинятися правочини, які потребують нотаріального посвідчення, оскільки нотаріальне посвідчення правочинів через комп’ютерну мережу на сьогоднішній день є неможливим, тому будь-який правочин такого роду буде вважатися нікчемним як такий, що не відповідає вимогам закону.

Необхідно зазначити, що електронна комерція є предметом досліджень багатьох науковців [89; 88; 15; 24; 38; 39; 261; 64; 617; 663], які розкривають, в тому числі, поняття електронної торгівлі, порядку укладення договорів в електронній формі, ідентифікації учасників, особливостей доступу до персональних даних тощо, аналізують як діюче цивільне законодавство з даного питання, так і зарубіжний досвід, як теоретичні питання, так і практичні аспекти.

Окремо необхідно відзначити ґрунтовне дослідження електронного правочину (його поняття, сутності, порядку вчинення, виконання, можливості визнання недійсним та особливостей вчинення окремих видів тощо) на рівні кандидатської дисертації Н. Ю. Блажівської [40].

Можна зробити висновок, що на законодавчому, теоретичному та практичному рівнях дане питання досліджено досить ґрунтовно. Тому, не зупиняючись на ньому більш детально, звернемо увагу на таке важливе питання, як засоби ідентифікації при укладенні правочинів у цифровій (електронній) площині, як інструменту встановлення особи, яка його вчиняє. Враховуючи особливості цифрового (ІТ) середовища, будь-яка правова дія в електронній площині не може обійтися без ідентифікації. На користь цього свідчать і положення діючого законодавства. Отже, можуть бути використані наступні засоби ідентифікації: електронний підпис, електронний цифровий підпис, паспорт громадянина України у формі карти з безконтактним електронним носієм (та електронним цифровим підписом), Bank ID, підпис одноразовим ідентифікатором та аналог власноручного підпису [128; 149].

Розглянемо кожний з них більш детально. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про електронний цифровий підпис» електронним підписом є дані в електронній формі, які додаються до інших електронних даних або логічно з ними пов’язані та призначені для ідентифікації підписувача цих даних; а електронний цифровий підпис – це вид електронного підпису, отриманого за результатом криптографічного перетворення набору електронних даних, який додається до цього набору або логічно з ним поєднується і дає змогу підтвердити його цілісність та ідентифікувати підписувача [442].

Електронний цифровий підпис (далі – ЕЦП) накладається за допомогою особистого ключа та перевіряється за допомогою відкритого ключа [442]. Це відповідає загальним уявленням про технологію відкритого та особистого (закритого) ключів.

Кожен ключ – це набір символів або файл, що зберігається, наприклад, на usb-flash накопичувачі. Різниця в тому, що особистий ключ – абсолютно

секретний і зберігається у власника (особи, яка підписує), а відкритий ключ – публічний. Крім власника, він може бути доступний усім учасникам, з якими той збирається обмінюватися інформацією, використовуючи ЕЦП. На відкритий ключ центр сертифікації ключів (далі – ЦСК) видає сертифікат, який підтверджує, що ключ дійсно належить його власнику [651].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про електронний цифровий підпис» ЕЦП прирівнюється до власноручного підпису (печатки) у разі, якщо: його підтверджено з використанням посиленого сертифіката ключа за допомогою надійних засобів цифрового підпису; під час перевірки використовувався посилений сертифікат ключа, чинний на момент накладення електронного цифрового підпису; особистий ключ підписувача відповідає відкритому ключу, зазначеному у сертифікаті.

Що стосується використання електронного підпису, то тут головна особливість полягає в тому, що при його застосуванні в документообігу не обов'язкова наявність третьої сторони, як у випадку з використанням ЕЦП, де присутній інший суб'єкт – ЦСК, відповідальний за справжність підпису в документі, підписаному за допомоги засобів ЕЦП, які ним постачаються [146, с. 288].

Водночас питання забезпечення довіри до того чи іншого ЦСК, який надає послуги ЕЦП, вирішується наступним чином: кожен центр зобов'язаний пройти процедуру реєстрації, визначену законодавством, та засвідчити свій відкритий ключ у центральному засвідчувальному органі (далі – ЦЗО). В такому випадку при перевірці сертифіката відкритого ключа підписанта ми також побачимо, що ЦСК, в якому було отримано ЕЦП для підписання документа, засвідчив свій відкритий ключ у ЦЗО, а отже йому можна довіряти, як і довіряти тому, що документ підписала зазначена в сертифікаті особа [169, с. 74-86].

ЕЦП досить активно використовують у своїй професійній діяльності, згідно з законами України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» [434], «Про державну реєстрацію юридичних осіб,

фізичних осіб – підприємців та громадських формувань», [436] державні реєстратори речових прав на нерухоме майно та державні реєстратори юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців, нотаріуси, суди [87] тощо. Крім того, Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності» [426] зобов'язав державних реєстраторів, нотаріусів використовувати лише захищені носії ключової інформації особистих ключів типу «Кристал-1», «Алмаз-1К», «SecureToken-337M», «SecureToken-337K», що підвищують захищеність ЕЦП.

Сьогодні надання послуг ЕЦП та обслуговування сертифікатів ключів здійснюється ЦСК, яким відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис» може бути юридична особа незалежно від форми власності або фізична особа, яка є суб'єктом підприємницької діяльності, що надає послуги ЕЦП та засвідчила свій відкритий ключ у ЦЗО або засвідчувальному центрі з дотриманням вимог даного Закону [442].

Якщо ЦСК акредитований в установленому порядку, то він має право надавати послуги ЕЦП та обслуговувати виключно посилені сертифікати ключів. На даний час акредитовано 24 центри сертифікації ключів для надання послуг електронного цифрового підпису та обслуговування їх посилених сертифікатів.

Зокрема, відповідно до ст. 5 Закону України «Про електронний цифровий підпис», органи державної влади, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи та організації державної форми власності, державні реєстратори прав на нерухоме майно, державні реєстратори юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань, нотаріуси для засвідчення чинності відкритого ключа використовують лише посилений сертифікат ключа.

На практиці складається ситуація, що не лише вказані категорії осіб, а будь-яка фізична особа робить вибір на користь акредитованих центрів та оформлює ЕЦП з посиленим сертифікатом ключа. Це видається логічним, адже

кожен з нас прагне більшої безпеки, особливо, якщо мова йде про цифрове середовище. Плата за послугу надання ЕЦП акредитованим центром сертифікації ключів органів юстиції України (станом на березень 2018 р.) для державних установ та юридичних осіб становить 300 грн, для фізичних осіб – 192 грн, нотаріусів, адвокатів, аудиторів – 240 грн. [6].

Підсумоющи викладене, доходимо висновку, що ЕЦП можна розуміти не лише як стадії (необхідної умови) оформлення правочину, але й як самостійної правової категорії; пропонується ЕЦП розглядати як: 1) технічну дію, 2) умову дійсності правочину; 3) як правочин.

Враховуючи те, що ЕПЦ детально регулюється спеціальним законодавством, цікавим є аналіз так званого «простого» електронного підпису, адже у сфері обігу товарів, послуг в Інтернеті чи за його допомогою покупці та замовники зацікавлені у спрощенні укладання договору, не завжди мають відповідний підпис, вони скоріше відмовляться від договору, ніж будуть отримувати ЕЦП (наприклад, «простий» споживач вдається до купівлі за допомогою Інтернету саме через простоту та швидкість укладання договору) [89].

Електронний підпис (не цифровий) створюється за допомогою використання кодів, паролів тощо та підтверджує факт формування електронного підпису певною особою. Наприклад, використання логіна і пароля до «особистого кабінету» на веб-сайті, використання паролів, висланих на мобільний телефон чи електронну пошту при здійсненні конкретної операції. Ризики несумлінної зміни інформації, використання логінів, паролів тощо (які пов’язані з відсутністю більш надійного виду електронного підпису) набагато нижче ризиків, пов’язаних з потенційними втратами від відтоку покупців, обумовленого використанням такого підпису.

Характерно, що відповідно до положень Закону України «Про електронний цифровий підпис», електронний підпис не може бути визнаний недійсним лише через те, що він має електронну форму або не ґрунтується на посиленому сертифікаті ключа.

Аналіз законодавства дає підстави для висновку про те, що використовувати електронний підпис без супутнього підтвердження та визначення правовідносин, в яких він може використовуватись, неможливо.

Також для застосування електронного підпису необхідно дотримання додаткових умов, встановлених законом або іншими актами цивільного законодавства: письмова згода сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів; використання засобу електронного цифрового підпису здійснюється усіма сторонами електронного правочину (ст. 12 Закону України «Про електронну комерцію»).

Таким чином, електронний підпис, сформований звичайним графічним відтворенням, не може бути визнаний повноцінним та легальним аналогом власноручного підпису, попри те, що сама електронна його природа або відсутність посиленого сертифіката ключа не можуть бути підставою для визнання його недійсним. Використання електронного підпису, за умов такого стану законодавчого регулювання, є досить складним, але інакше неможливо сформувати підстави для довіри до електронного підпису.

Однак технологія електронного підпису продовжує динамічно розвиватись. Наразі вже працюють сервіси, які допомагають встановити додаткові підстави довіри до особи, яка поставила на документі свій електронний підпис. У такому випадку справжність електронного підпису перевіряється іншими сторонами правочину за раніше відомими ідентифікаторами, у відповідності до яких вони можуть ототожнити отриманий підпис з особою, яка вказана, за набором даних, доданих провайдером до електронного підпису.

Приміром, така перевірка може відбуватись за номером телефону або електронною адресою, яка вказується при реєстрації в системі надавача послуги електронного підпису. Обов’язок провайдера – перевірити за допомогою спеціального посилання-активації профілю та одноразового смс-паролю справжність вказаних додаткових ідентифікаторів, а також їх належність особі, яка створила акаунт у системі.

Проте відповідний ризик компрометації електронного підпису усе ж залишається, хоча і складно уявити одночасний несанкціонований доступ і до електронної пошти особи, і до мобільного телефону, попри те, що окремі сервіси реєструють користувачів у системах надання електронних підписів виключно на основі вказаної при реєстрації електронної пошти [93].

Ще одним введеним у дію електронним ідентифікатором в українському правовому полі на даний час є електронний підпис одноразовим ідентифікатором [94]. У Законі електронний підпис одноразовим ідентифікатором визначено як «дані в електронній формі у вигляді алфавітно-цифрової послідовності, що додаються до інших електронних даних особою, яка прийняла пропозицію (оферту) укласти електронний договір, та надсилаються іншій стороні цього договору» [445].

Отже, виникає ситуація, коли особі, що прийняла оферту, на етапі підтвердження укладання відповідного електронного договору надсилається одноразовий ідентифікатор, який згодом вводиться нею для підтвердження укладання такого договору. Такий спосіб здається цілком прийнятним, адже відбувається і перевірка контактного номера, і встановлюється сам факт волевиявлення з приводу укладання такого договору.

Проте в загальному ланцюгу забезпечення чинності договору, обов’язок ідентифікації покладається на самого акцептанта – замовника товарів чи послуг. Такий висновок можна зробити на основі ч. 8 ст. 11 Закону, в якій зазначається, що у разі, коли укладення електронного договору відбувається в інформаційно-телекомунікаційній системі суб’єкта електронної комерції, для прийняття пропозиції укласти такий договір особа має ідентифікуватися в такій системі та надати відповідь про прийняття пропозиції. Іншими словами, йдеться про реєстрацію на сайті продавця із зазначенням відповідних ідентифікуючих даних, необхідних для укладання електронного договору, зокрема ім’я та прізвища, номера мобільного телефону (в контексті використання електронного підпису електронним ідентифікатором), e-mail та інших даних.

Однак магазин все одно не може перевірити надані параметри для ідентифікації. Адже повідомлення з одноразовим ідентифікатором буде надсилатись на вказаний особою мобільний телефон без встановлення особи. По суті, відбуватиметься лише підтвердження волевиявлення щодо особи із вказаними реєстраційними даними. Натомість встановити дійсну належність цих даних зазначеній особі неможливо.

Крім охарактеризованих вище ЕЦП, цифрового підпису та електронного підпису одноразовим ідентифікатором, електронне повідомлення та заповнення формуляра може здійснюватися за допомогою аналога власноручного підпису, тобто факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису, однак лише за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідних аналогів власноручних підписів.

Крім того, існує ще один ідентифікатор, більш універсальний за значенням і такий, що містить в собі той самий ЕЦП, – картка громадянина, або ж ID-картка, яка в українському законодавстві відображена як паспорт громадянина України у формі картки з безконтактним електронним носієм.

Відповідно до Закону України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус», а саме – ч. 7 ст. 21, до такого паспорта буде вноситись наступна інформація: назва держави; назва документа; ім’я особи; стать; громадянство; дата народження; унікальний номер запису в Реєстрі; номер документа; дата закінчення строку дії документа; дата видачі документа; уповноважений суб’єкт, що видав документ (код); місце народження; відцифрований образ обличчя особи; відцифрований підпис особи; податковий номер [446].

Разом із тим, хоча видача карток громадянина чи ID-карток вже здійснюється, однак електронний підпис чи електронний цифровий підпис там не закладено. Таким чином, хоча за анонсами Державної міграційної служби цифровий підпис, який буде в картці, значно полегшить роботу у процесах

встановлення особи, її ідентифікації при здійсненні певних операцій, однак, зважаючи на інформацію, яку матиме документ відповідно до закону, не є зрозумілим, чи це буде технологія звичайного електронного підпису, чи саме ЕЦП [94].

У дослідній експлуатації зараз знаходиться розробка такого ідентифікатора – Mobile ID, який законодавчо поки неврегульований, однак 05.10.2017 р. був прийнятий Закон України «Про електронні довірчі послуги» [443] (набере чинності 07.11.2018 р.), який дасть можливість запустити в Україні Mobile ID (через мобільний телефон), Bank ID (через банківську картку), а також забезпечить бізнес сервісами з електронного підтвердження підпису та печатки компанії. Тобто кожен українець зі свого мобільного телефону зможе зареєструвати компанію, підписати будь-який договір, направити відповідний запит і отримати будь-яку інформацію, яка стосується діяльності того чи іншого державного органу [380]. Таким чином планується значно спростити та полегшити всю активну діяльність малого і середнього бізнесу щодо комунікації з державними органами та партнерами, яка може проходити з використанням смартфону, без великої кількості паперів, витрачання часу на спілкування з різного роду «посередниками», дасть можливість прозоро вчиняти будь-які дії в рамках закону.

Зокрема, найбільший мобільний оператор України Київстар вже в грудні 2017 р. почав підключення сервісу Mobile ID, який дозволяє проводити електронну ідентифікацію особистості для отримання електронних послуг. Під час випробування певне коло абонентів може відчути на собі переваги такого сервісу, оцінити безперебійність його функціонування, взаємодію з системами ДП «Національні інформаційні системи», можливість ідентифікації за допомогою використання мобільного телефону та спеціальної SIM-карти. Оптимістично налаштовані представники компанії планують вже в середині 2018 року повномасштабний запуск сервісу [256].

Однією з основних особливостей вчинення електронного правочину є форма його вчинення, дотримання якої є однією із загальних вимог, необхідних

для забезпечення його чинності. Форма є однією з ключових категорій вчення про правочин. Зокрема, В. Харчук з цього приводу зазначає, що укладення правочину необхідно пов'язувати із фіксацією волі особи, а форму правочину – зі способом, за допомогою якого волевиявлення було зафіксоване [645, с. 63]. В науковій літературі можна прослідкувати дві позиції: 1) електронна форма є різновидом письмової форми; 2) електронна форма є окремою формою правочину [37, с. 65].

Навіть з прийняттям Закону України «Про електронну комерцію» існують деякі неузгодженості в даному питанні. Зокрема, відповідно до п. 12 ст. 11 вказаного Закону до письмових договорів відносяться лише ті електронні договори, які укладені шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаними відповідно до ст. 12 даного Закону, а до усних – всі інші електронні договори (тобто укладені шляхом: а) надсилання та прийняття електронного повідомлення без підписання у відповідності до вимог ст. 12 Закону; б) шляхом розміщення пропозиції (оферти) у Мережі або інших інформаційно-телекомунікаційних системах та прийняття (акцепту) шляхом заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі; в) вчиненням дій, що вважаються прийняттям пропозиції укласти електронний договір) [88, с. 247-248]. Однак вказане вступає в певну колізію із нормами ЦК України. Так, цим Законом були внесені зміни у ЦК України. Відповідно до ч. 1 ст. 205 правочин може вчинятися усно або в письмовій (електронній) формі (тобто письмова форма включає і електронну); а відповідно до ст. 207 правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах (у тому числі електронних), у листах, телеграмах, якими обмінялися сторони. В даному випадку пропонується [88, с. 248] додатково проаналізувати положення ст. 639 ЦК України щодо форм договору, відповідно до яких договір може бути укладений у будь-якій формі, якщо вимоги щодо форми договору не встановлені законом.

Отже, договір вважається укладеним у письмовій формі, якщо сторони домовилися укласти договір за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем (достатньо приєднання до договору «кліком»/згодою без електронного підпису, в тому числі і без електронного підпису одноразовим ідентифікатором, наприклад, можна при формуванні заказу з кошику інтернет-магазину зазначати, що покупець дає згоду на визнання відповідних дій як таких, що направлені на укладання письмового договору); договір буде вважатися вчиненим в усній формі – у випадку простого приєднання до договору заповненням формуляра, «кліком»/згодою чи простого обміну електронними поштовими повідомленнями (електронне повідомлення – інформація, надана споживачу через телекомунікаційні мережі, яка може бути у будь-який спосіб відтворена або збережена споживачем в електронному вигляді).

Внесення змін до Закону України «Про електронну комерцію», внаслідок чого всі правочини, укладені за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, будуть визнані вчиненими в письмовій формі, дасть можливість більш конструктивно вирішувати проблеми, які виникають на практиці з даного питання.

Вирішення цих завдань має не лише теоретичне, але й практичне значення. Зокрема, у судовій практиці непоодинокими є спори з приводу укладення договорів за допомогою електронних засобів зв’язку. Розглянемо приклад.

Рішенням Господарського суду міста Києва від 25.10.2017 р. по справі №910/15762/17 встановлено, що ТОВ «ХЕОПС А» звернулось з позовом до ПАБ КБ «Приватбанк» про визнання недійсним договору про внесення змін до кредитного договору від 10.02.2009 р.

В обґрунтування позовних вимог позивач зазначає, що, виходячи зі змісту спірного договору, його підписано шляхом накладення сторонами електронно-цифрових підписів. Натомість чинним законодавством встановлено для кредитних договорів обов’язкову письмову форму, у зв’язку з чим, на думку позивача, наявні підстави для визнання додаткового договору недійсним.

З приводу вказаних доводів позивача Господарський суд зазначив наступне.

Статтею 1055 ЦК України встановлено, що кредитний договір укладається у письмовій формі. Кредитний договір, укладений з недодержанням письмової форми, є нікчемним.

Так, нормами частин 1, 2 ст. 8 Закону України «Про електронні документи та електронний документообіг» встановлено, що юридична сила електронного документа не може бути заперечена виключно через те, що він має електронну форму. Допустимість електронного документа як доказу не може заперечуватися виключно на підставі того, що він має електронну форму.

Крім того, 27.10.2014 р. сторонами було укладено угоду про використання ЕЦП, якою сторони затвердили свою згоду про те що, документообіг між ними, в тому числі укладення договорів, додаткових угод та інше офіційне листування може здійснюватися як в письмовому, так і в електронному вигляді з накладенням ЕЦП, сертифікат на який видано акредитованим центром сертифікації ключів ПАТ КБ «Приватбанк», що діє згідно зі свідоцтвом про акредитацію центру сертифікації ключів серії СА №26 та атестата відповідності, виданого Державною службою спеціального зв’язку та захисту інформації України від 25.03.2011 р., а також експертного висновку №05/1-2057 від 30.05.2011 р.

Також твердження позивача про непідписання спірного договору спростовуються матеріалами справи та встановленими судом фактичними обставинами справи.

Зі змісту наданих позивачем відомостей вбачається, що проект договору про внесення змін до кредитного договору було підписано керівником позивача та скріплено електронною печаткою ТОВ «ХЕОПС А» 04.02.2016 р. о 17:24 год., а 05.02.2016 р. о 13:48 год. спірний договір підписано з боку відповідача першим заступником голови правління банку та скріплено іменною електронною печаткою останнього. Терміни дії сертифікатів ЕЦП та електронних печаток, сформованих акредитованим центром сертифікації ключів

ПАТ КБ «Приватбанк», відповідають даті підписання договору. В результаті перевірки ЕЦП підтверджено їх дійсність.

Судом прийняті до уваги обґрунтовані заперечення відповідача про те, що матеріали справи не містять доказів звернення позивача за скасуванням або блокуванням його сертифіката ключа, оскарження останнім дій чи бездіяльності центру сертифікації ключів у судовому порядку, звернення відповідача до правоохоронних органів внаслідок неправомірного заволодіння ключем та/або його використання третьою особою.

Таким чином, укладення сторонами спірного договору шляхом накладення електронних цифрових підписів відповідає вимогам чинного законодавства та змісту укладеної сторонами угоди про використання ЕЦП від 27.10.2014 р. У задоволенні позову ТОВ «ХЕОПС А» відмовлено. [506]

Протилежним за результатом є наступна справа. Рішенням Господарського суду Львівської області від 11.12.2017 р. по справі №914/1481/17 за спором ТОВ «Спецмеханізм» про стягнення з фізичної особи – підприємця М. В. Хом'як безпідставно набутих коштів встановлено наступне.

Позивач стверджує, що кошти ТОВ «Спецмеханізм» сплатило помилково на рахунок відповідача, оскільки, хоча й велись між сторонами переговори щодо укладення в майбутньому змішаного договору поставки обладнання та позивачем були перераховані відповідачу частково кошти, проте відповідач так і не направив позивачу проекту договору, перелік обладнання, технічні показники та характеристики обладнання, іншу необхідну інформацію про обладнання.

Відповідач зазначає, що між ФОП Хом'як М. В. та ТОВ «Спецмеханізм» велись переговори з приводу укладення договору купівлі-продажу та поставки обладнання, як у телефонному режимі, так і шляхом обміну листами засобами електронної пошти. Зокрема, для вказаних цілей ФОП Хом'як М.В. використовувала електронну пошту з адресою Bernard Wilem < wbs-ua@ukr.net>, ТОВ «Спецмеханізм» – Григір С. І. hsi@olis-group.com.ua та Oksana Hryhir < hold.73@,mail.ru>.

Відтак відповідач вважає, що договір купівлі-продажу та поставки обладнання між ФОП Хом'як М. В. та ТОВ «Спецмеханізм» укладений у спрощений спосіб, тобто шляхом обміну листами (у тому числі електронною поштою), а також шляхом підтвердження прийняття до виконання замовлень, оскільки законом не встановлено спеціальні вимоги до форми та порядку укладення даного виду договорів.

ТОВ «Спецмеханізм» зазначив, що немає жодного відношення та технічного доступу до будь-якої електронної адреси, які вказав відповідач у відзиві.

При розгляді всіх обставин справи суд дійшов висновку, що позовні вимоги підлягають задоволенню повністю та обґрунтував це наступним чином:

– відповідач не надав належних та допустимих доказів надіслання проекту договору позивачу через органи поштового зв'яз-ку чи у формі надіслання електронного документа;

– надане відповідачем листування у формі роздрукованих повідомлень електронної пошти не може бути прийняте в якості належних та допустимих доказів у підтвердження тих обставин, на яких ґрунтуються його заперечення на позов. Так, листування у формі роздрукованих повідомлень електронної пошти не містить даних для ідентифікації підписувачів та підтвердження цілісності даних в електронній формі, не є носієм доказової інформації;

– відповідачем не доведено та не підтверджено належними і допустимими доказами факт використання ним перерахованих позивачем коштів для придбання обладнання, не доведено наявність у відповідача обладнання, готового для поставки позивачу тощо [503].

Якщо звернутися до аналізу судової практики вирішення спорів щодо укладання договорів за допомогою листування по email, то можна звернути увагу на існування двох позицій з даного питання [596]. Зокрема, частина рішень є позитивними та виступають на користь застосування електронної пошти як способу узгодження волі двох сторін укласти договір, наприклад, якщо:

1) сторони не просто уклали договір по електронній пошті, але й вели переговори/переписку по e-mail з метою узгодження всіх істотних умов, вчинили фактичні дії по виконанню досягнутих домовленостей [406];

2) документи від імені сторін підписують уповноважені особи [402];

3) сторони вже мають широку практику використання такої форми договорів і листування щодо майбутнього договору здійснюється з погоджених e-mail адрес працівників (тобто вони чітко ідентифікуються за іменами та доменом для поштових адрес, що належить компанії) [404];

4) в листуванні сторони дійшли згоди щодо складу, вартості, обсягу робіт/послуг/товару, строків виконання тощо і відсутні неузгодженість та/або невизначеність щодо вказаних умов [412];

5) сторони здійснили обмін сканованими копіями підписаних та скріплених печаткою сторін документами [409].

Інша позиція, яка висловлюється в судових рішеннях щодо використання електронної пошти для укладення договору, є негативною, наприклад, коли:

1) необхідне досягнення домовленості між учасниками електронної взаємодії про можливість укладення договорів в електронній формі чи шляхом обміну електронними листами, електронні поштові адреси мають дійсно належати сторонам [410];

2) для визнання договору укладеним необхідно встановити факт ведення переписки особою, що є законним представником відповідної сторони, тобто уповноваженої на укладення договору, що вказані в електронних документах реквізити є дійсними та відповідають офіційним реквізитам сторони [408];

3) з електронного листування сторін не випливає остаточної та однозначної узгодженості всіх істотних умов договору, на текстах документів відсутні підписи сторін [411];

4) по вкладеннях в електронний лист неможливо однозначно встановити, що приєднаний файл містить узгоджений текст договору, відтак, ускладнюється доведення факту отримання іншою стороною тексту договору[403].

З метою зменшення ризику оспорювання електронного договору в літературі пропонується: зберігати докази дійсних переговорів по електронній пошті з узгодженням істотних умов майбутнього договору; наявні реальні відносини повинні бути підтверджені систематичним документообігом в електронній формі; в договорі повинна міститися вказівка на електронні адреси, створені в доменах сторін; сканована копія договору повинна пересилатися з електронної пошти керівника із зазначенням імені, посади, найменування компанії; сканована копія договору повинна пересилатися шляхом вставлення сторінок безпосередньо в текст електронного листа, а не приєднання файла [82, с. 15].

Як відомо, до правочинів відносяться не лише договори, а й односторонні правочини. Відповідно до цивільного законодавства України (ч. 3 ст. 202 ЦК України) одностороннім правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами. Односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила, обов'язки для інших осіб односторонній правочин може створювати лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами [667].

В літературі виділяють основні та допоміжні односторонні правочини [220, с. 778]. Допоміжними називаються односторонні правочини, що викликають зміну або припинення існуючих правовідносин (наприклад, одностороннє розірвання договору повноважним на це контрагентом), основними – односторонні правочини, в силу яких правовідносини встановлюються (наприклад, заповіт) [161, с. 53].

Впровадження в повсякденне життя інформаційних технологій має наслідком виникнення на практиці питань складання заповіту на продукти ІТ-відносин та його виконання; спадкування інтелектуальної власності на продукти ІТ, авторських прав на них тощо; поділу успадкованих прав на продукти ІТ між кількома спадкоємцями; переходу прав на продукти ІТ за спадковим договором тощо [643].

Зауважимо, що до складу спадщини можуть входити лише майнові права інтелектуальної власності, чинні на час відкриття спадщини, до яких належать: право на використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право дозволяти використання об'єкта права інтелектуальної власності; виключне право перешкоджати неправомірному використанню об'єкта права інтелектуальної власності, в тому числі забороняти таке використання; інші майнові права інтелектуальної власності, встановлені законом [667].

Аналіз чинного законодавства дає підстави для висновку, що умови, порядок складання заповіту, прийняття спадщини, оскарження заповіту тощо щодо продуктів ІТ-відносин, інтелектуальної власності на продукти ІТ тощо не відрізняються кардинально від спадкування за заповітом пересічних матеріальних об'єктів.

На окрему уваги заслуговують питання спадкування так званого «віртуального майна», які з плином часу набувають особливої актуальності, адже все більше людей користується он-лайн сервісами. До «віртуального майна», зокрема, звідносять: комп'ютерні програми, Веб-сайти, акаунти, електронні кошти, віртуальні об'єкти інтелектуальної власності, результати творчості, які розміщуються на сайтах в Інтернеті тощо [641]. Враховуючи, що спеціальне законодавче вирішення таких питань поки відсутнє, на практиці маємо виходити з норм діючого законодавства.

В Україні ці питання поки не стоять так гостро, як в країнах, де віртуальні об'єкти визнаються та регулюються на законодавчому рівні. Разом з тим найближчим часом кількість практичних питань буде лише зростати.

Отже, в законодавстві чітко не визначений механізм спадкування «віртуального майна». Не набуло поки що популярності і складання заповіту щодо «віртуального майна». При цьому варто зауважити, що взагалі не існує єдиного правового підходу до спадкування «віртуального майна».

Цікавим прикладом законодавчої ініціативи з досліджуваного питання є закон штату Делавер, яким регулюється спадкування облікових записів в онлайн-сервісах. На законодавчому рівні встановлено, що юрист, який

реалізовує заповіт, може передати акаунти у соціальних мережах, електронну пошту, підписки на сервіси визначеному в заповіті члену сім'ї. Закон надає дуже широке тлумачення цифровим активам, що позитивно вплине на подальший розвиток віртуального спадкування. На основі даного нормативного акта було також розроблено уніфікований акт, який рекомендовано прийняти у всіх штатах країни [112].

Не існує і єдиного механізму спадкування акаунтів. Такі сервіси, як Google та Facebook, пропонують власне вирішення даного питання. Зокрема, додаток «про всяк випадок» від Google дає можливість визначити долю свого акаунта особі, яка перестала його використовувати протягом певного періоду. Facebook передбачає можливість користувача визначити долю свого облікового запису власноруч або обрати розпорядника акаунта. Однак це лише виключення, а загалом питання є не вирішеним та потребує єдиного (системного) підходу.

Особливої актуальності набувають питання щодо спадкування «віртуального майна» та будь-яких інших об'єктів віртуального світу (акаунти, криптовалюти [572] тощо), враховуючи активне використання Інтернету, зокрема розвитку торгівлі (відкриття магазинів та компаній з надання послуг через Інтернет). На сьогодні не є поширеним складання заповіту, наприклад, на створену Інтернет-крамницю, однак за умови смерті власника такої крамниці неможливість отримання доступу до неї буде прямим порушенням прав законних спадкоємців.

Вважаємо, що з метою вирішення на практиці проблем при спадкуванні «віртуального майна» його необхідно прирівняти до звичайного майна, тобто виходити з того, що ці об'єкти є об'єктами права інтелектуальної власності, а тому і законодавчі норми можна використовувати відповідні.

Також необхідним є створення універсальних норм, які б регулювали питання спадкування в IT-сфері, зокрема і питання щодо укладення, зміни, скасування заповіту, оскарження, визнання його недійсним тощо щодо продуктів IT-відносин, інтелектуальної власності на продукти IT, «віртуального

майна» і т.п. Одним з важливих кроків використання інформаційних технологій з метою забезпечення прозорості вчинення правочинів, де замовниками є суб′єктиу розумінні Закону України «Про публічні закупівлі» [468], вважаємо впровадження в дію та активне використання системи електронних державних закупівель ProZorro (https://prozorro.gov.ua), яка щороку допомагає зекономити значні бюджетні кошти.

Наступним кроком на шляху вдосконалення вчинення правочинів, використання сучасних технологій та останніх інформаційних розробок є використання технологій розподіленого реєстру (таких, як блокчейн)[1]. Зокрема, розробники системи електронних держзакупівель Prozorro запропонували новий проект – децентралізовану електронну систему аукціонів держмайна e-Auction 3.0, яка, на відміну від Prozorro, має базуватися на технології блокчейн [700]. Презентацію даного проекту можна знайти на сайті http://www.eauction.idf.solutions.

Перехідним етапом до впровадження такої технології можна назвати вже апробовану у вересні 2017 р. систему електронних торгів арештованим майном «СЕТАМ», де була використана технологія збереження й захисту даних «Blockchain» (зараз має назву «OpenMarket») [551].

Отже, можна зробити висновок про те, що наша держава впевнено крокує в майбутнє, яке не уявляється без використання інформаційних технологій, зокрема і при укладенні правочинів. Однак не достатньо розробити та застосовувати на практиці такі електронні засоби ідентифікації, має також існувати правове закріплення їх функціонування та правовий захист, які сьогодні в українському законодавстві не є досконалими та потребують доопрацювання та оновлення. Ці питання є особливо актуальними, зважаючи на новизну та необхідність врегулювання процесів встановлення (ідентифікації) особи, адже без даної стадії неможливим є укладення будь-якого правочину.

[1] Про це детальніше див. наступний підрозділ роботи.

3.3. Технологія блокчейн (blockchain), смарт-контракти і категорія правочинів

Розвиток суспільства потребує постійного оновлення та ускладнення його форм організації. Сучасне інформаційне суспільство, представниками якого ми є, потребує такої форми його організації, яка змогла б поєднати як реальну, так і віртуальну його сторони. Аналіз історичного розвитку правочинів, які мають найчастіший прояв у галузі цивільного права, їх розвиток, вдосконалення та трансформація внаслідок розвитку інформаційних технологій дають можливість говорити про те, що забезпечення можливості в межах закону вчиняти правочини в електронній формі, без укладення паперових договорів, присутності сторін при його укладенні тощо є лише «перехідним» етапом та дає підґрунтя (основу) для формування правочинів «нового типу» (так званих «розумних» контрактів, які частіше позначаються терміном «смарт-контракти»[1]). Їх можна назвати «перспективними» правочинами, тобто такими, які можуть стати «звичайною справою» через 10-15 років.

Для вдалого впровадження таких революційних рішень необхідним є і використання не менш сміливих технологічних проектів, які в умовах формування сучасного якісного інформаційного суспільства (яке б відповідало останнім тенденціям розвитку суспільних відносин, забезпечувало надійні, прозорі, якісні правовідносини між всіма учасниками такого суспільства (як приватними особами, так і суб'єктами публічного права), що дасть можливість більш ефективно розвиватися не лише економіці, але й суспільству в цілому). Такою техноголією нині називають блокчейн (Blockchain)[2]. Не виключено, що згодом можуть бути розроблені й інші, удосконалені системи розподіленого реєстру, децентралізовані платформи, які будуть в більшій мірі відповідати вимогам суспільства та забезпечення його потреб. В даній роботі аналізуються

[1]Терміни «смарт-контракт», «розумний контракт» є традиційними, однак (в даній роботі) маються на увазі будь-які правочини (одно-, дво- та багатосторонні договори, які можуть вчинятися суб'єктами цивільних правовідносин).

[2]Можливі (як мінімум) два підходи при дослідженні блокчейну: з технологічного погляду – це платформа, технологія, система тощо; з погляду правового – це програмно-комп'ютерний алгоритм та концепція. Вважаємо, що при вивченні даних питань необхідно враховувати обидва підходи, що буде залежати від мети дослідження.

можливості та перспективи розвитку саме блокчейн, що пояснюється жвавим інтересом до нього розвинутих країн, апробацією його можливостей як приватними підприємствами, так і державними органами.

У багатьох країнах світу та міжнародних організаціях останнім часом активно досліджуються можливості впровадження названої технології, деякі країни вже активно її використовують. Сьогодні блокчейн розглядається ключовими глобальними гравцями переважно як явище фінансове, як перспективний інструмент для платежів і розрахунково-клірингових операцій. Тому найактивніші кроки щодо його осмислення і додання правової основи роблять фінансові та монетарні регулятори, зокрема, в Японії, Сінгапурі, Гонконгу, Великобританії, Китаї, Україні [367]. Як зазначив заступник Міністра юстиції Д.Чернишов, запровадження блокчейну є пріоритетом найбільших банків світу та найбільш інноваційних країн – Швеції, Естонії, Данії тощо [676]. Також активно розробляються та впроваджуються блокчейн-технології і в Швейцарії, США, (де суди в окремих штатах (наприклад, Вермонт) визнають правочини, укадені через блокчейн, і вони закріплені в правовому полі (наприклад, Аризона) [118;].

Наприклад, 5 червня 2017 р. в штаті Невада схвалено законопроект про внесення до Зводу законів штату змін, зокрема, було нормативно закріплено поняття блокчейну як електронного запису про транзакції або про інші дані, які: одноманітно впорядковані; підтримуються або обробляються в одній чи кількох ЕОМ чи інших пристроях для забезпечення несуперечності та збереження записаних транзакцій чи інших даних; засвідчені за допомогою криптографії [606; 58; 214]. В штаті Невада на законодавчому рівні в квітні 2017 р. було передбачено використання блокчейну без його оподаткування. А в березні 2017 р. Сенат штату Арізона схвалив законопроект, згідно з яким підписи в блокчейні і використання розумних контрактів офіційно мають юридичну силу. Це перше у світі державне визнання блокчейну як місця зберігання інформації, здатного забезпечити її достовірність і незмінність [110]. Закон штату Верморт передбачає блокчейн як доказ у суді; одним з основних положень закону є

закріплення афідевіту, тобто письмової заяви про факти, зробленої під присягою кваліфікованою особою. Для визнання запису у блокчейні достовірним необхідною умовою є вказівка в афідевіті наступних даних: дати і часу внесення запису; дати і часу отримання запису; підтримання запису в ході ведення звичайної діяльності; вчинення запису в ході ведення звичайної діяльності [563]. Також держдепартамент США і Управління служб загального призначення (GSA) організували форум, який має допомогти у розробці плану об'єднання зусиль урядових агенцій і міністерств у просуванні блокчейн-технологій. Учасниками форуму є представники усіх урядових агенцій, які мають створити свої робочі групи по впровадженню блокчейну на національному рівні. Ще раніше Держдепартамент створив проект під назвою Blockchain@State, у рамках якого вивчаються різні напрями застосування блокчейну у зовнішній політиці та при відстеженні даних [5].

З блокчейном експериментує Всесвітня продовольча програма ООН, яка завершила тестування системи, що має основою платформу Ethereum, для поставок продовольства сірійським біженцям в Йорданії. По інформації станом на липень 2017 р. Європейська комісія запустила ініціативу #Blockchain4EU, націлену на дослідження соціально-економічних наслідків впровадження у Єврозоні технологій розподіленого реєстру, а ЄС виділив €500 тисяч на пілотний проект досліджень блокчейну [5].

Грузія і Швеція перевели земельний реєстр та реєстр нерухомості на дану технологію [704; 685].

Швейцарія вводить різні преференції для стартапів, пов'язаних з блокчейн-технологіями. Одним з найбільших нововведень може стати особливе регулювання для компаній з річним оборотом менше мільйона швейцарських франків. Такі компанії можуть отримати цілий ряд послаблень - наприклад, відсутність необхідності ліцензування.[285] Також не залишається осторонь і питання формування відповідного законодавчого регулювання, без чого неможливий подальший активний розвиток блокчейну, інтеграція криптовалют та ICO. Законодавство Швейцарії, що стосується інноваційних технологій, ще

перебуває в стадії реформування, тому більша частина цифрової галузі регулюється загальними нормами. Однак така тенденція розвитку, зокрема, і законодавчого регулювання зазначених інновацій, на нашу думку, є найбільш вірною та зможе забезпечити врахування прав та інтересів всіх учасників суспільних відносин та захист цих прав та інтересів за умови їх порушення [124].

Окремо можна відзначити активне впровадження блокчейн-технологій на Кіпрі, де криптовалюта і блокчейн прийняті як суспільством, так і державою: так, Комісія з цінних паперів і фондового ринку Кіпру планує найближчим часом перевести цифрові платежі на блокчейн. На Кіпрі базуються і приватні криптовалютні компанії: платформа для трейдингу Cryptency, біржа AuthentaTrade, журнал Bitcoinmagazine, постачальник криптоматів HelloGroup та інші. Тут же знаходиться Університет Нікосії, де готують блокчейн-фахівців. Серед жителів Республіки Кіпр багато трейдерів і власників криптовалют; є і підприємці, які планують впровадити блокчейн у свій бізнес.[187]

Сьогодні за рівнем розвитку та впровадження у всі сфери життя дана технологія порівнюється з розвитком Інтернету в 90і роки. Отже, блокчейн як інструмент реалізації різних важливих проектів не лише в сфері бізнесу, але й державному регулюванні (зокрема, для боротьби з корупцією в державному секторі, банківській сфері та ін.) лише на початку свого шляху. Дослідження закордонних центрів вивчення впровадження таких новітніх технологій зробили висновок, що блокчейн може застосовуватися в таких сферах життя, як: фінанси (33%), уряд (29%), охорона здоров’я (27%) та інших [43].

Як слушно зазначає О.А. Баранов, найкращою стратегією майбутніх правових досліджень було б орієнтування на створення таких правових конструкцій, які б максимально інтегрувалися в традиційну національну і міжнародну правові системи [16]. Така позиція видається логічною та може бути дієвою до певного часу. Однак згодом неминуче будуть виникати проблеми, які не зможе врегулювати діюче законодавство. Тому вважаємо більш перспективним використовувати певну систему, яка може складатися з

вирішення питання одним з двох способів. В першу чергу необхідно максимально використовувати існуючі норми, механізмів (а тому числі аналогію закона, аналогію права), які можуть забезпечити нормальну взаємодію суб'єктів цивільних відносин. Однак, якщо це не є можливим (існуючі норми «не діють»), враховуючи те, що правочини в ІТ-сфері набувають нової якості – розробляти та впроваджувати нові законодавчі акти, норм тощо, які б заповнили існуючі «прогалини» (наприклад, може йтися про законодавче закріплення системи розподіленого реєстру, що дасть можливість учасникам цивільних відносин захищати свої порушені права в суді та посилатися на норму законодавства).

В даному контексті важливим є питання «ментальної» та «моральної» готовності суспільства до активного використання у своєму житті таких сучасних технологій, адже хоч ми вже і звикли до Інтернету, де можна не лише скористатися інформаційними джерелами, але й проводити деякі власні операції, обмінюватися інформацією, використовувати соціальні мережі для спілкування,проходити навчання на відстані, проводити різного роду конференції, семінари, купувати та продавати товари тощо, здійснювати різного роду дії в рамках проектів «електронного самоврядування» (що значно скорочує час та є вельми зручним), записатися на прийом до лікаря через електронну систему, подати позов до суду та отримати від суду документи в електронному вигляді та багато іншого, однак перевести абсолютно всі сфери свого життя в цифровий простір мабуть готовий не кожний. Особливо це стосується категорії осіб більш похилого віку та відсутності повної довіри суспільства до надійності використання інформаційних технологій, неможливості підробки інформації, зловживання нею тощо.

Тому вважаємо, що для активного впровадження таких технологій, як блокчейн, необхідно не просто закріпити таку можливість, а сформувати єдину концепцію, яка б дала можливість поступово впроваджувати нові технологічні розробки, даючи можливість суспільству оцінити всі їх переваги, що згодом приведе до своєрідного «ментального поштовху (зсуву)», забезпечить

гармонійний розвиток суспільства (зокрема, інформаційного), поєднає всі сфери життя в єдиний гармонійний та цілісний механізм.

Зазначимо, що завжди є організації-новатори, які готові розвиватися, переосмислювати свою діяльність, використовуючи новітні технології, удосконалювати підходи в роботі.

Блокчейн можна назвати своєрідною несучою платформою, технологією, за допомогою якої можна будувати будь-який сервіс. Вперше система блокчейну була використана як основа функціонування цифрової валюти біткоін (Bitcoin).

Блокчейн являє собою структуровану базу даних, «ланцюжок блоків», де кожен блок пов'язаний з попереднім. Блок містить в собі набір записів (інформацію). Кожен новий блок з інформацією додається в кінець ланцюжка. Таким чином, створюється своєрідний «реєстр» даних, у який дані вносяться у суворій послідовності [186]. Кількість блоків є необмеженою. Змістовно блок може містити будь-яку інформацію: про дії, людей, об'єкти, транз-акції, серійні номери, видані кредити тощо.

Іншим словами, блокчейн – це розподілений публічний реєстр, заснований на сучасних криптографічних алгоритмах, що містить базу даних про всі раніше здійснені операції, який носить децентралізований характер і міститься в публічних джерелах Мережі. Це структурована система з певними правилами побудови ланцюжків транзакцій і доступу до інформації [122; 123].

За твердженням розробників дана система виключає крадіжку, шахрайство, порушення майнових прав тощо. Факти, що зберігаються в блокчейн, не можуть бути загублені. Вони залишаються там назавжди. Крім того, блокчейн зберігає не лише кінцевий стан, а й усі попередні стани. Тому кожен може перевірити правильність кінцевого стану, перераховуючи факти від самого початку.

Блокчейн працює зі складною системою шифрування (ключів). Кожен блок має свій унікальний ключ. Неможливість «розірвати ланцюг», тобто внести поправки у блок або додати блок між іншими забезпечується тим, що коди (хеши) попереднього і наступного блоків пов'язані між собою і внесення

змін в один блок одразу робить його та усі інші блоки, які йдуть за ним, недійсними, що автоматично висвічується на екрані.

Хеш (hash) – це унікальний код, який змінюється при зміні навіть одного символу в тексті, розраховується за складною математичною формулою і завжди буде однаковим для однієї і тієї ж інформації [653]. Отже, не може бути два різних хеша для абсолютно однакової інформації. Використовується така система, зокрема, з метою захисту своєї інформації, грошей, адже видно, що з ними відбувається. Тут діє принцип: неможливо витратити більше коштів, ніж в тебе є, що також дає можливість контролювати абсолютно всі операції, які відбуваються, куди, коли і в якій кількості витрачаються кошти. Зокрема, є пропозиції використовувати хеш-кодування для гарантування безпечної роботи, наприклад, кардіостимуляторів, роботів, літаків, автономних автомобілів, що передбачає неможливість їх зламу. Адже, як зазначають прихильники впровадження даної системи легше зламати центральний сервер та отримати доступ до всієї інформації разом, змінити або видалити її, аніж зламати децентралізовану систему.

Зокрема, виділяють наступні основні типи блокчейнів:

1) відкритий блокчейн (public blockchain) – блокчейн, в якому не існує обмежень на читання даних блоків (при цьому дані можуть бути зашифровані) і обмежень на відсилання транзакцій для включення в блокчейн;

2) закритий блокчейн (private blockchain) – блокчейн, в якому прямий доступ до даних і до відправки транзакцій обмежений певним вузьким колом організацій;

3) загальнодоступний (інклюзивний) блокчейн (permissionless blockchain) – блокчейн, в якому не існує обмежень на особистість оброблювачів транзакцій (тобто користувачів, які можуть створювати блоки транзакцій);

4) ексклюзивний блокчейн (permissioned blockchain) – блокчейн, в якому обробка транзакцій здійснюється певним колом суб’єктів до встановлених особистостями [705].

Можна назвати як переваги блокчейну, так і проблеми, що виникають у зв’язку з його використанням.

До переваг використання системи блокчейн можна віднести:

1) децентралізацію: використовується вся мережа, а не один комп’ютер (організація, людина тощо). Тобто навіть якщо один або декілька комп’ютерів (осіб) не може виконувати ніяких функцій (ліквідований, арештований тощо), – інші зберігають цю інформацію, що ускладнює хакерські атаки та підробку інформації (хоча від цього і ніхто не застрахований);

2) доказовість кожної транзакції: є криптографічне підтвердження кожної транзакції, запису тощо. Зокрема, ключі є приватні (що належать конкретній особі) і публічні (які можуть бути використані всіма користувачами цієї мережі), тобто якщо є одна особа чи один комп’ютер;

3) прозорість (загальний доступ): будь-хто і будь-коли може побачити, які саме операції проводилися;

4) безпеку: інформація зберігається із застосуванням криптографії;

5) неможливість внесення змін у «підписаний» блок: інформація, яка попала в блокчейн, проходить перевірку, і якщо перевірку пройдено – ставиться своєрідна «печатка» і ці дані синхронізуються між всіма учасниками, з цього моменту інформацію змінити не можна;

6) обчислювальну логіку: цифрова природа реєстру працює таким чином, що транзакції у блокчейні можуть бути прив’язані до обчислювальної логіки і фактично їх можна програмувати, що дає можливість користувачам налаштовувати алгоритми і правила автоматичного виконання транзакцій між вузлами.

Якщо говорити про класичний вид договору, то завжди є ймовірність, що одна зі сторін його порушить. Зараз з метою «мотивування» учасників договору вести себе чесно держава використовує юридичні механізми, судову систему, на що витрачається багато часу, коштів і рішення не завжди є справедливими. Використання блокчейну дозволить прискорити, спростити і здешевити процедуру, адже для укладення контракту необхідна участь обох сторін, і ні

одна, ні друга не можуть обдурити систему (блокчейн) з уже заданими параметрами виконання договору. З цього випливають наступні «позитиви» впровадження та використання блокчейну:

7) економія часу (робота системи 24 години на добу, 7 днів на тиждень);

8) економія ресурсів (зокрема, державних коштів). [162]

Як стверджує К. Гольдштейн [91], блокчейн – це ємкий термін, який включає в себе, в першу чергу, історію, філософію, фінанси, юриспруденцію, регулювання, а вже потім – криптографію та технологію.

Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що блокчейн є дійсно революційною технологією, він дає змогу в розподіленому світі прийти до свого роду «консенсусу», обійтися без посередників, що може бути використано у всіх сферах суспільного життя (охорона здоров'я, фінанси, медіа тощо), а тому «народжуються» нові бізнес-моделі; знижується рівень шахрайства; спрощуються процеси (робота) між бізнес-агентами.

Однак поки що ми знаходимося на самому початку шляху модернізації, що пропонується. Багато питань є невирішеними, не зрозумілий конкретний процес впровадження таких технологій, наслідків можливих помилок, відповідальності та відшкодування шкоди. Адже йдеться не про «придбання кави чи пляшки води в автоматі», коли дійсно правочин виконується автоматично: за конкретну внесену суму автомат забезпечує вибраним «товаром». Та й у цьому випадку у разі несправності автомату є можливість подзвонити оператору і особі будуть повернуті сплачені кошти, адже товар не було отримано, що по суті є визнанням того, що правочин «не відбувся». Але як будуть вирішуватися такі ситуації «за блокчейном» поки що невідомо, і повністю прийнятне для всіх потенційних учасників рішенняще не запропоноване.

Перешкоди на шляху впровадження блокчейну в наше життя пов'язані також із великими витратами електроенергії, проблемами з масштабністю, інерцією гравців ринку, необхідністю в деяких питаннях досягати консенсусу між великим числом учасників, а також відсутністю законодавчої бази.

Технологія блокчейн була задумана як вільна від влади і посередників і сформувала велике ком'юніті криптоанархістів. Однак зараз вона стає настільки значущою для суспільства, що держава не має права її ігнорувати. Першою спробою закріпити поняття блокчейну на законодавчому рівні була реєстрація 06.10.2017 р. у Верховній Раді України проекту Закону України «Про обіг криптовалюти в Україні» [461], де система блокчейн визначається як децентралізований публічний реєстр усіх проведених криптовалютних транз-акцій, які були проведені суб'єктом криптовалютних операцій, а користувачем системи блокчейн є будь-яка фізична особа, фізична особа – підприємець або юридична особа, яка за допомогою власного та/або орендованого технічного обладнання підтримує працездатність системи блокчейн, здійснює проведення криптовалютних транзакцій та захисту системи блокчейн. Разом з тим даний проект є дуже оглядовим, містить лише деякі понятійні категорії та в основному описує криптовалюту, а не технологію блокчейн, правила її застосування на практиці та наслідки такого застосування. [171]

Трохи раніше, а саме, 16.06.2017 р. в Києві відбулося підписання Меморандуму про співпрацю у сфері впровадження новітніх інформаційних технологій, зокрема системи блокчейн, а 21.06.2017 р. була прийнята постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання реалізації пілотного проекту із запровадження електронних земельних торгів і забезпечення зберігання та захисту даних під час їх проведення» [190], яка передбачає реалізацію протягом майже року (з 01.10.2017 р. по 20.06.2018 р.) пілотного проекту із запровадження електронних земельних торгів територіальними органами Державної служби з питань геодезії, картографії та кадастру (що забезпечують здійснення повноважень щодо розпорядження землями сільськогосподарського призначення державної власності) та Державного агентства з питань електронного урядування щодо здійснення заходів, спрямованих на запровадження використання системи зберігання та захисту даних Blockchain під час проведення електронних земельних торгів та у роботі Державного земельного

кадастру. Зокрема, в постанові зазначається, що метою запровадження електронних земельних торгів є запобігання корупції та недопущення зловживань у сфері земельних відносин, пов'язаних з передачею земель у користування на конкурентних засадах. У вересні 2017 р. система електронних торгів арештованим майном «СЕТАМ» вже провела перші електронні торги з використанням найсучаснішої технології збереження й захисту даних «Blockchain» та змінила назву на «OpenMarket» [551]. Наступним кроком є переведення на дану систему реєстру нерухомого майна. Як зазначає генеральний директор ДП «СЕТАМ» В. Вишньов, після переходу на «Blockchain» інформація, яка надходить до системи, зберігатиметься на кількох серверах і буде розміщена на публічному сервері. Таким чином всі зможуть спостерігати за процесом торгів в режимі реального часу без ризику втрати історичних даних. Більше того, перевірити інформацію про кожен крок торгів можна, скопіювавши хеш-код транзакції, а потім вставивши його у відповідне поле на сайті blockchain.gov.ua.

Разом з тим, незважаючи на те, що переведення земельного кадастру та Blockchain планувалося здійснити до січня 2018 р., поки немає підтвердження такому факту. Також мала місце інформація, що переведено буде не весь земельний кадастр, а лише одну функцію, а саме перевірку виписки із земельного кадастра, а саму базу даних земельного кадастру та історію транзакцій планується перевести на блокчейн в рамках другого етапу, якого поки не було [353].

Одночасно проводиться і розробка платформи e-Auction 3.0, тобто децентралізованого електронного аукціону, яка має повністю змінити парадигму і логіку процесу зменшення державної власності. У той же час нова система на базі блокчейну повинна залучити приватних провайдерів, на платформі яких будуть проводитися торги. Вони матимуть безпосередній комерційний інтерес в забезпеченні стабільності та надійності [714]. Необхідно також звернути увагу на те, що, крім «класичних» переваг використання технології блокчейн, в даному випадку також мова йде і про економію бюджетних коштів, адже

передбачається, що даний сервер буде працювати за рахунок коштів учасників торгів та приватних провайдерів.

Отже, можна зробити висновок, що найбільш активно розвивається застосування блокчейн-технології у сфері державних реєстрів. Наступним кроком має стати застосування даної технології у сфері персональної ідентифікації, введенні персональних електронних ключів для населення з боку державних органів тощо.

Загалом, сфер, в яких може бути застосований блокчейн, досить багато, наприклад, банківська [248], страхування [41], освіта [83], законодавство, держуправління, туризм, штучний інтелект, Інтернет речей, нефінансові аспекти (стрімінг (трансляція відео онлайн), зберігання даних, системи доменних імен, комп'ютерна безпека, краудфандингові платформи і онлайн-ринки) [187; 338] та ін.

Україна поряд з такими європейськими країнами, як Великобританія, Франція, Естонія, Німеччина та Швеція, увійшла в рейтинг 14 країн – лідерів з впровадження технології блокчейн. Також сюди увійшли такі країни, як США, Канада, Австралія, Бразилія, Ізраіль, Китай, Дубай та Грузія [608], що свідчить на користь перспективності впровадження даної технології.

І хоч багато хто висловлюється не впевнено щодо перспективи розвитку та застосування технології blockchain, вважаємо, що процес переходу всіх сфер життя на новітні технології є неминучим та перспективним. Однак необхідно зазначити, що сьогодні сер-йозним недоліком блокчейну є незрілість і, як наслідок, невизначений нормативний статус. Зокрема, якісному впровадженню та використанню зазначеної технології має передувати вирішення ряду проблем правового характеру, таких як: 1) відповідальність держави за функціонування системи («класичний» блокчейн не передбачає контролю взагалі, однак якщо мова йде про використання його державними органами, де може бути застосована інформація з обмеженим доступом тощо, має бути використаний власний «приватний» блокчейн, і тут правові питання цілком можуть бути врегульовані нормами чинного законодавства щодо захисту інформації);

2) стимул для підтримки функціонування системи користувачами; 3) питання захищеності інформації (насамперед від втрати та спотворення).

Щодо деяких блокчейн-продуктів, які використовують у своїй роботі інформацію, що охороняється законом, вже існують обмеження, тобто існують ситуації, коли мають бути застосовані норми інформаційного законодавства з дотримання конфіденційності інформації, доступ до якої обмежується українським законодавством. Тому називають низку питань, що можуть виникнути у майбутньому при застосуванні можливостей блокчейн-технології і потенційних ризиків обмеженого використання інформації, таких як: можливість захисту авторських прав за допомогою блокчейну; використання інформації, яка охороняється законом, в блокчейн-продуктах (наприклад, персональні дані, державна, комерційна, банківська таємниця та ін.); правові наслідки виконання домовленостей шляхом смарт-контрактів; наявність у сторін цивільно-правового договору право- та дієздатності (неможливість виступати суб'єктом права автоматизованого механізму) [679]. Зазначене також підтверджує необхідність законодавчого закріплення використання блокчейну.

Вважаємо, що законодавче закріплення відповідних категорій дасть можливість суспільству більш довірливо до них ставитися. Адже такі переваги блокчейну, як прозорість, швидкість операцій, достовірність та незмінність даних, високий рівень безпеки операцій має великі перспективи. Вирішення зазначених проблем можливо шляхом внесення змін і доповнень до чинного законодавства (у т. ч. підзаконних актів). Також зазначимо, що необхідною умовою результативного застосування блокчейну в нашому житті є адаптація національного законодавства до нових реалій у використанні інформаційних технологій, загальних принципів, концепцій, які існують у всьому світі, а це, зокрема, застосування загальних принципів права, дотримання прав і свобод людини і громадянина, врахування особливостей суспільних відносин, забезпечення інформаційної безпеки, забезпечення відповідальності держави та її органів, стимулювання добросовісності, розумності, справедливості сторін правовідносин. [172; 173]

Сьогодні питання щодо правового регулювання блокчейну обговорюється як в Україні, так і у більшості європейських країн. Як зазначив генеральний директор Європейської комісії П'єр Мару (Pierre Marro) в ході дискусії під час відкриття Blockchain Center у Вільнюсі (Литва), у 2018 р., Єврокомісія, Європейський центробанк і Європарламент мають намір моніторити ситуацію з криптовалютами і використанням блокчейну, але конкретного плану по регулюванню поки немає [111].

Позитивне ставлення до технології блокчейн європейської влади, а також влади окремих країн ЄС підтверджується запрова-дженням нових проектів у цій сфері, наприклад:

– запуск Єврокомісією «Обсерваторії та форуму блокчейну», де будуть висвітлюватися основні розробки цієї технології, заохочення європейських країн та посилення взаємодії зі сторонами, залученими до діяльності блокчейну в Європі. Передбачається, що в майбутньому ця технологія вплине на цифрові послуги та трансформує бізнес-моделі в багатьох сферах, таких як охорона здоров'я, страхування, фінанси, енергетика, логістика, управління правами інтелектуальної власності та ін. [206];

– запровадження Європейським Союзом конкурсів за кращий blockchain-проект для суспільства, як, наприклад, «BlockchainsforSocialGood» (переможець отримує €5 млн); в такому конкурсі приймають участь розробники, які можуть запропонувати вирішення суспільних проблем, забезпечення більшої прозорості та децентралізації, використовуючи технологію blockchain [56];

– розробка Європейською комісією єдиних стандартів для блокчейн-бізнесу. Зокрема, мова йде про уніфікацію регулювання блокчейну за допомогою нормативно-правового регулювання. Як зазначає голова фінансового сектора ЄС В. Домбровскіс, нормативно-правова основа ЄС запропонує європейський паспорт і в той же час буде гарантувати, що платформи управляються належним чином, а гроші інвесторів знаходяться під захистом. Також у законопроекті передбачено ліцензування платформ для краудфандінгу на загальноєвропейському рівні. Комісія планує проаналізувати діючі на

території Євросоюзу правила, щоб вирішити, чи підходять будь-які з цих правил для регулювання криптовалют і ICO [57].

Якщо говорити про країни Балтії, то крім окремих проектів у кожній країні, вони об'єднують зусилля та співпрацюють в питанні щодо розширення і поліпшення власних економік. Зокрема, їхня взаємодія буде стосуватися поширення сучасних технологій, включаючи технологію розподіленого реєстру (DLT) з метою сприяння розвитку інновацій на ринку капіталів. Тому уряди Естонії, Латвії та Литви планують підтримувати розвиток інноваційних рішень і сучасних технологій, зокрема, blockchain. Необхідно зазначити, що деякі blockchain-проекти вже мали місце в зазначених країнах, а Естонія навіть пропонувала створення державної криптовалюти Estcoin [55].

Ще однією країною, яка готова позмагатися за звання головної європейської блокчейн-держави, є Словенія, де 12 грудня 2017 р. відбудулася Blockchain&BitcoinConferencye (організована Smile-Expo), де представники бізнесу і влади змогли обговорити актуальні проблеми криптовалют, ICO і блокчейну, а також дізнатися про досвід колег з інших держав [276]. Задля досягнення такої мети бізнесу і державі необхідно діяти узгоджено, розвиваючи блокчейн-екосистему і впроваджуючи технологію в держуправління. Фактично в Словенії вже діють проекти щодо впровадження блокчейн-технологій в життя. Зокрема, країна розробила стратегію розвитку цифрового суспільства DigitalSlovenia до 2020 р., де заявлена ініціатива BlockchainSlovenia. Також юрисдикція країни сприятлива для стартапів, які працюють з блокчейном і криптовалютою. Серед відомих компаній: Cofound.it (сервіс для організації бізнесу на блокчейні); SunContract (блокчейн-сервіс для купівлі та продажу електроенергії); Viberate (екосистема для музичних виконавців і їхніх фанатів, що працює з авторськими правами, продажем музичного контенту і гонорарами) [706]. Також в країні активно розвиваються криптовалютна біржа Bitstamp, біткойн-ринок Bitnik і блокчейн-платформа для інвесторів ICONOMI, що свідчить про прагнення країни активно розвиватися в напрямку впровадження інформаційних техноголій у всі сфери життя.

Вважаємо, що важливими кроками України на шляху євроінтеграції є ратифікація у вересні 2014 р. Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони [607], основною метою якої є впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі. Отже, наша держава має забезпечити проведення структурних реформ та, як наслідок, підвищення стандартів життя (що є неможливим без відновлення макроекономічної стабільності, зростання економіки, прозорості системи оподаткування тощо); забезпечити гарантії безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності (зокрема, сюди відноситься забезпечення: миру, чесного і неупередженого правосуддя, впровадження ефективних механізмів протидії корупції, ефективність медицини, безпечного стану довкілля та ін.); забезпечення гарантій доступу всім без виключення до високоякісної освіти, системи охорони здоров'я та інших послуг в державному та приватному секторах; забезпечення взаємної поваги та толерантності в суспільстві, гордості за власну державу, її історію, культуру, науку, спорт.

З метою виконання зазначеної Угоди було схвалено Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» [581], в якій закладений перелік необхідних для нашої держави реформ. Фактично, мова йде про своєрідний «суспільний договір» між владою, бізнесом та громадянським суспільством, де кожна сторона виконує надзвичайно важливі функції для вирішення завдань стратегії: держава має забезпечити реалізацію необхідних реформ, бізнес – розвивати підприємницьке середовище, здійснювати ефективне інвестування в економіку, сплачувати податки, а громадянське суспільство – контролювати владу. Така співпраця потребує налагодження ефективних комунікацій між відповідальними сторонами [310, с. 12].

Наступним, як на нашу думку, важливим кроком держави на шляху розвитку інформаційного суспільства та активного застосування інформаційних технологій у життя є схвалене Кабінетом Міністрів України 17 січня 2018 р.

розпорядження «Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження Плану заходів щодо її реалізації» [477] (далі – Концепція), яке має на меті реалізацію ініціативи «Цифровий порядок денний України-2020» [674]. Метою даного проекту є усунення бар'єрів на шляху цифрової трансформації України в найперспективніших сферах шляхом стимулювання економіки та залучення інвестицій, а також подолання цифрової нерівності, поглиблення співпраці з ЄС у цифровій сфері та розвиток інноваційної інфраструктури країни і цифрових перетворень. Зокрема, передбачається розвиток Індустрії 4.0, смарт-фабрик, цифрових робочих місць, STEM-освіти та цифрових освітніх послуг, цифрових інфраструктур для Інтернету речей, блокчейну, eHealth, е-безпеки тощо. [249]

Дана Концепція дає два визначення блокчейну. Перше є загальним та, можна сказати, більш «технічним»: під блокчейном розуміється програмно-комп’ютерний алгоритм децентралізованого публічного або приватного реєстру чи бази даних, функціонування якої забезпечується шляхом взаємодії через Інтернет однорангової мережі або будь-яким іншим способом, що гарантує належний криптографічний захист усіх записів, транзакцій, проведених з використанням відповідної технології.

Друге визначення блокчейну розглядається як одна з технологічних концепцій на шляху впровадження ініціатив щодо цифровізації державних установ і визначається як: концепція, що може трансформувати державне управління в таких сферах, як реєстрація майнових прав, правосуддя, ідентифікація особи. Як технологія довіри, блокчейн у державному секторі використовується для електронних референдумів, петицій, голосування та інших сервісів електронного урядування. Блокчейн забезпечує високоефективні механізми захисту цілісності та доступності інформації та дозволяє створювати повністю децентралізовані системи [477]. Вважаємо, що дані визначення відображають сутність блокчейну з різних сторін, а використання їх в одному документі підкреслює особливість самого блокчейну.

Отже, можна сказати, що технологія блокчейн є найбільш досліджуваною у різних країнах світу, спектр галузей її застосування також не є вичерпним будь-яким переліком, яких складено безліч різними фахівцями. У багатьох країнах з'являються нові проекти, пілотні випробування її застосування як в приватних сферах, так і публічних. Разом з тим недостатня дослідженість цієї категорії, складні юридичні проблеми (як, наприклад, конфіденційності, загрози кібербезпеки) ще доведеться вирішувати. Разом з тим вважаємо, що важливим є дотримання так званої «золотої середини», тобто допускати використання програм додатків, які можуть працювати на основі блокчейну в рамках правового поля та уникати продуктів, які є неправомірними і пов'язані з надмірними ризиками.

Аналіз впливу розвитку інформаційних технологій на категорію правочину свідчить про позитивні зрушення в сторону спрощення укладення правочинів. Спочатку з'явилася можливість вчинити традиційний правочин в електронній формі, яка передбачає фіксацію умов правочину не на папері, а за допомогою різноманітних електронних документів, ознайомлення з якими обов'язково має супроводжуватися використанням спеціального обладнання. Сьогодні на порядку денному – поява згадуваного вище нового різновиду правочинів – смарт-контракту, виникнення якого пов'язують із появою криптовалют та технології блокчейн. [116, с. 480; 167, с. 48-49]

У 1994 р. юрист і криптограф Нік Сабо (Nick Szabo) виклав концепцію смарт-контрактів, визначивши такий контракт як «електронний протокол передачі інформації, що забезпечує виконання сторонами умов контракту» [344]. Зокрема, як переконаний розробник цієї концепції, смарт-контракти дозволили б забезпечувати автоматичне виконання умов договору з мінімальними витратами на їх супровід і без необхідності залучення третіх осіб для забезпечення довіри.

Може виникнути питання, чи можна розглядати смарт-контракти в якості цивільно-правових договорів. Чи не є вони всього лише певним електронним алгоритмом, в якому відсутні ознаки, властиві волі сторін? ЦК України визначає

договір як домовленість двох або декількох осіб про встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Смарт-контракти цілком відповідають зазначеній дефініції, адже: 1) вони опосередковують переміщення визначених цінностей від однієї особи до іншої, що зумовлює економічні відносини обміну; 2) смарт-контракти починають виконуватися лише після того, як користувач висловив свою волю на участь в даний спосіб, встановленим у відповідній системі (наприклад, зробив певне розпорядження, підписане своїм електронним підписом), а умови такого договору є заздалегідь доступними всім потенційним учасникам, оскільки внесені в публічно-доступний блокчейн. Тому з цивільно-правової точки зору цілком можна говорити про те, що особа, діючи своєю волею і в своїх інтересах, приєднується до умов смарт-контракту за допомогою здійснення певних дій; 3) після вчинення таких дій особа має певні зобов'язання, які випливають з умов такого договору.

Отже, смарт-контракт може розглядатися з двох позицій: правової (у якості правочину) і технічної (у якісті комп’ютерної програми). Охарактеризуємо кожний з них.

Найбільш поширеним підходом в юридичному середовищі є розуміння під смарт-контрактом правочину. Тут термін «смарт-контракт» використовується для позначення правових договорів або елементів правового договору, укладеного в електронній формі, а виконання зобов'язання автоматизовано і забезпечується комп’ютерною програмою, яка використовую систему блокчейн [719]. Тобто смарт-контракт – це правочин (дія особи), спрямована на встановлення, зміну або припинення юридичних прав і обов'язків, де частина або всі умови записані і виконуються (або забезпечуються) автоматично за допомогою спеціальної програми.

З технічної точки зару смарт-контрактом є фрагмент коду, запрограмований для здійснення певних завдань в разі виконання поставленних умов. Також смарт-контракт можна розглядати як автономну комп’ютерну програму, розміщену на певному адресі в блокчейні, яка може бути перезапущена нескінченну кількість разів і, також, може бути запрограмована

під найрізноманітніші потреби бізнес-спільноти [716]. Тобто смарт-контракт є криптографічно захищеним програмним кодом.

Смарт-контракт може існувати лише в цифровій мережі. Всі дані щодо згоди повинні знаходитися в блокчейні та мати однокову правову цінність для сторін, які домовились про вчинення правочину. Смарт-контракт також виступає посередником між сторонами, він не перераховує кошти на рахунок продавця до того часу, поки не будуть виконані певна частина, або всі дії щодо виконання смарт-контракту сторонами.

Поширеним цей термін став у 2010 р., після того як набули популярності криптовалюти. Такі контракти могли бути записані у вигляді коду, збережені і продубльовані у системі, а їх виконання забезпечувала мережа комп'ютерів, керуюча блокчейном. Тобто смарт-контракт – це контракт на даних розподіленого реєстру блокчейн. Основа його реалізації – програмування, де використовується принцип «якщо…, то….», тобто умова прямо визначена в контракті [697].

Зокрема, можна виділити наступні блокчейни, де можна укладати смарт-контракти:

– Bitcoin: сама система «блокчейн» зручна, однак можливості для роботи з документами обмежені;

– Side Chains: інша назва для блокчейнів, паралельних Bitcoin, які надають більші можливості для роботи з контрактами;

– NXT: відкрита блокчейн-платформа з обмеженим числом зразків смарт-контрактів, тобто можна використовувати лише те, що там є, а написати свій код не можна;

– Ethereum: відкрита блокчейн-платформа, яка найкраще підходить для написання смарт-контрактів і роботи з ними: є можливість написати власну програму. Проте за обчислювальні ресурси платформи доведеться заплатити монетами ETH [696].

Смарт-контракти дозволяють обмінюватися грошима, власністю, акціями або іншими активами у більш зручному режимі, аніж при укладенні

традиційних договорів (правочинів). Також, на відміну від традиційних правочинів, смарт-контракти, крім зберігання інформації про зобов'язання сторін і штрафи за їхнє порушення, самі (автоматично) забезпечують виконання всіх умов правочину. У смарт-контракті актив або валюта переводяться в програму, яка стежить за дотриманням закладеного набору умов. У певний момент ця програма підтверджує виконання умови контракту і автоматично визначає, чи повинен зазначений актив перейти до одного з учасників правочину або негайно повернутися до іншого учасника. Весь цей час документ зберігається і дублюється в децентралізованому реєстрі, що забезпечує його надійність і не дозволяє жодній зі сторін змінювати умови правочину [244].

Практичне застосування смарт-контрактів можливе у багатьох сферах, зокрема, у фінансовій сфері, юриспруденції тощо. У фінансовій сфері передбачається використання смарт-контрактів при кредитуванні, бухгалтерському обліку тощо, наприклад, для оцінки ризиків та аудиту в режимі реального часу.

Вже втілені в життя такі проекти, як: розумний телефон, розумні окуляри, розумний автомобіль, розумний будинок, частково втілюється проект «розумне місто». Так, наприклад, розробники розумних автомобілів наполягають на тому, що смарт-контракти зможуть визначати винного в аварії, самі зможуть визвати допомогу, страхові компанії зможуть встановлювати розмір внесків залежно від того, де і за яких умов водії керують транспортними засобами, а такі автомобілі будуть самі паркуватися та заправлятися; розумний будинок буде сам здійснювати фінансові операції з орендаторами, аналізувати ціни на опалення, а в розумних містах будуть автоматично виписуватися штрафи порушникам порядку чи, наприклад, при забрудненні навколишнього середовища тощо.

В юриспруденції алгоритм смарт-контрактів може використовуватися, наприклад, при винесенні рішення суду, підставою може слугувати визначене правопорушення, яке закладене у вигляді умови такого контракту. Зокрема, науковці Університетського коледжу Лондона та Університету Шеффілда створили так званого «комп'ютерного суддю», тобто алгоритм, який з великою

точністю (79%) передбачає рішення Європейського суду з прав людини і бере до уваги не лише законні докази, а й моральну сторону питання [525]. І хоча поки по суті йдеться про аналіз даних та визначення можливого варіанта за принципом вірогідності, однак вже це є великим кроком уперед на шляху розвитку інформаційних технологій.

Прихильники розвитку інноваційних технологій зазначають, що використання смарт-контрактів може значно змінити способи ведення бізнесу. Зокрема, виділяють такі напрями використання смарт-контрактів: 1) цифрова ідентичність (що дасть можливість користувачам володіти і управляти своїми власними цифровими ідентифікаційними даними через такі фактори, як репутація, цифрові активи тощо); 2) автоматизація управління записами (наприклад, їх знищення при настанні певної дати, оновлення тощо); 3) ринок цінних паперів (наприклад, автоматична виплата дивідендів, поділ акцій і відповідальності в приватних підприємствах); 4) спрощення міжнародних торговельних домовленостей (наприклад, автоматизація розсилки акредитивів та ініціації торгових домовленостей); 5) деривативи (можливість задати стандартний набір правил для транзакцій з деривативами, щоб оптимізувати позабіржові фінансові домовленості); 6) запис фінансових даних (наприклад, ведення бухгалтерського обліку підприємства через розподілений реєстр, точно і прозоро враховуючи фінансові дані); 7) іпотека (можливість автоматизації кожного аспекту договору, включаючи обробку платежів і заставне утримання майна, наслідком чого стане більш швидке підписання договору); 8) запис права власності на землю (що виключить «людський фактор» у вигляді шахрайства, обману тощо, операції мають бути більш ефективними та прозорими); 9) ланцюжки поставок (відстеження товарів і продуктів від фабрик до точок продажів, використовуючи Інтернет речей); 10) страхування автомобілів (забезпечення автоматичної, практично миттєвої обробки, перевірки та виплати страхових позовів, що займе кілька годин, а не тижнів чи місяців); 11) клінічні випробування (наприклад, створення системи, яка дозволить ділитися даними між медичними установами в автоматичному режимі і за згодою пацієнта); 12)

дослідження ракових захворювань («обробка даних» для спільного дослідження ракових захворювань, наприклад, автоматичне відправлення даних пацієнта для обробки, зберігаючи при цьому його приватність) [44].

Використання такого роду технологій (як блокчейн) та програм (як смарт-контракт) в зазначених сферах мають свої позитивні та негативні риси. Однак можна зазначити, що глобалізація сама по собі передбачає якраз уніфікацію всіх процесів незалежно від країни, фактично «стираються» всі кордони, мова йде про суспільство як цілісну систему, яка живе за єдиними принципами, правилами, нормами, традиціями та законодавством, яке відповідає цим загальноприйнятим нормам.

Враховуючи інтерес, який викликають перспективи застосування новітніх інформаційних технологій у всіх сферах життя суспільства, у багатьох країнах започатковані пілотні проекти щодо апробації даних технологій на практиці та реального виявлення позитивних та негативних рис їх впровадження.

Зокрема, мали місце вдалі апробації смарт-контрактів на блокчейні в різних країнах. Так, 7 вересня 2016 р. за допомогою ізраїльського стартапу на базі платформи WAVE за фінансування британським банком Barclays здійснено першу міжнародну операцію з поставки товарів (сиру і вершкового масла). Правочин було вчинено у формі акредитиву. Внаслідок використання криптографічного захисту та механізмів верифікації blockchain всі операції пройшли в електронному вигляді, що значно заощадило час проведення операції (4 години замість 10 днів) [484].

Першим торговим контрактом між США та Китаєм став блокчейн-правочин щодо поставки партії сої, який було укладено на спеціальній блокчейн-платформі Easy Trading Connect [485]. Більш значним став проект (міжбанківський комерційний договір), який поєднав у собі блокчейн, смарт-контракти та Інтернет речей, правочин щодо поставки бавовни зі США до Китаю. Зокрема, було здійснено поставку бавовни зі Сполучених Штатів до Китаю, в якій приймали участь Австралійський банк Співдружності (CBA), американський банк WellsFargo і компанія BrighannCotton. Транзакція була

заснована на схемі акредитива, тобто гарантованого банком платежу, який було здійснено після виконання певних умов. У даному випадку акредитив ґрунтувався на смарт-контракті, який зберігався в закритому блокчейні, забезпеченому системою Skuchain Brackets. Аналогічно акредитиву смарт-контракт являє собою укладений в комп'ютерному коді договір, що припускає автоматичне виконання транзакції після виконання умов договору. Наступним етапом було використання можливостей Інтернету речей. В якості такого пристрою в договорі Brighann Cotton виступив трекер GPS, що відстежує географічне положення переміщуваних товарів. Після відправлення товару трекер відслідковував місце знаходження товару і лише після підтвердження доставки товару в кінцевий пункт смарт-контракт автоматично запустив перерахування коштів. Відправка товару була здійснена 14 вересня 2017 р. [417] У січні 2018 року з'явилась інформація про успішне завершення даного проекту [375; 485]. Це лише деякі з пілотних проектів, кількість яких буде неминуче збільшуватися.

Аналіз таких проектів підтвердив позитивні очікування від використання єдиної мережі, зокрема це: 1) всі учасники (продавець, покупець, фінансові інститути, страхові компанії, митні та інші держоргани і т.д.) об'єднані в загальну мережу; 2) актуальна інформація про правочин доступна відразу всім її учасникам; 3) всі документи в оригінальному вигляді виписуються всередині системи; 4) документи не можна підробити; 5) немає потреби пересилати паперові версії документів на великі відстані; 6) система автоматично перевіряє документи (або взагалі контролює факт відвантаження) і здійснює платежі.

Отже, дана практика підтверджує перспективність використання в симбіозі блокчейну, смарт-контракту і Інтернету речей, що може використовуватися в комерційних транзакціях. Застосування даних технологій значно зменшить обсяги паперової роботи та час її виконання (замість кількох днів можна буде використати лише кілька хвилин), що, як наслідок, скоротить витрати і підвищить ефективність. Іншими перевагами, безперечно, є зручність і прозорість для всіх учасників правочину, оскільки інформація оновлюється в

єдиній системі в режимі реального часу, що підвищує безпеку і зменшує ризик шахрайства, оскільки реєстр є незмінним. [169]

Крім таких значних правочинів мають місце і дрібніші, як, наприклад, купівля-продаж нерухомості. Так, у серпні 2017 р. в США відбулося укладнення договору купівлі будинку за біткоіни. А про першу успішну операцію з продажу житлової нерухомості за криптовалюту в Данії в 2016 р. оголосив блокчейн-стартап Coinify [69].

Попри існуючі неузгодженості в правовій сфері, можливі проблеми як при використанні самої технології блокчейн, так і окремо смарт-контрактів. 26 вересня 2017 р. в Україні вперше офіційно уклали договір з купівлі нерухомості за криптовалюту, що є першим у світі електронним трансатлантичним договором з обміну нерухомості на криптовалюту Ethereum з використанням смарт-контракту блокчейну Ethereum (сума угоди в еквіваленті – $ 60 000) [69]. Необхідно зазначити, що в Україні (а саме, в Києві) знаходиться лише об'єкт договору, а сторонами виступили фізична особа – господар кравтири (мешканець Нью-Йорка), який діяв через представника, та американська компанія Velton/Zegelman.

Розглянемо даний правочин більш детально. Враховуючи наявність іноземного елемента були застосовані норми Закону України «Про міжнародне приватне право» [456], що передбачає обов'язкове нотаріальне посвідчення та державну реєстрацію нерухомого майна, яке є об'єктом правочину. Отже, повністю здійснити операцію на блокчейні сторони не могли. Тому використання технології блокчейн мало місце на етапі погодження намірів обміняти квартиру на криптовалюту. Домовленість у формі договору про наміри придбати квартиру була укладена на блокчейн-платформі Propy (https://propy.com), що становила собою смарт-контракт, який серед інших умов містив обов'язок покупця перерахувати повну суму криптовалюти etherium на депозит та видати довіреність представнику для вчинення всіх дій, необхідних для виконання смарт-контракту – досягнення тих намірів, про які домовились сторони. Після цього юристи підготували необхідні документи за договором

купівлі-продажу, були замовлені акти оцінки нерухомості, виписані довіреності сторонам, також проведено нотаріальне посвідчення. Після внесення змін до реєстру прав власності на нерухоме майно з нього отримали виписку, яку і завантажили в систему, а це, у свою чергу, дало можливість розблокувати смарт-контракт і перевести продавцеві оговорену суму оплати.

Такий правочин часом оцінюють дещо скептично. Зокрема, зазначається, що діюче цивільне законодавство України не закріплює можливості вчинення повноцінних смарт-контрактів, також не вирішено питання з криптовалютами (чи є вони об'єктами, чи товаром), що також суттєво впливає на можливість вчинення тих чи інших правочинів, немає можливості захистити права відчужувача нерухомого майна у разі крадіжки криптовалюти хакерами (наприклад, у разі ненадійності електронного гаманця, скомпроментування доступу до нього тощо). Стосовно використання технології блокчейн при укладенні правочинів зазначається, що блокчейн – це лише технологія зберігання інформації, використання якої, як і будь-якої іншої цифрової технології, при вчиненні правочинів можлива, але вона не дає гарантовано встановити особу, яка використовує електронний цифровий підпис, її дієздатність, належним чином перевірити відсутність обтяжень та здійснити інші необхідні перевірки, які проводить нотаріус при посвідченні правочину. Тому пропонується апробовувати використання цифрових технологій та електронних засобів зв'язку при укладенні правочинів з невеликим ступенем ризику для сторін [257, с. 85].

Існують побоювання, що блокчейн залишить нотаріусів без роботи, фактично їх замінить тощо[707; 45; 46]. Однак такі твердження недостатньо обґрунтовані. Зокрема, за твердженням президента Нотаріальної палати України В. Марченка перед українським нотаріатом постало питання застосування цифрових технологій в діяльності нотаріусів, зокрема технології blockchain. Зазначається, що Нотаріальною палатою України вивчається це питання, Нотаріальна палата працює з експертами і вивчає як позитивні моменти, так і

досвід її застосування у публічно-правових відносинах та державному управлінні [318].

Таким чином робимо висновок, що використання новітніх технологій, зокрема блокчейну, при укладенні правочинів має такі переваги:

1) перехід на електронний документообіг, що істотно прискорює терміни проведення правочинів (хоча електронний документообіг безпосередньо і не пов'язаний з блокчейном, але, на наш погляд, блокчейн може стимулювати прискорення переходу на безпаперовий документообіг);

2) підвищення прозорості реалізації правочину, адже за наявності у всіх сторін доступу до інформації про актуальний статус правочину заощаджується значна кількість часу, який до цього витрачався неефективно (на переписку, телефонні розмови тощо);

3) зниження ризику шахрайства, фальсифікації документів і даних, адже є можливість завантажувати документи безпосередньо від компанії, яка їх виписує (наприклад, перевізника), тобто від першоджерела;

4) збільшення швидкості транзакцій;

5) скорочення витрат сторін на супроводження правочину, пов'язаних як з економією часу, доставкою документів, так і відсутністю посередників (роботу яких раніше також необхідно було оплачувати);

6) оптимізація внутрішніх процесів банків;

7) відсутність необхідності залучати третю сторону в якості гаранта дотримання умов;

8) можливість легко проводити аудит виконання контрактів (як після його виконання, так і в реальному часі).

Разом з тим щодо перспектив розвитку та застосування на практиці смарт-контрактів існують і скептичні погляди, навіть дехто називає розумні контракти «безглуздими», «безголовими». Зокрема, функція «самовиконання» смарт-контракту розглядається як недолік, адже фактично не існує двох способів інтерпретації ситуації, написаний код діє автоматично та сприймає ситуацію буквально. Фактично мова йде про виключення так званого «людського»

фактора. Зокрема, зазначається, що код може виступати у якості одного з інструментів обмеження людської поведінки поряд із законами, соціальними нормами, економічними стимулами тощо, однак повне виключення людського впливу може мати негативні наслідки, такі як: неможливість отримання доступу до заблокованої опції (на відміну від закону, який можна оскаржувати); розробка програмного забезпечення навіть з відкритим кодом є закритим процесом, що здійснюється вузькою групою програмістів, послуги яких можуть бути оплачені корпораціями, які не зобов'язані звітувати перед зовнішніми сторонами (на відміну від законів, які розробляються відкрито і застосовуються демократично обраними представниками народу і судами) [610].

Основною перевагою технології вважається неможливість будь-якою стороною модифікувати блоки ланцюжка потай від інших, тому смарт-контракт у блокчейні неминуче буде виконуватися до завершення терміну дії блоку, скільки б часу це не зайняло і незалежно від зміни ставлення до умов контракту будь-якої сторони. Отже, смарт-контракти було апробовано для створення автономної організації, яка б ними управлялася, мінімально залежала від керівників та інвесторів, тобто децентралізованої автономої організації (Decentralized Autonomous Organization, DAO). Її перевагами була названа децентралізація, автономність роботи, повне самоврядування. Першою такою організацією стала The DAO, яка була створена у 2016 р. на платформі Ethereum та виступала у якості венчурного фонду, який працював за допомогою розподіленої мережі розумних контрактів і підлягав управлінню колективно всіма інвесторами. І хоч така організація не мала статусу юридичної особи та залишалася поза будь-якою юрисдикцією, існувала виключно у «хмарі», проте за допомогою краудфандингу у травні 2016 р. вона зібрала понад 150 млн дол. від більше ніж 20 тис. інвесторів [204]. Проте через недосконаліть програмного коду платформа була зламана, внаслідок чого було виведено понад 50 млн дол. у криптовалюті, при цьому правила самої The DAO формально порушені не були.

Аналіз ситуації, що склалася, розділила погляди фахівців: одні говорять про провал даного проекту, підтвердження його ненадійності тощо [610], а інші, навпаки, вважають, що така хакерська атака на The DAO не згубила нічого, крім безпосередньо The DAO, внаслідок чого з′явився Ethereum Classic, а злам The DAO показав, що кріптовалютний світ досить стійкий до подібних потрясінь [210].

В контексті даного дослідження актуальними є юридичні аспекти, а саме: як розглядати дані дії з погляду права, чи може за них наступати відповідальність. Дані питання поки не мають конкретної відповіді. Також цікавим є те, що була розроблена та реалізована нова версія системи hard fork, яка зробила всі попередні транзакції недійсними та допомогла повернути інвесторам вкладені кошти. Зокрема, hard fork розгалужує блокчейн, змінюючи правила підтвердження дійсності блоків. Після такої зміни ланцюжок ділиться на два, несумісні один з одним: один з них працює за новими правилами, а інший – за старими. Враховуючи, що таке розгалуження підривало саму ідеологію розумних контрактів, користувачі продовжили дотримуватися старої гілки, якій дали назву Classic Ethereum. Отже, дана програма фактично порушила основний принцип системи – неможливість відмінити здійснену транзакцію. Тому виникають логічні питання: чи це є допустимим? В яких випадках? Якщо так, то хто повинен керувати цим процесом?

З даного приводу навіть висуваються твердження, що за умови розгляду коду як контракту будь-які дії хакерів можна назвати діями в рамках контракту. А отже, саме Ethereum порушила контракт (змінивши програму), а не хакери, що може надати останнім право подати до суду, щоб спробувати повернути викрадені гроші [610]. З таким твердженням погодитися не можна, адже крадій – це і є порушник (з правової точки зору). Можна лише констатувати необхідність технічних розробників таких технологій зробити все можливе, аби не допустити зламів системи.

Отже, враховуючи потенційні переваги використання блокчейну при укладенні правочинів (зокрема, смарт-контрактів), будемо сподіватися, що під

час випробувань спеціалісти врахують виявлені неточності. В кінцевому результаті є сподівання отримати якісний продукт, який врахує як технічні, так і правові, економічні, моральні та інші фактори.

Разом із тим сьогодні досить активно обговорюються питання про використання смарт-контрактів у злочинних цілях. Так, дослідники опублікували кілька сценаріїв кіберзлочинів на основі смарт-контрактів. Зокрема, останні дають можливість здійснювати різноманітні злочини за межами досяжності правоохоронних органів – можуть «живити» нові кримінальні екосистеми. Галузь, яка названа «кримінальні смарт-контракти» (CSC), може сприяти витоку конфіденційної інформації, крадіжці криптографічних ключів, а також різним реальним злочинам (вбивство, підпал, тероризм) [611; 383; 325].

Так, зловмисники можуть анонімно найняти хакерів шляхом смарт-контракту та оплатити їх «послуги» в криптовалюті. Метод не вимагає, щоб дві кримінальні сторони довіряли одна одній. Смарт-системи дозволяють сторонам, які не довіряють одна одній, безпечно вести переговори без посередників.

Одним із прикладів загроз можна вважати випадок з інтернет-магазином, де на умовах анонімності будь-який бажаючий за криптовалюту міг придбати наркотичні засоби практично у будь-якій кількості. Анонімним був як дилер, так і покупець. Не дивно, що відразу заговорили про необхідність заборони криптовалюти і усього, що з нею пов’язано. [243]

Боротьба із вказаними напрямами злочинності ляже на плечі правоохоронців. Стрімкий розвиток електронних технологій у державі та активне впровадження блокчейну в державні системи, реєстри можуть додати роботи Департаменту кіберполіції Національної поліції України.

Р. Чорнолуцький крім позитивних аспектів використання блокчейну (як, наприклад, захист авторських прав за допомогою блокчейну) також виділяє деякі проблеми, які можуть виникати. Зокрема, він наголошує на можливості виникнення питання щодо правових наслідків виконання домовленостей шляхом смарт-контрактів. Враховуючи те, що смарт-контракти – це спосіб

виконання зобов'язань за допомогою сценарію, закладеного в програмний код, може мати місце ситуація, коли версія смарт-контракту не суперечить чинному законодавству – і тоді будь-яких обмежень щодо його використання немає. Однак, оскільки смарт-контракт передбачає його реалізацію на блокчейні, мають бути враховані вимоги, що ставляться до конфіденційності інформації (наприклад, інформація про фінансові показники або ж комерційну таємницю), інакше буде мати місце порушення діючого законодавства. [679]

У підсумку, основні проблеми, пов'язані із використанням смарт-контрактів, можна оцінювати з двох позицій: 1) з правової точки зору; 2) з технічної точки зору.

До першої групи проблем можна віднести наступне:

1) втрачається значення поняття «зобов'язання», адже в смарт-контракті сторони виражають волю один раз, а саме в момент його укладення. Потім комп'ютерна програма сама виконує всі запрограмовані умови такого контракту. Жодних дій по виконанню договору, жодних додаткових правочинів від сторін договору не вимагається. Оскільки одним з ключових елементів зобов'язання є його спрямованість в майбутнє і наступні вольові дії (бездіяльність) зобов'язаної особи на його виконання, у випадку виконання відповідних умов самим комп'ютером, втрачає значення і саме поняття «зобов'язання», адже у смарт-контракті має значення прописана програма, а не поведінка боржника;

2) існує припущення, що смарт-контракт не може бути порушений, отже не може мати місця ситуація, коли одна із сторін не виконує або неналежно виконує правочин, наприклад, у випадку коли вважає, що у світлі обставин, що змінилися, його невиконання вигідніше, ніж виконання. Таким чином, сторони не можуть, зважаючи на нові обставини (навіть об'єктивні), відмовитися від виконання договору. Фактично не можна говорити і про примушування до виконання зобов'язання в натурі. А відшкодування збитків і неустойки теоретично можуть мати місце лише за умови, якщо були прямо запрограмовані (тобто включені в програмний код розумного контракту). І хоча таке абсолютно обов'язкове виконання смарт-контракту має стати привабливим для

потенційних користувачів (адже відсутні ризики несумлінності сторони за договором, її неплатоспроможності), однак не можна не зважати на можливі об'єктивні зміни ситуації і необхідність невиконання конкретного контракту;

3) смарт-контракт не враховує можливість наявності таких вад при укладенні правочину, як, наприклад, вади суб'єкта (укладення правочину недієздатною стороною, з перевищенням повноважень, без дозволу органу опіки та піклування тощо), вади волі (уведення сторони в оману, погрози, під впливом тяжкої обставини) тощо;

4) смарт-контракти не передбачають можливості захисту слабкої сторони (наприклад, споживача). Сьогодні більшість договорів зі споживачами (особливо в Мережі) укладається за моделлю договору приєднання, а отже, споживач не має можливості вести переговори і фактично позбавлений можливості впливу на зміст укладених ним правочинів, за винятком тих умов, щодо яких інша сторона залишила за ним вибір;

5) можливість використання смарт-контрактів у незаконних цілях або укладання контрактів, які порушують публічний порядок;

6) надмірна автономність смарт-контракту, зокрема, програмісти стверджують, що функціонуванню такого виду контрактів не потрібна правова система, оскільки вони можуть існувати і поза правом, як децентралізовані альтернативи цілісній правовій системі;

7) відсутність законодавчого регулювання, що, на нашу думку, є основним недоліком, який не дає можливість оцінити всі переваги та тягне (крім зазначених вище) такі негативні наслідки, як: невпевненість суб'єктів у захищеності системи та їх персональної інформації; можливість порушення конфіденційної інформації, невизначеність у сфері відповідальності за завдану майнову шкоду, нанесення та відшкодування моральної шкоди, шляхи компенсації збитків та ін.

До другої групи (технічних проблем) слід віднести проблеми, пов'язані з тим, що самі розробники та програмісти не завжди чітко уявляють характер функціонування смарт-системи. Зокрема, можуть виникати наступні проблеми:

1) забезпечення конфіденційності: якщо сторона (сторони) не бажає, щоб всі особливості контракту були доступні будь-кому (або сторона не хоче щоб її ідентифікували);

2) асекурація безпеки: якщо в одному комп'ютері, в однієї особи доступ абсолютно до всього (дім, гроші, машина… і все це управляється одним «ключем», як, наприклад, «розумний будинок»), є небезпека того, що цей один комп'ютер буде зламаний, украдений або «скачаний», або ж ключ може загубитися;

3) масштабність – велика кількість здійснюваних одночасно операцій призводить до зниження швидкості роботи системи;

4) повідомлення контракту про об'єктивну неможливість його виконання у певний час (наприклад, форс-мажори);

5) технічна можливість розробників змінити контракт (враховуючи прецедент використання програми hardfork), що суперечить основній ідеї смарт-контракту, децентралізації як такої;

6) неготовність суспільства та спеціалістів до таких кардинальних змін (недостатній рівень матеріального та технічного забезпечення громадян, організацій, державних установ, недостатня кількість спеціально навчених спеціалістів тощо).

Підсумовуючи, варто зазначити, що головна проблема, яку необхідно вирішити, – це юридичний аспект і можливість «співіснування» смарт-контрактів із класичними договорами (правочинами). Зокрема, правове регулювання таких відносин поки відсутнє [630, с. 93]. Разом з тим смарт-контракти (або ж розумні контракти) демонструють новий етап у розвитку автоматизації договірних відносин і можуть не лише укладатися, але й виконуватися без участі людини. При цьому виконання договору в даному випадку передбачає автоматизовану передачу певного активу.

Таким чином, смарт-контракти (як основний вид правочину) є інновацією з великим потенціалом, що відкриває чудові можливості для вдосконалення

роботи установ, підприємств, фірм тощо, зменшення витрат коштів та часу, підвищення ефективності з метою надання більш якісних послуг.

Враховуючи відсутність єдиного підходу щодо визначення категорії правочину в «традиційному», «перехідному» та «новому» розумінні, необхідності концептуального підходу, який би враховував особливості інформаційного суспільства, розвитку інформаційних технологій (які будуть відбуватися і надалі), пропонується ввести таке поняття, як «ІТ-правочин», під яким розуміти дії суб'єкта цивільного права, що вчиняється у сфері застосування та /або за допомогою інформаційних технологій, спрямовані на встановлення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків. [175, с. 61]

Можна виділити два види ІТ-правочинів:

1) ІТ-правочини – ті, які є діями суб'єктів цивільного права, але не можливі (не існують) поза ІТ-сферою, які можуть бути вчинені за допомогою різних платформ (одна з яких – блокчейн); ці платформи – цивільні за своєю сутністю;

2) традиційні за сутністю правочини, які пов'язані з ІТ, вчиняються за допомогою інформаційних технологій, сюди відносимо: електронні за формою правочини та такі, які пов'язані з використанням різного роду електронних засобів для їх вчинення.

Отже, логічним є розширення функцій та сфер застосування «ІТ-правочинів» у житті суспільства, а також розширення діапазону правових наслідків їх укладення, виконання та визнання недійсними.

Важко уявити майбутнє без використання інформаційних технологій, що спонукає до вирішеня питань щодо правового регулювання відносин, які відвуваються в сфері ІТ, визначення наслідків таких відносин тощо.

3.4. Проблеми визначення суб'єктного складу правочинів

Враховуючи сучасні реалії, зокрема процеси інформатизації, впровадження інформаційних технологій в повсякденне життя пересічного

громадянина, постає питання і про визначення кола суб'єктів правочинів, можливості його розширення та вирішення проблем, які виникають внаслідок розвитку інформаційного суспільства як такого.

Інформаційне суспільство досить швидко розвивається та набирає обертів. Ми оцінили його переваги, наприклад, такі як зручність електронного зв'язку, швидкість передачі інформації та прямого (он-лайн) спілкування (незалежно від відстані). Зокрема, таке спілкування може бути використано не лише в приватних цілях, але й, що не менш важливо, у веденні нарад, здійсненні наукових заходів, судовому процесі і навіть медицині (і це далеко не весь перелік!).

Разом з тим у сформованій віртуальній реальності (яка постійно розширюється) формується і віртуальна ідентичність суб'єкта, а також так звана «віртуальна спільнота». Отже, глобалізація, віртуалізація суспільства формують нову культуру, інформаційну та віртуальну.

Особливістю, яка впливає на формування моральної сфери особистості у віртуальній реальності (в якій сьогодні особи проводять більшу частину часу), є фактична відсутність прив'язки контенту до моральних законів, моральних норм спільного існування людей, що зумовлено анонімністю та повною свободою від будь-яких обмежень інтернет-середовища [75, с. 168].

В умовах розвитку інформаційного суспільства спостерігається розширення традиційного кола суб'єктів цивільних правовідносин (а отже, і суб'єктного складу правочинів) за рахунок так знаних «віртуальних суб'єктів», внаслідок чого виникають питання теоретичного та практичного характеру, які потребують додаткового дослідження.

Згідно з діючим цивільним законодавством України учасниками цивільних відносин, зокрема і суб'єктами при вчиненні правочинів, можуть бути: фізичні особи (громадяни України, іноземці і особи без громадянства, які користуються однаковими з громадянами України майновими і особистими немайновими правами за винятками, встановленими у законі), юридичні особи

(вітчизняні, іноземні, спільні, вітчизняні з іноземними інвестиціями тощо), суб'єкти публічного права.

Необхідною умовою дійсності правочину, вчиненого особою, є наявність у неї цивільної правосуб'єктності, яка складається з правоздатності (здатність суб'єкта мати цивільні права і обов'язки) та дієздатності (здатність суб'єкта своїми діями набувати для себе цивільні права і створювати цивільні обов'язки). З усіх названих вище суб'єктів цивільного права лише у фізичних осіб правоздатність і дієздатність не збігаються у часі, а також їх дієздатність має дещо розширений склад за рахунок тестаментоздатності та сімейної дієздатності.

Розглядаючи питання щодо розширення кола суб'єктів цивільного обігу за рахунок учасників ІТ-сфери («віртуальних осіб, організацій») та врахування особливостей участі у ньому «традиційних» суб'єктів, Є. О. Харитонов пропонує використовувати аналогію права. Також цікавою є його пропозиція розширення складу дієздатності таким елементом, як «кібердієздатність» (для фізичних та юридичних осіб) та «кіберздатність» (для суб'єктів пуб-лічного права, за умови якщо вони виступають учасниками цивільних відносин у ІТ-сфері) [627, с. 145–150]. Погоджуючись в цілому з такою пропозицією, далі проаналізуємо зазначені категорії (елементи) в якості складових і суб'єктів правочинів в умовах інформаційного суспільства, оскільки дані твердження в пов-ній мірі можуть бути застосовані і щодо суб'єктного складу правочинів і є цікавими для подальшого дослідження.

Зокрема, під «кібердієздатністю» пропонується розуміти здатність бути активним учасником відносин у ІТ-сфері (укладати договори як користувач, бути учасником соціальних мереж, приймати участь в інтерактивних акціях тощо). Відмінність від правочиноздатності тут вбачається в тому, що «кібердієздатність» може реалізовуватися за допомогою не лише правочинів, а й юридичних вчинків.

Враховуючи, що більшість відносин (у тому числі і цивільних) переносяться у цифрове середовище (а саме, Інтернет), на практиці виникають

проблеми щодо визначення правового становища учасників таких відносин, зокрема, це: неможливість встановлення місцезнаходження сторін, підтвердження обсягу їх дієздатності (якщо мова йде про фізичних осіб), залежність відносин між учасниками Інтернету від відносин з інформаційними провайдерами.

Особливістю цифрового середовища є відсутність можливості достовірно ідентифікувати учасника (суб'єкта) відносин, за винятком випадків його прямого волевиявлення або сутності конкретних відносин (наприклад, при використанні ЕЦП).

О. І. Харитонова та Є. О. Харитонов виділяють три групи суб'єк-тів, які діють в Інтернеті (учасників «інтернет-правовідносин»): 1) оператори і провайдери телекомунікацій, які забезпечують саме функціонування мережі як інформаційної системи; 2) виробники, власники та розповсюджувачі інформації та інформаційних ресурсів, тобто суб'єкти, які створюють інформаційне наповнення Інтернету; 3) користувачі (споживачі), до яких відносяться особи, які потребують, замовляють або отримують телекомунікаційні послуги для власних потреб [644, с. 172-173; 242, с. 150-155].

Стрімкий розвиток інтернет-середовища створює очевидні труднощі, які будуть виникати в процесі морального життя особистості: 1) в ситуаціях, коли віртуальна реальність є основною життєвою реальністю, в якій особа шукає ідеали для самоідентифікації, не формуються причинні схеми, що визначають статус особистості як суб'єкта моральних дій; 2) необмежена свобода дій у віртуальній реальності створює ілюзію вседозволеності, яка часто переноситься на поведінку в реальному житті; 3) транзитна ідентичність не забезпечує самототожності особистості в часі, що загрожує психічними розладами; 4) існування у віртуальній реальності часто направлено на порушення будь-яких норм, в тому числі і моральних, що фактично деформує свідомість, позбавляє її чутливості у процесі морального вибору [75, с. 169].

Зокрема, на практиці можуть виникати проблеми з неякісним або ж піратським контентом, розповсюдженням аморальної, провокаційної,

неправдивої інформації, наданням послуг та укладенням договорів, які прямо заборонені діючим законодавством, доступом до Інтернету психічно хворих або ж недієздатних осіб, які можуть використати доступну інформацію з шкідливими наслідками (як для себе, так і для суспільства) і т. п.

У вирішенні даних проблем можуь допомогти Інтернет-провайдери, адже саме вони забезпечують функціонування Інтернету як інформаційної системи, здійснюючи технічне обслуговування і експлуатацію технічного обладнання телекомунікаційних мереж, надання в користування ліній зв'язку, реєстрацію та адміністрування адрес тощо. Повноваження провайдерів у більшості країн світу передбачають, зокрема, нагляд та перевірку діяльності користувачів у Інтернеті, виконання рішень державних органів щодо видалення піратського контенту, закриття сайтів, відключення користувача від мережі тощо.

Для України це питання ще не є вирішеним, зокрема, провайдери в Україні не зобов'язані контролювати діяльність користувачів, надавати інформацію про клієнтів (надають лише на підставі рішення суду), внаслідок чого, зокрема, не приймають участі в процесі охорони об'єктів авторського права і суміжних прав від піратства в Інтернеті. Це не стосується провайдерів, які контролюють наповнення сайтів у Інтернеті. Вони мають можливість контролювати інформацію, яка знаходиться на сайті, видаляти таку інформацію, однак ініціатором може виступити лише автор або правовласник [7].

Необхідно відзначити позитивні законодавчі зміни в даному напрямку. Зокрема, 23.03.2017 р. Закон України «Про авторське право і суміжні права» було доповнено статтями 52-1 «Порядок припинення порушень авторського права і (або) суміжних прав з використанням мережі Інтернет» та 52-2 «Зобов'язання постачальників послуг хостингу щодо забезпечення захисту авторського права і (або суміжних прав) з використанням мережі Інтернет» [421], яка передбачає можливість звернення особи, чиї права було порушено, до конкретного провайдера з вимогою блокування доступу до незаконно розміщеного контенту протягом 48 годин з моменту отримання заяви. Разом з тим дана норма встановлює значно вужчий перелік об'єктів авторських

прав, аніж визначений в ст. 8 даного Закону, що видається нелогічним та потребує доопрацювання з боку законодавця.

При застосуванні веб-блокування необхідно виходити з того, що авторське право та/або суміжні права порушує не сам факт існування веб-сторінки, а розміщення в Мережі окремого об'єкта у цифровій формі поряд з правомірно розміщеними іншими об'єктами, блокування доступу до яких може порушити права та інтереси третіх осіб. Тому веб-блокування всієї веб-сторінки може бути застосоване лише у випадках, якщо доступ до твору чи об'єкта суміжних прав, розміщеного незаконно, не може бути унеможливлений з технічних причин. Веб-блокування з метою захисту авторського права та суміжних прав у цілому допускається і практикою Європейського суду з прав людини [694, с. 22].

З правової точки зору цифровим середовищем (зокрема, інтернет-середовищем) є таке середовище, де функціонують певні суспільні відносини, в яких (аналогічно з реальними, традиційними відносинами) може мати місце недобросовісність контрагента, використання особливостей цифрового середовища для здійснення протиправних, обманних тощо дій [239, с. 7].

Доступ до Інтернету як виду цифрового середовища не потребує отримання спеціального погодження ні від органів влади, ні від приватних компаній, які відповідають за функціонування адресного простору мережі. Разом з тим існує проблема «цифрової нерівності», яка нині однією з перешкод більш активного впровадження інформаційних технологій в повсякденне життя [555, с. 7].

Водночас існують винятки, зокрема, доступ до окремих сайтів може бути заблоковано користувачам певного регіону (або країни). Визначення поняття «цифрове середовище» у законодавстві України не наводиться.

Отже, правовідносини у сфері інформаційних технологій – це правовідносини, які виникають між різними учасниками з приводу набуття, здійснення та захисту прав інтелектуальної власності, права на інформацію та інших прав у цифровому середовищі (електронна комерція тощо).

Такі правовідносини є як абсолютними (правоволоділець перебуває у правовідносинах з «усіма і кожним», які зобов'язані не порушувати його право), так і відносними (їх учасники конкретно визначені, наприклад, електронні правочини). Їх об'єктами можуть бути як результати інтелектуальної діяльності, так і результати робіт, послуги (зокрема, телекомунікаційні). Змістом правовідносин є взаємні права та обов'язки їх учасників.

Л. Л. Тарасенко наводить окремі види правовідносин, які виникають між учасниками у цифровому середовищі, зокрема, це відносини між: замовником веб-сайта і його розробником; розробником веб-сайта та його працівниками (або іншими залученими особами, які виконують роботу на основі цивільно-правового чи трудового договорів); співавторами – розробниками сайта; власником веб-сайта (реєстрантом) і реєстратором, реєстратором та адміністратором доменного простору, адміністраторами доменного простору Інтернету першого і другого рівня; власником веб-сайта і хостинг-провайдером; власником веб-сайта і власниками веб-сторінок; власником веб-сайта і авторами інформаційних матеріалів, які розміщено на сайті, володільцями прав на інші об'єкти інтелектуальної власності, які використовуються в межах веб-сайта; користувачем Інтернету і власником веб-сайта та авторами інформаційних матеріалів, володільцями прав на інші об'єкти права інтелектуальної власності, які використовуються в межах веб-сайта; користувачем Інтернету та провайдером (оператором) надання телекомунікаційних послуг; учасниками відносин електронної комерції [585, с. 87-92]. Наведений перелік не є вичерпним та свідчить про велику кількість правовідносин, які не завжди або ж в неповному обсязі врегульовані законодавством (враховуючи специфіку саме цифрового середовища).

Що стосується питання розширення кола суб'єктів правовідносин (зокрема, і правочинів) на «більша далеку» перспективу, то в літературі можна зустріти твердження, що з часом суб'єктами права (а отже, і правочинів) будуть визнані роботи, оснащені штучним інтелектом. Дане питання, як на наш погляд, є досить цікавим і потребує окремої уваги.

В основу штучного інтелекту покладено моделювання розумових процесів, властивих людині, комп'ютером. Всю працю поділяють на: низькокваліфіковану, яка в першу чергу буде виконуватися роботами, що ми можемо спостерігати; середньокваліфіковану, що передбачає інтенсивне використання стандартних когнітивних навичок та навичок ручної праці, наприклад, праця офісних службовців, кваліфікованих робітників промисловості і робочих родинних занять; висококваліфіковану, яка потребує інтенсивного використання нестандартних когнітивних навичок та навичок міжособистісного спілкування, зокрема, це – робота керівників, вищих посадових осіб, законодавців, фахівців-професіоналів [391, с. 92–96].

Штучний інтелект також класифікують на: слабкий штучний інтелект, сильний штучний інтелект, і штучний суперінтелект [17, с. 21].

Останнім часом з'являється усе більше повідомлень про використання різних форм штучного інтелекту, на які покладаються функції, котрі раніше (і поки що) виконували люди: медичні, юридичні та інші послуги [52; 211], підготовка та обробка інформації про новини [300; 53; 609], заміна людей комп'ютером, навіть у творчих галузях [216] тощо. Отже, йдеться не про використання інформаційних технологій як інструментарію в руках людини, а про автономне функціонування штучного інтелекту в межах і умовах визначених завдань з метою виконання останніх.

Наступним кроком може статистворення так званого «загального штучного інтелекту», здатного запам'ятовувати отримані навички та використовувати їх для вирішення наступних проблем, що до останнього часу вважалося відмінною рисою людини. Тобто йдеться про штучний інтелект, що відповідає інтелекту (способу мислення) людини [229].

Створення штучного інтелекту можна назвати однією з найбільш значущих подій в історії людства, яка назавжди змінить історію. Створення людиноподібного робота Софії, яка може навчатися, адаптовуватися до поведінки людини, працювати, виражати емоції, є великим кроком уперед в розвитку штучного інтелекту. Наступним кроком стало надання їй громадянства

(25 жовтня 2017 р.), що є перши випадком в історії людства. Дана подія розцінюється по-різному. Одні бачать в цьому перспективу, інші – загрозу.

Визнання роботів зі штучним інтелектом «стороною» в стосунках з традиційною юридичною або фізичною особою (тобто визнання його суб'єктом права) буде потребувати серйозного реформування законодавства. Зазначене може мати місце лише за умови підтвердження можливості такого робота самостійно формулювати або змінювати мету та зміст своїх дій у залежності від ситуації, оцінки спілкування з іншою стороною тощо.

Деякі обґрунтовують визнання робота суб'єктом права, проводячи паралелі з юридичною особою. Це, зокрема, при вирішенні питання про правосуб'єктність робота дає можливість не приймати до уваги такі фактори, як наявність або відсутність у робота внутрішньої волі, самосвідомості та інших подібних якостей. Юридичні особи є соціальними системами, а комп'ютери – це інформаційні системи. Тут вбачається проблема у відмежуванні сутності та дій комп'ютера від людей, що здійснюють над ним контроль [254, с. 99-104]. Штучний інтелект (електронну особу, особистість) навіть пропонується визнати суб'єктом злочину [493; 494], що є підтвердженням визнання його суб'єктом права.

Прихильники подальшого розвитку штучного інтелекту пропонують окремі модулі, які не взаємодіють один з одним (наприклад, для управління машинами, в галузі хірургії, інженерії та інших областях), об'єднати в єдину мережу, що прискорить розвиток штучного інтелекту. Зокрема, звертається увага на проект Singularity Net Project, яким планується, використовуючи технологію блокчейн, удосконалити штучний інтелект і надавати його комерційні сервіси для будь-якого пристрою у світі. Передбачається, що знання, отримані роботами, будуть йти в хмару, до якої отримають доступ інші машини з штучним інтелектом. Доступ до сховища таких знань з'явиться навіть у телефонів, якщо ті будуть підключені до цієї незалежної мережі, що дасть можливість використовувати інформацію з хмари не лише роботами, але й

людьми [593]. Разом з тим незрозумілими та не передбаченими на даний момент є способи захисту та забезпечення безпеки такої системи.

Як зазначає О. А. Баранов, деякі науковці більш скептично ставляться до визнання роботів зі штучним інтелектом суб'єктами права та наголошують на можливості допомоги роботів у здійсненні звичайних суспільних відносин, в яких суб'єктами виступають традиційні юридичні і фізичні особи. Такі суспільні відносини можуть бути здійснені і без роботів, однак це буде займати більше часу та мати меншу ефективність [17, с. 35-36].

Враховуючи те, що підставами виникнення цивільних прав та обов'язків, зокрема, є договори та інші правочини; створення літературних, художніх творів, винаходів та інших результатів інтелектуальної, творчої діяльності; завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі; інші юридичні факти, у разі завдання діями чи бездіяльністю робота із штучним інтелектом шкоди третім особам постане питання щодо визначення того, на кого буде покладено обов'язок її відшкодування (на розробника штучного інтелекту чи на самого робота, оснащеного системою штучного інтелекту).

Покладання деліктної відповідальності на самого робота означатиме визнання за ним часткової цивільної дієздатності та необхідність створення нового, оригінального виду суб'єктів цивільних прав [622, с. 31].

Разом з тим необхідно погодитися з Д. Д. Позовою, яка піддає сумніву усвідомлення роботами із штучним інтелектом (навіть за умови визнання за ними деліктоздатності) свого вчинку та його шкідливих наслідків. Тому наголошується на необхідності розробки спеціальних систем страхування їхньої відповідальності для безпосереднього покриття спричинених збитків [393, с. 96-100; 392, с. 81].

Враховуючи інтеграцію України до ЄС та необхідність гармонізації вітчизняного законодавства із законодавством ЄС, викликає інтерес прийнята 16.02.2017 р. Європарламентом Резолюція з пропозиціями до Європейської комісії щодо норм цивільного права про робототехніку (2015/2013(INL)) [352].

Прийняття Резолюції обумовлено розвитком робототехніки та штучного інтелекту, а також пов'язаних з цим проблем правового й етичного характеру. Зокрема, в ній наголошується, що розробники робототехніки та штучного інтелекту повинні гарантувати те, що людина в будь-який час матиме змогу контролювати розумних роботів. Також в ній надано характеристики «розумного робота», що передбачає відповідне реагування, у тому числі і сфери цивільного права, а саме визначення способу регулювання відносин за умови участі в них роботів [580, с. 26-29].

Зазначена Резолюції Європарламенту хоч і не належить до актів обов'язкової юридичної сили та не закріплює обов'язкові права чи обов'язки, однак виступає своєрідним орієнтиром для країн, які знаходяться на шляху євроінтеграції, визначає перспективи законодавчого регулювання на рівні ЄС.

Отже, сьогодні можна говорити про «початковий етап» впровадження штучного інтелекту у різні сфери нашого життя, що, звісно, є позитивною тенденцією, однак потребує виваженого законодавчого регулювання та послідовного апробування на практиці [117, с. 140].

Якщо ж мова йде про більш далеку перспективу, то це: розробка роботів із штучним інтелектом, подібних до згаданої вище Софії; поєднання окремих модулів в єдину децентралізовану систему; поєднання технології й органіки за допомогою генної інженерії та кіборгізації, що дасть можливість людині змінити своє тіло на генному рівні.

Разом з тим виникає і низка проблем та невирішених питань [252, с. 93-99]. Особливо звертають на себе увагу: правові проблеми щодо оцінки поведінки роботів в тій чи іншій ситуації, доведення вчинення ними дій або ж завдання шкоди «навмисно» чи «випадково»; визначення відповідності дій роботів моральним засадам суспільства, передбачення та розуміння обсягу можливої завданої моральної шкоди особам; непідвладність людині з часом деяких технологій (внаслідок їх складності для розуміння), що ускладнить процес контролю над роботами [168, с. 140].

Зокрема, законодавством (ст. 31 ЦК України) передбачена можливість здійснення малолітніми особами (особи до 14 років) дрібних побутових правочинів, які задовольняють побутові потреби особи, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета невеликої вартості. В даному контексті виникає ряд проблем, які можуть мати місце на практиці. Зокрема, це неможливість встановити чи дійсно дана покупка відповідає фізичному, духовному чи соціальному розвитку (стороною може виявитися особа 7 або ж 13 років, що суттєво впливає на рівень фізичного, духовного та соціального розвитку); чи на законних підставах використані кошти (зроблено розрахунок) або ж це, наприклад, викрадена банківська картка. Фактично, як і в традиційних правочинах, лише при зверненні особи про невідповідність правочину вимогам закону (наприклад, опікуном малолітньої особи) може йтися про визнання такого правочину недійсним та настання відповідних наслідків.

Деякі інтернет-крамниці пропонують покупцю поставити «галочку», яка б підтверджувала його повну дієздатність, намагаючись таким чином частково захистити себе від наслідків укладення незаконного правочину, однак необхідно брати до уваги, що така позначка не гарантує дійсності зазначеної інформації.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про електронну комерцію» фізична особа повинна надати інформацію про себе, необхідну для вчинення електронного правочину, створення електронного підпису, ідентифікації в інформаційній системі суб'єкта електронної комерції шляхом введення (створення) особою спеціального набору електронних даних, а також вчинення інших дій у такій системі.

Однак не зовсім зрозуміло, з якого віку малолітні особи можуть через Інтернет здійснювати дрібні побутові правочини. Якщо виходити з того, що комп'ютером користуються з 6 років (мова йде про реальну можливість здійснити замовлення в Інтернеті), то це, напевно, є мінімальний вік для можливості укладення договорів через Інтернет.

Враховуючи те, що батьківський контроль за діями дітей в Інтернеті не завжди є можливим (більшість дітей мають доступ до Мережі цілодобово через телефон, а для оформлення замовлення цього досить), має бути передбачений «додатковий ступінь захисту», який би або підтверджував обсяг дієздатності особи, або вимагав «попереднього схвалення» уповноваженими особами вчинення правочину особою, обсяг дієздатності якої не дозволяє вчинити такий правочин. Разом з тим на сьогодні дані питання залишаються не вирішеними і, враховуючи дію принципу анонімності в Інтернеті, не вбачається поки що можливим повністю захистити від порушення прав як продавців, так і покупців.

Цікавим та позитивним, як на наш погляд, є досвід ПриватБанку, який пропонує своїм клієнтам (за наявності дітей віком від 6 до 17 років) оформити картку Юніор, за допомогою якої дитина може розраховуватися за дрібні покупки. До переваг тут можна віднести: повідомлення за допомогою SMS батьків дитини про здійснені покупки, контроль за витратами, можливість встановлення ліміту витрат в межах дня. Також така картка має на меті навчити дитину розпоряджатися коштами розумно, відчути часткову відповідальність тощо. Особливо важливим є те, що при оформленні такої картки вимогою банку є пред'явлення документів (паспорт, свідоцтво про народження) як дитини, так і того з батьків, хто оформлює таку картку. Отже, простежується відповідальність батьків за рішення надати можливість дитині самостійно розпоряджатися коштами.

Разом з тим, враховуючи відсутність у деяких торгових точках, транспорті, театрах тощо можливості здійснення безготівкових розрахунків, буде виникати відповідна проблема, яка потребує вирішення. Це є підтвердженням того, що ми знаходимося лише в стадії «опробування» цифрового середовища, формування інформаційного суспільства, вчимося, опробовуємо нові системи та техноголічні розробки, маючи на меті сформувати єдину, цілісну систему, яка була б орієнтована на людину, задоволення її потреб, захист її прав та інтересів.

Отже, повертаючись до вчинення правочинів у Мережі, вважаємо, що існує практична необхідність щодо дієвої системи, яка б чітко надавала дозвіл на вчинення певних дій, отримання інформації саме тій особі, яка має право на отримання такої інформації, або вчинення відповідних правочинів. У даному випадку неможливо обійтися без електронних засобів ідентифікації, які мають прив'язку до особи (яку треба ідентифікувати за абсолютно різними характеристиками). Зокрема, до таких засобів законодавець відносить: електронний підпис, електронний цифровий підпис, паспорт громадянина України у формі карти з безконтактним електронним носієм (та електронним цифровим підписом), Bank ID, підпис одноразовим ідентифікатором та аналог власноручного підпису.

Найбільшого розповсюдження при вчиненні електронних договорів сьогодні набув електронний підпис одноразовим ідентифікатором [94]. У Законі електронний підпис одноразовим ідентифікатором визначено як «дані в електронній формі у вигляді алфавітно-цифрової послідовності, що додаються до інших електронних даних особою, яка прийняла пропозицію (оферту) укласти електронний договір, та надсилаються іншій стороні цього договору [445].

Отже, виникає ситуація, коли особі, що прийняла оферту, на етапі підтвердження укладання відповідного електронного договору надсилається одноразовий ідентифікатор, який згодом вводиться нею для підтвердження укладання такого договору. Такий спосіб здається цілком прийнятним, адже відбувається і перевірка контактного номера, і встановлюється сам факт волевиявлення з приводу укладання такого договору.

Проте в загальному ланцюгу забезпечення чинності договору обов'язок ідентифікації покладається на самого акцептанта – замовника товарів чи послуг. Такий висновок можна зробити на основі ч. 8 ст. 11 Закону України «Про електронну комерцію», в якій зазначається, що у разі, коли укладення електронного договору відбувається в інформаційно-телекомунікаційній системі суб'єкта електронної комерції, для прийняття пропозиції укласти такий

договір особа має ідентифікуватися в такій системі та надати відповідь про прийняття пропозиції. Іншими словами, йдеться про реєстрацію на сайті продавця із зазначенням відповідних ідентифікуючих даних, необхідних для укладання електронного договору, зокрема ім’я та прізвища, номера мобільного телефону (в контексті використання електронного підпису електронним ідентифікатором), e-mail та інших даних.

Однак магазин все одно не може перевірити надані параметри для ідентифікації. Адже повідомлення з одноразовим ідентифікатором буде надсилатись на вказаний особою мобільний телефон без встановлення особи. По суті, відбуватиметься лише підтвердження волевиявлення щодо особи із вказаними реєстраційними даними. Натомість встановити дійсну належність цих даних зазначеній особі неможливо.

Цікавою також є програма «розпізнавання облич», яки використовується як пароль. Наступним кроком на шляху розширення засобів ідентифікації може стати використання згаданої технології для підтвердження особою бажання здійснити правочин, фактично підписавши його [60].

Також вважаємо за необхідне звернути увагу на зміни умов формування особистості внаслідок впровадження сучасних інформаціних технологій. Інтернет, як соціальний інститут, має низку специфічних характеристик, що визначають процес соціалізації особи, яка відрізняється від традиційних соціальних інститутів (сім’ї, громадських організацій, освітніх та релігійних установ тощо).

Активне впровадження інформаційних технологій також може мати і негативний вплив як на індивідуальному рівні (що проявляється в змінах психіки, психічного здоров’я людини, зрушеннях у цінностях, життєвих позиціях, орієнтирах, світогляді особистості тощо), так і на суспільну свідомість (тобто маніпуляція зі свідомістю).

Враховуючи те, що Інтернет на сучасному етапі розвитку є особливим віртуальним середовищем, в якому складаються практично всі ті види відносин, які існують поза ним, уявна анонімність та необмежена свобода дій створює

ілюзію вседозволеності, яка часто переноситься на поведінку в реальному житті [358, с. 112-115; 39, с. 120-130; 66, с. 174-179]. Такі зміни спричиняють антисоціальні вчинки й становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави.

Досить гостро сьогодні стоїть проблема впливу Інтернету на поведінку неповнолітніх. Зокрема, це можуть бути блоги, соціальні мережі, мережеві групи, інтернет-товариства тощо, які чинять свого роду психологічний (моральний) тиск внаслідок несформованої психіки дитини, бажання відповідати конкретній інтернет-групі, страх бути приниженим, висміяним тощо. Часто підліток (як найбільш психологічно вразлива категорія людей) поводиться в Мережі віктимно, ненавмисно провокуючи вчинення протиправних дій.

В даному питанні виділяють типи поведінки, які є характерними для кібер-буллінгу: перепалки, або флеймінг; нападки, постійні виснажливі атаки; обмовлення, зведення наклепів; самозванство, втілення в певну особу; ошуканство, видурювання конфіденційної інформації та її розповсюдження; відчуження, ізоляція; кіберпереслідування; хепіслепінг [362, с. 229-230; 361, с. 143; 333]. Зрозуміло, що такого роду «стосунки» в Мережі не забезпечать виховання психічно здорової особистості, яка б приймала виважені та раціональні рішення.

Також проблемою є вільний доступ до інформації девіантного характеру, яка пропагандує антисоціальну поведінку, що може спричинити протиправну поведінку неповнолітнього (вступ до різного роду злочинних угруповань, створення заборонених виробів тощо). Глобалізоване суспільство ставить перед людиною багато викликів, на які психіка не завжди може адекватно реагувати, що спричиняє збільшення агресії у всіх сферах людського існування на рівні людей, громад, народів, держав. У даному випадку необхідно сказати, що це проблеми вже не соціологічного характеру, а правового і стосуються вони більшості країн світу.

Складність забезпечення ефективності правового регулювання Мережі не стільки полягає у відсутності систематизованого або узгодженого законодавства, що регулює відповідні види відносин у Всесвітній мережі, скільки в об'єктивних особливостях та закономірностях функціонування самого Інтернету, які фактично «дозволяють» будь-кому анонімно робити в цій інформаційній мережі загального користування що завгодно. Саме фактична неможливість законного притягнення до юридичної відповідальності правопорушників у мережі Інтернет, що особливо проявляється на прикладі адміністративної та кримінальної відповідальності, зумовлює майже безмежну свободу дій, яку нині можна спостерігати у віртуальному кіберпросторі [303, с. 223-229].

Сучасний інтернет-простір містить значну кількість сцен насильства, не відділяє дорослий та дитячий «продукт» та подає девіантну поведінку як соціальну норму, не вказуючи на негативні прояви агресивних дій. Такий продукт є одним із основних соціальних факторів стимулювання агресивної поведінки неповнолітніх, яка зростає швидкими темпами в сучасному суспільстві та стає проблемою для всього світового співтовариства, що вимагає комплексного психологічного, педагогічного та правового розв'язання [362, с. 229-230].

Отже, є необхідність розширення кола інформаційно-комунікативних відносин, що мають підпадати під правове регулювання. Особливо це стосується проблем правового регулювання інформаційного обігу та комунікації у всесвітній мережі Інтернет, до якої в наш час долучаються діти вже навіть з дошкільного віку.

У цьому контексті цікавим є розгляд міжнародного досвіду спроб вирішити вказане питання на нормативно-правовому рівні. Зокрема, 3 грудня 2009 р. Міжпарламентська Асамблея держав – учасниць СНД прийняла Модельний закон «Про захист дітей від інформації, що завдає шкоду їх здоров'ю та розвитку» [329], який встановлює правові та організаційні основи державної політики і міжнародного співробітництва держав – учасниць СНД у

сфері забезпечення інформаційної безпеки дітей з урахуванням загальновизнаних принципів і норм міжнародного права, в тому числі закріплених в Конвенції ООН про права дитини та Модельному законі держав – учасниць СНД «Про основні гарантії прав дитини в державі».

Найважливішими положеннями цього Модельного закону є встановлення 11 принципів державної політики у сфері захисту дитини від інформації, що завдає шкоду її здоров'ю та розвитку; нормативне визначення на міжнародному рівні таких понять, як: «вікова категорія інформаційної продукції», «вікова класифікація інформаційної продукції», «демонстрація жорстокості», «демонстрація насильства», «доступ дитини до інформації», «доступний для дитини час», «інформаційна безпека дітей», «інформаційна продукція, призначена для дітей», «інформація, що дискредитує соціальний статус сім'ї», «інформація, що завдає шкоду здоров'ю та розвитку дітей», «інформація, що провокує дітей на антисуспільні та протиправні дії», «інформація, що провокує дітей на дії, потенційно небезпечні для їх життя і здоров'я», «інформація, що провокує дітей на кримінально карані діяння (злочини)», «інформація, що включає в себе ненормативну лексику», «пропаганда антисуспільних та протиправних дій», «пропаганда насильства та жорстокості», «пропаганда злочинів» тощо; закріплення критеріїв визначення інформаційної продукції для відповідної вікової категорії дітей; визначення додаткових вимог до розповсюдження інформаційної продукції з використанням інформаційно-телекомунікаційних мереж загального користування, в тому числі через Інтернет, а також додаткових вимог до розповсюдження комп'ютерних та інших електронних ігор; встановлення вимог до експертизи інформаційної продукції з метою здійснення її вікової класифікації та маркування тощо.

В. В. Василевич з метою посилення захисту дітей від шкідливої інформації в Інтернеті пропонує внести зміни до Закону України «Про телекомунікації» та передбачити окремі норми, які б встановлювали відповідальність власників веб-сайтів в українській частині мережі за

розміщення сайтів, що можуть містити інформацію, котра може негативно вплинути на дітей [59, с. 4].

В останні роки в Україні та світі почались проводитися масштабні дослідження впливу Інтернету на безпеку дітей, на їх взаємовідносини з батьками та навколишнім середовищем. Проведення всеукраїнського соціологічного дослідження «Знання та ставлення українців до питання безпеки дітей в Інтернеті» показало, що 76% батьків не знають, які сайти відвідують їхні діти; понад 28% опитаних дітей готові надіслати свої фотокартки незнайомцям у Мережі; 17% повідомляли інформацію про себе і свою родину незнайомцям: адресу, телефон, графік роботи батьків [85, с. 10-11].

З метою підвищення рівня обізнаності осіб (зокрема, дітей) безпечного (гігієнічного) користування Інтернет-середовищем, розуміння можливих порушень та правових наслідків необхідним є проведення профілактичних заходів (роз'яснювальних робіт, ознайомлення з існуючими кейсами) як в навчальних закладах, так і на підприємствах, в організаціях, що дасть можливість користувачам Мережі більш зважено оцінювати свої дії та розуміти наслідки таки дій.

Зазначимо, що крім охарактеризованих вище «традиційних» суб'єктів ІТ-правовідносин (провайдери, виробники, користувачі/споживачі), у ІТ-сфері виникають ще й «віртуальні організації», «віртуальні підприємства», «віртуальні корпорації», які на відміну від звичайних організацій можуть вирішити проблему, що виникла, без залучення значних матеріальних коштів шляхом пошуку нових партнерів, які мають відповідні ресурси, знання й можливості для спільної організації та реалізації відповідної діяльності. Зазвичай таке партнерство є тимчасовим, обмежене певним строком або досягненням мети, якої прагнули партнери [242, с. 155-160].

Зокрема, перевагами віртуальних підприємств є: функціонування в Мережі, економічна стійкість (яка залежить від технологічних факторів), проведення всіх операцій з покупцем з використанням комп'ютерних комунікацій, використання електронних систем при проведенні платежів,

можливість проведення прямої взаємодії з покупцем, накопичування його історії і здійснення індивідуальних пропозицій.

Такі бізнес-структури можна охарактеризувати такими властивостями, як децентралізованість, розподіленість та наявність механізмів гнучкого формування нових організаційних структур, здатність адаптувати вимоги ринку, що швидко змінюються, саморегулюванням та самоорганізацією, координацією та взаємодією на основі раніше оговореного з партнерами управління бізнес-процесами та ресурсами. При організації віртуального підприємства треба враховувати, що воно не є юридичною особою (юридичні функції може виконувати орган координації віртуального підприємства). Між учасниками віртуального підприємства, що діють на основі визначених органом координації правил, зберігаються принципи конкуренції (кожне підприємство зацікавлене в отриманні роботи і зберігає свою активну конкурентну роль в межах правил віртуального підприємства) [369, с. 85; 70, с. 259-264].

Останнім часом виникло поняття «віртуального офісу», яке призначене для характеристики офісних послуг колективного користування, що включають у себе службову адресу організації для отримання кореспонденції, послуги пересилання пошти, віртуальний телефонний номер, прийом факсу, також можуть надаватися послуги секретаря, веб-хостинг, оренда переговорних кімнат і конференц-залів для ділових зустрічей. Отже, це інтернет-ресурс (сайт), який дозволяє територіально віддаленим співробітникам компанії взаємодіяти (обмін, обробка та передача інформації) за допомогою електронних засобів комунікацій [695].

Розвиток та впровадження інформаційних технологій, формування інформаційного суспільства, переведення багатьох сфер нашого життя в цифрове середовище (інтернет-середовище) стали результатом розширення й кола об’єктів цивільних прав. Так, крім традиційних об’єктів (визначених у ст. 177 ЦК України), до яких законодавець відносить речі, в т. ч. гроші та цінні папери, інше майно, майнові права, результати робіт, послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформацію, інші матеріальні і

нематеріальні блага, в літературі виділяють і специфічні об’єкти прав у ІТ-сфері, зокрема, це: ІТ-активи [342; 584], доменне ім’я [341], веб-сайт як майновий комплекс [339], Інтернет речей [635; 17; 18; 334], крипто валюти [312; 86; 90; 340; 343] (хоч на законодавчомі рівні остаточно це питання не вирішено) та ін.

Зокрема, до складу ІТ-активів відносять: речі, тобто об’єкти права власності (обладнання, тобто персональні комп’ютери, ноутбуки, сервери тощо); об’єкти права інтелектуальної власності (програмне забезпечення); інші нематеріальні блага (інформація); послуги, пов’язані із забезпеченням ІТ-діяльності підприємства; результати робіт, якщо такі роботи є необхідними для забезпечення ІТ-діяльності тощо. Всі зазначені активи входять до складу підприємства як єдиного майнового комплексу, і передаються разом з ним у випадку продажу останнього [343, с. 182-185].

На користь віднесення доменних імен до об'єктів права інтелектуальної власності слугують наступні аргументи: 1) підбір та вибір позначення для реєстрації доменного імені можна вважати результатом інтелектуальної діяльності; 2) доменне ім'я має багато спільного із засобами індивідуалізації, оскільки дозволяє індивідуалізувати ресурс в Інтернеті і навіть стати брендом. Якістю, невластивою для товарних знаків або фірмових найменувань, є адресна складова доменного імені, зокрема, адресація в Інтернеті є основною функцією доменного імені [341, с. 41-42].

Доменне ім'я володіє всіма ознаками оборотоздатності: кожне доменне ім'я є унікальним; права на кожне доменне ім'я є винятковими і належать володільцю (адміністратору) доменного імені; право на доменне ім'я є відчужуваним, тобто може бути передане від однієї особи іншій; доменне ім'я має певну цінність, тобто має ринкову вартість [198]. Розуміння доменного імені як різновиду майна та, відповідно, об’єкту права власності відображено і у позиції Європейського суду з прав людини.

Розглядаючи веб-сайт, як ІТ-об’єкт, необхідно зазначити, що об’єктом авторського права є лише частина контенту веб-сайту. Іншою ж частиною

контенту веб-сайту є такий об’єкт цивільних прав як інформація. Разом з тим, не будь-яка інформація може розглядатись як об’єкт авторського права. Відповідно до ст. 434 ЦК України, до творів, які не є об'єктами авторського права, відносяться повідомлення про новини дня або інші факти, що мають характер звичайної прес-інформації. Відповідно до ст. 200 ЦК України, інформацією є будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді. Згідно з Листом Державного Департаменту інтелектуальної власності від 25 листопада 2004 р. «Щодо охорони прав інтелектуальної власності на веб-сайт», поняття інформації включає відомості в будь-якій формі та вигляді, на будь-яких носіях (у тому числі листування, книги, помітки, ілюстрації (карти, діаграми, малюнки,схеми тощо), фотографії, голограми, кіно-, відеофільми, мікрофільми, звукові записи, бази даних комп'ютерних систем або повне чи часткове відтворення їхніх елементів), пояснення осіб та будь-які інші публічно оголошені чи документовані відомості.

Веб-сайт охоплює низку елементів, таких як: програмні та апаратні засоби з унікальною адресою у Інтернеті разом з інформаційними ресурсами, що перебувають у розпорядженні певного суб’єкта і забезпечують доступ юридичних та фізичних осіб до цих інформаційних ресурсів та інші інформаційні послуги через Мережу. Поняття «апаратних засобів» (під якими розуміється матеріальна частина обчислювальної системи, яка включає в себе електричні та електронні елементи (наприклад, прибори та схеми), електромеханічні елементи (наприклад, дисководи) і механічні елементи (наприклад, стойки) [562]) дає можливість віднести до веб-сайту s матеріальns елементи. Тобто веб-сайт можна вважати комплексним об’єктом, який включає в себе як матеріальні, так і нематеріальні елементи, тобто його можна вважати майновим комплексом.

Ще одним ІТ-об’єктом є Інтернет речей, сутністю якого є комунікація мережі фізичних або віртуальних об'єктів («речей»), що мають технології для взаємодії між собою та з навколишнім середовищем, а також можуть

виконувати певні дії без втручання людини. Тобто всі предмети побуту, товари, вузли технологічних процесів тощо, були оснащені вбудованими комп'ютерами та сенсорами, мали змогу обробляти інформацію, що надходить із навколишнього середовища, обмінюватися нею та виконувати різні дії в залежності від отриманої інформації [235]. Основними компонентами Інтернету речей є: фізичні об’єкти, оснащені датчиками та механізмами для прийому та обробки сигналів; Інтернет-доступ: стандарти і протоколи зв'язку для підключення датчиків до єдиної мережі; Мережа (зв'язок): доступ в Інтернет: бездротовий/дротовий доступ, Wi-Fi, Bluetooth, ZigBee, VPN, мережі покоління 2G/3G/4G; хмарні сервери: корпоративні і хмарні обчислювальні системи/платформи, здатні обробляти дані і виконувати інші аналітичні операції в режимі реального часу, зберігання і доставка контенту, хостинг додатків; додатки і взаємодія з користувачами: взаємодія людей, додатків і бізнес-процесів [218].

Головнм питанням у сфері Інтернету речей є забезпечення інформаційної безпеки та захисту персональних даних, адже в Інтернеті речей кожна річ крім фізичного втілення існує онлайн, що відкриває багато можливостей неправомірного використання цих речей, для захисту від якого потрібні методи криптографії та фізичного захисту. Також взаємодія речей передбачає наявність згоди суб’єкта на те, щоб збирати, обробляти, зберігати та передавати інформацію про нього [227].

Разом з тим грунтовне визначення об’єктів прав у ІТ-сфері не входить до кола нашого дослідження та має стати предметом окремого ґрунтовного наукового доробку.

Отже, розвиток інформаційних технологій та активне їх впровадженя в наше життя вплинули і на коло суб’ктів цивільних відносин (зокрема, суб’єктний склад правочинів). Зазначене свідчить на користь доцільності визнання за певних умов учасниками (квазі-суб’єктами), які можуть вчиняти ІТ-правочини, також роботів (штучний інтелект), зокрема, для випадків, коли правочини або будь-які юридичні дії вчиняються ними на базі попередньої домовленості

фізичних осіб – їхніх власників. Тобто йде мова про делегування деяких функцій від людини штучному інтелекту.

Сьогодні ж ми знаходимося на так званому «перехідному» етапі, якому характерні такі проблеми, як: недостатнє правове регулювання, не готовність користувачів (як фінансова, так і моральна) повністю перейти на використання електронного документообігу, фактично – недовіра людей до техніки (краще мати паперову копію, зняти заробітну плату з картки тощо); недостанє технічне забезпечення та фінансування закупівлі необхідного обладнання в деяких районах та містах, відсутність достатньої кількості кваліфікованих фахівців (зокрема, які могли б забезпечити безболісний перехід суспільства на новітні технології у всіх без винятку куточках країни), неможливість стовідсотково гарантувати дотримання вимог закону (закрема, щодо обсягу дієздатності особи при вчиненні правочину), відсутність впевненості в захищеності системи (кібербезпека), неврегульовані питання щодо спадкування «віртуального майна» тощо.

Якщо говорити про перспективу, то системна робота в розвитку даного напряму має дати позитивні результати. Зокрема, передбачається перехід на бездокументарний документообіг; розвиток та більш розповсюджене використання штучного інтелекту (можливо, навіть, визнання його суб’єктом права); не поодиноке використання на практиці блокчейну, а формування на його під-ґрунті системи правочинів.

РОЗДІЛ 4.
ВИЗНАННЯ ПРАВОЧИНІВ НЕДІЙСНИМИ

4.1. Формування концепції недійсності правочинів

Перетворення, які відбуваються в Україні (зокрема, економічні), дають можливість ефективно розвиватися цивільним правовідносинам на підґрунті загальновизнаних у світі принципів приватного права. Разом з тим такі зміни призвели до проблем у різних сферах господарювання, економічної діяльності та цивільного обігу, які є наслідком явних прогалин в законодавстві, суперечливої судової практики, низької культури деяких суб'єктів цивільних правовідносин, які прагнуть не чесної і законної участі в правовідносинах, а якнайшвидшого збагачення, що тягне збільшення числа недійсних правочинів. Дослідивши у попередніх розділах основи формування інформаційного суспільства та перспективи розвитку правочинів в ньому, зокрема, суб'єктного складу, проблем, які виникають при вчиненні правочинів «нового» типу, логічно перейти до аналізу категорії недійсності правочину як способу захисту цивільних прав та інтересів учасників цивільних правовідносин «традиційних» та «нових» правочинів, які виникають внаслідок стрімкого розвитку інформаційного суспільства та активного впровадження інформаційних технологій в повсякденне життя кожного з нас.

Спочатку розглянемо історичні аспекти формування категорії недійсності правочину, підґрунтя, на якому існує система норм права сьогодні.

Традиційно починаємо розгляд з аналізу римського права. Зазначимо, що римським правом не було сформовано загального вчення про недійсні правочини. Разом з тим встановлення відповідальності за порушення загальних вимог до укладення правочинів свідчить про об'єктивну необхідність формування інституту недійсності правочинів. Отже, практичні потреби обороту змушували юристів класифікувати правочини, які мають ті чи інші юридичні вади, на різні категорії.

Недійсність правочину в римському праві, на думку Ч. Санфіліппо, можна вважати родовим поняттям, під яким розуміється відсутність у правочину юридичних наслідків, на які була спрямована воля суб'єктів і які гарантувалися правом [546, с. 65, 80]. На його думку, поняття недійсності правочину у Римі охоплювало два принципово відмінні випадки: «нікчемність» правочину і його «оспорюваність».

Проте в літературі пропонувався й інший підхід до бачення цього питання. Досліджуючи зазначену проблематику, І. Пухан і М. Поленак-Акімовська звертали увагу на те, що залежно від «ступеня недійсності» контракти в римському праві поділялися на:

а) неіснуючі (negotium nullum) договори, до яких зараховувалися договори з неможливою зобов'язальною престацією (тобто вчиненням боржником у зобов'язанні певної дії на вимогу кредитора) і з недоліками форми; такі договори за жодних умов не могли бути визнані юридично дійсними;

б) абсолютно недійсні (negotia irrita) договори з істотними недоліками, які суддя брав до уваги за своєю посадою (ex officio) і які також не могли набувати юридичної чинності, поки існували причини їхньої абсолютної недійсності; такі договори вважалися недійсними вже з моменту їх укладання та не мали правових наслідків (ex tune);

в) відносно недійсні, або порушені, договори (negotia rescindibilia) з недоліками, які не ставили за обов'язок судді їх анулювати доти, поки про це не попросить зацікавлена особа (наприклад, договори, укладені внаслідок помилки). При цьому, на відміну від двох перших видів договорів, відносно недійсні договори могли мати юридичну чинність або з волі боржника (шляхом відмови від їх заперечення), або внаслідок застосування заперечення (ексцепції) про недійсність, або по закінченні часу (fructus temporis). Таке спеціальне «додаткове» посилення щодо недійсних договорів називалося «ratihabitio» [489, с. 235-236].

Отже, можна зробити висновок, що всі зазначені договори були наділені однією спільною властивістю – недійсністю, під якою варто розуміти

відсутність юридичних наслідків (бажаного юридичного ефекту) того чи іншого договору [137].

В цілому договори визнавалися недійсними за таких умов: 1) договір, укладений всупереч волі контрагента; 2) зміст майбутнього договору суперечить правовим приписам та чинним законам; 3) договір, укладений внаслідок помилки (error), під якою розумілося неправильне уявлення однієї сторони про будь-які речі чи дії; суттєвими помилками, які впливали на можливість визнання договору недійсними, вважалися: помилки в характері договору (error in negotio), помилки в предметі договору (error in corpore), помилки в особі контрагента (error in persona), помилка в праві, тобто незнання законів (прощалися жінкам, солдатам, неповнолітнім та жителям провінцій) [148]; 4) договір, укладений внаслідок обману (dolus), тобто навмисне введення в оману контрагента з метою спонукання його до укладення невигідного для нього договору, однак такий обман мав бути вчинений «зі злим умислом» (про що досить детально вказано в першоджерелах); також обманом могла бути визнана не лише активна дія, але й бездіяльність (наприклад, не відповідати, коли запитують, чи ухилятися від участі в діях, необхідних для визначення предмета зобов'язання); 5) договір, укладений внаслідок насильства (vis absoluta) та (або) погрози (metus), тобто коли мало місце застосування примусу при формуванні волевиявлення; зокрема, примус розглядався як завдання шкоди [153, с. 19-22; 156, с. 254-256; 144, с. 100-103].

Аналіз першоджерел та наукової літератури дає можливість стверджувати, що в римському приватному праві досить ґрунтовно для існуючої на той час системи договірного права були розроблені основні підстави визнання договорів недійсними, які і сьогодні активно використовуються правовими системами багатьох країн світу [157]. Важливо те, що не просто визначалися підстави недійсності укладеного договору (як, наприклад, помилка, обман, погроза тощо), але й передбачалися наслідки визнання договорів недійсними з даних підстав. Так, наприклад, потерпіла сторона отримувала право на

особливий позов у розмірі чотириразового стягнення проти вартості предмета примусово укладеного договору [217, с. 11].

В літературі можна зустріти безліч класифікацій недійсних правочинів. Особливо хочеться звернути увагу на наступні. Д. В. Дождєв виділяв такі види обмеження ефекту правочину: 1) нікчемність правочину – правочин визнається неіснуючим; 2) недійсність – правочин не призводить до очікуваного ефекту, і вимога кредитора позбавлена позовного захисту, однак виконання за таким правочином не вважається виконанням неналежного; при заповненні відсутніх реквізитів надалі такий правочин може одержати силу; 3) оборотність – правочин дійсний, але на вимогу однієї зі сторін його ефект може бути скасований; 4) оспорюваність – ефект від правочину може бути блокований рішенням суду за заявою однієї зі сторін [196, с. 126].

На відміну від зазначеної вище, Д. Д. Грімм надавав дещо іншу класифікацію недійсних правочинів. Зокрема, недійсним або нікчемним (negotium nullum) він називає юридичний правочин, який не приводить до того об'єктивного правового результату, який при нормальних умовах пов'язаний з правочином даного типу; оспорюваним же є правочин, який сам по собі хоча і приводить до пов'язаного з правочином його типу правового результату, але при якому цей результат на вимогу однієї чи іншої сторони або третьої заінтересованої особи може бути не визнаний [105, с. 74].

Враховуючи історичне становлення категорії правочину в римському праві, яке детально було розглянуто вище[1], вважаємо, що саме відхід від жорсткого формалізму, надання можливості сторонам самостійно передбачати додаткові умови договорів, поява безіменних контрактів, пактів, що у свою чергу, призводить до неможливості повністю контролювати як процес укладення договору, так і його зміст, стимулює появу таких підстав недійсності, як обман, примус тощо. Разом з тим спостерігається досить якісна система позовного захисту, яка дає можливість поновити справедливість у випадках її

[1]Див. підрозд. 3.1 роботи

порушення і не заважає розвитку та вдосконаленню системи договірного права як такого.

Формування засад теорії недійсності правочину, яка використовується в більшості сучасних законодавств, пов'язують з іменами Б. Віндшейда [61], Д. Д. Грімма [106], Ф. К. Савіньї [540] та інших.

Б. Віндшейд зазначав, що недійсний правочин не відповідає вимогам закону, тобто право не визнає юридичної дії і не надає йому сили для здійснення відповідних юридичних дій. В даному випадку недійсність пов'язується із запереченням ймовірного юридичного результату правочину. Саме на підставах відсутності (заперечення) юридичних наслідків Б. Віндшейд проводить відмінність між недійсністю як такою (зазначаючи, що підставою недійсності є недоліки самого правочину; це причина, за якою настає недійсність (юридичні недоліки тягнуть за собою недійсність правочину) і безсиллям юридичних актів (підставою безсилля є обставини, які лежать поза правочином) [61].

Аналізуючи дореволюційний період розвитку наукової думки, необхідно зазначити, що наряду з формуванням поняття правочину, виділенням його елементів, законодавчим закріпленням даного інституту, досліджувалися і питанням недійсності правочинів та їх правових наслідків.

Зокрема, багато уваги дослідженню категорії недійсних правочинів приділяв Д. І. Мейєр. Недійсним він називав правочин, який не відповідає істотним вимогам, визначеним законодавством [324, с. 232]. Недійсність правочину характеризується трьома станами: 1) правочин недійсний від самого початку свого існування (нікчемність); 2) правочин стає недійсний згодом, тоді як спочатку був дійсним; 3) правочин сам по собі є дійсним, але може бути зганьблений за ухвалою суду. Спільність наслідків недійсності правочину полягає в ненастанні бажаного результату. Але в залежності від виду недійсного правочину різним є і момент настання відповідних наслідків: нікчемний і зганьблений правочини є недійсними з моменту укладення, а друга категорія стає недійсною з моменту настання обставин, які не можуть бути суміщені з подальшим юридичним існуванням правочину.

При цьому Д. І. Мейєр зазначає, що за умови ненастання прямих наслідків правочину і наслідків, які б він тягнув за собою, будучи дійсним, не говорить про відсутність у правочину будь-якого юридичного значення, адже факт укладення правочину все-таки існує і може тягти за собою інші юридичні наслідки, наприклад, наслідки порушення права [324, с. 233].

Н. Растєряєв визначав, що загальною ознакою недійсності для всіх недійсних правочинів є те, що деякий, бажаний результат не відбувається або якщо і відбувається – не в бажаному обсязі. Автор називає недійсність правочину його недоліком, нездатністю привести до певного юридичного ефекту, внаслідок чого такий правочин треба розуміти як юридично неправильний, недійсний. При цьому автор не пов'язує підставу недійсності тільки з самим правочином, а тому наводить досить широкий перелік недійсних правочинів. Н. Растєряєв робить висновок, що поняття недійсності правочинів є рухомим, тобто не є постійним за своїми істотними ознаками [495, с. 39].

Г. Ф. Шершеневич зазначав, що недійсний правочин не тягне таких юридичних наслідків, яких передбачалося досягти його вчиненням, адже якщо правочин недійсний, то все повинно бути повернуто в стан, який існував до здійснення такого правочину [687, с. 127].

Ґрунтуючись на власних дослідженнях категорії «правочин», Ю. С. Гамбаров дає визначення недійсного правочину як такого, що не відповідає будь-якій з поставлених об'єктивним правом умов його дійсності. Крім цього, він відзначає про можливість існування різних ступенів недійсності, коли здійснювані різними засобами правочини супроводжуються різними наслідками. Між повною недійсністю і повною дійсністю правочину існують так звані форми недійсності і дійсності правочину з ослабленою силою. Наприклад, якщо правочин не передбачає надання позову, але залишається можливість здійснення іншими способами юридичного захисту (натуральні зобов'язання), або правочини, що тягнуть за собою покарання без збитку для їх дійсності (наприклад, укладання шлюбу до закінчення жалобного року) [73, с. 710, 712].

Таким чином, можна зробити висновок, що підставою недійсності правочину визнавалась порочність будь-якого з істотних елементів правочину, а цивілісти того часу внесли вагомий вклад в науку цивільного права.

Подальший розвиток категорія недійсності правочинів отримав за радянських часів.

Після надання М. М. Агарковим наукового визначення правочину вся увага цивілістики була направлена на розробку теорії недійсності правочинів. Зокрема, М. М. Агарков заперечував проти законодавчого розподілу правочинів на дійсні і недійсні, а також проти поділу останніх на нікчемні та оспорювані, вважаючи такий поділ невдалим. Розуміючи під правочином правомірну юридичну дію, вчений визначив правову природу недійсних правочинів та класифікував їх. Недійсні правочини він назвав недійсними волевиявленнями чи «не правочинами» та говорив про те, що правочин не може бути нікчемним, таким може бути тільки волевиявлення [2, с. 347]. Хоча навряд чи такий розподіл можна назвати виправданим у повній мірі. Таким чином, вперше була висловлена думка про те, що недійсні правочини взагалі не є правочинами.

Схожої позиції дотримувались О. О. Красавчиков [287, с. 120] та О. С. Йоффе [222, с. 305-306]. Вони зазначали, що закон надає охорону і захист лише правомірній поведінці осіб, а тому характерною рисою цивільно-правового правочину є його правомірність. Під недійсністю правочину О. О. Красавчиков розумів ненастання в силу закону тих юридичних наслідків, які сторони бажали породити своїми діями під час укладення правочину [567, с. 235].

Д. М. Генкін зазначав, що правомірність або неправомірність дії не є необхідним елементом правочину, а вказує на ті чи інші його наслідки [76, с. 40-57].

С. Ф. Кечек’ян визначав, що поняття недійсного правочину широко застосовується (і в законі і на практиці), хоча недійсний правочин не викликає правових наслідків та, таким чином, не може бути віднесений до кола

юридичних дій. А тому до кола правочинів необхідно відносити лише дійсні правочини. [255, с. 177].

С. А. Оганесян пов’язував поняття недійсного правочину з встановленням сутності недійсності, що полягає в ненастанні наслідків, на які спрямований правочин [355, с. 8].

І. Б. Новицький вживав поняття «протиправний правочин», відзначаючи, що певні правові наслідки він викликає, але ці наслідки інші, ніж ті, до яких прагнули сторони, а тому не можна суворо відмежовувати правочин та недійсний правочин [350, с. 66].

І. С. Перетерський вважав, що правочин – дія, дозволена законом, яка має на меті встановлення охоронюваних законом правовідносин. Дії, які хоч і мають юридичні наслідки, але не ті, які мали на меті сторони, не охороняються законом та не є правочинами [377, с. 49-64].

Н. В. Рабінович зазначала, що правочини можуть бути дій-сними і повністю відповідати вимогам закону та правопорядку, а можуть бути і недійсними, які є діями неправомірними. Останні тому і визнаються недійсними, що суперечать нормам права. Недійсний правочин має всі ознаки, властиві йому: вольову дію, спрямованість волевиявлення. На думку зазначеного автора, визнання правочину недійсним є результатом того, що закон визнає, а суд оголошує його недійсним. При цьому він є недійсним саме як правочин, у силу притаманних йому як правочину недоліків [490, с. 9–11].

Ю. К. Толстий зазначав, що термін «правочин» повинен бути збережений лише для правомірних дій, що викликають той правовий ефект, на досягнення якого вони спрямовані [595, с. 141].

В. П. Шахматов називав недійсним правочин, склад якого не відповідає описаним у нормах права ознакам складу правочину цього виду внаслідок суспільно шкідливих або суспільно небажаних властивостей [684].

Можна сказати, що наукові позиції з даного питання поділилися на дві протилежні течії, прихильники однієї розглядають недійсний правочин як різновид правочину, а саму недійсність відносять не до правочину, а до його

наслідків (це, наприклад, Н. В. Рабінович, І. Б. Новицький, В. П. Шахматов), а прихильники іншої – наполягають на розмежуванні понять правочину та недійсного правочину як понять, які застосовуються для визначення різних за своєю юридичною природою цивільно-правових явищ, тобто правочином можна називати лише правомірний правочин як юридичний факт, а недійсні правочини, по суті, називають правопорушеннями (представниками цієї позиції, зокрема, були М. М. Агарков, О. С. Йоффе, Д. М. Генкін, С. Ф. Кечек'ян, О. О. Красавчиков, І. С. Перетерський, Ю. К. Толстой та інші).

Пострадянський період характеризується переходом від планової економіки, розвитком ринкових відносин, що спричинило зростання спорів про визнання правочинів недійсними. Тому виникає необхідність більш детального вивчення даних категорій на науковому рівні. Не менш гостро обговорюються питання правової природи наслідків недійсності правочинів, питання конкуренції реституції та інших способів захисту цивільних прав (віндикації і кондикції) [366].

Разом з тим вважаємо за необхідне зазначити, що пострадянський період, який фактично продовжується і зараз, ми поділяємо на два умовних періоди: 1) період незалежності України, коли продовжує діяти ЦК УРСР 1963 р.; 2) після вступу в силу ЦК України, на основі якого відбуваються нові трансформаційні процеси.

В науці цивільного права немає єдиного поняття недійсності правочину, навіть більше того, відсутній єдиний підхід щодо самого існування терміна, який вживається ст. 215 ЦК України – «недійсність правочину».

Недійсність правочинів може виступати в якості конкретного правочину, що вказує на його невідповідність певним вимогам закону даного правочину. Недійсність означає, що правочин позбавлений будь-якого юридичного значення, однак наслідки, що виникають у зв'язку з недійсністю правочину, є іншими, ніж ті, які б правочин тягнув, аби був дійсним, не є бажаними для сторін і є не наслідками самого правочину, а наслідками його недійсності.

Недійсним можна вважати лише правочин, недійсність якого встановлена на підставі прямої вказівки закону або внаслідок судового оспорювання.

Недійсність являє собою правове поняття, яке припускає, що закон не визнає юридичної сили за деякими діями (актами) у випадках, якщо вони мають певні недоліки з точки зору права. Аналізуючи правові проблеми недійсності правочинів, науковці постійно дискутують щодо віднесення недійсного правочину до категорії правочинів. Досить часто для обґрунтування відмінностей у правовій природі дійсних і недійсних правочинів виділяють такі ознаки, як: 1) правомірність (неправомірність) дій; 2) їх здатність породжувати ті юридичні наслідки, на які вони спрямовані.

Отже, після вступу в силу ЦК України, на основі якого відбуваються нові трансформаційні процеси, спостерігається формування власного нового законодавства, яке орієнноване на європейські цінності, зокрема, пріоритетним є захист прав та свобод людини, необхідність на правовому рівні забезпечити її максимальний розвиток, підвищити якість життя, захистити порушені права та інтереси тощо. Про це свідчить, зокрема, приділення значної уваги нормативному закріпленню та можливості захисту особистих немайнових прав, інтелектуальної власності, відшкодування завданої шкоди (в тому числі моральної) тощо. Не залишилась осторонь і категорія правочину, можливість визнання його недійсним та настання відповідних наслідків недійсності.

Узагальнюючи процес становлення та розвитку категорії недійсності правочину в науці цивільного права, робимо висновок, що це є тривалим і незавершеним процесом. Умовно можна виділити такі етапи:

1) виникнення соціально-економічних передумов законодавчого закріплення інституту правочину як універсального поняття; виявлення необхідності в деяких випадках визнавати вчинені правочини такими, що не мають юридичної сили, залишаючи або повертаючи їх учасників в початковий майновий стан (X–XVII ст.);

2) виділення вчення про правочин у складі загальної частини цивільного права, чітке розмежування односторонніх правочинів і договорів; зокрема,

теорія недійсності правочинів істотно не змінюється (кінець XVIII – початок XIX ст.);

3) законодавче закріплення категорії «правочин», визначення сутності недійсності правочину, неточна класифікація підстав недійсності, відмінність ступенів недійсності, а саме поділ правочинів на нікчемні та оспорювані (кінець XIX ст. – початок XX ст.);

4) законодавче закріплення інституту недійсності правочинів в окремих складах таких правочинів; наукове визначення поняття «недійсний правочин», співвідношення даної категорії з поняттям «правочин», перша спроба ототожнення недійсного правочину і цивільного правопорушення (середина XX ст. – 1990-ті рр.);

5) законодавче закріплення інституту недійсності правочинів, що стало передумовою об'ємного наукового і практичного тлумачення виникаючих питань, спроби усунення прогалин законодавця в даній сфері (з 1990-х рр. – до 01.01.2004 р.);

6) трансформація понять, категорій, визначень поняття правочину, недійсності правочину, правових наслідків тощо в контексті вступу в дію ЦК України 2003 р., який увібрав в себе досвід попередніх етапів розвитку права і законодавства, традиції, ментальність тощо; удосконалення, розширення норм, внесення змін, які викликані потребами часу та спостерігаються і зараз (з 01.01.2004 р. – по теперішній час).

Якщо вести мову про наукові основні доробки в питаннях щодо визначення поняття, сутності та місця недійсних правочинів у системі цивільного права, то зазначимо, що аналіз літературних джерел дає можливість говорити про продовження поділу позицій науковців щодо даного питання на дві групи, які були описані вище.

Аналіз більш пізніх наукових позицій свідчить про збереження тенденції віднесення недійсних правочинів або до «правочинів», або до «правопорушень». Наведемо деякі позиції авторів.

Ю. П. Єгоров під недійсністю правочинів розуміє відсутність одної з істотних ознак правочину як встановлений у відповідному порядку дефект хоча б одного з його елементів, що тягне за собою ненастання бажаних правових наслідків. У такому випадку правові наслідки пов’язуються не з правочином як цілісним правовим явищем, а з дією, що містить її деякі ознаки, що однаковою мірою характерно і для нікчемності, і для оспорюваності правочинів. Також недійсність припускає наявність соціальної основи правочинів та їх оцінку з точки зору юридичної достатності для кваліфікації дії як правочину [202].

О. В. Гутніков зазначає, що поняття «недійсний правочин» є умовним, бо якщо дія визнана такою, що не відповідає закону, то вона не може бути правочином. Така «умовність» спричинила дискусію щодо визначення поняття та сутності недійсного правочину [114, с. 21].

І. В. Матвєєв визначав недійсний правочин як дію, вчинену у вигляді правочину, в якому законом і (або) судом встановлено порушення хоча б однієї з умов дій дійсності останнього, не здатну породити ті цивільно-правові наслідки, здійснення яких бажали його суб'єкти. Він зазначає, що недійсні правочини є цивільними проступками [319, с. 19, 44-45].

В. О. Рясенцев з цього приводу висловлювався дещо інакше і підкреслював, що недійсність правочину – це його дефектність, яка обумовлена порушенням ним вимог закону [566, с. 207-208].

В. А. Тархов пише, що поняття недійсних правочинів суперечливе, оскільки правочином є правомірна дія, а тому недійсним бути не може [586, с. 223].

Д. О. Тузов відносить недійсні правочини до правопорушень, адже вони за своєю правовою природою не збігаються з правочинами [602, с. 177-208].

Ф. С. Хейфець також зазначав, що недійсні правочини є цивільними правопорушеннями, які тягнуть відповідальність шляхом вжиття цивільно-правових санкцій. Зокрема, до правопорушень були віднесені не лише недійсні правочини, вчинені за наявності вини, а й ті, що лише об’єктивно не відповідають вимогам закону [649, с. 45-46].

Г. Ф. Шершеневич зазначав, що воля у правочині повинна бути свідомою. Під правочином він розуміє таке вираження волі, яке безпосередньо спрямоване на юридичні наслідки, тобто на встановлення, зміну або припинення юридичних відносин [687, с. 195].

Аналіз вітчизняних наукових позицій сьогодення щодо визначення поняття та сутності недійсного правочину та віднесення його до категорії «правочин» також свідчить про існування двох підходів, а саме: віднесення недійсного правочину до правочину, однак його зміст суперечить законодавству, що тягне відповідні наслідки (тобто недійсний правочин сприймається як правомірна дія, і його учасники, принаймні один із них, вважають цю дію правомірною, а іноді неправомірною, тобто порушення умов ст. 203 ЦК України усвідомлюється лише значно пізніше, а не під час вчинення правочину); визнання недійсного правочину правопорушенням [177, с. 46].

До представників першого підходу відносяться, зокрема: Є. О. Харитонов, О. В. Дзера, Н. О. Саніахметова, І. В. Спасибо-Фатєєва, О. І. Длугош, С. М. Іванова, В. І. Підвисоцький та інші. Наведемо деякі позиції.

О. І. Длугош категорію «недійсних правочинів» розглядає крізь призму дефектів волі і робить висновок про існування «протиправних правочинів» та правочинів, які не відповідають вимогам закону, але не є правопорушеннями [194, с. 7-8].

С. М. Іванова визначає недійсний правочин як дію осіб, спрямовану на встановлення, зміну або припинення певних прав та обов'язків, настання яких заперечується з підстав, передбачених цивільним законодавством [230, с. 76].

В. І. Підвисоцький вважає, що: 1) недійсний правочин за своєю правовою природою – це саме правочин, оскільки він має ознаки, властиві правочинам: є вольовим актом, спрямованим на досягнення правового результату; є різновидом дій суб'єктів цивільних правовідносин; воля особи, яка його вчиняє, спрямована на встановлення, зміну чи припинення цивільних прав та обов'язків; 2) визначення поняття недійсного правочину має виглядати так: недійсний правочин – це правочин, положення (зміст) якого суперечить

законодавству, а юридичні наслідки такого правочину не відповідають його змісту. [385, с. 80]

І. В. Спасибо-Фатєєва відносить недійсні правочини до правочинів. Вона зазначає, що сутність правочину полягає в тому, що він є правомірною дією, і відтак виникає явна суперечність, адже не можна вважати правочинами неправомірні дії. Очевидно, термін «недійсні правочини» є умовним, бо він, імовірно, покликаний підкреслити, що це дія, яка мала вигляд правомірності, але виявилося, що це не так. Причому виявляється це як шляхом зіставлення правочину і вимог закону без звернення до суду (у разі нікчемності правочинів), так і судом шляхом з'ясування і доведення того, що потягло за собою недійсність правочину (для оспорюваних правочинів) [575, с.181; 573, с. 150-167].

Н. О. Саніахметова [620, с. 203] та І. В. Спасибо-Фатєєва [577] вважають, що недійсний правочин не є юридично байдужим фактом, бо з його вчиненням закон пов'язує виникнення для сторін певних наслідків (хоча й не тих, які бажали сторони).

О. В. Семушина розуміє під недійсним правочином дію, яка має визначені недоліки з точки зору права та не має наслідком результати, обумовлені та бажані сторонами такого правочину, а лише призводить до наслідків, пов'язаних з недійсністю правочину. Тобто у недійсних правочинів настають негативні наслідки, пов'язані з його недійсністюі [550, с. 34]. Таким чином, О. В. Семушина підтримує концепцію віднесення недійсних правочинів до категорії правочинів, однак за винятком ситуації, коли вчинений правочин можна кваліфікувати як правопорушення [550, с. 38].

К. В. Скіданов підтримує позицію, що недійсний правочин є юридичним фактом, оскільки неправомірна дія, якою є недійсний правочин, тим не менш тягне за собою юридично значущі наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України та іншими статтями параграфа 2 глави 16 ЦК України [560, с. 31].

Натомість деякі науковці вбачають більш вірним визнання недійсного правочину саме правопорушенням. Наприклад, В. І. Жеков зазначає, що недійсний правочин являє собою цивільне правопорушення або проступок;

характер застосовуваних наслідків недійсності правочину визначається ступенем вини особи, яка вчинила правочин [207, с. 93]. І. В. Рущак вважає, що недійсною може бути визнана дія, а не правочин, адже категорія правочину є наступним етапом розвитку легітимізації наслідків односторонніх чи двосторонніх дій. Тому змішувати ці поняття не слід. Зокрема, дана позиція обґрунтовується тим, що дії, які не відповідають встановленим вимогам, до того як потерпіла сторона почала вимагати визнання правочину недійсним, або ж навіть на стадії розгляду справи в суді, можуть бути визнані легітимними (за умови що сторони дійшли згоди), що спричинить відповідні правові наслідки (вже дійсного правочину) [537, с. 78]. Тобто можна сказати, що правові наслідки, до яких прагнула сторона чи сторони при укладенні правочину, настають за «діями» з пороками, якщо інша сторона не наполягає на іншому.

Підводячи підсумок, вважаємо за доцільне підтримати представників першої позиції, також можна сказати, що недійсним правочином є теоретичне позначення неправомірної дії сторін [153, с. 15].

Аналізуючи недійсні правочини та визнання правочинів такими, необхідно враховувати методологічно важливе положення про «подвійне» розуміння правочину в цивілістиці. ЦК України, ведучи мову про визнання правочину недійсним, має на увазі його недійсність як підставу виникнення цивільних прав та обов’язків. Відповідно й підстави визнання його недійсним, і наслідки визначаються стосовно юридичного факту. Разом з тим наслідки визнання недійсним правочину як джерела цивільного законодавства є предметом спеціального дослідження.

Об'єктом недійсного правочину є суспільні відносини цивільного обороту, на які він посягає. Об'єктивною стороною такого правочину є протиправне діяння, яке здійснюється завжди у формі дії, що спричиняє шкоду як майновим інтересам окремих учасників цивільних правовідносин, так і в цілому стабільності цивільного обороту. Також об'єктивна сторона недійсного правочину повинна характеризуватися наявністю причинно-наслідкового

зв'язку між діянням винного суб'єкта (суб'єктів) недійсного правочину і шкодою, яка має місце в результаті його здійснення.

Суб'єктом недійсного правочину виступає деліктоздатний учасник цивільних відносин. Суб'єктивна сторона недійсного правочину характеризується виною її учасників (або учасника), а також метою вчинення даного протиправного правочину. Тут необхідно зазначити, що в суб'єктивній стороні протиправного правочину первинною є його мета.

Отже, вважаємо, що під правочином необхідно розуміти саме правомірні дії суб’єктів, а словосполучення «недійсний правочин» необхідно вживати у разі невідповідності правомірної дії (правочину) певним, точно визначеним вимогам законодавства. Тому дотримуємось точки зору: недійсним є той правочин, який не відповідає вимогам закону.

Тобто невідповідність правочину закону не є тотожною її протиправності. Поведінка суб'єктів має порівнюватися з правовою моделлю, а не навпаки. Виходячи з пріоритету фактичної поведінки суб'єктів, що виражається в здійсненні правочину, така поведінка сприймається як така, що не відповідає правовій моделі не в разі будь-якої невідповідності, а лише за умови невідповідності акту поведінки обов'язковим вказівкам норм права. Тобто орієнтуватися в даному випадку необхідно не на закріплену в нормах права модель, яка сприймається як адекватна форма і яка повинна бути реалізована, а на зміст правочину, тобто реальне громадське відношення та його співвідношення з моделлю, закріпленою в правах і обов'язках. Отже, розкриття структури правовідносин виражається через співвіднесення фактичних суспільних відносин з відповідною моделлю, а протиправним можна назвати лише правочин, який порушує імперативні норми.

Можна виділити дві форми невідповідності правочину закону: 1) порушення правочином імперативних вимог і заборон (протиправна поведінка), 2) невідповідність іншим вимогам закону, недотримання яких не є правопорушенням, але не заохочується правом. З такої точки зору можна стверджувати, що обидві ці форми невідповідності правочину закону в

широкому сенсі є «неправомірною поведінкою». Отже, всі недійсні правочини в широкому сенсі є неправомірними діями, але тільки протиправні правочини є правопорушеннями. Сфера неправомірних дій значно ширше сфери правопорушень, зокрема, вона може включати в себе найрізноманітніші явища, які тягнуть (або ж не тягнуть) відповідальність.

Крім невідповідності вимогам імперативних норм цивільного законодавства правочин може розглядатись як такий, що суперечить моральним засадам суспільства. Вимога «моральності» правочину означає його відповідність сприйнятим суспільством ідеалам добра і зла, справедливості тощо. Закріплення в ЦК України вимоги щодо відповідності змісту правочину моральним засадам суспільства безсумнівно є позитивним та зумовлює доцільність з'ясування питання про зміст вад волі, наслідки порушення вказаної вимоги учасниками правочину тощо. [129; 132]

Мораль є найважливішим соціальним інститутом, однією з форм суспільної свідомості. Вона являє собою певну сукупність історично складних і сучасних життєвих принципів, поглядів, оцінок, переконань і заснованих на них норм поведінки, що визначають і регулюють взаємини людей, ставлення їх до суспільства, держави, сім'ї, колективу, класу, навколишньої дійсності [589, с. 327]. В літературі підкреслюється, що право є лише мінімум моральності або юридично оформлена мораль. Право – це засіб реалізації морально-гуманістичних ідеалів суспільства. Без уроків моральності, моралі, етики право немислиме. В. С. Соловйов визначав право як примусову вимогу здійснення мінімального добра або порядку, що не припускає певних проявів зла [568, с. 14].

Також звертається увага на те, що право і мораль (моральність) не тільки не виключають, а передбачають і доповнюють один одного. У будь-якій державі мораль (моральність) не є єдиною й однорідною, вона диференціюється відповідно до класового, національного, релігійного, професійного й іншого розподілу суспільства, тому має йтися про суспільну моральність (основах моральності), а не про моральність окремої людини або групи осіб [42, с. 104].

О. Н. Садіков зазначає, що мораль або її засади, яким не повинен суперечити цивільно-правовий правочин, містять сформовані в суспільстві уявлення про добро і зло, справедливе і належне. Вимоги моральності, на відміну від права, не закріплені в системі писаних норм. Вони одержують своє вираження в загальновизнаних уявленнях про належну поведінку, що склалися в результаті тривалого суспільного розвитку, у тому числі загальних принципів права й діяльності вищих судових інстанцій [273, с. 362].

З позиції деяких науковців для українського народу певним універсальним мірилом моральності є християнські цінності, які застосовуються переважною більшістю населення, оскільки визнаються не лише християнами різних конфесій та домінацій, але навіть і тими людьми, що не сповідують жодного віровчення [323, с. 271].

Ідея відповідності поведінки людини (у тому числі при укладенні нею правочинів) моральним засадам суспільства спирається на загальнолюдські цінності й віддзеркалює систему усталених поглядів, яка склалася у свідомості людей на основі їхніх уявлень про добро, людяність, гідність, совість, справедливість, які не залежать від національної, етнічної, релігійної приналежності суб'єкта цивільного права. Моральні засади суспільства не визначають конкретного правила поведінки, їх приписи виявляються загальній формі. Разом з тим вони формують тип поведінки, що має відповідати найвищим людським чеснотам, ідеалам людської свідомості, а отже, вимога про відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства постає як відповідність змісту правочину ідеї добра і справедливості, спрямованість його на досягнення всього позитивного в житті людей, що відповідає їх інтересам, бажанням, мріям [690, с. 26].

При цьому виправданим здається і занепокоєння науковців щодо проблеми практичного застосування такого критерію, як моральні засади суспільства. Так, О. В. Дзера вказує на необхідність уникати розширеного тлумачення цього поняття, що може призвести до довільного визнання недійсним

правочину, в якому поведінка його учасників не містить ознак суспільної небезпеки [192, с. 16-18], тобто протиріччя моральності останнього.

Варто зазначити, що в юридичній літературі існує й інша точка зору щодо положень ч. 1 ст. 203 ЦК України, прихильники якої вважають, що завдяки цій нормі досягається стабільність цивільного права. Невиконання даної норми закону є підставою для визнання його недійсним.

З позиції прихильників цієї думки вимога відповідності змісту правочину моральним засадам суспільства втілює домінанту права. Зазначена проблема пов'язана з питанням про значення й місце моральних засад у регулюванні цивільних відносин. Положення про відповідність змісту правочину або дій суб'єкта моральним засадам суспільства, що має місце в ЦК України, оцінюється окремими правознавцями як таке, що означає надання моральним нормам юридичної сили і легітимацію норм моралі в цивільних правовідносинах. Наприклад, М. О. Стефанчук зазначає, що закріплення на законодавчому рівні обов’язку дотримання моральних засад суспільства є юридично недоцільним, оскільки норми моралі (відповідно до теорії права) не є джерелами права. Закріпивши норму про дотримання моральних засад суспільства законодавець фактично легітимізував норми моралі [578, с. 143]; В. М. Махінчук говорить, що звернення до засад моралі надає їм певної універсалізованості та загального визнання [323, с. 272]. Іншу позицію займає М. К. Галянтич та зазначає, що порушення вимоги про відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства повинно розглядатися як елемент об'єктивної сторони у складі правопорушення, а з суб'єктивної сторони – необхідна спільна обізнаність про факт порушення моральних засад суспільства [72, с. 417].

Також на твердження М. О. Стефанчука питання щодо закріплення на законодавчому рівні обов’язку дотримання моральних засад суспільства є досить проблематичними з наступних причин: 1) моральні засади суспільства ніде об’єктивно не закріплені і є достатньо нестійкими; 2) щодо них відсутня єдина точка зору суспільства на окремі проблеми і уявлення суду першої

інстанції про моральні засади суспільства можуть відрізнятися від поглядів суду другої інстанції; 3) кожна суспільна група має свої моральні засади, тому не зрозуміло, який саме критерій слід брати за мірило; 4) передбачення можливості прийняття рішень суду не на підставі закону, а на підставі його суб'єктивного бачення про мораль та моральність може призвести до суспільного свавілля [578, с. 143-144].

Отже, існує дві протилежні позиції щодо введення критерію моральності відносно дійсності правочину: позитивна оцінка критерію моральності та оцінка її як дестабілізуючого чинника.

На нашу думку, роль морального критерію важлива. Адже моральність є підґрунтям регулювання цивільних відносин і тому важливим є її врахування, тим більше при сучасному темпі розвитку суспільства. Разом із тим «узагальненою» моральністю зловживати не слід, оскільки у багатьох верств суспільства, різних соціальних груп тощо існують власні моральні засади, які можуть мати істотні особливості. Отже, зазначена норма ЦК України є доцільною, але потребує виваженого застосування.

Звертає на себе увагу та обставина, що закон не вказує чітко, до яких саме недійсних правочинів (нікчемних чи оспорюваних) належать правочини, зміст яких суперечить моральним засадам суспільства.

У зв'язку з цим варто зазначити, що поміж оспорюваних правочинів є такі, для оспорювання яких закон встановлює конкретні підстави (наприклад, ст. ст. 222, 225, 229 ЦК України та ін.), або такі, що можуть бути оспорені з посиланням на ст. 203 ЦК України, оскільки для них не встановлено спеціальні підстави недійсності, у тому числі й ті, зміст яких суперечить моральним засадам суспільства.

Отже, для того щоб такий правочин був визнаний недійсним, суд повинен встановити, що його зміст суперечить моральним засадам суспільства. Враховуючи приписи ст. 204 ЦК України, яка встановлює презумпцію правомірності правочину, суд при розгляді справи має виходити з позиції, що правочин є правомірним, а його зміст не суперечить моральним засадам

суспільства. Обов'язок довести протилежне покладається на сторону, яка оспорює правочин, – вона зобов'язана надати докази того, що зміст оспорюваного правочину суперечить моральним засадам суспільства [129, с. 272].

Зазначене свідчить на користь визнання правочину, зміст якого суперечить моральним засадам суспільства, оспорюваним правочином, що викликає своєрідні суперечності. Зокрема, відповідно до ст. 228 ЦК України правочини, що порушують публічний порядок, – є нікчемними. Однак де та встановлена «межа» суперечності моральним засадам суспільства та порушення публічного порядку?

Зауважимо, що положення ЦК України, які закріплюють вимогу про відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства, не треба вважати свідченням загальної легітимації норм моралі, їм надається юридичного значення лише у тих випадках, коли це вказано в законі. При порушенні цієї вимоги правочин вважається дійсним. Визнаний недійсним він може бути лише у судовому порядку. Невідповідність змісту правочину моральним засадам суспільства дає можливість сторонам оспорити правочин – звернутися до суду з вимогою про визнання його недійсним, посилаючись на порушення вимоги ч. 1 ст. 203 ЦК України. Визнання такого правочину недійсним має відповідні (закріплені в законі) наслідки.

Отже, недійсність виступає конкретним результатом оцінки правочину на предмет відповідності його законодавству та вказує на особливий наслідок неповної відповідності правочину нормам права (невиникнення на підставі правочину тих правових наслідків, на які він спрямований).

Необхідно відзначити, що вчені, які обґрунтовують ознаку правомірності правочину, підтвердження своєї позиції знаходять в традиційній класифікації юридичних фактів, відповідно до якої правочини належать до правомірних дій. Однак представляється невірним з точки зору створення класифікації юридичних фактів проводити їх розподіл одночасно за двома підставами:

вольовою ознакою, а потім – за ознакою правомірності, оскільки дані ознаки є цілком самостійні і оцінюють дії по-різному.

Таким чином, ознака неправомірності – це різнопорядковий, більш низький відносно до спрямованості критерій, що дозволяє в системі юридичних фактів віднести недійсні правочини до класу правочинів, а не правопорушень. Підтвердження зазначеної позиції містить і ст. 202 ЦК України, зі змісту якої випливає, що правочинами визнаються дії осіб, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, що не визначає ні характеру дії (правомірна вона чи ні), ні наслідків. Не вказується, що правочином вважається правомірна дія, яка викликає правові наслідки, які бажають сторони.

Зазначимо, що висновок про актуальність проблематики щодо визнання правочинів недійсними підтверджується і зверненням до цього питання в:

– роз'ясненні Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними» від 12.03.1999 р. [439] (втратило чинність 29.05.2013 р.);

– узагальненні Верховного Суду України «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 24.11.2008 р., де вказується, що недійсність правочину виникає через те, що дія схожа на правочин, але за своєю суттю не відповідає характеристикам правомірності і у таких правочинів є дефекти їх елементів: незаконність змісту правочину; недотримання форми правочинів; вади суб'єктного складу; невідповідність волі та волевиявлення [418];

– постанові Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009 р. № 9 [474];

– постанові Пленуму Вищого господарського суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних із визнанням правочинів (господарських договорів) недійсними» від 29.05.2013 р. №11 [360], де правочини ототожнено з господарськими договорами, що суперечить аксіомі,

що всі договори є правочинами, але не всі правочини є договорами [150; 151; 160].

Необхідно зазначити, що категорії «правочин» і «недійсний правочин» мають різну правову природу. Зокрема, правочин досягає або може досягти необхідного юридичного результату, а недійсний правочин цей результат не створює (нікчемний правочин) або він анулюється судом (оспорюваний правочин).

Як уже зазначалося, деякі автори не вважають недійсні правочини правочинами, а відносять їх до правопорушень. Разом з тим не кожному недійсному правочину характерна протиправність і не кожна дія, що вчиняється у формі недійсного правочину, неправомірна по суті. Недійсні правочини як особливий рід правових явищ неможливо беззастережно віднести до категорії протиправних або неправомірних дій. Недійсність – це лише один зі способів відмови в правовому захисті певних дій, обумовлений не стільки протиправністю цих дій, скільки необхідністю найбільш ефективної реалізації правових норм, захисту і відновлення прав добросовісних осіб та суб'єктів, що підлягають особливому захисту [79, с. 41].

С. В. Герасимовський вважає, що відхід від сприйняття недійсного правочину як дії завжди протиправної, яка обумовлює необхідність неодмінної і повної ліквідації її правових наслідків, допоможе знайти баланс між необхідністю, з одного боку, усувати наслідки незаконних правочинів, а з іншого – зберігати стійкість сформованих соціальних зв'язків, що мають для їх учасників чималу цінність. Це сприятиме реалізації цивільно-правової природи інституту недійсності правочинів, його призначення як способу захисту суб'єктивних прав, що найбільшою мірою відповідає і публічним інтересам у сфері відносин, які регулюються цивільним правом [79, с. 42].

Характерним також є те, що підставою для визнання правочину недійсним є умисел особи. Відповідно до Кримінального кодексу України [290] умисел – це психічне ставлення особи до вчиненого нею діяння із наставшими в результаті цього шкідливими для суспільства наслідками. Умисел виражає

антисоціальне ставлення винного до інтересів особистості, суспільства, держави. При цьому мається на увазі не лише прямий, але і непрямий умисел. Прямий умисел характеризується тим, що особа, яка вчинила правочин, усвідомлювала антисоціальний характер своїх дій, передбачала можливість або неминучість настання антисоціальних наслідків і бажала їх настання. Непрямий умисел характеризується тим, що особа, яка вчинила правочин, усвідомлювала антисоціальний характер своїх дій, передбачала можливість настання антисоціальних наслідків, не бажала, але свідомо допускала ці наслідки або ставилася до них байдуже [308, с. 205-206].

Усвідомлення антисоціального характеру своїх дій і передбачення настання їх антисоціальних наслідків утворюють інтелектуальний елемент прямого і непрямого умислу. Бажання настання антисоціальних наслідків і свідоме їх допущення або байдуже до них ставлення утворюють вольовий елемент умислу. При цьому про бажання настання таких наслідків можна говорити тоді, коли антисоціальні наслідки є кінцевою метою дій винного. У зв’язку з тим що розглянутий вид правочинів має таку ознаку, як мета, ці правочини можуть бути вчинені тільки з прямим умислом. Досить ґрунтовно це питання розглянуто в дисертаційному дослідженні В. І. Жекова [207].

Отже, діюче цивільне законодавство не розглядає вчинення недійсного правочину як цивільне правопорушення, яке автоматично тягне застосування до його суб’єктів цивільно-правової відповідальності.

Викладене також дає підстави стверджувати, що віднесення недійсного правочину до такого різновиду юридичних фактів, як цивільне правопорушення, не є обґрунтованим.

Вина учасника недійсного правочину виступає у формі умислу і необережності. Намір учасника недійсного правочину пов’язаний з тим, що він усвідомлює порушення встановлених правил здійснення правочинів, передбачає неминучість або можливість настання суспільно шкідливих наслідків, бажає їх настання або свідомо їх допускає. Умисна вина несумлінного контрагента має

місце тоді, коли він за допомогою обману, насильства або погрози спонукає іншого суб'єкта до укладення правочину.

Якщо суб'єкт не мав наміру порушити правила здійснення правочинів, має місце необережне вчинення недійсного правочину. При цьому він повинен був передбачати можливість настання суспільно шкідливих наслідків своєї поведінки, але легковажно розраховував на запобігання їм або взагалі не передбачав цих наслідків. Наприклад, особа сумлінно помиляється, вважаючи, що контрагент правочину має необхідну для його здійснення дієздатність. Про необережне вчинення недійсного правочину можна вести мову й у випадку, коли один контрагент правочину ввів іншого в оману, не маючи на це наміру.

Проаналізуємо використання терміна «недійсність» у цивільному законодавстві. У ЦК України цей термін застосовується до: визнання прав інтелектуальної власності недійсними (ст. ст. 469, 479, 499); недійсності заборони відступлення права грошової вимоги (ст. 1080); визнання недійсним свідоцтва про право на спадщину (ст. 1301); недійсності права вимоги (ст. ст. 197, 519); недійсності зобов'язання (ст. ст. 198, 548, 565); недійсності акта (ст. 882); недійсності чека (ст. 1102) тощо.

Таке становище невиправдано розширює поняття «недійсність», підстави його застосування та правові наслідки. Зокрема, некоректним є застосування цього терміна до нормативно-правових актів – у цьому випадку може йтися про їх нечинність або неправомірність (незаконність, протиправність), а також до документів, якими оформлюється, підтверджується право, оскільки право не може бути недійсним – воно або є, або ні [418, с. 29].

Як зазначає, зокрема, І. В. Спасибо-Фатєєва, термін «недійсність» є розпливчастим, що призводить до його застосування не лише до недійсності правочинів, а й у таких випадках, як, наприклад, визнання недійсними прав інтелектуальної власності, недійсність заборони відступлення права грошової вимоги, недійсність умови договору та ін. [576, с. 86].

Відповідно, за правилами недійсними правочинами не можна визнавати документи, які за своїм змістом не є правочинами. Вбачається, що до таких

документів слід відносити, наприклад, рішення органів державної влади; свідоцтва (про право власності на житло, про право на спадщину, державний акт на земельну ділянку, ордер тощо); рішення, записи про реєстрацію (реєстрація домоволодіння, актів громадянського стану); протоколи загальних зборів господарських товариств, рішення загальних зборів громадських об'єднань, розпорядження про реєстрацію за місцем проживання фізичної особи та багато інших документів (акт приймання-передачі, товарний чек тощо).

Як відомо, підставою поділу юридичних фактів на дії та події є відношення факту до волі людей, а підставою поділу дій на правомірні та неправомірні – відношення дії до норм позитивного права, існування правочинів, які мають певні недоліки з точки зору закону. Такі недоліки дають можливість говорити не про правомірні, а про неправомірні дії, під якими розуміють вольову поведінку, яке не відповідає правовим приписам, порушує суб'єктивні права та не узгоджується зі змістом обов'язків суб'єктів.

Разом з тим не можна поставити знак рівності між такими поняттями, як «неправомірність» та «протиправність». Вважаємо, що недійсні правочини можна віднести до неправомірних юридичних дій, ведучи мову про їх протиправність, тобто дія в будь-якому випадку буде противоправною. Разом з тим протиправна поведінка є невід'ємною рисою правопорушення.

Як зазначається в науковій літературі, правопорушення сьогодні визначається як протиправне, винне, суспільно небезпечне діяння, за вчинення якого правопорушник притягається до юридичної відповідальності [550, с. 41]. Тобто ознаками правопорушення є: суспільна небезпечність, протиправність, винність діяння, причинний зв'язок між діянням та протиправним результатом (завданням шкоди) та притягнення правопорушника до юридичної відповідальності.

Зазначимо, що, констатуючи недійсність правочину, до уваги приймається не тільки оцінка самої дії, але й характеристика дієздатності суб'єкта

правочину, його волі, форма вираження його волі тощо, тобто аналізується чи дотримані передбачені законом умови дійсності правочинів.

Проаналізуємо деякі з них на предмет «однозначної протиправності». Зокрема, не може вважатись принципово протиправним правочин, вчинений: малолітньою особою (в тому числі і односторонній правочин); недієздатною особою або особою, яка тимчасово знаходиться в такому стані; між малолітньою особою та повністю дієздатним суб'єктом. Хоч такі правочини можуть бути і не протиправними, однак вони можуть бути визнані недійсними як такі, що мають порок суб'єкта, тобто вчинена дія є неправомірною з точки зору права. Разом з тим за умови погодження батьками таких осіб вчинених правочинів про недійсність правочину йтися не буде.

З іншого боку, вчинення правочину під впливом обману, насильства, зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною можуть бути діями не лише протиправними, але й винними, а тому цілком доречно віднести такі дії до правопорушень.

Якщо говорити про правочин, вчинений з порушенням встановленої законом форми, то також маємо віднести його до протиправних дій, адже навіть якщо даний правочин не містить нічого протизаконного, встановлена законом форма його вчинення є порушеною.

Отже, можемо зробити висновок про те, що не кожен недійсний правочин є правопорушенням та протиправною дією, однак існує багато різних форм вчинення неправомірних, протиправних дій, в т.ч. правопорушень.

Тому приходимо до висновку, який вже було зазначено вище, а саме: об'єктивною умовою недійсності правочину є невідповідність його вимогам закону та інших нормативно-правових актів. Поняття недійсності свідчить про результат оцінки правочину, тобто має місце дефект, внаслідок чого правочин набуває ознак недійсності, а замість бажаного результату настає результат недійсності. Можна сказати, що недійсність вказує на дефектність конкретного правочину, а сам недійсний правочин має небажані наслідки для сторін, тобто наслідки, що виникають у зв'язку з недійсністю правочину, відрізняються від

тих, до яких призвів би правочин у випадку його дійсності, тобто можна говорити не про наслідки самого правочину, а про наслідки його недійсності.

Як зазначає О. В. Семушина, категорії «неправомірність», «протиправність», «правопорушення» знаходяться у взаємопов'язаних площинах. Недотримання правових приписів не завжди має наслідком недійсність правочину, як і недійсність правочину не завжди є результатом порушення правових заборон та приписів, забезпечених примусом. Недійсні правочини не можна безумовно віднести ні до дій протиправних, ні до правопорушень. Кожен окремий випадок потребує детальної кваліфікації [550, с. 42].

Вважаємо за необхідне також звернути увагу на такі випадки, коли недійсний правочин може бути визнаний судом дійсним. Наприклад, якщо в інтересах громадянина, визнаного недієздатним внаслідок психічного розладу, укладений ним правочин може бути визнаний судом дійсним на вимогу його опікуна, за умови, що даний правочин укладений на користь даної особи (ч. 2 ст. 226 ЦК України).

Отже, головним є приватноправовий підхід, тобто якщо права та інтереси особи не порушено, а правочин укладено на її користь та в її інтересах, держава підтримає укладення такого правочину та визнає його дійсним.

Можна сказати, що між повною недійсністю і повною силою правочину стоять пом'якшені форми недійсності і послабленої сили дійсності правочину.

В юридичній літературі звертається увага на необхідність виділення в самостійну категорію правочинів, що не відбулися (неукладені правочини). Необхідність такого розмежування обумовлена правовою невизначеністю неукладених правочинів у зв'язку з відсутністю правових норм, які б регулювали такий їх вид. Водночас непоодинокими є випадки неправильного застосування судами норм матеріального права при розгляді цивільних справ за позовами про визнання правочинів недійсними та неукладеними. Зокрема, мають місце правозастосовні помилки, які виникали через відсутність досягнутої сторонами згоди з усіх істотних умов. Найпоширенішою судовою

помилкою є спроби врегулювати неукладені правочини нормами, що визначають наслідки визнання правочинів недійсними.

В юридичній науці немає єдиної думки щодо співвідношення даних понять.

Давньоримські юристи, говорячи про правочини, вважали, що вони можуть бути nullum (неукладеними), nullius (нікчемними), а також їх можна вважати недійсними (resindere), розірваними (dissolvere), позбавленими юридичної сили (distranhere) [348, с. 36-37].

Ю. С. Гамбаров відрізняв недійсність правочину від того стану, коли правочин не спричиняє юридичних наслідків не внаслідок своєї невідповідності вимогам об'єктивного права, а внаслідок того, що він не закінчений і залишений або не може дати цих наслідків у силу своїх власних визначень [73, с. 726].

І. О. Дзера ототожнює дані поняття та зазначає, що між ними немає жодної різниці [191].

О. А. Красавчиков ототожнював неукладені правочини з правочинами, які мають незавершений юридичний склад, тобто ці правочини не мають ніякого юридичного значення для розвитку правовідносин, не направлені на встановлення, зміну або припинення яких він спрямований [287, с. 58].

В. А. Кияшко пропонував розглядати неукладені правочини більш широко, внаслідок чого такими правочинами могли вважатися різні переддоговірні правочини (протоколи про наміри, меморандуми про взаєморозуміння тощо), «джентельменські» домовленості [260, с. 33].

Д. І. Мейєр називав неукладеними правочинами такі правочини, в яких умова, що відноситься до початку правочину, не наступає, а отже такий правочин не тягне ніяких змін в існуючих юридичних відносинах [324, с. 194, 203].

І. Б. Новицький відзначав, що істотними пунктами у змісті правочину визнаються такі, наявність яких є для даного роду правочинів необхідною (за

відсутності в правочині одного з таких пунктів він не може вважатися укладеним) [350, с. 44].

О. М. Садіков та Р. О. Халфіна висловлювали аналогічну точку зору. [273, с. 355].

М. І. Семенов вважає неукладений правочин видом нікчемного правочину [548, с. 19-20].

Г. Ф. Шершеневич говорив про необхідність розрізняти недійсні і неукладені правочини. Зокрема, у разі нестачі якої-небудь суттєвої належності правочину він називається недійсним, а якщо сторони не дійшли повної згоди, необхідної для сили правочину, – він є неукладеним [654, с. 126].

В. П. Шахматов відстоює позицію, що неукладені договори є недійсними, тобто усі неукладені правочини не відповідають тим або іншим вимогам норм права про склад правочину, тому немає необхідності говорити в цих випадках про неукладені правочини – усі вони є недійсними. Також дослідник зауважує, що виділення в самостійну групу неукладених правочинів не має жодного практичного значення, оскільки наслідки виконання таких правочинів визначаються за правилами, встановленими для недійсних правочинів [684, с. 93].

Отже, одні науковці розглядають неукладені правочини як вид недійсних правочинів, а інші – як самостійну категорію.

О. В. Семушина зазначає, що для розрізнення недійсних і неукладених правочинів (договорів) необхідно розрізняти закінчення процесу вчинення правочину (укладення договору) і встановлення його дійсності [550, с. 105-106].

Відповідно до ч. 1 ст. 638 ЦК України договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору, до яких, зокрема, належить умова про предмет договору. Закон, який регулює конкретний вид договору (купівля-продаж конкретного предмета, надання послуг, виконання під-рядних робіт тощо), визначає істотні умови саме цього договору. Крім визначених у законі сторони можуть за заявою однієї зі сторін визначити істотними такі умови, що не передбачені як обов’язкові для даного виду

договору. Отже, якщо під час укладення договору сторони не досягнуть згоди хоча б з однієї істотної умови, такий договір слід вважати неукладеним.

Для дійсності правочину необхідна відповідність його умовам дійсності, тобто конкретним вимогам (визначеним у ст. 203 ЦК України), наявність яких породжує виникнення, зміну, припинення цивільних прав та обов'язків. Порушення цих умов є підставою недійсності правочину.

Отже, при недосягненні сторонами згоди щодо будь-якої істотної умови договору неможливо стверджувати, що такий правочин є недійсним і призводить до застосування правових наслідків його недійсності.

На нашу думку, неукладені правочини не можна віднести ні до оспорюваних, ні до нікчемних правочинів, адже при їх укладенні сторонами не досягнуто всіх істотних умов, укладення правочину не було завершено.

В узагальненні «Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними» Верховний Суд України зазначає, що при розгляді спорів про недійсність правочинів суди повинні розмежовувати недійсні та неукладені правочини, тобто такі, в яких відсутні встановлені законодавством необхідні умови для їх укладення (наприклад, не досягнуто згоди щодо всіх істотних умов, передбачених законодавством; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для укладення правочину треба його передати; не здійснено державну реєстрацію правочину, в разі коли законом ця обставина визначена як елемент його вчинення) [418, с. 28]. Тому, встановивши, що правочин є неукладеним, суд на цій підставі залишає позов про визнання правочину недійсним без задоволення. Наслідки недійсності правочину до неукладеного правочину не застосовуються, оскільки вимога про визнання правочину неукладеним не відповідає способам захисту цивільних прав та інтересів, передбаченим ст. 16 ЦК України, відповідно, підстав для його задоволення немає. Однак є випадки, коли відсутність хоча б однієї з істотних умов правочину визначено як підставу його недійсності спеціальним законом, зокрема ч. 2 ст. 15 Закону України «Про оренду землі» [462]. У таких випадках

необхідно обґрунтовувати вимогу про недійсність правочину відповідно до спеціального закону, який застосовується до цих правовідносин.

Отже, судам необхідно розмежовувати недійсні та неукладені правочини, тобто такі, в яких відсутні встановлені законодавством необхідні умови для їхнього укладення (наприклад, відсутня згода щодо всіх істотних умов, передбачених законодавством; не передано майно, якщо відповідно до законодавства для укладення правочину потрібно його передати; не затверджено правочин вищим органом господарського товариства, якщо це передбачено в законі чи статуті товариства; не здійснено державну реєстрацію правочину в разі, коли законом ця обставина визначена як момент його вчинення тощо). Встановивши, що правочин є неукладеним, суд на цій підставі залишає позов про визнання правочину недійсним без задоволення. До неукладеного правочину наслідки недійсності правочину не застосовуються, оскільки вимога про визнання правочину неукладеним не відповідає способам захисту цивільних прав та інтересів, передбачених ст. 16 ЦК України, відповідно, підстав для його задоволення немає.

Також зазначимо, що у зв’язку з появою нових формулювань, підходів та оціночних категорій у ЦК України між ним та спеціальним законодавством виникають певні колізії щодо недійсності правочинів, а це призводить до неоднакового тлумачення і застосування судами законодавства у цій сфері. Зазначені фактори є причиною помилок, що допускають суди при розгляді спорів про недійсність правочинів, тому вивчення та узагальнення судової практики вирішення спорів цієї категорії є необхідним.

Необхідно враховувати, що виконання чи невиконання сторонами зобов’язань, які виникли з правочину, має значення лише для визначення наслідків його недійсності, а не для визнання правочину недійсним. У разі якщо правочин ще не виконаний, він є таким, що не створює жодних юридичних наслідків (ч. 1 ст. 216 ЦК України). Зокрема, не є укладеними правочини, у яких відсутні встановлені законодавством умови, необхідні для їх укладення. Згідно із ст. ст. 210 та 640 ЦК України не є вчиненим також правочин у разі

нездійснення його державної реєстрації, якщо правочин підлягає такій реєстрації. Встановивши ці обставини, суд відмовляє в задоволенні позову про визнання правочину недійсним. Наслідки недійсності правочину не застосовуються до правочину, який не вчинено.

Відповідно до п. 8 постанови № 9 Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [474] вимога про визнання правочину (договору) неукладеним не відповідає можливим способам захисту цивільних прав та інтересів, передбаченим законом. Суди мають відмовляти в позові з такою вимогою.

Розмежування поняття недійсного та неукладеного правочину та визначення різниці між ними повинні супроводжуватися визначенням правових наслідків таких правочинів. Зокрема, якщо за неукладеним договором сторона (сторони) передала майно або сплатила за нього кошти, воно має бути розцінене, як набуте безпідставно, тобто дані відносини повинні розцінюватися як зобов'язання, що виникають унаслідок набуття або збереження майна без достатньої правової підстави (гл. 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави»). Отже, особа, яка набула майно або зберегла його за рахунок іншої особи (потерпілого) без достатньої правової підстави, зобов'язана повернути це майно потерпілому (ч. 1 ст. 1212 ЦК України). В даному випадку захист порушених прав сторони неукладеного правочину буде складатися з пред'явлення вимоги про повернення безпідставно набутого майна.

На відміну від неукладеного правочину недійсний правочин – це акт, який здійснився, однак у силу наявних у нього недоліків не має правової сили. Тобто недійсний правочин не породжує тих правових наслідків, які притаманні правочинам даного виду, але разом з тим він породжує правові наслідки, які випливають з його недійсності, зокрема його наслідками є те, що сторони зобов'язані повернути все те, що одержали на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість одержаного. У

визначених законом випадках можуть наступати й додаткові наслідки недійсності правочину (відшкодування збитків та моральної шкоди).

Зазначимо, що правочин за своїм змістом може перебувати в різному співвідношенні з вимогами закону, одні з його умов можуть суперечити цим вимогам, інші – ні. Отже, постає питання про можливість визнання недійсною частини правочину.

Стаття 217 ЦК України у зв'язку з цим встановлює два варіанти вирішення питання про юридичну долю правочину, окремі частини якого не відповідають вимогам закону:

1) якщо вимогам закону суперечать істотні умови правочину, то він є або має бути визнаним судом недійсним у цілому;

2) у випадках, коли закону суперечать неістотні умови правочину, без яких він міг би існувати, то він є частково дійсним (у тій частині, яка відповідає закону).

Тобто недійсність окремих частин правочину не виключає дії правочину взагалі лише у випадках, коли можна припустити, що правочин був би укладений і без включення його недійсних частин. Якщо підстав для такого припущення немає, то правочин визнається недійсним. Наприклад, правочин, вчинений з перевищенням повноважень, може бути визнаним судом дійсним у тій частині, яка відповідає повноваженням представника (ст. 241 ЦК України) [668, с. 143].

Розглянемо зазначене на прикладі. Так, рішенням Южного міського суду Одеської області від 14.11.2014 р. по справі №519/1218/14-ц встановлено, що Римар В. звернулася до суду з позовом до відповідачів (Римар К., Крихти Б.) про визнання договору купівлі-продажу квартири удаваним та частково недійсним, визнання права власності, мотивуючи свої вимоги тим, що відповідач Римар К. є її братом, і вони уклали 12.12.2011 р. договір, за яким вона та її брат у рівних частинах купили однокімнатну квартиру.

На момент купівлі її брат не мав грошей для сплати вартості 1/2 частини, тому вона сплатила усі гроші за квартиру. Брат пообіцяв сплатити вартість

половини квартири, але свою обіцянку не виконав. Тобто фактично покупцем є вона та її права власника порушені.

Дослідивши матеріали справи, суд приходить до висновку, що позов необхідно задовольнити.

Зазначена квартира фактично куплена Римар В. у відповідача Крихти Б., якому вона передала всю суму грошей вартості вказаної квартири під час укладення договору купівлі-продажу.

У відповідності до ст. 235 ЦК України удаваним є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

До удаваних правочинів наслідки недійсності, передбачені ст. 216 ЦК України можуть застосовуватися тільки у випадку, коли правочин, який сторони насправді вчинили, є нікчемним або суд визнає його недійсним як оспорюваний.

Відповідно до ст. 217 ЦК України суд може визнати недійсною частину правочину, з'ясувавши думку сторін правочину. Якщо у недійсній частині правочин був виконаний однією зі сторін, суд визнає наслідки його недійсності залежно від підстав, з яких він визнаний недійсним.

Враховуючи вищевикладене, судом вирішено договір купівлі-продажу квартири між Крихтою Б. та Римар В., Римар К. визнати удаваним та частково недійсним в частині зазначення покупцем квартири відповідача Римар К. [523]

Враховуючи інтеграцію України у світовий економічний простір, розвиток вітчизняної економіки, Україна зацікавлена у сприятливому середовищі, яке спрощувало б доступ до зовнішніх ринків і забезпечувало стабільні торговельні потоки на основі постійного підвищення конкурентоспроможності вітчизняного виробництва. В даному контексті актуальними є питання щодо застосування рішень Європейського суду з прав людини у справах про визнання договорів недійсними.

Забезпечення захисту прав людини є основоположним. Цьому, зокрема, сприяє ратифікація Україною Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [274] (далі – Конвенція), на яку може посилатися особа при захисті своїх прав (крім національного законодавства). Також у якості

джерела права суди можуть використовувати практику ЄСПЛ (ч. 1 ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [424]).

Необхідно зазначити, що норми Конвенції та рішення ЄСПЛ взаємодіють як взаємодоповнюючі та пов'язані між собою системи. Більшість дослідників та практиків схиляються до твердження про доречність, ефективність та необхідність їх використання при обґрунтуванні мотивувальної частини судових рішень у випадках колізії національного законодавства та міжнародного договору. Іноді мова йде навіть про необхідність такого посилання без наявності колізії, а лише задля більшої аргументації винесеного рішення.

По суті мова йде про формування та застосування судового прецеденту, що є нетиповим для національного законодавства [134, с. 53]. Тому, незважаючи на існування згаданого вище Закону понад 10 років, застосування національними судами Конвенції та практики ЄСПЛ при розгляді справ та ухваленні рішень є більше виключенням з правила, аніж самим правилом.

Отже, досить актуальним є використання у судовій та правовій практиці рішень ЄСПЛ в частині тлумачення і застосування Конвенції [134].

Вважаємо за необхідне звернути увагу на імплементацію норм, поглядів, принципів європейського законодавства в практиці Верховного Суду України щодо витребування придбаного у територіальної громади майна в контексті положень Першого протоколу Конвенції в частині захисту права власності.

Так, постановою Верховного Суду України від 05.10.2016 р. [400] встановлено, що у травні 2015 р. заступник прокурора Одеської області звернувся до Господарського суду Одеської області з позовом в інтересах держави в особі Одеської міської ради до ТОВ «Аверс Строй» про витребування у відповідача на користь територіальної громади міста Одеси в особі Одеської міської ради нежилих приміщень №503 у місті Одесі.

У постанові Вищого господарського суду України від 16.10.2014 р. колегія визнала укладені між сторонами договір дарування і купівлі-продажу удаваним договором і визнала його недійсним. Водночас суд встановив вихід Одеської

міської ради за межі визначених законом повноважень, з огляду на що уклав вищезазначені договори. Таким чином, здійснення Одеською міською радою права власності, зокрема розпорядження майном не у спосіб та не у межах повноважень, передбачених законом, не може оцінюватись вираженням волі територіальної громади.

З огляду на те, що спірний об'єкт нерухомості вибув із володіння територіальної громади поза її волею, Вищий господарський суд України дійшов обґрунтованого висновку про задоволення позову про витребування майна на підставі ст. 388 ЦК України.

Одночасно Вищий господарський суд України дійшов висновку про відсутність порушення ст. 1 Першого протоколу Конвенції, відповідно до якої кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів.

Предметом безпосереднього регулювання ст. 1 Першого протоколу Конвенції є втручання держави у право на мирне володіння майном, зокрема, й позбавлення особи власності на майно шляхом його витребування на користь держави.

У практиці ЄСПЛ напрацьовані три критерії, що їх слід оцінювати, з тим щоб зробити висновок, чи відповідає певний захід втручання у право власності принципу правомірного і допустимого втручання, сумісного з гарантіями ст. 1 Першого протоколу Конвенції, а саме: втручання має бути законним, відповідати суспільним інтересам та бути пропорційним переслідуваним цілям.

Витребування спірного майна на користь територіальної громади з володіння ТОВ «Аверс Строй» відповідає критерію законності: витребування із його власності спірного майна здійснюється на підставі норми ст. 388 ЦК

України, яка відповідає вимогам доступності, чіткості передбачуваності, офіційний текст якої є публічним та загальнодоступним. Сумніви суб'єктів звернення у правильності тлумачення та застосування цієї норми судами не можуть свідчити про незаконність втручання у право власності.

Прийняття рішення про передачу у приватну власність окремому суб'єкту господарювання об'єкта комунальної власності фактично позбавляє територіальну громаду можливості володіти, користуватися та розпоряджатися об'єктом комунальної власності.

Отже, правовідносини, пов'язані з вибуттям об'єкта із комунальної власності, становлять суспільний публічний інтерес, а незаконність рішення органу місцевого самоврядування, на підставі якого об'єкт вибув із комунальної власності, такому суспільному інтересу не відповідає.

У даній справі «суспільним», «публічним» інтересом звернення прокурора до суду з вимогою витребування комунального майна із володіння ТОВ «Аверс Строй» є задоволення суспільної потреби у відновленні законності та становища, яке існувало до порушення права комунальної власності, захист такого права шляхом повернення до комунальної власності об'єктів комунальної власності, які були передані ТОВ «Аверс Строй» із порушенням чинного законодавства.

Таким чином, з огляду на характер спірних правовідносин, установлені судом обставини та застосовані правові норми, не вбачається порушення прав при втручанні держави у право власності ТОВ «Аверс Строй» критеріям правомірного втручання у право особи на мирне володіння майном.

На думку Верховного Суду України, висновок Вищого господарського суду України у даній справі ґрунтується на правильному застосуванні норм матеріального права.

Отже, можна зазначити, що розглянута позиція Верховного Суду України не суперечить положенням Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та враховує практику ЄСПЛ.

Проведений аналіз наукових надбань та діючого цивільного законодавства щодо видів недійсних правочинів свідчить про досить дієвий механізм захисту порушених прав та інтересів учасників цивільних правовідносин при вчиненні «традиційних» правочинів. Разом з тим розвиток та впровадження інформаційних технологій (в тому числі і при укладенні правочинів), формування інформаційного суспільства спонукають до введення в законодавство нових понять, категорій, інститутів, які б забезпечили належне правове регулювання, відповідний захист прав та інтересів громадян в нову цифрову добу.

4.2. Підстави визнання правочинів недійсними

Аналіз наукових досліджень щодо підстав визнання правочину недійсним дає можливість говорити про існування доволі великої кількості різних класифікацій. Більшість класифікацій [219, с. 285; 100, с. 263; 683; 699] ґрунтується на відсутності чи недоліках структурних елементів складу правочину, тобто передбачається обов'язкова наявність певних елементів, а саме: дії суб’єктів відповідних відносин мають за своїм змістом відповідати вимозі закону або інших правових актів; учасники правочинів повинні бути правосуб'єктними в належній мірі; воля суб'єктів правочину повинна формуватися в нормальних умовах, між нею і волевиявленням не може бути протиріч; волевиявлення повинно бути виражено суб’єктами в необхідній законом або правочином формі, а у випадках, визначених законом, і зареєстровано. Будучи прихильником даної позиції, Т. Ш. Кулматов [295, с. 14] класифікував підстави недійсності правочинів на два види: загальні та спеціальні.

О. В. Гутников дає кілька різних класифікацій підстав недійсності правочинів, ґрунтуючись на різних умовах (наприклад, ступінь обов’язковості підстави для визнання правочину недійсним) [114, с. 112–115].

Дещо іншою є позиція Н. В. Рабінович, яка взяла за основу поділу структурні особливості складу правочину, який включає в себе єдність волі і волевиявлення [490, с. 8–9]. Разом з тим таку класифікацію не можна визнати об'єктивною, адже склад правочину як юридичного факту містить в собі не лише волю і волевиявлення.

Н. Д. Шестакова поділяє підстави недійсності на матеріальні і процесуальні. Зокрема, авторка пропонує вести мову про процесуальні підстави недійсності правочинів лише щодо оспорюваних правочинів (адже нікчемні правочини визнавати такими в судовому порядку не вимагається, у зв'язку з тим, що недійсність випливає з самого факту його здійснення) та відносить до них: пред'явлення позову певною особою; визнання правочину недійсним судом (відповідне рішення суду); дотримання строку позовної давності. Під матеріальними підставами недійсності Н. Д. Шестакова розуміє невідповідність правочину в цілому або окремих його елементів закону, іншим правовим актам, а також вчинення правочину з метою, яка суперечить основам правопорядку і моральності [688, с. 10–11].

Е. А. Суханов поділяє підстави недійсності правочинів залежно від того, який вид недійсних правочинів формується в результаті існування такої обставини. Зокрема, виділяються підстави нікчемності (абсолютної недійсності) та підстави оспорюваності (відносної недійсності) правочинів [99, с. 181–190].

С. М. Іванова розрізняє: 1) недійсні правочини, які за своєю природою є неправомірними діями (ст. 227, ст. 232 ЦК України); 2) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але при вчиненні їх мав місце дефект волі сторони; 3) недійсні правочини, які за своєю природою є правомірними діями, але вони вчинені під впливом неправомірних дій, які впливали на формування внутрішньої волі сторони правочину, що може бути підставою для визнання такого правочину недійсним [231, с. 10; 232].

І. В. Рущак надає власну класифікацію недійсних правочинів, говорить про дії і поділяє їх на: 1) неправомірні дії, які претендують на статус правочинів, тобто які не відповідають загальним вимогам щодо них у ст. 203

ЦК України та спеціальним вимогам до конкретних правочинів, проте їх сторони не заявляють вимог про визнання таких правочинів недійсними. Презумпція правомірності правочину забезпечує можливість визнання дії, яка не відповідає встановленим вимогам, статусу правомірного і настання правових наслідків (наприклад, при погодженні вчиненого правочину піклувальником); 2) неправомірні дії, які не відповідають загальним вимогам щодо них у ст. 203 ЦК України та спеціальним вимогам до конкретних правочинів, проте їх сторони наполягають на визнанні їх недійсними, однак надання таким неправомірним діям статусу правомірних правочинів було б неправильним та суперечило б вимогам формальної логіки; 3) протизаконні дії (нікчемні правочини) [538]. І це лише деякі існуючі позиції з даного питання.

Отже, всі розглянуті класифікації підстав недійсності правочинів є абсолютно самостійними і мають право на існування. Вони не залежать одна від одної, у зв'язку з чим конкретні склади недійсних правочинів можуть володіти тільки їм властивими ознаками, які ґрунтуються на різних класифікаціях. Підстави недійсності необхідно класифікувати, щоб визначити різний порядок (метод, спосіб) визнання правочинів недійсними. Вважаємо, що недійсність правочину обумовлюється відсутністю хоча б однієї з ознак правочину або дефектністю будь-якого його елемента. Дана умова якраз і свідчить про наявність чи відсутність підстав для визнання правочину недійсним.

Враховуючи викладене вище, можна сказати, що всі недійсні правочини класифікуються в залежності від таких підстав, як:

1) правомірність;

2) час вступу в силу наслідків недійсності;

3) умови дійсності правочинів (ст. 203 ЦК України).

Зазначена класифікація не має в якості своєї підстави єдиної класифікаційної ознаки, але є важливою з практичної та теоретичної точок зору.

Отже, якщо мова йде про «правомірність», то маємо на увазі, що вчинені дії можуть бути або правомірними, або ні.[1]

Також недійсні правочини можна класифікувати відповідно до часу вступу в силу наслідків недійсності. Це можуть бути недійсні правочини, що є недійсними з моменту їх вчинення (ч. 1 ст. 236 ЦК України), та недійсні правочини, права та обов'язки за якими передбачалися лише на майбутнє, тому вони визнаються недійсними з моменту визнання їх недійсними судом (ч. 2 ст. 236 ЦК України).

Основну ж увагу вважаємо за доцільне звернути на аналіз таких підстав недійсності, як дотримання відповідних умов дійсності, закріплених у ст. 203 ЦК України. Зокрема це:

1) зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам;

2) особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності;

3) волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі;

4) правочин має вчинятися у формі, встановленій законом;

5) правочин повинен бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним;

6) правочин, вчинений батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам малолітніх, неповнолітніх або непрацездатних дітей;

7) повинні бути дотримані спеціальні вимоги до вчинення певних видів правочинів.

Відповідно до ст. 215 ЦК України підставою недійсності правочину є недотримання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, зазначених вище. Тобто порушення хоча б однієї з перерахованих вимог тягне

[1]Дане питання було детально розглянуто в підрозд. 4.1 роботи.

недійсність правочину. Таким чином, правочин може бути визнаний недійсним лише з підстав і з наслідками, передбаченими законом.

Відповідно до цього недійсні правочини можуть бути поділені на чотири групи (послідовність відповідає визначеній в зазначеній нормі):

а) правочини з недоліками змісту (вади змісту);

б) правочини, недійсні за їх суб'єктним складом (вади суб'єкта);

в) правочини з недоліками волі (вади волі);

г) правочини з недоліками форми (вади форми).

Розглянемо більш детально недійсні правочини, вчинені з вадами змісту, суб'єкта, волі, форми.

Отже, першою умовою дійсності і, відповідно, невиконання якої буде мати наслідком недійсність даного правочину (внаслідок вади змісту) є відповідність його змісту ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Зміст є одним з елементів правочину, порушення вимог закону до якого є спеціальною підставою його недійсності. Під змістом правочину як юридичного факту можна розуміти зміст волевиявлення, спрямованого на виникнення, зміну або припинення певних прав та обов'язків. Він складається з умов, які визначають права і обов'язки у відповідних правовідносинах, на виникнення якого спрямована воля сторін. Зазначені умови можуть як міститися в законах та інших правових актах, так і встановлюватися учасниками правочину самостійно на підставі принципу диспозитивності. Але в будь-якому випадку зміст правочину передбачає відповідність не лише нормам цивільного права, але і його принципам.

Також до протизаконних правочинів віднесено правочини, вчинені всупереч інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. І це є логічним та правильним, адже якщо мета правочину суперечить інтересам держави і суспільства, його моральним засадам, то фактично відбувається посягання на правові підвалини суспільства, що містяться в імперативних нормах.

Зокрема, як уже зазначалося вище, в літературі використовується поняття «антисоціальний правочин», для якого характерним є: суспільна небезпека і протиправність, гостра соціальна конфліктність і громадська шкідливість виконання. «Антисоціальним» можна назвати правочин, який є суспільно небезпечним і протиправним, вчиненим у вигляді посягання на охоронювані законом права та інтереси держави і суспільства.

Отже, мова має йти про забезпечення правопорядку, моральності. Однак дані поняття чітко в законодавстві не визначені, що призводить до розбіжностей, сваволі, правових конфліктів тощо.

В літературі та на практиці зустрічаються різні точки зору щодо розуміння терміна «порушення основ правопорядку» як підстави недійсності правочину. Одні відносять до цієї категорії правочини, вчинені в протиріччі з публічним порядком в країні (ознакою таких правочинів може бути кримінальна караність відповідної дії); інші – правочини, що порушують цивільно-правові норми (заборони, виражають основи суспільних відносин: соціально-економічної системи, прав і свобод громадян тощо).

Правопорядок – одна з основних складових частин громадського порядку, що складається в результаті здійснення різних видів соціальних норм, що регулюють різноманітні сфери суспільного життя і що розрізняються між собою характером і неоднаковим способом впливу на поведінку людей (звичаї, норми моралі, правила діяльності громадських організацій та ін.) [398]. Правопорядок регламентується правовими нормами, прийнятими в установленому в даній державі порядку. Як певний стан регульованих правом суспільних відносин правопорядок характеризується реальним рівнем законності, забезпечення і реалізації суб’єктивних прав, дотримання юридичних обов’язків усіма суб’єктами правовідносин.

Під основами правопорядку слід розуміти найбільш істотні, основоположні норми про соціально-економічний устрій суспільства, наслідком недотримання яких може бути порушення територіальної цілісності країни, політичного і економічного суверенітету, соціальної стабільності. Найбільш

значущі повноваження суб’єктів права закріплені Конституцією України. Зокрема, це: право власності, інші речові і майнові права, особисті немайнові права, політичні права, трудові права тощо [680].

Дії, які посягають на зазначені права, найчастіше відбуваються у формі кримінально караних діянь або адміністративних проступків: протизаконні правочини з наркотиками і з валютою, незаконна торгівля зброєю тощо. Можливо посягання на основи правопорядку і при відсутності явних ознак злочину (наприклад, приватизація державного та муніципального майна за штучно заниженими цінами, договори вкладників з «фінансовими пірамідами», незаконна купівля-продаж землі, укладання правочинів, що тягнуть за собою істотне обмеження конкуренції тощо).

Під моральністю як критерієм недійсності може розумітися серйозне аморальне діяння, що суперечить прийнятим у суспільстві уявленням про справедливість, добро, людяність, гідність, совість, які не залежать від національної, етнічної, релігійної приналежності суб’єкта цивільного права.[1]

Отже, аналізована норма дає можливість відмежувати найбільш небезпечні правочини, що суперечать нормативним актам. Саме їх можна назвати правопорушеннями, адже для застосування цієї норми необхідна наявність як об'єктивного (протиріччя основам правопорядку (інтересам держави і суспільства) та моральності (його моральним засадам)), так і суб'єктивного (умисел) критеріїв.

Вважаємо за необхідне доповнити зміст ЦК України правовими визначеннями категорій «правопорядок» і «моральність», що звузить можливість суддівського розсуду в застосуванні даної норми і дасть можливість кожному учаснику відповідного правочину найбільш точно кваліфікувати свої дії і усвідомлювати можливі негативні для себе наслідки.

Також можна розділити всі порушення в правочині (з вадою змісту) залежно від характеру порушення нормативного акта на такі, що: утворюють

[1]Окремо поняття моральності в правочині детально було розглянуто в підрозд. 4.1 роботи.

злочин; утворюють адміністративний проступок; утворюють цивільно-правовий делікт.

Як випливає із зазначеного вище, зміст правочину може не відповідати не лише ЦК України та актам цивільного законодавства, а й іншим актам, які не є актами цивільного законодавства. Зокрема, постає питання про визнання такого правочину також недійсним, адже протилежне не є логічним. Відповідно до п. 2 постанови Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» судам необхідно враховувати, що згідно зі ст. ст. 4, 10 та 203 ЦК України зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим законам України, які приймаються відповідно до Конституції України та ЦК України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, актам Президента України, постановам Кабінету Міністрів України, актам інших органів державної влади України, органів влади АРК у випадках і в межах, встановлених Конституцією України та законом, а також моральним засадам суспільства.

Зміст правочину не повинен суперечити положенням також інших, крім актів цивільного законодавства, нормативно-правових актів, прийнятих відповідно до Конституції України. Відповідність чи невідповідність правочину вимогам законодавства має оцінюватися судом згідно з законодавством, яке діяло на момент вчинення правочину [474].

Так, наприклад, Закон України «Про авторське право і суміжні права» у п. 5, 7 ст. 33 прямо передбачає два випадки недійсності правочину у сфері авторського права: 1) умови договору, що порігшують становище автора (його правонаступників) порівняно із становищем, встановленим чинним законодавством; 2) умови, що обмежують право автора на створення майбутніх творів на зазначену у договорі тему чи у зазначеній галузі.Інші умови недійсності правочинів у сфері авторського прав випливають з положень ЦК України та Закону України «Про авторське право і суміжні права»: так, наприклад, оскільки предметом договору про передачу прав на використання

твору не можуть бути права, яких не було на момент укладання договору (ч. 3 ст. 33), недотримання даного правила може мати наслідком визнання правочину недійсним. Якщо договір про передачу права на використання твору містить положення, згідно з яким до особи, яка набуває за договором права на використання твору, переходить право на використання псевдоніму автора, така умова договору буде недійсною, оскільки особисті немайнові права, до яких належить право автора на псевдонім, не можуть бути передані або відчужені іншій особі (ч. 2 ст. 14 Закону) [693].

Враховуючи зазначене, пропонуємо внести зміни до ч. 1 ст. 203 ЦК України та викласти її в наступній редакції: «Зміст правочину не може суперечити Конституції України, Цивільному кодексу України, законам та іншим нормативно-правовим актам, які прийняті відповідно до Конституції України та не суперечать Цивільному кодексу України, міжнародним договорам, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також моральним засадам суспільства».

Наступною підставою визнання правочину недійсним є вади суб’єктного складу. Відсутність у особи, яка вчиняє правочин, необхідного обсягу цивільної дієздатності може бути підставою для визнання такого правочину недійсним. Недійсність подібних правочинів цілком пов’язана з юридичною характеристикою особистості контрагентів, їх правовим статусом, змісту якого може не вистачити, аби здійснювані юридичні дії відповідали умовам дійсності правочинів.

Правочини з пороком суб’єктного складу можна поділити на ті, в яких «порочним» суб’єктом виступають: 1) фізичні особи; 2) юридичні особи.

До правочинів, де фізична особа має вади суб’єктного складу, законодавець відносить:

– правочини, вчинені малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 221 ЦК України);

– правочини, вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України);

– правочини, вчинені фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК України);

– правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України);

– правочини, вчинені недієздатною фізичною особою (ст. 226 ЦК України);

– правочини, вчинені з перевищенням повноважень (ст. 241 ЦК України).

Що ж стосується особливостей правочинів з пороком суб'єктного складу, де учасником є юридичні особи, то недійсними в судовому порядку можуть бути визнані правочини, вчинені юридичною особою, яка: 1) не мала відповідного дозволу (ліцензії); 2) ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину.

Отже, будь-яка юридична особа має право здійснювати лише ті дії, які знаходяться в межах її правосуб'єктності, яка, у свою чергу, полягає в тому, що особа може мати цивільні права, що відповідають цілям діяльності, передбаченим у її установчих документах, і нести пов'язані з цією діяльністю обов'язки. Зазначимо, що в основному юридичні особи наділені загальною правосуб'єктністю і можуть здійснювати будь-які види підприємницької діяльності, не заборонені законом, якщо в установчих документах таких організацій не міститься вичерпний перелік видів діяльності, якими відповідна організація має право займатися. Тому, якщо вчинений правочин суперечить цілям діяльності, які чітко встановлені в статуті і (або) установчому договорі, він може бути визнаний недійсним.

Сьогодні діє Закон України від 02.03.2015 р. «Про ліцензування видів господарської діяльності» [455], де ст. 7 передбачений перелік видів господарської діяльності, що підлягають ліцензуванню. Відповідно до ч. 1 ст. 227 ЦК України правочин, вчинений юридичною особою, яка не мала відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним, тобто це оспорюваний правочин. Разом з тим логічнішим є визнання таких правочинів

нікчемними, адже якщо особа займається діяльністю, здійснення якої потребує отримання ліцензії, а такої ліцензії немає, можна зробити висновок про незаконність такого роду діяльності [125].

Ще однією підставою визнання правочину недійсним є невідповідність волі та волевиявлення, тобто наявність вади волі.[1]

Необхідною умовою для нормального формування волі особи є відсутність будь-яких факторів, які могли б спотворити уявлення особи про суть правочину або його окремих елементів або створити вид внутрішньої волі за її відсутності. Волевиявлення повинне правильно відображати внутрішню волю й доводити її до відома учасників правочину. Невідповідність між дійсними бажаннями, намірами особи і їх вираженням зовні є підставою визнання правочину недійсним.

Розглянемо більш детально, що ж розуміється під вадою волі. Зокрема, С. В. Герасимовський визначає вади волі як відхилення, що виникають у процесі формування та виявлення волі. Відповідно застосовуються поняття: «вада в процесі формування волі» і «воля не відповідає волевиявленню». Тобто спочатку встановлюється факт порочності волі, а вже потім має значення причина: чи виникла вада в силу властивостей суб'єкта (наприклад, омани) або дій третіх осіб (наприклад, насильства) [78, с. 186–192].

В науковій літературі правочини з вадами волі досить часто є об'єктом дослідження. Розглянемо деякі позиції з даного питання.

М. І. Брагінський поділяє підстави недійсності правочинів на загальні і спеціальні. До загальних відноситься вказівка на недійсність правочину, що не відповідає закону або іншим правовим актам; до спеціальних – порушення вимог про зміст правочинів, порушення форми правочину і вимоги про його державну реєстрацію, недійсність правочину, пов'язану з недієздатністю сторони, недійсність правочину юридичної особи, що виходить за межі її правоздатності, невідповідність волевиявлення справжній волі. До останніх М. І. Брагінський відносить: фіктивні та удавані правочини; правочини,

[1]Поняття волі та волевиявлення в правочині, їх співвідношення було розглянуто в підрозд. 3.1. роботи.

укладені без врахування існуючих обмежень повноважень особи; правочини, вчинені внаслідок помилки; правочини, вчинені під впливом обману, насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною або збігу тяжких обставин [273, с. 241–247].

І. В. Матвєєв говорить про те, що недійсні правочини складаються із загального і спеціального складу. До загального складу він відносить правочини, які не відповідають вимогам закону або інших правових актів; до спеціального складу – правочини з вадами змісту, форми, суб'єктного складу, волі. Фіктивні та удавані правочини І. В. Матвєєв відносить до правочинів з вадами змісту [319, с. 65].

В. А. Мусін пропонує наступну класифікацію правочинів з вадами волі:1) наявність лише волевиявлення при відсутності внутрішньої волі – правочини, вчинені: шляхом насильства і погрози; громадянами, нездатними розуміти значення своїх дій; 2) правочини, вчинені шляхом зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною; 3) правочини, недійсні через формування внутрішньої волі під впливом чинників, що порушують нормальний процес волеутворення, вчинені під впливом: помилки; обману; тяжкої обставини; 4) правочини, недійсні на підставі зовнішньої видимості волі і волевиявлення при їх фактичній відсутності: фіктивні та удавані [565, с. 184].

В. А. Ойгензіхт зазначав, що найчастіше вада волі відбувається на стадії прийняття рішення в результаті, наприклад, допущеної помилки чи впливу інших осіб. Робиться акцент на те, що обман, насильство, погроза тощо впливають не на об'єктивні дії (волевиявлення), а на волю суб'єкта, на прийняття вимушеного рішення з приводу вчинення правочину або на формування помилкового наміру [356, с. 208].

Н. В. Рабінович надає достатньо розгорнуту класифікацію вад волі, яка поширюється на всі недійсні правочини. Зокрема, виділяються такі групи вад волі:

1) вади волі (в широкому сенсі), які можливі у випадках: неправомірного змісту волі, коли виражена в правочині воля суперечить нормам права;

виявлення волі особою, яка в силу віку, стану здоров'я або з інших причин не здатна розуміти значення своїх дій; перекручення справжньої внутрішньої волі сторони в силу хибних уявлень або тиску на волю зовні;

2) вади вираження волі, які можуть полягати лише в недотриманні тієї форми вчинення даного виду правочинів, яка пропонується законом під страхом недійсності;

3) невідповідність між волею і волевиявленням може мати місце при: «випадковому» розходженні між волею і волевиявленням (описка); умисному волевиявленні, яке не відповідає волі (удавані та фіктивні правочини);

4) згода третіх осіб (воля) на вчинення правочину і подальше підтвердження ними вже вчиненого правочину є необхідним в інтересах: учасника правочину; особи, яка не бере участь в правочині, але згода якої є обов'язковою для дійсності правочину [490, с. 92].

Н. Д. Шестакова правочини з вадами волі поділяє на правочини, вчинені без внутрішньої волі на вчинення правочину, і правочини, в яких внутрішня воля сформувалася неправильно. До правочинів з вадами волі автор відносить правочини, вчинені: від імені юридичної особи органом цієї юридичної особи з перевищенням його повноважень; недієздатною особою; внаслідок помилки, обману; під впливом насильства, погрози, зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною, кабальні, фіктивні, удавані правочини [688, с. 20–60].

Розглянемо позиції сучасних українських науковців з даного питання.

Д. В. Боброва до правочинів з вадами волі відносить: правочини, вчинені під впливом насильства, погрози, обману, помилки та внаслідок збігу тяжких обставин [656, с. 178–181].

О. В. Дзера поділяє недійсні правочини з вадами волі на дві основні групи: правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину, та правочини, в яких внутрішня воля сформувалась невірно [192, с. 11–13].

До першої групи належать правочини, вчинені дієздатною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла

керувати ними (ст. 225 ЦК України), правочини, вчинені під впливом насильства (ст. 231 ЦК України) та у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з іншою стороною (ст. 232 ЦК України). Друга група включає правочини, вчинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), обману (ст. 230 ЦК України) та тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України).

Н. С. Хатнюк вказує на те, що вади внутрішньої або зовнішньої волі можна розглядати у трьох аспектах: 1) наявність вад внутрішньої волі або відсутність внутрішньої волі пов'язані з неправомірною поведінкою інших осіб (внутрішня воля одного з учасників може сформуватися під впливом таких негативних факторів, як: помилка, обман, насильство, погроза, зловмисна домовленість представника однієї сторони з іншою стороною, збіг тяжких обставин); 2) мають місце випадки, коли внутрішня воля сторін або взагалі ще не сформувалась, або спрямована на досягнення неправомірних цілей, або особи приховують свою справжню волю (наприклад, фіктивний та удаваний правочини); 3) невідповідність волі волевиявленню може виявлятися в тому, що останнє породжує не ті правові наслідки, до яких насправді прагнули учасники правочину (наприклад, правочин вчиняється особою, хоча і дієздатною, але яка знаходиться в момент його укладання в такому стані, що не може розуміти значення своїх дій чи керувати ними) [646, с. 38–39].

Є. О. Харитонов вирізняє такі види правочинів з воломи волі: правочин, укладений у тимчасовому стані, за якого людина не може розуміти значення своїх дій або керувати ними; правочин, який вчинено під впливом помилки, обману, насильства та тяжких для людини обставин на вкрай невигідних умовах [628, с. 247–250].

Вважаємо слушною пропозицію С. В. Герасимовського щодо внесення змін до параграфа 2 глави 16 ЦК України, пітримуючи її пропонуємо після викладення загальних положень недійсності правочинів визначити види недійсних правочинів залежно від вад: 1) правочини з вадами суб'єктного складу; 2) правочини з вадами волі (правочини, які вчинені без внутрішньої волі на

укладення правочину, та правочини, в яких внутрішня воля сформувалась невірно); 3) правочини з вадами форми; 4) правочини з вадами змісту.

Враховуючи те, що правочини можуть вчинятися не лише особисто, але й через представника[1], постає питання щодо вад волі представника при вчиненні правочинів. Отже, якщо представник при укладенні правочину володіє самостійною волею, то, відповідно, така воля також може мати вади в її формуванні або вираженні.

В літературі з даного приводу можна виділити наступні позиції.

Н. О. Нерсесов зазначав, що дійсність правочину, тобто формальні умови, які вимагаються для цього (вільна воля, її вираження, відповідність вираження волі), обговорюються з особою представника як справжнім контрагентом правочину [345, с. 38]. Серед вад волі представника автор виділяв помилку, обман та насильство і зазначав, що омана (помилка) представника стосовно істотних пунктів вчинюваного ним правочину дає право принципалу оспорювати дійсність такого правочину, незважаючи на те, що він не перебуває під впливом помилки. Аналогічну позицію висловлює і М. І. Брагинський [50, с. 174].

Б. Віндшейд вважав, що при обговоренні дійсності та сили вираженої волі необхідно звертати увагу на особу не довірителя, а представника [61, с. 167].

Л. Н. Загурський виділяє наступні підстави вад волі у представника: істотна помилка, обман і насильство [208, с. 335–338].

Зазначимо, що немає сумніву в тому, що насильство й обман відносяться до протиправних за своєю природою дій, тому немає жодних об’єктивних підстав для того, щоб не враховувати їх при розгляді дійсності правочину, зокрема, вчиненого через представника. Існує і зворотна сторона ситуації: якщо третя особа під час укладення правочину зазнала насильства або обману з боку представника, то вона юридично набуває права на звернення до суду з вимогою про анулювання укладеного таким чином правочину. Якби представник не мав самостійної волі, то третя особа не змогла б захистити свої права, оскільки

[1]Про формування волі представника детальніше див. в підрозд. 3.1 роботи.

довіритель не вводив її в оману та не застосовував до неї безпосередньо насильства (згідно з чинним законодавством неможливо уповноважити особу на здійснення протиправних дій) [299, с. 26–29].

Крім розглянутих вад волі (помилка, обман, насильство) при вчиненні правочинів за участі представника може мати місце і зловмисна домовленість представника однієї сторони з другою стороною, кабальний правочин, неусвідомлення особою, яка вчинила правочин, значення своїх дій та (або) неможливість керувати ними. Такі правочини мають бути визнані у судовому порядку недійсними за заявою довірителя представника, оскільки безпосередньо права й обов'язки з нього набуває він. Це дає можливість довірителю захистити свої права, які можуть суттєво постраждати у результаті вчинення одного з зазначених вище правочинів представником.

Ще одна ситуація, на яку необхідно звернути уваги, – це можливість представником перевищення своїх повноважень. Перевищенням повноважень є довільне збільшення представником обсягу прав на здійснення правочинів, встановленого вказівками того, кого представляють, або нормами права. При перевищенні повноважень представник зі своєї ініціативи розширює межі наданих йому повноважень, не погодивши такий відступ з довірителем. При визначенні обсягу повноважень слід враховувати вказівки закону, зміст доручення та інструкцій особи, яку представляють.

Так, наступне схвалення юридичною особою правочину, вчиненого від її імені представником з перевищенням повноважень, унеможливлює визнання такого правочину недійсним (ст. 241 ЦК України). Доказами такого схвалення можуть бути відповідне письмове звернення уповноваженого органу (посадової особи) такої юридичної особи до іншої сторони правочину чи до її представника (лист, телефонограма, телеграма тощо) або вчинення зазначеним органом (посадовою особою) дій, які свідчать про схвалення правочину (прийняття і його виконання, здійснення платежу другій стороні, підписання товаророзпорядчих документів і т. п.) [438; 138; 135].

Досить поширеним випадком виходу за межі повноважень серед юридичних осіб є підписання керівниками підприємств договорів на суму, яка вимагає отримання дозволу вищого органу підприємства – загальних зборів учасників.

Як приклад можна навести постанову Верховного Суду України від 19.08.2014 р. у справі №3-68гс14, якою встановлено, що ТОВ «К» звернулося до господарського суду Хмельницької області з позовом до ТОВ «С» про визнання недійсним укладеного між сторонами договору поставки, як підписаного особою, яка не мала відповідних повноважень.

Відповідач (ТОВ «С») проти позову заперечував, посилаючись на те, що після укладення оспорюваний договір поставки був схвалений ТОВ «ККК» шляхом отримання товару із зазначенням реквізитів договору.

Рішенням господарського суду Хмельницької області позов задоволено, апеляційною інстанцією рішення скасовано. Постановою Вищого господарського суду України рішення господарського суду Хмельницької області залишено в силі.

Дослідивши викладені в заяві доводи, судова палата у господарських справах Верховного Суду України встановила наступне.

Між ТОВ «С» (продавець) та ТОВ «К» (покупець) укладено договір, відповідно до умов якого продавець зобов’язується поставляти, а покупець приймати та оплачувати вартість сільськогосподарських товарів. Договір підписаний від ТОВ «К» його директором з перевищенням повноважень.

Матеріали справи свідчать про те, що ТОВ «К» прийняло виконання договору шляхом підписання його представником наявних в матеріалах справи відповідних видаткових накладних.

В матеріалах справи відсутні докази того, що відповідно до договору ТОВ «К» не прийняло і не повернуло ТОВ «С» товар і відсутні будь-які претензії щодо якості, кількості і асортименту поставленого товару.

Крім того, ТОВ «К» приступило до виконання умов спірного договору і здійснило часткову оплату товару грошовими коштами. Зазначене свідчить про виконання сторонами умов договору.

З огляду на вищесказане, суд касаційної інстанції дійшов передчасного висновку, що договір, підписаний директором з перевищенням повноважень, є недійсним, оскільки згідно з матеріалами справи ТОВ «К» своїми діями схвалив цей договір, тому він є дійсним, що свідчить про неправильне застосування норм матеріального права судом касаційної інстанції [401].

А. П. Сергєєв відзначав, що діяльність без повноважень або з перевищенням їх меж може мати серйозні наслідки для особи, яка виступає як представник [100, с. 333].

Відзначимо, що якщо схвалення дій представника не відбудеться, то такий правочин має бути визнаний недійсним відповідно до ч. 1 ст. 241, ст. 239, ст. 215 ЦК України. Наслідком недійсності такого правочину є двостороння реституція.

Як випливає зі змісту ст. 241 ЦК України, несхвалення довірителем правочину, укладеного з перевищенням повноважень, тягне повну його недійсність. Таке правило закріплюється і в юридичній літературі. Однак, як зазначає А. В Полтавський, висновки про недійсність правочину в цілому суперечать ст. 217 ЦК України, згідно з якою недійсність частини правочину не тягне за собою недійсність інших його частин. Отже, правочин, укладений з перевищенням повноважень, якщо його не схвалив той, кого представляють, може бути визнаний частково дійсним (ст. 217 ЦК України). Якщо ж самостійне існування частини правочину, укладеного в межах повноважень, не представляється можливим, то він визнається повністю недійсним (ст. 215 ЦК України) [397].

Крім того, при певних обставинах (наприклад, в разі зловмисної домовленості представника та третьої особи про укладення правочину з перевищенням повноважень) виникає також обов'язок третьої особи відшкодувати особі, яку представляли, збитки, що виникли в результаті дій представника з перевищенням повноважень.

Отже, проаналізувавши численні позиції, викладені в юридичній літературі стосовно поділу (класифікації) недійсних правочинів з вадами волі, найбільш прийнятним, на наш погляд, є їх поділ на:

1) правочини, в яких внутрішня воля сформувалась невірно (правочини, вчинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), правочини, вчинені під впливом обману (ст. 230 ЦК України), правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України));

2) правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину (правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України); правочини, вчинені під впливом насильства (ст. 231 ЦК України); правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України)).

Останньою (з чотирьох зазначених вище) підставою визнання правочину недійсним є недоліки (вади) форми. Зокрема, ч. 1 ст. 215 ЦК України не містить вказівки на те, що недодержання форми правочину має наслідком його недійсність. Разом з тим ч. 4 ст. 203 ЦК України визначає, що правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.[1] Законодавець встановлює конкретні випадки, коли правочин має бути укладений у відповідній формі (наприклад, лише у письмовій або у письмовій з нотаріальним посвідченням). Невиконання вимог закону в даному випадку буде мати наслідком недійсність або нікчемність такого правочину. Зокрема, це буде мати місце у випадках: недодержання вимоги щодо письмової форми правочину (ст. 218 ЦК України); недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (ст. 219 ЦК України), недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору (ст. 220 ЦК України).

Аналіз змісту ст. 218 ЦК України дає можливість зробити висновок, що сторонами може доводитися факт вчинення правочину лише письмовими доказами, засобами аудіо-, відеозапису та іншими доказами, які стосуються

[1]Детальніше про форми вчинення правочину див. в підрозд. 3.1. роботи.

правочину. Вказівка ж на те, що рішення суду не може ґрунтуватися на свідченнях свідків, не означає їх недопуску до процесу чи неврахування їх свідчень, а лише свідчить на користь того, що у випадку недотримання письмової форми правочину рішення суду не може ґрунтуватися виключно на свідченнях свідків (вони можуть бути лише прийняті до уваги як доказ факту укладення правочину чи вчинення інших дій у випадках, визначених законодавством).

Наслідки недотримання нотаріальної форми, а також вимоги про державну реєстрацію більш жорсткі, ніж наслідки недотримання простої письмової форми. Недотримання нотаріальної форми правочину, так само як і вимоги про державну реєстрацію, спричиняє недійсність правочину. Унаслідок прямої вказівки закону такий правочин вважається нікчемним. Таким чином, дотримання нотаріальної форми та вимоги про державну реєстрацію є обов'язковою умовою дійсності правочину за умови, що законом або домовленістю сторін передбачено нотаріальну форму правочину або законом визначено його обов'язкову державну реєстрацію.

Процедура нотаріального посвідчення і державної реєстрації пов'язана з певними витратами часу і коштів, а також особистою присутністю при посвідченні правочину. У випадку якщо від відповідного оформлення ухиляються обидві сторони в правочині, такий правочин не призводить до жодних юридичних наслідків, будучи нікчемним.

Отже, недійсність правочинів внаслідок недотримання законом форми, вимоги про державну реєстрацію, а також правочинів, укладених з порушенням процедурних і формальних вимог, встановлюваних з метою публічного регулювання, контролю та нагляду, обумовлена необхідністю стимулювання до дотримання відповідних вимог.

Сучасний стан та перспективи розвитку інформаційних технологій та використання їх, зокрема, при вчиненні правочинів у цифровому середовищі, спричиняють виникнення проблемних питань у сфері визнання правочинів

недійсними, підстав такого визнання тощо, що буде розглянуто в окремому підрозділі даного дослідження.

4.3. Види недійсних правочинів

Аналіз наукової літератури дає можливість стверджувати про наявність великої кількості класифікацій недійсних правочинів, і кожний автор, хто досліджує дану тему, визначає ті чи інші класифікації. Разом з тим вважаємо, що особливу увагу слід звернути саме на поділ недійсних правочинів на види, які закріплені в законодавстві, а саме їх поділ на нікчемні та оспорювані.

Такий поділ мав місце ще в римському праві, про що зазначають Ч. Санфіліппо [546, с. 80–82], І. Пухан, М. Поленак-Акімовська [489, с. 235], Д. В. Дождєв [196, с. 126], С. В. Герасимовський [80, с. 262]. Зокрема, звертається увага на те, що принципова відмінність між нікчемністю і оспорюваністю правочину полягала у неможливості «конвалідації» або «оздоровлення» нікчемного правочину, або ж він визнавався «неіснуючим», а оспорюваністю визнавався такий ефект правочину, який міг бути блокований рішенням суду за заявою однієї із сторін.

Така позиція щодо поділу правочинів на нікчемні та оспорювані є логічною та виправданою. В підтримку такого поділу виступали наступні вчені: Г. Ф. Шершеневич [687, с. 178], М. Г. Растєряєв [495, с. 18–19], Н. В. Рабінович [490, с. 14] та інші.

Зазначимо, що ЦК України не лише називає нікчемні й оспорювані правочини, але й дає їх визначення. Зокрема, ч. 2 ст. 215 ЦК України передбачає, що недійсним є правочин, якщо його недійсність прямо встановлена законом (нікчемний правочин), у цьому разі визнання такого правочину недійсним судом не вимагається, а в ч. 3 цієї ж статті говориться, що якщо недійсність правочину прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах,

встановлених законом, такий правочин може бути визнаний судом недійсним (оспорюваний правочин).

Проаналізуємо більш детально кожний з цих видів.

До нікчемних ЦК України відносить правочини, вчинені: з недодержанням вимоги щодо письмової форми правочину (ст. 218); з недодержанням вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (ч. 1 ст. 219); з недодержанням вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору (ч. 1 ст. 220); малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності за відсутності згодом схвалення такого правочину її батьками (усиновлювачами) (ч. 2 ст. 221); без дозволу органу опіки та піклування (ч. 1 ст. 224); недієздатною фізичною особою за відсутності схвалення такого правочину опікуном (можуть бути схвалені лише дрібні побутові правочини) (ч. 1 ст. 226); з порушенням публічного порядку, вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства (ч. 2 ст. 228).

Зазначені вище правочини (крім останнього) можна назвати умовно «нікчемними», тобто законодавець передбачає можливість або визнання таких правочинів нікчемними, або ж визнання їх дійсними (ч. 2 ст. 218, ч. 2 ст. 219, ч. 2 ст. 220, ч. 1 ст. 221, ч. 2 ст. 224, ч. 1 ст. 226), фактично відбувається їх «зцілення», конвалідація. Відповідно до зазначених норм способами конвалідації нікчемних правочинів є визнання правочину дійсним рішенням суду та схвалення правочину уповноваженими особами. Особливу увагу звертають на себе правочини, які стосуються захисту прав та інтересів дітей, як однієї з найбільш вразливих категорій громадян, особливо якщо мова йде про вчинення правочинів з нерухомістю [182, с. 47-494; 136, с. 51-55; 145, с. 37-40].

Якщо ж конвалідації не відбулося – правочин є недійсним відповідно до норми закону і не вимагає визнання його недійсності в суді. Разом з тим на практиці все дещо складніше і досить часто ми спостерігаємо ситуації, коли суди повинні розглядати позови та виносити рішення про визнання нікчемних правочинів недійсними.

Суттєвою причиною для пред’явлення вимоги про визнання нікчемного правочину недійсним є те, що винесене судове рішення має преюдиціальне значення. Крім того, як Н. В. Рабінович зазначала, що лише суд може констатувати наявність умов та передумов, які відповідно до закону обов’язково призводять до недійсності правочину. Винесене судом рішення про недійсність правочину слугує підставою для всіх тих наслідків, які закон пов’язує з анулюванням правочину [490, с. 16–17].

В літературі зазначається, що судове рішення за позовом про визнання нікчемного правочину недійсним усуває будь-яку невизначеність у кваліфікації правочину і в правовому становищі його суб'єктів [600, с. 12]. Разом з тим необхідно враховувати, що суб'єктивні межі законної сили судового рішення не позбавляють зацікавлених осіб, які не брали участь у процесі, можливості оскаржувати в іншому процесі встановлені факти та правовідносини. За допомогою такого судового рішення бажають внести ясність в існуючі правовідносини. При цьому правовідносини між учасниками нікчемного правочину об’єктивно існують, так як сама їх наявність тягне за собою можливість застосування визначених у законі правових наслідків недійсності правочину.

В юридичній літературі висловлюється думка, що нікчемні правочини, так само як і оспорювані, потребують оголошення їх недійсними судом. З даного приводу В. В. Вітрянський стверджує, що визнання нікчемного правочину недійсним має принципове значення в ряді випадків (наприклад, якщо такий правочин вже спричинив передачу майна іншій особі або якщо хто-небудь оскаржує наявність підстав нікчемності правочину) [62].

Безумовно, в силу закону нікчемні правочини принципово не потребують визнання їх недійсними судом, оскільки вони недійсні незалежно від такого визнання. Однак склалася судова практика, що наочно ілюструє необхідність розгляду та задоволення вимог про визнання нікчемного правочину недійсним. При цьому практика має бути заснована на конкретних положеннях закону [368, с. 140].

Отже, фактично суд отримує додаткове навантаження у вигляді розгляду справ, які могли б і не розглядатися, адже нікчемні правочини є недійсними апріорі і відповідно до прямої вказівки в законі не вимагають в судовому порядку визнання їх недійсними.

Тому, з одного боку, здається, що господарський суд, порушивши провадження по такій справі, повинен буде припинити його у зв'язку з відсутністю предмета спору: дійсно, закон прямо вказує на недійсність нікчемного договору, тому доведення цього факту в суді не вимагається. З іншого боку, незважаючи на наявність вказівки закону на нікчемність правочину, спір між сторонами із цього питання все ж таки може існувати, зокрема, у разі якщо одна зі сторін вважає, що норма про нікчемність правочину в даному конкретному випадку не підлягає застосуванню.

За таких обставин більш обґрунтованим вбачається розгляд судом справи по суті та прийняття відповідного рішення про задоволення або, навпаки, про відмову у задоволенні позовних вимог.

Суди загальної юрисдикції, на відміну від господарських судів, не наділені компетенцією припиняти провадження у справі у зв'язку з відсутністю предмета спору, тому позовна заява, подана особою до суду загальної юрисдикції, має бути розглянута судом по суті. За результатами розгляду справи суд ухвалює рішення про задоволення позову та визнання договору недійсним або про відмову у задоволенні позову. Вбачається, що позов про визнання нікчемного договору недійсним також може бути пред'явлений і в якості зустрічного позову. Так, особа, від якої в судовому порядку вимагають виконання зобов'язання, що випливає з нікчемного договору, вправі захищатися усіма способами, передбаченими законодавством. Зокрема, ця особа має право заперечувати законність такого нікчемного договору, на якому ґрунтуються вимоги до неї, шляхом пред'явлення зустрічного позову про визнання цього нікчемного договору недійсним.

Кардинально, як на наш погляд, від проаналізованих вище «умовно нікчемних» правочинів відрізняються правочини, які порушують публічний

порядок, вчинені з метою, що суперечить інтересам держави і суспільства. Вони є «абсолютно нікчемними».

В ч. 1 ст. 228 ЦК України під правочином, що порушує публічний порядок, розуміється правочин, який спрямований на порушення прав і свобод людини і громадянина, знищення, пошкодження майна фізичної або юридичної особи, держави, Автономної Республіки Крим, територіальної громади, незаконне заволодіння ним.

Отже, у системі недійсних правочинів законодавець завжди виділяв коло особливо небезпечних для суспільства і держави правочинів, тобто таких, які суперечили інтересам держави і суспільства. Зокрема, такі правочини називали «антисоціальними» [207, с. 105]. Також можна зустріти твердження, що такі правочини є антигромадськими, суперечать основам моральності [42, с. 122]. Зокрема, категорію «моральність», моральні засади суспільства як одну з умов дійсності правочину було розглянуто раніше [1]. Тут же вважаємо за необхідне більш детально проаналізувати категорії «публічний порядок», «суспільний порядок» та їх застосування в контексті нікчемності правочинів.

Норми про недійсність правочину, укладеного всупереч із «суспільним порядком», містилися ще в ст. 1528 ч. 1 X тому Зводу законів Російської імперії. Мета договору, що не повинна суперечити «...законам, благочинению и общественному порядку…» (1528), а договір був недійсним і зобов'язання нікчемним, «...если побудительная причина к заключению договора оного есть достижение цели законом запрещенной, как-то когда договор клонится: к расторжению законного супружества; подложному переукреплению имения во избежания платежа долгов; лихоимственным изворотам; присворению частному лицу такого права, которое оно по состоянию своему иметь не может; ко вреду государственной казны...» [388, с. 25–46].

Й. О. Покровський зазначав, що суспільний порядок є чимось таким, що відрізняється від порядку, визначеного позитивним законом (з адміністративними розпорядженнями в тому числі), а також від того, що

[1] Див. підрозд. 4.1. роботи.

вимагають «добрі звичаї». Разом із тим він виступав проти застосування в цивільному законодавстві такої «неприватно-правової» категорії, якою є публічний порядок, оскільки вважав, що справа держави – визначити все те, що необхідно для існування суспільного порядку, позитивними приписами закону. І тоді всі правочини, які суперечать суспільному порядку, будуть неможливими вже тому, що вони суперечать закону [394, с. 253]. Отже, окремо виділяється категорія недійсних правочинів, які суперечать за своїм змістом встановленому «суспільному порядку» і «добрим звичаям». Вважаємо, що дане твердження є актуальним і нині.

Учені-цивілісти радянського періоду аналізували категорію «інтереси соціалістичної держави й суспільства», порушення яких було свідченням протиправності правочинів. Зокрема, О. С. Йоффе і Ю. К. Толстой під «інтересами соціалістичної держави й суспільства» розуміли «самі підвалини радянського суспільного ладу», «корінні начала й принципи» радянського державного й суспільного ладу [225, с. 49]. Найбільш характерними видами таких правочинів зазначені автори називали правочини, спрямовані на отримання нетрудових доходів, що заподіюють явний збиток державі або пов’язані з порушенням законодавства про націоналізацію землі, промисловості, торгівлі, банків, про монополію зовнішньої торгівлі, валютних операцій тощо.

О. А. Беляневич зазначає, що термін «публічний порядок» вказує на відносини, обтяжені владним компонентом, тобто як відповідність поведінки суб’єктів договірних відносин інтересам суспільства і держави [32, с. 237].

В. І. Жеков наголошує на тому, що теорія радянського цивільного права виходила з розуміння категорії «інтереси соціалістичної держави й суспільства» як основних норм, що відображають офіційну державну ідеологію [207, с. 119].

Першим спеціальним дослідженням поняття, сутності та правових наслідків правочинів, які порушують публічний порядок, в незалежній Україні є робота В. І. Жекова, який визначив публічний порядок як публічно-правові

відносини, які мають імперативний характер і визначають основи суспільного ладу держави [207, с. 138].

Термін «публічний порядок» уже відомий законодавству України. Зокрема, відповідно до ст. 34 Закону України «Про міжнародний комерційний арбітраж» від 24 лютого 1994 р. однією з підстав скасування судом господарського рішення є встановлення ним суперечності такого рішення публічному порядку України. Також, якщо визнання та виконання такого господарського рішення суперечитиме публічному порядку України, у його визнанні або виконанні може бути відмовлено, незалежно від того, в якій державі воно було винесено (ст. 36 Закону) [457]. Разом з тим вказаний Закон не дає чіткого визначення терміна «публічний порядок України», однак з тексту можна зробити висновок, що його норми застосовуються для вирішення спорів при здійсненні договірних та інших цивільно-правових відносин, якщо хоча б одна зі сторін перебуває за кордоном; спорів підприємств з іноземними інвестиціями, міжнародних об'єднань та організацій, створених на території України, між собою, а також спорів з іншими суб'єктами права України (ст. 1 Закону).

Враховуючи те, що спір виникає з іноземним елементом або на території іноземної держави, при використанні терміна «публічний порядок України» йдеться про зовнішній порядок держави. При встановленні чинності господарського рішення цей термін пов'язується з відповідністю його законодавству України.

Також термін «публічний порядок» використовується у Законі України «Про міжнародне приватне право» [456], а саме в ст. 12 «Застереження про публічний порядок» даний термін використовується як тотожний «основам правопорядку».

В. О. Кучер [298, с. 99] звертає увагу на те, що, відповідно до кодифікації цивільного права України і доктрини міжнародного приватного права, публічний порядок та норми цивільного законодавства не є тотожними поняттями. Виділяючи правочин, що порушує публічний порядок, як окремий

вид нікчемних правочинів, ЦК України виходить зі змісту самої протиправної дії та небезпеки її для інтересів держави й суспільства в цілому, а також значимості порушених інтересів унаслідок вчинення такого правочину. При цьому категорія публічного порядку застосовується не до будь-яких правовідносин у державі, а лише щодо суттєвих основ правопорядку.

Аналіз ст. 228 ЦК України дає можливість зробити висновок, що законодавець, визначаючи суть правочину, що порушує публічний порядок, лише називає окремі правопорушення та злочини, які вчиняються у формі правочину.

Як слушно зазначають В. О. Кучер [298, с. 111] та В. І. Жеков [207, с. 147–148], під правочини, що порушує публічний порядок, повинні підпадати правочини, спрямовані на порушення публічних нормативно-правових актів: Конституції України, валютного, митного, податкового, антимонопольного та іншого публічно-правового законодавства, у якому закріплено основи державного ладу, політичної системи, економічної безпеки держави, і у той же час є злочинами чи адміністративними деліктами. Це, зокрема, правочини, спрямовані на порушення конституційних прав і свобод людини та громадянина; ухилення суб’єктами господарювання від сплати податків; незаконне відчуження або користування об’єктами права власності Українського народу; правочини, спрямовані на незаконний обіг вилучених з вільного обороту предметів або предметів, оборот яких обмежено; правочини, вчинені з метою порушення антимонопольного законодавства та спрямовані на зайняття забороненими видами господарської діяльності, а також інші, спрямовані на порушення публічно-правових нормативних актів. Визначенню правочину як такого, що порушує публічний порядок, повинен передувати вирок суду про притягнення учасника (учасників) такого правочину до кримінальної відповідальності, який набрав чинності, чи постанова компетентного органу про притягнення названих осіб до адміністративної відповідальності.

Зазначимо, що саме по собі порушення публічного порядку внаслідок учинення правочину не є достатньою підставою для недійсності правочину, оскільки за зазначеною статтею ЦК України обов'язковою ознакою такого правочину є спрямованість дії на досягнення протиправного результату. Тобто особа, яка вчинила відповідні дії, обдумала їх заздалегідь і намагається досягти визначеного для себе результату. Про спрямування волі на досягнення протиправного результату має свідчити спрямованість дії сторін (сторони) на порушення публічного порядку. Спрямованість дії вказує на усвідомлення протиправності своєї поведінки й бажання настання протиправного результату. Отже, має бути наявна вина саме у формі умислу, а не необережності. Зокрема, для умислу характерним є усвідомлення особою суспільної небезпеки своєї поведінки, передбачення негативних її наслідків, бажання такої поведінки або небажання, але свідоме допускання. Особа, яка вчиняє правопорушення з необережності, не передбачає можливості настання негативних наслідків своєї поведінки, хоч повинна або могла їх передбачити, або ж передбачає їх настання, але легковажно розраховує на їх відвернення [212].

Враховуючи поняття умислу, зрозуміло, що спрямованість дії на досягнення забороненого результату та бажання протиправних наслідків при вчиненні правочину, що порушує публічний порядок, означає вчинення такого правочину з умислом. При цьому не має значення, був такий намір в однієї сторони правочину чи мав місце в обох чи більше учасників договору. Суд, приймаючи рішення по такій справі, зобов'язаний вказати, у чому конкретно виразилася спрямованість правочину на порушення публічного порядку [97, с. 337].

Можна погодитися з твердженням В. О. Кучера, який зазначає, що відсутність умислу (у тому числі вчинення правочину, що порушує публічний порядок з необережності) на настання протизаконного результату може спричиняти нікчемність правочину з інших підстав або можливість його оспорення у випадку порушення умов чинності правочину, якщо його

недійсність у законі не визначена, або відмову в задоволенні позову зацікавленої сторони [297, с. 148–149].

Слід зазначити, що сучасне цивільне законодавство України повернулося до такого відомого радянському цивільному праву майнового наслідку, як стягування в дохід держави (ч. 3 ст. 228 ЦК України (зміни від 2 грудня 2010 р.)). Зокрема, передбачено, що у разі недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам такий правочин може бути визнаний недійсним. Якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу у обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за правочином, а в разі його виконання однією стороною з іншої сторони за рішенням суду стягується в дохід держави все одержане нею і все належне – з неї першій стороні на відшкодування одержаного. При наявності умислу лише у однієї із сторін все одержане нею за правочином повинно бути повернуто іншій стороні, а одержане останньою або належне їй на відшкодування виконаного за рішенням суду стягується в дохід держави [667].

Вважаємо, що ці зміни були обумовлені необхідністю приведення у відповідність норм ЦК України [667] та ГК України [96].

Як зазначає Н. С. Кузнєцова, доповнення ст. 228 ЦК України вносить певні корективи в класифікацію недійсних правочинів. З урахуванням цього виділяються наступні три групи правочинів, які не можуть розглядатися як повноцінні юридичні факти: 1) нікчемні правочини, недійсність яких встановлена законом; 2) недійсні правочини, недійсність яких встановлена судом у випадках, передбачених законом; 3) оспорювані правочини, недійсність яких прямо не встановлена законом, проте одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, передбачених законом [291, с. 53].

На відміну від нікчемного, оспорюваний правочин на момент вчинення породжує для його сторін цивільні права та обов’язки, а тому припускається

дійсним. Водночас порушення умов дійсності правочинів в момент вчинення надає можливість одній зі сторін або заінтересованій особі звернутися до суду з позовом про визнання такого правочину недійсним. Науковці такі правочини також називають «відносно дійсними» [661, с. 53].

Оспорюваними правочинами вважаються правочини, дійсність яких оспорюється заінтересованими особами на підставах, встановлених законом. Численні склади оспорюваних правочинів можна класифікувати за певними підставами. Наприклад, О. В. Гутніков пропонує класифікувати оспорювані правочини на: правочини з недоліками волі; правочини, вчинені за межами повноважень або правоздатності; правочини, вчинені без згоди третіх осіб [114, с. 189]. Схожу класифікацію надавала і Н. В. Рабінович [490, с. 62, 84, 95] .

При аналізі оспорюваних правочинів особливу увагу дослідники приділяють виділенню правочинів, які спотворюють істинну волю сторони, та правочинів, в яких волевиявлення не відповідає волі суб'єкта [219, с. 296; 490, с. 85; 649, с. 93]. Зокрема, Ф. С. Хейфець зазначав, що невідповідність волевиявлення внутрішній волі викликається формуванням волі учасника правочину ненормальним шляхом, під впливом неправильних уявлень або під впливом контрагента чи інших осіб [649, с. 93].

Відповідно до ч. 3 ст. 215 ЦК України оспорюваним є правочин, недійсність якого прямо не встановлена законом, але одна із сторін або інша заінтересована особа заперечує його дійсність на підставах, встановлених законом. Такий правочин може бути визнаний судом недійсним.

Аналіз норм ЦК України дає можливість визначити перелік оспорюваних правочинів, зокрема, це правочини, вчинені: особою за межами її цивільної дієздатності за відсутності згодом схвалення такого правочину її батьками (усиновлювачами), піклувальником; такий правочин може бути визнаний недійсним за позовом заінтересованої особи (ст. 222); фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності за відсутності згодом схвалення такого правочину її піклувальником; може бути визнаний судом недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить

інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати (ст. 223); дієздатною собою, яка у момент його вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними; може бути визнаний судом недійсним за позовом цієї особи, а в разі її смерті – за позовом інших осіб, чиї цивільні права та інтереси були порушені (ст. 225); юридичною особою, якого вона не мала права вчиняти; може бути визнаний судом недійсним за умови відсутності у юридичної особи необхідних спеціального дозволу, ліцензії для вчинення такого правочину (ст. 227); під впливом помилки (ст. 229); під впливом обману (ст. 230); під впливом насильства (ст. 231); у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232); під впливом тяжкої обставини (ст. 233); без дотримання письмової форми, якщо це немає наслідком нікчемність правочину (ст. 218).

Проаналізувавши норми діючого цивільного законодавства та існуючі класифікації оспорюваних правочинів, можемо виділити наступні їх групи:

1) правочини з вадами волі, які, у свою чергу, можна розділити на:

а) правочини, в яких внутрішня воля сформувалась невірно (правочини, вчинені під впливом помилки (ст. 229 ЦК України), правочини, вчинені під впливом обману (ст. 230 ЦК України), правочини, вчинені під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України));

б) правочини, які вчинені без внутрішньої волі на укладення правочину (правочини, вчинені дієздатною фізичною особою, яка у момент їх вчинення не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України); правочини, вчинені під впливом насильства (ст. 231 ЦК України); правочини, вчинені у результаті зловмисної домовленості представника однієї сторони з другою стороною (ст. 232 ЦК України));

2) правочини, вчинені за межами повноважень або правоздатності: правочини, вчинені неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України); правочини, вчинені фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, за межами її цивільної дієздатності (ст. 223 ЦК

України); правочини, укладені юридичною особою правочину, якого вона не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України);

3) правочини, вчиненені без дотримання письмової форми, якщо це не має наслідком нікчемність правочину (ст. 218 ЦК України).

Отже, недійсним може бути визнаний лише укладений правочин, тобто такий, щодо якого сторонами досягнуто згоди по всіх істотних умовах. Якщо у процесі вирішення спору буде встановлено, що правочин між сторонами фактично не був укладений, то суд припиняє провадження по даній справі. Також позивач має право об'єднати в одній позовній заяві вимогу про визнання правочину недійсним та вимогу повернути одержане за цим правочином у натурі або про відшкодування його вартості. [127; 141;]

В літературі зазначається, що виділення оспорюваних правочинів в окрему групу необхідне для того, щоб максимально захистити учасників такого правочину. Для цього, по-перше, встановлюється коло суб'єктів, що мають право вимагати визнання правочину недійсним; по-друге, в ряді випадків встановлюються додаткові умови – обставини, що входять в предмет доказування; по-третє, для подання позову про визнання оспорюваного правочину недійсним дещо скорочений строк позовної давності [13, с. 432; 601; 689, с. 17-18].

Іноді особливу властивість оспорюваних правочинів вбачають у тому, що їх недоліки важко розпізнаються, вони не можуть бути виявлені без подання та оцінки необхідних доказів [490, с. 16]. Проте надання і оцінка доказів можуть бути необхідними і для виявлення недійсності нікчемних правочинів.

Також може мати місце ситуація, коли лише частина правочину визнається недійсною. При недійсності істотних умов правочину (наприклад, предмета, ціни тощо) він повністю втрачає силу. Разом з тим, якщо правочин може бути вчинений і без включення до нього недійсної частини, то її недійсність не є наслідком недійсності інших його частин і правочину в цілому. [152]

Окремо (окремою групою) можна виділити фіктивні правочини (ст. 234 ЦК України) та удавані правочини (ст. 235 ЦК України). Хоч з даного приводу і точаться дискусії щодо віднесення їх до оспорюваних або ж нікчемних, вважаємо, що і фіктивний, і удаваний правочини є нікчемними.

Відповідно до діючого цивільного законодавства (ст. 234 ЦК України) фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, які обумовлювалися цим правочином. Тобто такий правочин вчиняють для виду, знаючи заздалегідь, що він не буде виконаний. При вчиненні такого правочину сторони мають інші цілі, ніж ті, що ним передбачені. В тому числі такі цілі можуть бути протизаконними або взагалі можуть не мати правової мети. Відповідно до діючого цивільного законодавства такий правочин визнається судом недійсним.

Сам по собі факт невиконання сторонами умов правочину не робить його фіктивним. Фіктивні правочини являють собою дії, що здійснюються з метою введення в оману певних осіб, які беруть участі в даному правочині, створивши у них хибне уявлення про наміри його учасників. Це, наприклад, фіктивна оренда для реєстрації юридичної особи, фіктивний продаж майна при загрозі банкрутства або конфіскації майна за скоєний злочин, фіктивна покупка з наміром отримання кредиту.

Отже, фіктивні правочини укладаються з метою ухилитися від майнової відповідальності, передбаченої законом, і у деяких випадках це обумовлено у договорі. Наприклад, відбувається фіктивний поділ, дарування або продаж майна подружжя, що мають незаконну мету приховати його від конфіскації. Фіктивними можуть бути не лише договори, а й інші юридичні дії: фіктивний акт отримання товару, технічного огляду, обміру приміщення або оцінки вартості майна тощо. Фіктивний правочин характеризується недобросовісністю його учасників, однак цієї підстави для визнання правочину недійсним все ж таки недостатньо [155].

На думку Н. В. Рабінович, у фіктивних правочинах по суті є одне тільки волевиявлення, в основі якого немає волі здійснити даний правочин інакше, як

тільки для вигляду. Оскільки вирішальне значення надається саме волі, наявність подібного «порожнього» волевиявлення ніякої правової сили мати не може [490].

Натомість Д. Н. Генкин вважає, що фіктивні правочини взагалі не мають волі і що саме тому за відсутністю фактичного складу правочин повинен вважатися таким, що був укладений [76].

Фіктивний правочин є нікчемним. Він не породжує жодних правових наслідків. Разом з тим сторони все ж роблять деякі фактичні дії, що створюють видимість його виконання: передачу майна, складання необхідних документів тощо. До цих дій застосовуються загальні положення про наслідки недійсності правочину. При укладенні фіктивного правочину, у будь-якому разі, сторони переслідують протиправну мету. Для визнання правочину фіктивним ознака вчинення його лише для вигляду має бути властива діям обох сторін правочину. Якщо одна сторона діяла лише для вигляду, а інша – намагалася досягти правового результату, такий правочин не можна визнати фіктивним.

Спосіб розкрадання майна шляхом укладання фіктивних договорів досить різноманітний, і у більшості випадків протиправні дії спрямовані на заподіяння шкоди третім особам.

До найбільш поширених на ринку нерухомості фіктивних правочинів відносяться:

1) оформлення нерухомості на підставну особу, що є досить поширеним за умови придбання дорогих об’єктів (елітних квартир, котеджів) особами, які за деяких обставин (наприклад, державна служба) не можуть оформити їх у власність «на себе». Сюди ж належать випадки можливого невиконання сімейних зобов’язань, а також боязнь конфіскації майна, нажитого злочинним шляхом. Лише в останньому випадку є реальна можливість визнати відповідну схему фіктивною, і то за сукупністю з результатом залучення справжнього власника нерухомості до кримінальної відповідальності;

2) переоформлення об’єкта на підставну особу, що відрізняється від попереднього випадку тим, що справжній власник спочатку зареєстрував своє

право власності, але потім, найчастіше при настанні (або боязні настання) деяких надзвичайних обставин, переоформив об’єкт на третю особу. Такі випадки легко виявити і довести, особливо якщо переклад прав власності на підставну особу був виконаний «по факту» (наприклад, після порушення проти власника кримінальної справи або заподіяння останнім великої майнової шкоди третій особі);

3) дарування замість купівлі-продажу: безоплатні правочини замість відплатних (у нашому випадку дарування замість купівлі-продажу) найчастіше застосовуються для обходження права переважної купівлі і порушення режиму спільної сумісної власності подружжя. [155]

ЦК України не передбачає коло осіб, які мають право звертатися з позовом про визнання фіктивного правочину недійсним. Це можуть зробити сторона фіктивного правочину або інші заінтересовані особи. За умови, якщо сторони не вчиняють жодних дій для здійснення фіктивного правочину, суд тільки приймає рішення про визнання такого правочину недійсним без застосування будь-яких інших наслідків (реституції). Якщо ж на виконання правочину було передано майно або майнові права, такий правочин не може бути кваліфікований як фіктивний.

Основними ознаками фіктивного правочину є: 1) введення в оману (до або у момент укладання правочину) іншого учасника чи третьої особи щодо фактичних обставин правочину або дійсних намірів учасників; 2) вчинення правочину особою, що не має права це робити (через фіктивне підприємство, неіснуючу організацію, підставну особу тощо); 3) свідомий намір невиконання зобов’язань договору; 4) приховування справжніх намірів учасників правочину. Зазначене підтверджується і аналізом судової практики з даної категорії правочинів.

Правові наслідки вчинення фіктивних правочинів встановлені ст. 216 ЦК України, а саме шляхом застосування двосторонньої реституції, тобто у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов’язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину. А у разі

неможливості такого повернення – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Особливість цих правочинів полягає у тому, що фізичні та юридичні особи, укладаючи їх, не намагаються згідно з умовами правочинів нічого передавати і у результаті нічого не передають. А оскільки умови не виконані, єдиною санкцією для учасників може бути визнання правочинів недійсними.

Таким чином, робимо висновок, що фіктивний правочин завжди нікчемний, сторони прагнуть лише створити в оточуючих видимість його укладення. Саме тому такі правочини називаються фіктивними. Форма посвідчення цих правочинів не має значення. Фіктивний характер правочину може підтверджуватися усіма засобами доказування, які допускаються цивільним процесуальним правом.

Зазначимо, що інтернет-середовище внаслідок своїх специфічних особливостей (зокрема, анонімності учасників правовідносин, виявленні волі «на відстані» та неможливості реального її підтвердження тощо) зумовлює сприятливі умови для недобросовісних учасників цивільних відносин, які, користуючись такими «перевагами», мають змогу вчиняти фіктивні правочини та сподіватися на уникнення відповідальності.

Перейдемо до аналізу сутності удаваного правочину, яким відповідно до ч. 1 ст. 235 ЦК України є правочин, який вчинено сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили.

Слід звернути увагу на те, що причина недійсності удаваного правочину полягає в тому, що сторони спочатку не бажали його здійснювати, воля і волевиявлення їх на симуляцію повністю збігалися, але саме тому що і воля і волевиявлення були направлені не на юридичний результат, а на фікцію, удаваний правочин не отримує захисту, а розглядається лише реальний правочин.

Симульовані, удавані дії – поняття більш широке, ніж удавані правочини. До них можна віднести вчинки, що тягнуть встановлення, зміну або припинення не лише цивільних правовідносин, але й адміністративних,

трудових, процесуальних правовідносин. При цьому удавана дія може спричинити видання акта державної влади, який, у свою чергу, буде підставою виникнення цивільних прав і обов'язків.

На нашу думку, при розгляді удаваних правочинів слід розглядати два правочини: реальний правочин, вчинений з метою створення певних юридичних наслідків, і правочин, вчинений з метою приховання реального правочину. Наприклад, укладений договір дарування, що прикриває купівлю-продаж. Метою цього правочину є обійти право переважної покупки [154, с. 119].

Удаваний правочин є завжди нікчемним і сам по собі не породжує жодних юридичних наслідків. Адже сторони, які укладають такий правочин, таким чином маскують іншу юридичну дію, іншу мету, яку вони мали насправді на увазі.

Що ж стосується реального (прихованого) правочину, то він може бути дійсним або недійсним. Якщо правочин, який сторони вчинили насправді, відповідає вимогам закону, відносини даних сторін регулюються правилами та нормами, що стосуються такого правочину. Якщо ж такий правочин суперечить законодавству, суд виносить рішення про визнання його недійсним із застосуванням наслідків, передбачених для недійсності правочинів такого типу.

Таким чином, правочин буде вважатися удаваним лише в тому випадку, якщо сторони безпосередньо в момент його вчинення матимуть на меті інший правочин. Якщо в момент учинення правочину сторони прагнуть настання правового результату, що з нього випливає, у позові заінтересованої особи про визнання його недійсним (удаваним) як такого, що приховує інший правочин, буде відмовлено.

Слід зазначити, що як правочином, який прикривається, так і правочином, яким прикриваються, можуть бути цивільно-правові правочини. Якщо укладений договір приховує від сторонніх інші стосунки, не врегульовані цивільним правом, то оспорювати його з посиланням на удаваність не можна. Також, коли укладаються правочини, що мають на меті не прикриття іншого

договору, а лише певну зміну правового статусу сторін, такі правочини також не можуть вважатися удаваними.

Постає питання про те, чи охоплює зазначена норма ЦК України односторонні правочини, чи можуть вони бути удаваними, оскільки в ній ідеться загалом про правочин, без якогось уточнення.

На нашу думку, удаваний правочин може бути як дво-, так і одностороннім. Але правочин, що прикривається, може бути лише двостороннім.

Тому необхідно внести деякі корективи у текст ч. 2 ст. 235 ЦК України, де йдеться про «сторони правочину». Як відомо, в односторонньому правочині не може бути «сторін», може бути лише «сторона».

Необхідно сказати, що суд при виявленні удаваного правочину повинен аналізувати як удаваний, так і прихований (реальний) правочин, оскільки це має істотне значення для правильного вирішення справи. Наприклад, за договором купівлі-продажу майна одна сторона передає товар, а інша – не передає за нього кошти, за умови платоспроможності та за відсутності відстрочки сплати грошей, перевірці має підлягати дійсність договору купівлі-продажу, оскільки таким договором може бути прихований інший договір, наприклад, договір дарування. Разом з тим встановити прихований правочин складно, оскільки сторони намагаються його приховати від оточуючих, у тому числі й від суду.

ЦК України не відносить удаваний правочин до нікчемних чи оспорюваних, а лише закріплює правило, відповідно до якого за умови встановлення вчинення правочину сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ч. 2 ст. 235 ЦК України). Аналіз цієї норми дає можливість віднести удавані правочини до нікчемних, тобто для визнання правочину удаваним (недійсним) рішення суду не потрібне. Відносини між сторонами автоматично регулюватимуться нормами щодо дійсно вчиненого правочину у випадку встановлення.

Зазначимо, що юридична природа удаваного правочину така сама, як і фіктивного, а саме: свідоме небажання сторін до настання правових наслідків укладеного правочину, з тією різницею, що за удаваним прихований інший правочин, який сторони насправді мали на увазі. Тому удаваний правочин, як і фіктивний, необхідно відносити до нікчемного. У науці цивільного права також загальноприйнятим є твердження про віднесення удаваних правочинів до нікчемних [628; 669].

Дійсність же прихованого правочину оцінюється на загальних підставах, оскільки при встановленні удаваного правочину застосовуються правила, що регулюють правочин, який сторони мали на увазі. Тому, якщо він не відповідає загальним умовам дійсності правочину (містить недоліки форми, змісту, волі, суб'єктного складу), то може бути визнаний недійсним лише з цих підстав із застосуванням наслідків його недійсності.

Водночас, як зазначає Н. В. Рабінович, прихований правочин не слід у всіх випадках ототожнювати з протиправним, оскільки сторони можуть його вчинити з тих чи інших особистих міркувань для того, щоб не розкривати справжньої природи своїх правових відносин [490, с. 88].

Отже, суд при встановленні удаваного правочину повинен аналізувати як удаваний, так і прихований правочин. Крім цього, дослідженню також підлягають справжні наміри учасників правочину на його вчинення, оскільки вчинений правочин буде нікчемним (удаваним) лише при бажанні сторін прикрити ним інший правочин (прихований). Прихований правочин підлягає оцінці з точки зору відповідності його загальним умовам дійсності правочину і сам факт прикриття його іншим правочином не може бути підставою визнання його недійсним.

Отже, визнання правочину недійсним та застосування наслідків такої недійсності є одним із способів захисту цивільних прав та інтересів, який має здійснюватися в судовому порядку, а винесене рішення повинно бути обов'язково виконане в повному обсязі, що дасть змогу говорити про

поновлення справедливості не лише «на бумазі» (за умови винесення рішення та незабезпечення його виконання), але й реально.

Віднесення недійсного правочину до нікчемного або ж оспорюваного дає можливість системитазовано підходити до захисту прав учасників цивільних відносин та застосовувати відповідні наслідки недійсності.

4.4. Особливості визнання правочинів недійсними в сфері використання інформаційних технологій

Як уже було зазначено, формування інформаційного суспільства, розвиток інформаційних технологій значно вплинули і на правочини, порядок їх укладення, виконання тощо. Зрозуміло, що не може залишитися незмінною і ситуація щодо визнання правочинів недійсними, зокрема, це: особливості щодо підстав визнання їх недійсними; вплив цифрового середовища на правосвідомість, моральність; кіберзихист суб'єктів цивільних відносин тощо.

Як свідчить практика, із підстав недійсності правочинів в умовах ІТ-сфери найбільша кількість невирішених питань виникає щодо вад: суб'єкта, волі та форми, які потребують особливої уваги.

Так, відповідно до ч. 2 ст. 203 ЦК України обов'язковою умовою чинності правочину є наявність необхідного обсягу цивільної дієздатності. Разом з тим Інтернет дає можливість здійснити безліч online покупок, не підтверджуючи вік особи. Отже, постає питання про недійсність такого роду правочинів, способу захисту порушених прав та відшкодування збитків, моральної шкоди (у разі їх завдання).

Попри те, що чинне законодавство закріпило основні правила електронної комерції, однак поза увагою залишається безліч різних «пропозицій» у Мережі, контроль за якими є неможливим, зокрема з боку батьків (опікунів).

Вчинення правочину за межами дієздатності має наслідком або ж визнання його дійсним за умови наступного схвалення уповноваженими на те особами, або ж (за відсутності такого схвалення) визнання його недійсним.

Враховуючи специфічність вчинення правочинів у Мережі, на практиці можуть виникнути проблеми щодо визнання таких правочинів недійсними.

Частково це питання було розглянуто вище. Зазначимо, що запропоноване введення поняття «кібердієздатності» Є. О. Харитоновим [627, с. 143-150], напевно, дасть можливість частково на законодавчому рівні вирішити дане питання.

Розглянемо приклад з практики. Рішенням Ірпінського міського суду Київської області по справі №2-3168 встановлено, що позивач звернувся з позовом, в якому зазначив, що між ним та відповідачем ВАТ «Укртелеком» було укладено договір про надання послуг телефонного зв'язку за телефонним номером. На прохання його неповнолітнього сина працівники відповідача надали сину договір про надання доступу до Мережі, складений на його ім'я, який був підписаний неповнолітнім сином.

Про складання і підписання договору від його імені про доступ до Мережі йому відомо не було. Посилаючись на порушення вимог ст.ст. 203, 215 ЦК України, просив визнати недійсним зазначений договір.

Представник відповідача в судовому засіданні визнала той факт, що оспорюваний договір був підписаний неповнолітнім сином відповідача, однак позов не визнала, мотивуючи тим, що позивач знав про укладення договору про надання доступу до Мережі і сплачував рахунки за користування Інтернетом до тих пір поки телефон не був відключений за несплату, а пізніше і знятий номер.

Суд, вислухавши доводи та заперечення учасників, вивчивши матеріали справи вважає, що вимоги позивача про визнання недійсним договору про надання доступу до мережі Інтернет, укладеного між сторонами, підлягають задоволенню, оскільки судом встановлено, що даний договір позивачем не укладався, не підписувався, тобто відсутнє волевиявлення учасника до його укладення і не відповідає його волі, що є порушенням ч. 3 ст. 203 ЦК України. [511]

Наступною підставою визнання правочину недійсним є невідповідність встановленій в законі формі. Як було зазначено вище, недійсність правочинів з

недотриманням законом форми, вимоги про державну реєстрацію, а також правочинів, укладених з порушенням процедурних і формальних вимог, встановлюваних з метою публічного регулювання, контролю та нагляду, обумовлена необхідністю стимулювання до дотримання відповідних вимог. Отже, законодавець визначає конкретні випадки, коли форма вчинення правочину має принципове значення для його дійсності, а невиконання такої вимоги має наслідком нікчемність правочину.

Підтвердженням зазначеного може слугувати наступний приклад з практики. Рішенням Турківського районного суду Львівської області від 30 листопада 2017 р. по справі №458/365/17 встановлено, позивач звернувся з позовом посилаючись на те, що у 2016 р. зареєструвався із розважальною метою на веб-сайті гри «Последний Предел».

У червні 2016 р. на тематичній сторінці в мережі Інтернет він познайомився з іншим користувачем зазначеної гри, а саме, відповідачем по справі, якого просив продати паролі для доступу до чотирьох персонажів гри, які були йому необхідні для його ігрових цілей.

Узгодження умов передачі персонажів відбувалось шляхом електронного листування між ним та відповідачем. Було погоджено передачу чотирьох персонажів на суму 290 доларів США.

Позивач 03 червня 2016 р. перерахував на картку відповідача гроші в повній сумі. Відповідач того ж дня передав позивачу пароль лише до одного персонажа вартістю 70 доларів США, а решту паролів не передав, після чого припинив листування.

Позивач просить стягнути з відповідача на його користь перераховані кошти в розмірі 220 доларів США, що є еквівалентом 6037 грн. 27 коп.

Судом встановлено, що узгодження умов передачі персонажів відбувалось шляхом електронного листування між позивачем та відповідачем. Відповідно до ч. 1 ст. 207 ЦК України укладений правочин важається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо воля сторін виражена за допомогою телетайпного,

електронного або іншого технічного засобу зв'язку. Згідно зі ст. 629 ЦК України договір є обов'язковим для виконання сторонами.

Враховуючи вищезазначене, суд зробив висновок про обґрунтованість позову та його задоволення з врахуванням заявлених позовних вимог. [522]

Вже сьогодні доведення факту вчинення правочину передбачає використання, зокрема, технічних засобів (аудіо-, відеозапису та ін.), що прямо передбачено в законі (ч. 1 ст. 218 ЦК України). З розвитком інформаційних технологій, вважаємо, що даний перелік може бути розширений, наприклад, записами в блокчейні тощо. Разом з тим сьогодні навіть використання таких технологій не дають підстав для визнання правочину дійсним, якщо діючим законодавством передбачено нотаріальне посвідчення чи державна реєстрація. Підтвердженням цього є аналізована вище угода щодо міни нерухомого майна в Києві на криптовалюту.

Ще однією (і досить розповсюдженою) підставою визнання правочинів недійсними є вада волі, тобто невідповідність волі волевиявленню. З розвитком інформаційних технологій, зростанням ролі автоматизації процесів придбання товарів та послуг, систем магазинів самообслуговування тощо традиційне волевиявлення (усне, письмове) як фактор вираження волі при укладанні правочину замінюється на конклюдентні дії. Передбачається, що такі дії виражають волевиявлення особи вчинити правочин безпосередньо через поведінку, з якої можна зробити висновки про такий намір.

Разом з тим, на практиці може мати місце ситуація, коли особа не бажала вчинення правочину, однак волевиявлення «від її імені» було здійснене. Яскравим прикладом в даному випадку є наступний приклад.

Рішенням Дарницького районного суду м. Києва від 18 травня 2016 р. по справі №753/5917/16-ц встановлено, що позивач звернулась з позовом до відповідача, про відшкодування майнової і моральної шкоди, завданої внаслідок злочину, посилаючись на те, що між сторонами був укладений договір банківського обслуговування зарплатної картки, з якої в свою чергу було

здійснено несанкціоноване списання грошових коштів за товари, які позивач не придбавала.

Позивач звернулась до банківської установи з вимогою повернути кошти, проте відповідач відмовив, посилаючись на те, що відповідно до умов договору за грошові операції здійсненні в мережі Інтернет, позивач несе відповідальність особисто.

Вислухавши думку учасників процесу, дослідивши матеріали справи, суд вважає встановленими наступні факти та відповідні їм правовідносини.

19.10.2012 р. позивачем було заповнено та підписано заяву на випуск зарплатної картки, відповідно до якої вбачається, що позивач вичерпно ознайомилась і повністю згодна з умовами банківського обслуговування держателів карток (Умови), що містять положення про надання кредиту, правилами користування карткою, а також тарифами банку, які позивачу зрозумілі.

Відповідно до п. 4.3. Умов, держатель несе відповідальність (приймає на себе зобов'язання повністю відшкодовувати банку витрати за всі операції, здійснені з використанням реквізитів картки (номеру, строку дії, CW-2коду) в мережі Інтернет, які в результаті оспорювання не підлягають поверненню через платіжну систему.

Як вбачається з виписки руху коштів по рахунку, що додається до заперечень, за допомогою платіжної карти, що була емітована АТ«ОТП Банк» та належить позивачу, 04.08.2015р. здійснювались оплати товарів/послуг через мережу Інтернет.

Таким чином, при спірній транзакції, на підставі п. 4.3. Умов банківської обслуговування держателів карток позивач взяв на себе відповідальність відшкодовувати витрати банку.

Відповідачем на звернення позивача, була проведена перевірка інформації стосовно спірних транзакцій. Перевіркою було встановлено, що спірні транзакції були проведені через мережу Інтернет для купівлі товарів (оплата за послуги).

Для успішного проведення зазначених транзакцій у системі Інтернет необхідно знати конфіденційні дані, які нанесені на платіжну картку, а саме: номер картки, термін її дії, код CVV2 - 3-х значний код безпеки, який надрукований на зворотній стороні картки, на смузі для підпису і використовується як додатковий захист картки при проведенні транзакцій в мережі Інтернет.

Номер CVV2 є підписом клієнта, та прирівнюється до ПІП-коду при певних типах транзакцій. Зазначені реквізити у своїй сукупності є підтвердженням для замовлення товарів та послуг у мережі Інтернет, а також, що зазначені відомості не підлягають розголошенню, з чим позивач була ознайомлена.

Конфіденційні дані відомі виключно держателю платіжної картки, він зобов'язаний застосувати всі необхідні заходи безпеки власної платіжної картки та її реквізитів.

Оцінюючи належність, допустимість доказів окремо, а також достатність і взаємозв'язок доказів у їх сукупності, суд приходить до висновку про те, що вимоги позивача є необґрунтованими, оскільки відповідно до договірних зобов'язань, які є обов'язковими для виконання сторонами, відповідач не несе відповідальності за розрахунки здійснені позивачем у мережі Інтернет. [507]

Отже, своїми діями в Інтернеті (ввевши всі персональні дані банківської картки і оформивши покупку) особа (позивач) виявила свою волю укласти даний договір. Це по суті розцінюється як підтвердження відповідності волі волевиявленню. Якщо ж особа не дотримувалась правил збереження персональних даних (в даному випадку – відомості про банківську картку) і повідомила їх третім особам, або ж загубила картку і не повідомила про цце банк (не заблокувала її), то вона сама несе за це відповідальність.

Традиційно до конклюдентних дій відносили деякі «автоматизовані» процеси, як, наприклад, купівля товарів в автоматах, жетонів на проїзд в метро тощо. Зокрема, тут мова йде про вчинення правочинів на незначні суми, це реальні договори, де оплата і надана послуга збігаються у часі.

Наразі ситуація змінюється, цифрове середовище, зокрема, Інтернет може негативно впливати на волю особи, велика кількість різної, іноді протилежної за змістом інформації може заплутати будь-кого, ввести в оману, це вже не кажучи про можливість цілеспрямованого впливу на волю чи волевиявлення особи, схилення до вчинення певних дій, в тому числі укладанні правочинів. Це може бути як неякісна (обманна) реклама, використання ефекту 25-го кадру (хоч офіційно в Україні, як і багатьох країнах, заборонено застосування реклами, яка б діяла на підсвідомість), фейкова інформація (навмисно перекручена або ж вигадана та розповсюджена інформація за допомогою соціальних медіа, ЗМІ) тощо.

Зокрема, фейкові новини є досить поширеним явищем. Найсприятливішим місцем для їх поширення є Інтернет, а точніше – соціальні мережі. Як зазначає М. О. Кіца [263, с. 281], це пояснюється відсутністю фільтрування потоку інформації (як модераторами соціальних спільнот, так і споживачами). Крім того, обсяги інформації занадто великі, що також сприяє неуважності, неможливості відділити фейк від правди. Авторка розглядає фейкову інформацію як таку, що навмисно перекручена, вигадана, має на меті дезінформування, що відрізняє її від неправдивої інформації, яка може бути розповсюджена випадково (наприклад, внаслідок халатності журналістів, неуважності, недостатньої перевірки такої інформації). Таким чином, можна говорити про навмисне введення споживача інформації в оману.

Разом з тим є і твердження, що фейковою є вигадана інформація, тобто абсолютно неправдива. Вона навіть може не мати на мені навмисного завдання шкоди чи примушування до вчинення якоїсь дії, однак все одно може мати правові наслідки. Як приклад, можна навести визнання найкращим у рейтингу оглядового порталу TripAdviso ресторан «Сарай у Далвічі», якого насправді не існує (крім інтернет-сторінки та стаціонарного телефону не було ані будовлі, ані кухарів, ані відвідувачів). Такого результату популярності було досягнуто лише за рахунок креативного підходу в оформленні сайта та розміщення відгуків, схожих на правдиві [702]. Зазначений експеримент підтвердив великий

вплив інформації, розміщеної у Мережі, на свідомість особи, зокрема, і на формування волі та волевиявлення, адже автор ідеї отримував безліч телефонних дзвінків з проханням зарезервувати місце в ресторані. Враховуючи, що даний приклад – це експеримент, який не мав на меті отримання прибутку, введення в оману відвідувачів, безпідставного збагачення тощо, то навряд чи тут можна вести мову про намір вчинити правочин внаслідок обману, однак можемо говорити про юридичний вчинок (дію), який може мати відповідні негативні наслідки для його ініціаторів.

Підтвердженням бажання здійснити правочин є використання одного із засобів ідентифікації. Зокрема, це: електронний підпис, електронний цифровий підпис, паспорт громадянина України у формі карти з безконтактним електронним носієм (та електронним цифровим підписом), Bank ID, підпис одноразовим ідентифікатором та аналог власноручного підпису[1]. Найбільш доступним та незахищеним і одночасно розповсюдженим є використання підпису одноразовим ідентифікатором, який фактично гарантує лише бажання здійснити відповідну операцію, однак не може визначити, хто саме її здійснює. [2]

Фактично, на практиці, може мати місце примус оформити покупку, введення в оману тощо. В такому випадку, як і в традиційних правочинах, необхідним є звернення до суду, визнання такого правочину недійсним та застосування відповідних наслідків. Разом з тим, враховуючи специфіку IT-сфери, досить складним вбачається процес доведення наявності відповідних підстав.

Якщо говорити про більш далеку перспективу, то використання технологічних розробок, зокрема і блокчейну, може забезпечити необхідні докази несумлінності сторони, що спростить визнання такого правочину недійсним. Таким чином блокчейн можна буде назвати новим способом захисту цивільних прав.

---

[1] Докладніше див. підрозд. 3.2. роботи.
[2] Більш детально про це див. у підрозд. 3.4. роботи.

Отже, можна зробити висновок, що ІТ-сфера має особливості впливу на волю та волевиявлення осіб. Також негативно можуть впливати на формування волі особи (деформувати її) елементи психологічного тиску, таких як гіпнозу, навіювання конкретних думок, наслідком чого може стати не лише вчинення небажаних правочинів, але й більш серйозні наслідки (як, наприклад, доведення до завдання собі шкоди, самогубства тощо)[1].

Досить великою проблемою є можливість вчинення через Мережу правочинів протизаконного характеру, тобто таких, які порушують публічний порядок або ж моральні засади суспільства (як, наприклад, реалізація зброї, наркотичних, психотропних тощо засобів, надання послуг інтимного характеру, органів для трансплантації, замаскована торгівля людьми, сексуальне рабство), замаскованих під звичайні покупки. Такі правочини є нікчемними.

Законодавець, розрізняючи оспорювані та нікчемні правочини, називає такі ознаки останніх: нікчемний правочин недійсний незалежно від визнання його таким судом; про недійсність нікчемного правочину може заявити будь-яка особа; нікчемний правочин недійсний з моменту його вчинення; вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред’явлена будь-якою заінтересованою особою; суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Також специфічні особливості укладення правочинів в інтернет-середовищі (як, наприклад, анонімність учасників правовідносин, виявлення волі «на відстані» та неможливість реального її підтвердження і т. п.) зумовлює сприятливі умови для вчинення фіктивних та удаваних правочинів, які, на наше переконання, є нікчемними.

Отже, глобальною тенденцією розвитку інформаційного суспільства є саме всеосяжне використання Інтернету. Він з кожним днем стає все більш доступним (покриття збільшується, а оператори намагаються навипередки запропонувати більш вигідні умови підключення). Зокрема, спостерігаються тенденції широкого розгортання розподілених систем, інтеграції із мобільними

[1] Детальніше про це див. в підрозд. 3.4. роботи.

(сотовими) і супутниковими системами зв'язку, інтеграція глобальної мережі і засобів масової інформації (інтерактивне телебачення, електронні видання). Найбільш перспективним сьогодні вважається впровадження прогностичних комплексів на основі методів нейронних мереж, генетичних алгоритмів (розвиток штучного інтелекту).

Терміни «Інтернет» і «кіберпростір» не є синонімами. Зокрема, терміном «кіберпростір» визначається реально існуюча складна технологічна інфраструктура глобальної комунікації. Кіберпростір існує лише у віртуальному світі, ніде – у фізичному, крім чисто гіпотетичного виміру, в який вступають у зв'язок ті, хто використовує для цього цифрові технології спілкування. Сьогодні кіберпростір виявляється простором експериментальним практично у всіх сферах людської життєдіяльності [66].

У цифровому середовищі людина створює облікові та інші інформаційні записи, включаючи акаунти, блоги, сайти, доменні імена, іншими словами – формує свою цифрову ідентичність. Вона проявляється в соціальних мережах, комп'ютерних іграх, поштових та інших службах в Мережі й охоплює відомості, які дозволяють ідентифікувати особу, такі як логін і пароль, а також фінансову, мультимедійну та іншу інформацію про неї [74, с. 265–267]. Однак постає питання безпеки, захисту інформації в ІТ-середовищі, особливо коли мова йде про необхідність підтвердження своєї особистості в Мережі.

Зокрема, під кібербезпекою розуміють стан захищеності кіберпростору від кібератак, за якого забезпечується його сталий розвиток, а також своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних та потенційних загроз функціонування його елементів; а під кіберзахистом – сукупність методів та заходів орнагізаційного, нормативно-правового та технічного характеру, спрямованих на забезпечення кібербезпеки; реалізація у кіберпросторі комплексу організаційних, нормативно-правових, технічних та інших заходів для запобігання кібератакам та забезпечення кібербезпеки [399, с. 189, 190].

Важливу роль у захисті інформації надають технічним засобам захисту, зокрема, криптографічному захисту з використанням шифрування, а це, у свою

чергу, пов’язано з тим, що з поступовим поширенням впливу держави на Інтернет активізувалися рухи шифропанків і кіберанархістів, які виступають за право приватної переписки, яке буде гарантовано не законами на папері, а математичними законами, на які держава впливати не зможе.

Розглянемо поняття криптографічного захисту інформації більш детально. Основний метод захисту інформації, запропонований зазначеними течіями, – використання криптографічних засобів, тобто спеціальних алгоритмів і систем шифрування, кодування або іншого перетворення інформації, в результаті якого її зміст стає недоступним без використання ключа і зворотного перетворення (розшифровки). За допомогою подібних математичних алгоритмів дані можна зашифрувати так, що розшифровка займе тривалий час (при деяких алгоритмах – кілька тисяч років), що забезпечить безпеку, а в більшості випадків ще й анонімність в мережі [95; 465].

У більшості країн діяльність, яка пов’язана з криптографічним захистом інформації, підлягає правовому регулюванню.

В Україні розробки у сфері криптографічного захисту інформації, також законодавчо закріплені. Зокрема, відповідно до ст. 7 Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [455] діяльність, пов’язана з наданням послуг в галузі криптографічного захисту інформації, ліцензується.

Визначення основних понять у сфері криптографічного захисту інформації міститься в Положенні про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні, затвердженому Указом Президента України 22 травня 1998 р. [456]. Так, криптографічний захист – це вид захисту, що реалізується за допомогою перетворень інформації з використанням спеціальних даних (ключових даних) з метою приховування (або відновлення) змісту інформації, підтвердження її справжності, цілісності, авторства тощо.

Попри те, що чинне законодавство передбачає необхідність ліцензування розробок у сфері криптографічного захисту інформації, державі все ж таки непідконтрольна діяльність вільних розробників (тобто фізичних осіб без статусу підприємця). Адміністративні санкції за провадження діяльності без

ліцензії до таких суб'єктів також застосовані бути не можуть, оскільки обов'язок пройти процедуру ліцензування покладається виключно на суб'єк-тів господарювання [95].

Таким чином, в Україні безліч аспектів використання криптографії на законодавчому рівні залишаються неврегульованими. Зокрема, відсутні норми, які регламентують участь в діяльності, пов'язаній з криптографічним захистом інформації, фізичної особи без статусу суб'єкта господарювання. Також відкритим залишається питання про можливість примусового розкриття ключів шифрування користувачами на вимогу правоохоронних органів.

Різноманітні кібератаки по всьому світу, які мали місце останнім часом, підтверджують тезу про неможливість подолання загрози інформаційній безпеці лише за допомогою технічних засобів, оскільки останні можуть впливати лише на технічну складову ІТ-сфери, залишаючи поза увагою «соціальний елемент», яким є учасники відносин, що виникають у ІТ-сфері (у тому числі програмісти, провайдери, користувачі тощо). Враховуючи те, що на даному етапі розвитку інформаційних технологій саме соціальний елемент є головним чинником порушення інформаційної безпеки, а людину називають поміж Топ-10 цифрових загроз XXI ст. [313, с. 20–23], необхідним є розгляд засобів впливу на людський чинник як джерело загроз інформаційній безпеці.

У залежності від виду і джерел походження кіберзагрози для її попередження та ліквідації наслідків державою можуть бути використані різноманітні профілактичні, організаційні та правові засоби, нормативним підґрунтям визначення яких є Доктрина інформаційної безпеки України, ухвалена у грудні 2016 р. РНБО і введена в дію 25 лютого 2017 р. Указом Президента України, яка встановлює досить чіткі орієнтири діяльності у цій галузі. Зокрема, можна виділити такі основні напрямки впливу: інформаційна гігієна; формування психології активної громадської протидії кіберзагрозам; організація належної антипропаганди з використанням ІТ (в умовах інформаційних війн).

Отже, кіберзахист не може бути забезпечено лише технічними засобами. Важливими є також законодавче регулювання та «розумне» правозастосування.

Законодавче регулювання потребує прийняття відповідних законів, як наприклад, поданих на розгляд проектів законів України: «Щодо протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері» [428], «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [463], «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання переказу коштів» [429].

Разом з тим, наряду зі створенням спеціального законодавства, спрямованого на забезпечення інформаційної безпеки, важливе значення має вміле застосування вже існуючого законодавства, норми якого у багатьох випадках дозволяють достатньо ефективно захищати права та інтереси учасників ІТ-відносин, пов’язані з інформаційною безпекою.

Таким чином, можна зробити висновок, що зменшенню вчинення у кіберпросторі нікчемних правочинів або ж таких, які з часом можуть бути оспорені та визнані недійсними, має сприяти як правове регулювання, так і кіберзахист за допомогою технічних засобів.

Повертаючись до розгляду недійсних правочинів, проаналізуємо судову практику щодо визнання недійсними правочинів, укладених за допомогою Інтернету (електронні правочини) та спеціальних майданчинів (зокрема, системи ProZorro).

Зокрема, ст. 208 ЦК України передбачає вимогу вчинення правочину між юридичними особами у письмовій формі. Стаття 207 ЦК України говорить про можливість укладення договору не лише складанням єдиного документа, але й шляхом обміну документами за допомогою поштового, телеграфного, телетайпного, телефонного, електронного або іншого зв’язку. Тобто мова йде про двосторонній зв’язок. Якщо ж одна сторона направила документ іншій стороні, а та, не направляючи ніяких документів (підтверджень), приступила до виконання, може постати питання про визнання такого договору недійсним.

Розглянемо приклад із судової практики. Рішенням Зарічного районного суду м. Суми від 08.07.2016 р. встановлено, що Благодійний фонд «Сумський

регіон» (позивач) просить встановити факт надання благодійної допомоги Первинній профспілковій організації Сумської обласної державної телерадіокомпанії (відповідач) на навчання її працівників у розмірі 22 500 грн.

З матеріалів справи випливає, що листом голова Первинної профспілкової організації Сумської обласної державної телерадіокомпанії письмово звернулась до президента Благодійного фонду «Сумський регіон», в якому просила профінансувати підвищення кваліфікації працівників телерадіокомпанії Петрова В. та Ігнатенко Р. На виконання письмового звернення відповідача позивачем укладено договір з приватним підприємством «Принцип Оккама» про надання інформаційно-консультаційних послуг.

Відповідно до акта «прийому-передачі» наданих послуг (виконаних робіт), укладеного між БФ «Сумський регіон» та ПП «Принцип Оккама», останнім було надано відповідні послуги Петрову В. та Ігнатенко Р., а благодійним фондом оплачено дані послуги.

Відповідно, на думку позивача, ним було надано благодійну допомогу відповідачу у розмірі 22 500 грн 00 коп. на навчання працівників, яка фактично отримана і прийнята відповідачем.

Однак судом, з урахуванням матеріалів справи, зазначено, що в договорі не визначено про те, що даний договір укладається на виконання листа голови профспілкового комітету і остання не була повідомлена про те, що дійсно на виконання листа буде укладатись договір, про що саме та вартість послуг, посилань в договорі на замовлення від відповідача не зазначено, також не зазначено ПІБ та кількість осіб, які отримали інформаційно-консультаційні послуги, не надано калькуляції (розрахунку) по наданню відповідних інформаційно-консультаційних послуг на особу.

Посилаючись на ст. 208 ЦК України (яка передбачає вчинення правочинів між юридичними особами лише у письмовій формі) та ст. 638 ЦК України (відповідно до якої договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору і з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти договір (оферти), відповіді про прийняття цієї

пропозиції (акцепту)), а також враховуючи той факт, що на письмове звернення Профспілкового комітету у формі листа до Благодійного фонду позивач не надав письмового підтвердження щодо згоди на фінансування підвищення кваліфікації працівників відповідача, суд відмовив Благодійному фонду «Сумський регіон» у задоволенні позову за необґрунтованістю позовних вимог [510]. Отже, укладання правочинів у «нетрадиційній» формі не може суперечити основним принципам вчинення правочинів, відступ від «шаблону» може мати місце лише за умови витримання базових норм щодо дійсності правочину.

Також постає питання про ідентифікацію правочинів, вчинених в електронній формі. Стаття 12 Закону України «Про електронну комерцію» передбачає можливість використання: електронного підпису, електронного цифрового підпису, електронного підпису одноразовим ідентифікатором, аналога власноручного підпису (факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису). Разом з тим поміж всіх існуючих різновидів електронних підписів лише ЕЦП[1] можна вважати надійним, повним аналогом власноручного підпису особи. Разом з тим його використання спостерігається лише у невеликій частині загального обсягу вчинених електронних правочинів. Сторони, уникаючи додаткової тяганини для оформлення ЕЦП, використовують інші засоби ідентифікації, наслідком чого може стати неможливість довести укладення правочину як такого, понесення збитків чи визнання такого правочину недійсним. Або ж взагалі халатно ставляться до укладення договорів за допомогою ЕЦП, не перевіряючи його дійсність (строку дії) та реального вчинення дій сторони щодо накладення цифрового підпису на договорі.

Досить характерною ілюстрацією зазначеного є наступний (досить розповсюджений) приклад укладення кредитних договорів (позик). Так, рішенням Броварського міськрайонного суду Київської області від 07.12.2017 р. по справі №361/3737/17 встановлено, що позивач просив суд стягнути з

[1] Більш детально про це в підрозд. 3.2. роботи.

відповідача заборгованість за договором позики, посилаючись на те, що 11.08.2016 р. між ТОВ «КЛТ КРЕДИТ» і Криленко А. за допомогою веб-сайта kltcredit.com.ua був укладений кредитний договір, відповідно до умов якого позивач надав Криленко А. позику шляхом безготівкового переказу коштів на її рахунок, які вона мала сплатити протягом 30 діб з моменту підписання договору ЕЦП з одноразовим ідентифікатором. Відповідач умови договору не виконала, позику в обумовлений договором термін не повернула.

Відповідач стверджувала, що не укладала ніякого договору позики з позивачем, жодних документів щодо укладення договору не підписувала ні у який встановлений законом спосіб та зазначила, що ЕЦП вона не мала і не має, в долученому до позову договорі відсутні докази скріплення нею даного договору своїм ЕЦП, а відтак даний договір нею не укладений.

З аналізу норм закону, що регулює дані правовідносини, і з аналізу наданих доказів суд встановив наступне. Договір від 11.08.2016 р., який викладений на паперовому носії, не містить електронних підписів, в тому числі електронного підпису відповідачки, отже наданий позивачем документ не дозволяє суду встановити наявність електронного підпису відповідача і відповідно сам факт волевиявлення відповідача (прийняття пропозиції про укладення договору, надання згоди на отримання суми у позику і тим більше на умовах, викладених у даному документі) та, як результат, укладення сторонами договору про надання обумовленої договором суми позики.

Таким чином, документ з назвою «договір» від 11.08.2016 р., який долучений позивачем до позову у якості договору позики (зворотної допомоги) між сторонами, не може бути прийнятий судом як договір, що укладений у письмовій формі, тобто у формі, якої від нього вимагає закон, і не може розглядатись як письмовий доказ укладення договору позики, а тому в задоволенні позову ТОВ «КЛТ КРЕДИТ» до Криленко А. про стягнення боргу за договором судом відмовлено [500].

Така сама практика укладання договорів має місце і з юридичними особами. Зокрема, постановою Київського апеляційного господарського суду

від 04.12.2017 р. по справі №910/13094/17, якою встановлено, що ПАТ КБ «ПриватБанк» (позивач) звернулось до господарського суду міста Києва з позовом до ТОВ «Авекс-груп» (відповідач) про стягнення заборгованості за договором банківського обслуговування.

Рішенням господарського суду м. Києва від 06.10.2017 р. позовні вимоги задоволено.

Як стверджує позивач, 12.03.2014 р. ТОВ «Авекс-груп» приєдналося до «Умов та правил надання банківських послуг» (далі – Умов та правил), тарифів банку, що розміщені в мережі Інтернет на сайті http://privatbank.ua, які разом із заявою складають договір банківського обслуговування, та взяв на себе зобов'язання виконувати умови договору.

Відповідно до вищезазначеного договору, відповідачу встановлено кредитний ліміт на поточний рахунок в електронному вигляді через встановлені засоби електронного зв'язку банку і клієнта (системи клієнт – банк, інтернет – клієнт – банк, sms-повідомлення або інших), що визначено і врегульовано Умовами та правилами.

Відповідач заперечує проти підписання ним ЕЦП заяви про приєднання і погодження з Умовами та правилами, тарифами банку, що розміщені на офіційному сайті «ПриватБанку» www.privatbank.ua.

Колегія суддів з таким висновком місцевого господарського суду не погодилася, виходячи з наступного.

Можливість здійснення електронних платежів за допомогою системи «Клієнт – Банк», «Інтернет – Банк» обумовлена також отриманням клієнтом від банку електронного ключа для використання електронного підпису. Однак позивачем не доведено факт підписання відповідачем заяви про приєднання до Умов та правил від 12.03.2014 р. та заяви щодо зміни кредитного ліміту, а також здійснення фактичного підключення відповідача до системи дистанційного обслуговування та передачі відповідачу електронного ключа для оформлення ним розрахунково-касових документів.

Позивачем не доведено того, що саме відповідачем підписано ЕЦП заяви про приєднання до Умов та правил, оскільки банком не надано ані відомостей про сертифікацію ключа ЕЦП відповідача, ані відомостей про особистий ключ підписувача, який має відповідати відкритому ключу, зазначеному у сертифікаті.

З огляду на вищезазначене, колегія суддів вважає, що позовні вимоги є необґрунтованими та такими, що не підлягають задоволенню [413].

В цьому випадку цікавим є те, що суд першої інстанції встановив, що 12.03.2014 р. Товариство приєдналося до Умов та правил, тарифів банку, що розміщені в Інтернеті на сайті http://privatbank.ua, які разом із заявою складають договір банківського обслуговування, та взяв на себе зобов'язання виконувати умови договору, а апеляційна інстанція встановила, що позивачем не доведено факт підписання відповідачем заяви про приєднання до Умов та правил, а також факту укладення між сторонами договору банківського обслуговування [504], що говорить про широкі суб'єктивні рамки судового розгляду та відношення суду до інформаційних (електронних, цифрових) засобів ідентифікації сторін правочину.

Одним із прикладів встановлення судом факту підписання кредитного договору є рішення Сватівського районного суду Луганської області від 30.05.2016 р. по справі №426/2278/16-ц, яким встановлено, що Петрова Т. (відповідач) через систему інтернет – клієнт – банкінг приєдналась до Умов та правил, тарифів банку, що розміщені в мережі Інтернет на сайті http://privatbank.ua, шляхом підписання заяви про приєднання до Умов та правил.

Відповідач ознайомився та погодився з Умовами та правилами, а також з тарифами банка, що розміщені в Інтернеті на сайті www.privatbank.ua.

Відповідно до ст. 208 ЦК України правочини між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, передбачених ч. 1 ст. 206 ЦК України, належить вчиняти у письмовій формі. Статтею 4 Закону України «Про електронний цифровий підпис» передбачено, що використання ЕЦП не змінює порядку підписання договорів та інших документів, встановленого законом для вчинення

правочинів у письмовій формі. Підписання договорів і угод таким чином прирівнюється до укладання договорів та угод у письмовій формі.

Суд дійшов висновку, що між ПАТ КБ «Приватбанк» та Петровою Т. шляхом підписання та надання банкові ПАТ КБ «Приватбанк» відповідної заяви позичальника було укладено кредитний договір, тому позов ПАТ КБ «Приватбанк» до Петрової Т. про стягнення заборгованості задовольнив [518].

Таким чином, розглядаючи вищевказані приклади судових рішень, можемо дійти висновку, що у випадках відмови у задоволенні стягнення заборгованості по кредиту мало місце вчинення нікчемних правочинів.

Ці висновки знайшли своє підтвердження у рішення Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 06.02.2017 р. по справі №739/1770/16-ц за позовом Корнієнко М. до ПАТ «Акцент-Банк» про визнання кредитного договору нікчемним та стягнення коштів.

Так, в судовому засіданні встановлено, що 30.07.2016 р. позивач засобами електронного поштового зв’язку надіслав відповідачу заяву позичальника, зразок якої був отриманий ним від відповідача, згідно з якою позивач просив надати йому кредит. В заяві зазначалося, що позивач ознайомлений та згодний з Умовами та правилами, які були надані йому в письмовій формі, та вказувалося, що своїм підписом він підтверджує факт надання йому повної інформації про умови кредитування відповідачем та приєднується до Умов та правил надання кредиту «онлайн кеш-кредит», що розміщені на сайті банку і складають кредитний договір.

Зі змісту ст. ст. 207, 1055 ЦК України випливає, що кредитний договір має бути укладений у письмовій формі, яка вважається дотриманою за наявності двох умов: зміст договору зафіксований в одному або кількох документах, зокрема й електронних, у листах, телеграмах, надісланих за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв’язку; договір має бути підписаний його сторонами, зокрема як власноруч сторонами, так і з використанням факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного, електронного або іншого копіювання, електронного підпису або

іншого аналога власноручного підпису, якщо це передбачено законодавством або з цього приводу існує згода сторін.

В ході судового розгляду встановлено, що договір споживчого кредиту, який було укладено між позивачем та відповідачем 30.07.2016 р., відображено в заяві позивача про приєднання до Умов та правил надання кредиту, надісланій позивачем відповідачу засобами електронного звязку, однак ні сама заява, ні надані представником відповідача Умови та правила надання банківських послуг, які складають договір, не були підписані позивачем, що у свою чергу свідчить про недотримання сторонами вимог стосовно письмової форми кредитного договору.

Частиною 1 ст. 218 ЦК України визначено, що недодержання сторонами письмової форми правочину, яка встановлена законом, не має наслідком його недійсність, крім випадків, встановлених законом. Відповідно до ч. 2 ст. 1055 ЦК України кредитний договір, укладений з недодержанням письмової форми, є нікчемним.

Так як судом встановлено, що при укладенні 30.07.2016 р. між позивачем та відповідачем кредитного договору сторонами договору не було дотримано вимог законодавства щодо його письмової форми, суд прийшов до висновку про наявність підстав для визнання вказаного договору нікчемним, оскільки його недійсність прямо встановлена законом.

У зв’язку з тим що як позивач, так і відповідач вчинили дії та перераховували один одному грошові кошти на виконання кредитного договору, який визнається нікчемним, суд з метою захисту прав як позивача, так і відповідача застосував наслідки недійсності нікчемного договору з власної ініціативи. Отже, з позивача на користь відповідача підлягають стягненню отримані за кредитним договором грошові кошти, а з відповідача на користь позивача підлягають стягненню грошові кошти, сплачені позивачем за вказаним договором [514].

Таким чином аналіз судової практики щодо вчинення електронних правочинів, використання засобів ідентифікації (в тому числі ЕЦП) під час

укладення договорів, зокрема кредитних, свідчить про наявні порушення як з боку юридичних осіб, банківських структур (зокрема, халатне ставлення до контролю за проставлянням цифрового підпису сторони договору та інформаційного ознайомлення з його умовами чи взагалі відсутності у сторони ЕЦП), так і з боку фізичних осіб (які можуть бути не обізнані у нюансах вчинення таких договорів, наслідком чого є зло-вживання іншої сторони).

Також спостерігається цікава ситуація: з одного боку, ми говоримо про необхідність виховання довіри між сторонами правочину, вчинення дій ними добросовісно, сумлінно (що є необхідним на шляху євроінтеграції), а з іншого – на практиці мають місце (крім звичайних помилок та технічних ускладнень) явні зловживання довірою громадян, клієнтів, безпідставне збагачення тощо.

Ще однією категорією справ, які можна віднести до процедур визнання правочину недійсним у сфері застосування інформаційних технологій, є визнання недійсними договорів внаслідок визнання порушень у проведенні тендерної процедури закупівлі товарів за державні кошти через веб-портал ДП «ПРОЗОРРО».

Характерним рішенням з цього приводу є рішення господарського суду м. Києва від 13.07.2017 р. по справі №910/6750/17 за позовом ТОВ «Стартрейдінг» до відповідачів управління освіти Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації (відповідач), ТОВ «Роул стандарт» про визнання незаконним тендера та скасування рішення.

Так, управління освіти Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації в електронній системі закупівель розмістило оголошення про закупівлю товарів. На участь у торгах було подано 5 тендерних пропозицій, пропозиції перших чотирьох товариств допущені до аукціону. Тендерну пропозицію, подану ТОВ «Стартрейдінг», було відхилено відповідним рішенням у формі протоколу як таку, що не відповідає умовам тендерної документації.

Відповідач розглянув тендерні пропозиції учасників, які були допущені до тендера, та визначив переможця – ТОВ «Роул Стандарт», з яким 03.02.2017 р. уклав відповідний договір.

За результатами розгляду судом встановлено неправомірне відхилення тендерної пропозиції позивача та незаконність відповідного рішення відповідача.

Дане порушення має наслідком невідповідність рішення відповідача про визначення переможця ТОВ «Роул Стандарт» принципам, передбаченим ст. 3 Закону України «Про публічні закупівлі» (максимальна економія та ефективність, об'єктивна та неупереджена оцінка тендерних пропозицій), а також має наслідком недійсність укладеного за результатами закупівлі договору.

Судом визнано незаконними та скасовані рішення про відхилення тендерної пропозиції ТОВ «Стартрейдінг», про визначення переможцем аукціону ТОВ «Роул Стандарт» та визнано недійсним укладений за результатами закупівлі договір [505].

Аналіз практики зарубіжних країн дає підстави стверджувати про відсутність єдиного сформованого підходу в питаннях щодо повної ідентифікації сторін. Можна говорти лише про ідентифікацію так званої «цифрової особистості». Цікавим є підхід в Типовому законі ЮНСИТРАЛ про електронні записи, які передаються (2017 р.), в пояснювальній записці до якого зазначено, що під час підписання електронних записів, які передаються, можуть використовуватися системи, що засновані на блокчейні, котрі можуть ідентифікувати особу підписанта лише за допомогою посилання на псевдонім, а не на реальне ім'я. Така ідентифікація і можливість поєднання псевдоніму та реального імені на основі фактичних елементів може відповідати вимозі щодо ідентифікації особи, яка підписалась [591].

Використання ж блокчейну (або іншого аналогічного розподіленого реєстру) при укладенні правочинів, на нашу думку, автоматично має попередити ряд правопорушень, які могли мати місце при укладенні традиційних правочинів. Наприклад, використання системою всіх можливих реєстрів та баз

даних з достовірною інформацією про особу (тобто отримання інформації фактично з першоджерела) зробить неможливим підробку даних про: дієздатність особи, наявність освіти, зареєстрований шлюб, отримання ліцензій, дозволів (як, наприклад, дозвіл органу опіки та піклування) тощо, що у свою чергу попередить вчинення ряду недійсних правочинів. Зокрема, мова йде про попередження вчинення правочинів з вадами суб'єкта.

Разом з тим, необхідним є врахування особливих підстав визнання недійсним правочину, укладеного за допомогою технології блокчейн, зокрема, врахування значення технічної помилки, коли запису блокчейн передувало невірне внесення даних, що потягло хибність усіх наступних операцій, здійснених на підставі невірних первісних даних, що автоматично буде підтверджувати недійсність всіх наступних операцій.

Таким же чином можна говорити і про фактичне усунення такої підстави визнання правочинів недійсними, як вади форми. Адже якщо мова йде про комп'ютерну програму, алгоритм, то недотримання встановленої форми автоматично повинно мати наслідком неможливість виконання такого правочину. Однак, необхідно пам'ятати, що не для всіх правочинів законодавець закріплює обов'язкову форму їх вчинення, а лише для деяких. Тому, враховуючи принцип диспозитивності, можливості сторін вчиняти будь-які правочини, які не заборонені законом, зазначені обмеження щодо деяких видів правочинів мають бути чітко прописані в програмі і відповідати діючому (на час вчинення правочину) цивільному законодавству.

Разом з тим, порівнюючи особливості фіксації умов електронних правочинів та смарт-контракти, Н. Ю. Філатова зазначає про виникнення на практиці проблем відповідності формальним вимогам смарт-контрактів. Це пояснюється тим, що електронний правочин відповідає законодавчим вимогам щодо дотримання письмової форми правочину (фіксація умов договору та наявність підпису відповідають встановленим вимогам). Що ж стосується смарт-контрактів, то необхідним є забезпечення ясності сприйняття змісту контракту будь-яким пересічним громадянином, що не узгоджується з формою

вираження смарт-контракту виключно у формі програмного коду (який може зрозуміти лише фахівець у сфері програмування). Пропонується на законодавчому рівні передбачити вимогу дублювання смарт-контракту природною мовою, що дасть можливість потенційним сторонам договору розуміти його зміст. [616, с. 303-304]

Підсумовуючи, можна сказати, що всі зазначені переваги використання блокчейну для вчинення смарт-контрактів не можуть повністю виключити можливість вчинення недійсного правочину, що дає можливість виділити наступні випадки:

– якщо при вчиненні правочину все ж таки відбулося порушення, наприклад, правочин вчинено з вадами волі (має місце погроза, помилка, обман, наприклад, щодо якості товару тощо) або ж одна сторона вважатиме, що якийсь аспект контракту не було виконано або виконано не якісно, то такий правочин має бути оспорений в суді та рішення про його недійсність має бути також занесено до блокчейну;

– якщо алгоритм, закладений в смарт-контракті, не відповідає домовленостям сторін (вади змісту) – повинна бути передбачена можливість сторін оспорити даний правочин в суді, а визнання його недійсним дасть підстави пред’являти претензії до розробників даного договору;

– проблемою (і одночасноі перевагою) смарт-контрактів є відсутність впливу «людського фактора»; з одного боку, автоматичне виконання договору є позитивом, однак на практиці можуть виникнути ситуації, коли його виконання призведе до завдання більшої шкоди, аніж невиконання (як, наприклад, автоматичне відключення роботи автомобіля, опалення будинку чи будь-якої іншої речі з Інтернету речей внаслідок заборгованості, якихось порушень з боку користувача тощо); тому вважаємо, що необхідність змін (уточнення) умов договору (за умови неможливості системою оцінити обсяги завдання шкоди виконаним контрактом і у випадку, коли кращим варіантом є його невиконання) має відбуватись прозоро, шляхом додавання нового блоку, що забезпечить

можливість всім сторонам чітко прослідкувати «історію» відповідного правочину, отже, участь людини, хоча б в якості арбітра, є необхідною;

– смарт-контракт не враховує особливостей національного законодавства щодо необхідності вчинення частини правочинів лише за умови особистої участі сторони та в присутності нотаріуса; на даному етапі «співіснування» технологій і права не можна говорити про відмову від послуг нотаріусів тощо, однак можна значно спростити та прискорити вчинення багатьох дій за допомогою використання інформаційних технологій;

– складним є питання відповідності смарт-контрактів таким оціночним поняттям, як мораль, моральність, справедливість, доброчесність, довіра тощо, атже такі відносини обумовлені людською природою і не можуть бути передбачені в повній мірі будь-якою технологією, тому досить гостро постає питання про необхідність висунення жорстких умов до осіб, які будуть створювати алгоритми для вчинення правочинів та закладати в такі програми міркування моралі, моральності тощо;

– з метою захисту слабкої сторони смарт-контракту в літературі пропонується використання інтелектуальних електронних агентів, які можуть бути запрограмовані споживачем і спрямовані на пошук контрагентів і умов, які необхідні споживачеві. Зазначається, що вже зараз існують приклади використання подібних агентів (на базі платформи онлайн-аукціонів eBay можливе використання спеціалізованих програм-сніперів (snipers), які на підставі заздалегідь заданих параметрів відбирають привабливі пропозиції, подають пропозиції від імені користувача з певним кроком) [718];

– з метою запобігання існуванню смарт-контрактів, які порушують публічний порядок, в літературі обґрунтовується пропозиція щодо необхідності створення програмнозчитувального законодавства, яке з технічної точки зору могло б бути створене за допомогою спеціальної мови юридичного програмування, на якій будуть записані існуючі і нові правові норми, що за умови недобросовісності контрагента (який бажає укласти смарт-контракт, порушуючи закон або права та інтереси інших осіб) автоматично б блокувало

транзакцію, оскільки остання суперечить існуючим нормам або суспільному порядку [325, с. 76];

– не можна погодитися і з твердженням програмістів щодо можливості відсутності правового регулювання смарт-контрактів, існування їх поза правом (внаслідок їх повної автономії), адже на практиці все одно буде виникати безліч питань як на рівні виконання, так і щодо наслідків їх виконання (в межах країни та поза її межами), адже сторони смарт-контракту фактично «працюють» в Мережі і не обмежені кордонами країни. Тому законодавче регулювання даних питань надасть суб'єктам більшої впевненості в захищеності системи, законного використання їх персональної інформації, забезпечить можливість захисту від розповсюдження конфіденційної інформації, визначеність у сфері відповідальності за завдану майнову та моральну шкоду, шляхи компенсації збитків та багато іншого;

– низький матеріальний рівень суспільства, що ускладнює процес інформатизації, – ще одна нагальна проблема розвитку та впровадження інноваційних технологій, зокрема, для укладення правочинів. Особливо це стосується сіл, селищ міського типу, де на сьогодні немає достатьї кількості якісного технічного обладнання та фахівців, які б здійснювали обробку інформації, відцифровували всі необхідні дані тощо, без чого не уявляється можливим повноцінний перехід всіх операцій у цифрове середовище.

РОЗДІЛ 5.
ПРАВОВІ НАСЛІДКИ НЕДІЙСНОСТІ ПРАВОЧИНІВ

5.1. Загальні наслідки недійсності правочинів

Проблема недійсності правочинів – одна з основних проблем науки сучасного цивільного права. Пояснення цьому полягає в тій ролі, яку відіграють правочини в суспільному житті нашої країни.

У сучасній цивілістичній літературі, як правило, не розмежовуються юридичні та майнові наслідки недійсних правочинів. Цивільний кодекс України та підручники з цивільного права [534, с. 423-426; 657, с. 329-331; 658, с. 73; 659, с. 322-323; 666, с. 198-202; 664, с. 243-244] говорять про правові наслідки недійсних правочинів.

Проте деякі автори наполягають на тому, що слід чітко розмежувати юридичні та майнові наслідки, які настають для сторін недійсних правочинів [384, с. 146].

Отже, під юридичними наслідками недійсного правочину чи його частини насамперед розуміється сам факт визнання правочину недійсним за наявності підстав нікчемності чи оспорюваності та зупинення існування недійсного правочину в юридичному контексті. В даному випадку недійсний правочин перестає існувати з моменту його вчинення і не підлягає виконанню.

Д. І. Мейєр зазначає, що особа, яка вважає, що вона підтверджує нікчемний правочин (наприклад, по досягненні повноліття правочин підтверджує особа, яка в момент його укладення була малолітньою), насправді укладає новий правочин [324, с. 207].

За словами В. М. Хвостова, оспорювані правочини, на відміну від нікчемних, можуть отримати повну силу, якщо уповноважена особа відмовиться від права оскарження, або ж це право буде погашено давністю, або ж правочин буде підтверджений сторонами [648, с. 168]. Так, відповідно до цивільного законодавства оспорюваний правочин до визнання його недійсним має повну

юридичну силу, тому сторони не можуть бути позбавлені права виконувати його. Але з моменту визнання правочину недійсним будь-яке «підтвердження» або виконання означатиме новий правочин (хоч і на колишніх умовах він вільний від дефектів, які призвели до його оспорюваності і недійсності).

Разом з тим можуть мати місце випадки, коли правочин повністю або частково виконаний однією або кількома (всіма) сторонами. В такому разі застосовуються наступні майнові наслідки:

1) повернення сторонами одна одній всього отриманого за правочином, а при неможливості повернути одержане в натурі – відшкодування його вартості у грошах (двостороння реституція);

2) відшкодування другій стороні або третій особі збитків (у встановленому законом порядку) та моральної шкоди, що завдані у зв'язку з вчиненням правочину.

Майнові наслідки недійсних правочинів – це наслідки, які настають залежно від підстав недійсності правочинів, наявності умислу у сторін (сторони) правочинів і застосовуються залежно від того, чи має місце повне або часткове виконання недійсного правочину сторонами (стороною), чи він взагалі не виконувався. На такому підґрунті пропонується для розмежування правових наслідків недійсних правочинів на юридичні та майнові з метою однозначного сприйняття та недопущення суперечностей з приводу характеру (сутності) наслідків недійсних правочинів внести відповідні зміни до чинного цивільного законодавства [384, с. 146-147].

Така позиція здається цікавою з теоретичної точки зору. Зазначимо, що в цивільному законодавстві розрізняються загальні (або ж юридичні) і майнові (спеціальні) наслідки недійсності правочинів.

Стаття 216 ЦК України містить загальні правила щодо правових наслідків недійсності як нікчемних, так і оспорюваних правочинів. Недійсні правочини не створюють для сторін і інших осіб правових наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю [667]. Зокрема, сторони не зобов'язані виконувати передбачені таким правочином умови, одна сторона недійсного правочину має право

відхилити вимоги другої сторони щодо вчинення певних дій. Зрозуміло, що це можливо лише в разі, якщо сторонам відомо про недійсність правочину. [120]

Аналіз існуючої практики говорить про те, що сторони досить часто виконують частково чи повністю умови недійсного правочину (передають майно, виконують певну роботу, надають послуги, здійснюють їх оплату тощо), однак вчинення таких дій за недійсним правочином не має під собою правової підстави, а відтак набуває ознак неправомірності.

В результаті застосування наслідків недійсності правочину сторони повертаються у юридичне становище, в якому вони перебували до його укладення, зокрема, кожна зі сторін зобов'язана повернути другій стороні в натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а якщо це неможливо, зокрема якщо одержане полягає в користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі, – відшкодувати вартість одержаного за цінами на момент відшкодування [669]. Зокрема, мова йде про реституцію, що є загальним наслідком недійсності правочину.

Аналіз норм ЦК України [667] дозволяє безпосередньо визначити дві групи правових наслідків недійсності правочину: 1) двостороння реституція, як загальний наслідок (ч. 1 ст. 216); 2) відшкодування збитків та моральної шкоди (ч. 2 ст. 216), як додатковий наслідок. Також законом можуть бути встановлені особливі умови застосування зазначених в ч.ч. 1-2 ст. 216 ЦК наслідків або особливі наслідки окремих видів правочинів. Проаналізуємо більш детально кожний з них.

Отже, загальним наслідком недійсності правочинів є двостороння реституція.

Термін «реституція» («restitutio») відомий ще з римського права, що в перекладі означає – «відновлювати, відшкодовувати, впорядковувати». Сутність реституції полягала в тому, що за проханням (позовом) особи, чиє право порушено укладеним договором, претор відновлював цю особу в первісному стані, скасовував всі небажані наслідки (повертав майно, звільняв від зобов'язань тощо). При цьому сам договір зберігав повну силу і розглядався як

дійсний. Відмінялися лише наслідки, які спричинили збитки особі, що просила застосувати реституцію. Претор під час застосування реституції виходив з фікції, відповідно до якої договір визнавався нібито неукладеним відносно даних наслідків. Таким чином, реституція була спеціальним засобом захисту, що допускалася лише відносно дійсних договорів, коли застосування звичайних засобів захисту (віндикація, кондикція), що використовувалися при неіснуючому (недійсному) договорі, було неможливим [159, с. 186].

У вузькому значенні під терміном «restitutio» розумівся особливий екстраординарний засіб преторського захисту, покликаного служити боротьбі проти різного роду несправедливостей, що мали місце внаслідок суворих застосувань чинного права. За допомогою цього засобу «претор багаторазово приходить на допомогу людям, які зробили промах, або обдуреним, чи які отримали збиток внаслідок страху, або (чужого) лукавства, або віку, або своєї відсутності» [386, с. 392].

Зокрема, мали місце випадки, коли необхідно було відмінити укдалений правочин (договір) в інтересах деяких категорій осіб, які потребують захисту (наприклад, особи які не досягли 25 років). В таких випадках претор мав право скористатися преторським правом і застосовував такий спосіб захисту, як повернення в первісний стан.

Реституція характеризувалась наступними особливостями: 1) вона могла застосовуватися лише у випадку звернення заінтересованої сторони до державної посадової особи-претора; 2) для звернення з проханням про реституцію недостатньо було послатися на які-небуть пороки, але потрібно було доказати наявність збитків, завданих укладеним договором; 3) реституція застосовувалась претором як вираження його адміністративної влади за власною ініціативою, якщо, на думку претора, підстави для реституції були справедливими [349, с. 44].

Отже, спочатку позови про реституцію застосовувалися лише відносно існуючих договорів, але згодом вони використовувалися і відносно «неіснуючих» договорів, видимість існування яких була настільки сильною, що

вони фактично породжували ті самі юридичні наслідки, як і існуючі договори. Таким чином, в історичному плані почали поєднувати ті інститути, що раніше вважалися непоєднуваними, а саме: неіснуючі (нікчемні) договори та скасування наслідків існуючих (дійсних) договорів (реституції).

Якщо ж проаналізувати радянське цивільне право, то можна побачити, що ЦК 1922 р. містив ст. ст. 147–151, які регулювали різні правові наслідки недійсності договорів [672]. Разом з тим не було універсального правила, яке б регулювало правові наслідки всіх недійсних правочинів, а також мали місце відсилання до інституту безпідставного збагачення.

ЦК УРСР 1963 р. [671] вже не мав відсилань до інституту безпідставного збагачення, натомість був встановлений для всіх недійсних правочинів єдиний реституційний наслідок (а саме – двостороння реституція). В окремих випадках, крім двосторонньої реституції, як виняток допускалося відшкодування понесених «потерпілою» стороною витрат. Також особливі правові наслідки мали «антисоціальні», «антигромадські» правочини, укладені з метою, що завідомо суперечила інтересам соціалістичної держави і суспільства. Особливістю тут було стягнення отриманого за таким правочином в дохід держави. Такі наслідки недійсних правочинів також називали цивільно-правовою конфіскацією.

Звернемося до аналізу зарубіжного законодавства та практики з даного питання. Так, цивільне право Німеччини надає вимозі повернення виконаного за недійсним правочином важливе значення. Все передане за недійсним правочином підлягає поверненню за правилами про безпідставне збагачення (§ 812 Німецького цивільного уложення (далі – НЦУ)) [681, с. 89, 90]. Також у німецькому праві наслідки недійсного правочину прямо кваліфікуються як відшкодування збитків. На випадок нікчемного або оспорюваного волевиявлення особи в § 122 НЦУ передбачено обов’язок відшкодування збитків, які понесли інша сторона або третя особа внаслідок того, що покладалися на дійсність волевиявлення, однак не вище розмірів вигоди, яку вони могли б отримати у випадку дій-сності волевиявлення.

В англійському праві термін «реституція» використовується в основному для позначення вимоги про повернення того, що отримано «несправедливо», тобто «реституцією» називають усі вимоги щодо несправедливого збагачення однієї особи за рахунок іншої. Це означає, що для пред'явлення позову з несправедливого збагачення необхідна наявність помилки, омани, неналежного впливу [279, с. 110].

У Франції передача індивідуально визначеної речі на виконання недійсного правочину не спричиняє переходу права власності на річ. Тому в разі недійсності такого правочину продавцем, який, незважаючи на передачу майна, залишається її власником, подається віндикаційний позов, а якщо річ втрачена або відчужена добросовісному набувачеві, від якого не може бути витребувана, можлива тільки кондиція [84, с. 151-152].

Отже, правом іноземних держав не вироблено якогось спеціального механізму повернення сторін у первісний стан.

Також зазначимо, що згідно зі ст. 3.17 Принципів УНІДРУА 2004 р. при анулюванні договору кожна сторона може вимагати повернення всього того, що надала за ним (або за його анульованою частиною), за умови одночасного повернення всього того, що отримала за договором (або його анульованою частиною), або, якщо повернення в натурі неможливе, при сплаті отриманого [605]. Таке ж правило передбачено і ст. 4:115 Принципів європейського договірного права. Крім того, в даному документі міститься окреме правило про реституцію при недійсності договору внаслідок його неправомірності. Відповідно до ст. 15:104 Принципів європейського договірного права, якщо договір став недійсним на підставі ст. 15:101 або 15:102, кожна сторона може вимагати повернення всього того, що вона надала за договором, за умови, що там, де це належить, проведене одночасне повернення всього отриманого нею. Якщо з якоїсь причини повернення не може бути проведене в натурі, то за отримане повинна бути сплачена розумна сума [605].

Аналіз наукових досліджень юридичної природи реституції свідчить про існування різних позицій з даного питання. Найбільш ґрунтовно реституція з теоретичної точки зору розглядалася в монографії й дисертації Д. О. Тузова [600]. Також частково зверталися до розгляду наслідків недійсності правочину Н. В. Рабінович [490], Ф. С. Хейфець [649], Б. В. Черепахін [675], Ю. К. Толстой [595] та інші. В даних працях особливу увагу було приділено питанню про те, чи є реституційна вимога самостійною вимогою і чи є реституція й стягнення в дохід держави санкціями юридичної відповідальності.

Так, Н. В. Рабінович стверджувала, що вилучення неналежно отриманого можливе тільки шляхом позову про віндикацію або позову про безпідставне збагачення [490, с. 116], а Ю. К. Толстой [595, с. 114] визнавав можливим пред'явлення віндикаційних вимог при визнанні правочину недійсним.

Д. О. Тузов визначає реституцію як цивільно-правову охоронну міру, спрямовану на повне або часткове відновлення майнового стану сторін недійсного правочину, порушеного вчиненим за таким правочином наданням [604]. Він підкреслює, що реституція не є самостійним, особливим засобом захисту, відмінним від інших цивільно-правових охоронних мір і розрахованим на випадки недійсності правочину, а є родовим збірним поняттям, що означає в кожному конкретному випадку те чи інше однобічне охоронне правовідношення (віндикаційне, кондикційне, по відшкодуванню збитків і т. ін.) [604, с. 158].

Інша група цивілістів відстоює юридичну самостійність реституційної вимоги та вважає, що вимога про повернення виконаного за недійсним правочином не ідентична віндикаційному позову. Зокрема, Б.В. Черепахін, заперечуючи можливість пред'явлення віндикаційних позовів при визнанні правочину недійсним, говорив про те, що доля відчуженого майна повинна вирішуватися відповідно до норм, якими регулюється реституція [675, с. 48]. Такої ж позиції дотримувалися й Г. Н. Амфітеатров [8, с. 46] та О. С. Йоффе [221, с. 72].

Таким чином, існували наступні позиції: 1) реституція є юридично самостійною вимогою і не ідентична; 2) реституція за своїм змістом залежно від ситуації є або віндикацією, або кондицією, або санкцією за заподіяння шкоди.

Чинний ЦК України не надає визначення терміну «реституція». Відповідно до положень ст. 216 ЦК України в разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Тобто по суті йдеться про реституцію, але без прямої вказівки на це. Наприклад, у випадку визнання недійсним договору купівлі-продажу покупець зобов'язаний повернути продавцеві придбане за договором майно, а продавець повинен повернути покупцеві отримані за майно кошти. Якщо повернути в натурі отримане за правочином, що є недійсним, неможливо (наприклад, предметом правочину було користування майном, надання послуг тощо), то підлягає поверненню вартість того, що одержано. Тобто провадиться відшкодування одержаного за недійсним правочином у грошовій формі. [142, с. 265-267]

Частина 1 ст. 216 ЦК України передбачає грошову оцінку виконаного за недійсним правочином, але не містить вказівки на те, що саме слід вважати моментом відшкодування. Така невизначеність породжує суперечності з приводу того, на який саме момент оцінювати одержане за недійсним правочином. Необхідно зазначити, що деякі науковці говорили про те, що вартістю речі є та її вартість, що має місце на момент придбання даної речі [490, с. 124]. Також існує точка зору, що зростання або зменшення цін, що існували на момент укладення правочину, визнаного недійсним, на розмір відшкодування не впливають, тобто фактично пропонується проводити відшкодування за цінами, які існували у момент укладення недійсного правочину. Натомість Є. О. Харитонов говорить, що оцінка розміру відшкодування повинна

проводитися не за тими цінами, що існували на момент укладення правочину, і не тими, що були на момент подання позову, а за цінами, що існують на момент відшкодування. Якщо відшкодування є добровільним, то таким моментом є момент розрахунків між сторонами. Якщо ж відшкодування проводиться на підставі рішення суду, то ціни визначаються на момент виконання судового рішення про відшкодування одержаного за правочином, який визнаний судом недійсним [620, с. 111].

Також діюче цивільне законодавство передбачає проведення відшкодування вартості того, що одержано в натурі (а у разі неможливості такого повернення, зокрема, якщо одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі) за недійсним правочином, за цінами, які існують на момент відшкодування [667].

Таким чином, запропоновано проводити відшкодування за недійсним правочином, виходячи з цін, які існують на момент розрахунку між сторонами. Оцінку розміру відшкодування провадити за цінами, що існують на момент відшкодування.

Таке твердження заперечує В. І. Підвисоцький. На його думку, якщо відшкодування проводиться сторонами (стороною) недійсного правочину добровільно, то ціни слід визначати на момент розрахунків між сторонами. Але у разі проведення відшкодування на підставі рішення суду, ціну на момент виконання такого судового рішення практично встановити буде неможливо, та й органи, які проводять примусове виконання рішень судів, не наділені такою компетенцією [384, с. 149]. Також автор зазначає, що, виходячи з буквального тлумачення положень ч. 1 ст. 215 ЦК України, суди мають вказувати у резолютивних частинах рішень про те, що сторони (сторона) проводять відшкодування за недійсним правочином за цінами, які існують на момент відшкодування, і при цьому не визначати сам розмір грошового еквівалента відшкодування. Такі рішення неможливо буде виконати в примусовому порядку, оскільки державні виконавці відділів державної виконавчої служби виключно у спосіб та у порядку, визначеному виконавчими документами, здійснюють

необхідні заходи щодо своєчасного і повного виконання рішень, зазначених у виконавчих документах. Тобто державні виконавці не наділені правом самостійно визначати спосіб та порядок виконання судових рішень [384, с. 149].

Позиція В. І. Підвисоцького здається не зовсім вірною, оскільки суду можливо вказати, що сторони проводять відшкодування за недійсним правочином за цінами, які існують на момент відшкодування, а виконавча служба визначає розмір відшкодування, направляючи запит до відповідної організації згідно зі ст. 58 Закону України «Про виконавче провадження» [423], або самостійно, згідно з цією ж статтею Закону, проводить оцінку (переоцінку) майна.

Тому, на наш погляд, позиція Є. О. Харитонова є найбільш вдалою відносно визначення оцінки розміру відшкодування за цінами, що існують на момент відшкодування. Спосіб і порядок виконання визначає суд, а виконавча служба проводить оцінку майна та стягує зі сторони відшкодування за недійсним правочином.

Як уже зазначалося, двостороння реституція є загальним наслідком недійсності правочину, який настає незалежно від наявності вини сторін правочину внаслідок того, що правочин є недійсним. Прикладом наслідків недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції є наступні правочини: з вадами суб'єктного складу (наприклад, ст. 221 ЦК України – вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, ст. 222 ЦК України – вчинення правочину неповнолітньою особою за межами її цивільної дієздатності); правочини з вадами форми (наприклад, ст. 218 ЦК України – недодержання вимоги щодо письмової форми правочину, ст. 219 ЦК України – недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину, ст. 220 ЦК України – недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору); правочини з вадами волі (наприклад, ст. 229 ЦК України – правочини, вчинені під впливом помилки, ст. 230 ЦК України – правочини, вчинені під впливом обману, ст. 231 ЦК України – правочини,

вчинені під впливом насильства, ст. 232 ЦК України – правочини, вчинені під впливом тяжких обставин та ін.). [159, с. 186-189]

Верховний Суд України звертає увагу на те, що реституцію цілком можна вважати окремим способом захисту цивільних прав, які порушуються у зв'язку з недійсністю правочину, оскільки у ст. 16 ЦК України немає вичерпного переліку способів захисту цивільних прав [418].

Також необхідно зауважити, що згідно із п. 10 постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку з цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

При подачі позовної заяви про визнання правочину недійсним в позовних вимогах необхідно просити суд не тільки визнати правочин недійсним, а також вказати необхідність стягнення одержаного за правочином. У свою чергу суд у рішенні повинен зобов'язати одну сторону повернути майно, отримане за правочином, а іншу сторону – повернути кошти, які було отримано за це майно.

Розглянемо такий приклад з судової практики. Рішенням Оболонського районного суду м. Києва від 14 грудня 2016 р. по справі №756/13581/16-ц встановлено, що Карпов О. звернувся до суду з позовом до відповідачів про визнання недійсним договору купівлі-продажу автомобіля та просив суд визнати недійсним договір купівлі-продажу від 30.08.2016 р. автомобіля Skoda, що був укладений між Лавриненко Т. та Кушнір П. Також позивач просив суд застосувати наслідки недійсності правочину – реституцію.

В ході судового засідання встановлено, що 1 грудня 2012 р. між позивачем та Лавриненко Т. було укладено шлюб. Під час шлюбу та за спільні кошти позивачем та Лавриненко Т. придбано автомобіль Skoda, який зареєстровано на ім'я дружини.

Проте 30.08.2016 р. Лавриненко Т. без згоди позивача уклала договір купівлі-продажу автомобіля з Кушнір П., внаслідок чого за ціною – 45 000,00 грн автомобіль було передано Кушнір П. за актом приймання-передачі транспортного засобу.

Згідно з ч. 3 ст. 65 СК України для укладення одним із подружжя договорів, які потребують нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, а також договорів стосовно цінного майна, згода другого з подружжя має бути подана письмово. Згода на укладення договору, який потребує нотаріального посвідчення і (або) державної реєстрації, має бути нотаріально засвідчена.

Таким чином, відповідач відчужила автомобіль, що є спільною сумісною власністю, без жодного погодження з позивачем, чим порушила майнові права позивача як співвласника.

Відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов’язані з його недійсністю. У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов’язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину.

Враховуючи вищенаведене та те, що Лавриненко Т. шляхом укладення договору купівлі-продажу автомобіля з Кушнір П. відчужила автомобіль, що є спільною сумісною власністю, без погодження з позивачем, який є співвласником цього автомобіля, суд договір купівлі-продажу №2641/2016/037503 від 30.08.2016 р. визнав недійсним та застосував наслідки недійсності правочину – реституцію [516].

Розглянемо ще один приклад. Рішенням Солом’янського районного суду м. Києва від 12 травня 2016 р. по справі №760/24010/14-ц встановлено, що позивач у листопаді 2014 р. звернувся до суду з позовом до Крих Т. та просила визнати недійсним договір купівлі-продажу квартири, укладений 27 травня 2009 р. між Дудкою В., яка діяла від його імені, та Крих Т., застосувати наслідки недійсності зазначеного правочину і зобов’язати Крих Т. повернути позивачу вказану вище

квартиру, оскільки договір укладений поза волевиявленням позивача як власника квартири.

Дослідивши матеріали справи, суд встановив, що 27 травня 2009 р. Дудка В. на підставі довіреності, складеної від імені позивача, уклала із Крих Т. договір купівлі-продажу належної позивачу на праві власності квартири.

Проте в подальшому вироком Дніпровського районного суду м. Києва від 30 травня 2014 р. Дудку В. було визнано винною у вчиненні злочинів, передбачених ч. 1, 4 ст. 358, ч. 4 ст. 190 КК України, та встановлено, що 8 вересня 2006 р. вона, перебуваючи у кабінеті приватного нотаріуса, умисно підробила довіреність, згідно з якою позивач уповноважував її розпоряджатися спірною квартирою. В подальшому підроблена нею довіреність була посвідчена приватним нотаріусом та використана при укладанні договору купівлі-продажу спірної квартири.

Відповідно до ч. 4 ст. 61 ЦПК України вирок у кримінальному провадженні, що набрав законної сили, або постанова суду у справі про адміністративне правопорушення обов'язкові для суду, що розглядає справу про цивільно-правові наслідки дій особи, стосовно якої ухвалено вирок або постанову суду, з питань, чи мали місце ці дії та чи вчинені вони цією особою.

Відповідно до ст. 244 ЦК України представництво, яке ґрунтується на договорі, може здійснюватися за довіреністю. Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами. Довіреність на вчинення правочину представником може бути надана особою, яку представляють (довірителем), безпосередньо третій особі.

З обставин, встановлених вироком Дніпровського районного суду м. Києва від 30 травня 2014 р., вбачається, що позивач не мав наміру відчужувати належну йому квартиру, повноваженнями щодо її відчуження представника не наділяв, дії останнього не відповідали його волі, він не схвалив у подальшому вчинений від його імені правочин, а тому оскаржуваний договір купівлі-продажу квартири укладено без волевиявлення її власника, а тому вимоги про

визнання договору купівлі-продажу квартири недійсним є обґрунтованими і підлягають задоволенню.

Як наслідок, визнання недійсним спірного правочину, укладеного з Крих Т. від імені позивача (реституція), підлягають застосуванню положення ст. 216 ЦК України щодо повернення сторін правочину у первісний стан, у зв'язку з чим суд вирішив позов задовольнити, визнати недійсним договір купівлі-продажу квартири та застосувати наслідки недійсності правочину та повернути у власність позивача квартиру [520].

Як бачимо з наведеного прикладу, позивач чітко визначає свої вимоги, а саме просить не лише визнати укладений правочин недійсним, але й застосувати наслідки такої недійсності. Суд, у свою чергу, ґрунтовно вивчивши всі матеріали справи приходить до висновку часткового задоволення вимог. У рішенні чітко вказуються ті правові наслідки визнання даного оспорюваного правочину недійсним, які мають настати. І сторони не можуть ігнорувати даного рішення суду.

Отже, можна зазначити, що хоч двостороння реституція і не завжди повністю може відновити те майнове становище, яке існувало до вчинення визнаного недійсним правочину (зокрема, це можуть бути якісь додаткові витрати по його укладенню тощо), але є обов'язковим наслідком недійсності правочину та не може бути проігнорована сторонами.

Вважаємо, що реституцію цілком можна вважати окремим способом захисту цивільних прав, які порушуються у зв'язку з недійсністю правочину. Перелік передбачених ст. 16 ЦК України способів захисту цивільних прав, не є вичерпним. Виходячи з того, що для потерпілої в результаті недійсного правочину сторони реституція є одним із самостійних способів захисту цивільних прав, варто визначити її значення для винної сторони або сторін недійсного правочину.

Якщо у якості майнового наслідку недійсного правочину виступає двостороння реституція й жоден із контрагентів недійсного правочину не вимагав, то сторони несуть цивільно-правову майнову відповідальність один

перед одним, а немайнову – перед позивачем, що пред'явив до суду позовну вимогу про визнання правочину недійсним та застосування до нього наслідків недійсності, що, у свою чергу, може бути пов'язане з майновим інтересом позивача. Даний позивач, який домігся визнання правочину недійсним та примусового повернення його контрагентів у первісний майновий стан, фактично вже стоїть на шляху пред'явлення майнової вимоги до одного з них.

Тепер розглянемо питання щодо розгляду двосторонньої реституції як міри юридичної відповідальності. Зокрема, В. П. Грибанов [103] та В. С. Ем [99, с. 425] вважають, що застосування наслідків недійсності до недійсних правочинів пов'язано з відновленням сторін (сторони) у первісний майновий стан і є не мірою юридичної відповідальності, а державно-примусовою мірою регулятивного характеру. Натомість І. В. Матвєєв вважає, що регулятивна функція права полягає в установленні моделей поведінки суб'єктів правовідносин. Коли ж поведінка виходить за межі моделі й суперечить нормам права, то тут має йтися саме про міри правоохоронного характеру, які, реалізуючи охоронну функцію права (у цьому випадку цивільного), спрямовані на захист прав і законних інтересів учасників правочину і здійснюються за допомогою встановлення правом заборон і процесуальних норм, що дозволяють суб'єктам права в установленому законом порядку відстоювати свої права [319, с. 40].

Хоч на перший погляд і здається, що сторони при двосторонній реституції повернулися у свій попередній майновий стан і нічого не втратили, однак: 1) контрагентами могли бути зроблені витрати на ведення переговорів щодо вчинення правочину; 2) кожна зі сторін хотіла в результаті правочину одержати якусь майнову вигоду, але в результаті недійсності правочину її не одержала; 3) сторони, передаючи одна одній майно, могли також робити витрати на його перевезення, які після визнання правочину недійсним подвоюються, оскільки майно необхідно повернути один одному; 4) кожна сторона вже заплатила податки і збори, які передбачено необхідністю вчинити даний правочин [207, с. 144].

У випадку ж якщо двосторонньої реституції вимагає одна зі сторін недійсного правочину (наприклад, суб'єкт, уведений в оману), то реституція буде санкцією юридичної відповідальності для особи, яка винно ввела свого контрагента в оману. Для сторони, що помилялась, повернення її в первісний майновий стан є бажаним результатом, у зв'язку із чим щодо неї реституція є способом судового захисту її майнових інтересів.

Також, розглядаючи питання про співвідношення реституції та відшкодування збитків, з аналізу норм, закріплених у ст. 216 ЦК України, можна зробити висновок про розмежування реституції та відповідальності (відшкодування збитків) у зв'язку з визнанням правочину недійсним. Така норма дозволяє стверджувати, що реституція за недійсним правочином не може кваліфікуватися як цивільно-правова відповідальність, а сам недійсний правочин – як цивільне правопорушення.

Погоджуємося з позицією С. В. Герасимовського, який вважає за необхідне відмежовувати інститут недійсності правочинів та інститут відповідальності [79, с. 164].

Вважаємо помилковою позицію судів, які, визнаючи правочини недійсними, не застосовували передбачені ст. 216 ЦК України правові наслідки, які містились у позовних заявах. Розглянемо приклад.

Рішенням Апеляційного суду Волинської області від 6 грудня 2014 р. по справі №159/3503/14-ц встановлено, що в червні 2014 р. Бровко Т. звернулась в Ковельський міськрайонний суд Волинської області з позовом в інтересах Галки П. до ПАТ КБ «ПриватБанк» про визнання споживчого кредитного договору недійсним та застосування наслідків недійсності правочину, який обґрунтовувала тим, що 8 червня 2001 р. Галку П. визнано недієздатним і позивача призначено його опікуном.

Рішенням Ковельського міськрайонного суду Волинської області від 29 жовтня 2014 р. позов задоволено. Визнано кредитний договір, укладений між Публічним акціонерним товариством комерційного банку «ПриватБанк» та Галкою П., недійсним.

Не погоджуючись із судовим рішенням, відповідач – ПАТ КБ «ПриватБанк» подав апеляційну скаргу про незаконність судового рішення в частині незастосування двосторонньої реституції.

Відповідно до ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю.

У разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину.

За змістом ст. 216 ЦК України та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послузі, – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування.

Судова колегія за результатами вивчення справи прийшла до висновку, що суд першої інстанції зазначеного не врахував і не застосував до даних правовідносин наслідки недійсності правочину.

Як убачається з розрахунку заборгованості по кредитному договору, Галка П. не повернув банку 2960,30 грн тіла кредиту, а тому дана сума підлягає стягненню на користь банку.

Таким чином, внаслідок порушення судом норм матеріального і процесуального права рішення суду першої інстанції в цій частині слід змінити і застосувати наслідки недійсності правочину [496].

Ще один приклад з судової практики. Рішенням Апеляційного суду Миколаївської області від 1 листопада 2016 р. по справі №490/10288/15-ц встановлено, що в жовтні 2015 р. Колесник В. звернувся в суд з позовом до Тимко Л., Фурси М. про визнання недійсною довіреності, визнання нікчемним договору купівлі-продажу квартири, витребування майна з чужого незаконного володіння.

Так, у червні 2014 р. Колеснику В. стало відомо, що власником його квартири є відповідач Тимко Л. на підставі договору купівлі-продажу від 17

травня 2014 р. Дана квартира була продана на підставі договору купівлі-продажу, укладеного між Фурсою М., який діяв від імені Колесника В. на підставі довіреності, і Тимко Л.

Вказану довіреність на розпорядження своєю квартирою позивач ніколи не видавав, за висновком почеркознавчої експертизи в оспорюваній довіреності стоїть підпис не його.

Рішенням Центрального районного суду м. Миколаєва від 8 червня 2016 р. визнано недійсною довіреність, недійсним договір купівлі-продажу, витребувано з чужого незаконного володіння квартиру.

Дослідивши матеріали справи, колегія суддів не може погодитись з висновком суду щодо витребування спірної квартири з підстав, передбачених ч. 3 ст. 388 ЦК України.

Враховуючи, що позивач не мав наміру продавати належну йому квартиру, повноваженнями щодо її відчуження представника не наділяв, а оскаржуваний договір купівлі-продажу квартири укладено без волевиявлення її власника, тому відсутні підстави для задоволення віндикаційного позову, передбаченого ст. 388 ЦК України, оскільки такий захист можливий з використанням правового механізму, встановленого ст. ст. 215, 216 ЦК України, так як майно вибуло із власності позивача на підставі договору купівлі-продажу, де останній був стороною правочину, який укладено від його імені представником за недійсною довіреністю.

Отже, оскільки квартира вибула із власності Колесника В. поза його волею і спірний договір купівлі-продажу визнано недійсним, колегія вважає за необхідне без заяви сторони договору застосувати реституцію та зобов’язати кожну із сторін повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину.

Однак, враховуючи те, що спірний правочин від імені Колесника В. був укладений представником за недійсною довіреністю, тобто не уповноваженою особою, і на його виконання за цим договором лише була передана квартира Колесника В., на Тимко Л. не може бути покладено обов’язок по поверненню

грошових коштів, отриманих за продаж квартири, оскільки останній коштів за угодою не одержав. Тому й при застосуванні реституції підлягає поверненню лише спірна квартира його власнику [498].

Отже, метою визнання правочину недійсним є анулювання того правового ефекту дії, який викликаний його укладенням. Недійсність правочинів породжує відповідні правові наслідки, мета яких – повернути сторони і юридично, і фактично в те становище, що мало місце до вчинення та виконання правочину. Це зумовлює основну функцію інституту недійсності правочинів – відновлювальну (компенсаційну). В основі загального наслідку недійсності правочину (повернення сторін у первісний стан) лежить факт виконання недійсного правочину.

Необхідно також звернути увагу на те, що у разі визнання правочину недійсним та застосування реституції не вимагається додатково оспорювати в судовому порядку зареєстроване на підставі цього правочину право, оскільки визнання правочину недійсним пов’язане з анулюванням майнових наслідків його вчинення і є достатньою підставою для припинення запису про це право до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно [434; 474].

На практиці може виникнути і протилежна ситуація: визнання недійсним реєстраційного запису, що не є правовим наслідком недійсності правочинів, така вимога суперечила б положенням ст. 216 ЦК України. Більше того, вимоги про визнання недійсною реєстрації (оспорення реєстрації) є самостійною позовною вимогою, іншим способом захисту права. У той же час такі позови досить часто заявляються учасниками цивільних правовідносин, а судами – розглядаються по суті.

У випадку визнання правочину недійсним суд повинен застосовувати належні наслідки, передбачені ст. 216 ЦК України. Відповідно до п. 10–11 постанови Пленуму Верховного Суду України від 6 листопада 2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» [474] реституція як спосіб захисту цивільного права застосовується лише в разі наявності між сторонами укладеного договору, який

є нікчемним чи який визнано недійсним. У зв'язку із цим вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину. У цьому випадку рішення суду, на нашу думку, буде достатньою підставою для припинення відповідних записів у Реєстрі прав власності на нерухоме майно. Крім того, це беззаперечно стане ще однією гарантією з боку держави належним чином захистити права власника і обмежити кількість звернень до судових органів з приводу відповідних записів у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно.

Зазначимо також, що норма ч. 1 ст. 216 ЦК України не може застосовуватись як підстава для позову про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, яке було відчужене третій особі. Не підлягають задоволенню позови власників майна про визнання недійсними наступних правочинів щодо відчуження цього майна, які були вчинені після недійсного правочину. У цьому разі майно може бути витребувано від особи, яка не є стороною недійсного правочину, шляхом подання віндикаційного позову (зокрема, від добросовісного набувача – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України), сутність якого більш детально буде розглянута в наступному підрозділі.

Для того щоб законно оформити свої права на нерухомість і отримати їх державний захист, громадянам і юридичним особам потрібна реєстрація цих прав. Реєстрація права здійснюється внесенням державним реєстратором запису про право в Державний реєстр речових прав на нерухоме майно.

І. В. Спасибо-Фатєєва державну реєстрацію відносить до способу «укріплення» прав власності, тим самим підтверджується, що гарантія може бути умовою, засобом та способом цивільних прав фізичних осіб. Система державної реєстрації виникнення, зміни і припинення речових прав на нерухомість внаслідок своєї публічності є засобом забезпечення інтересів як окремих власників нерухомості, так і всього суспільства [574, с. 35-36].

Той факт, що державна реєстрація має правопідтверджуючий характер, з одної сторони, є гарантією прав власника – створюючи презумпцію дійсності існування зареєстрованого права, а з іншої – є гарантією інформаційного характеру, що дозволяє усім суб'єктам права отримувати єдині та достовірні дані про правовий режим того чи іншого об'єкта.

Враховуючи відносини, які виникають з приводу купівлі-продажу об'єкта нерухомості, слід констатувати про відсутність повного комплексу правових умов, які б стали гарантією захисту прав майбутнього власника. Для гарантування прав майбутнього власника на ринку нерухомості існує Державний реєстр речових прав на нерухоме майно.

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обмежень» [434] обов'язковій державній реєстрації підлягають речові права та обтяження на нерухоме майно, розміщене на території України, що належить фізичним та юридичним особам, державі в особі органів, уповноважених управляти державним майном, іноземцям та особам без громадянства, іноземним юридичним особам, міжнародним організаціям, іноземним державам, а також територіальним громадам в особі органів місцевого самоврядування, а саме: право власності на нерухоме майно; право володіння; право користування (сервітут); право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис); право забудови земельної ділянки (суперфіцій); право господарського відання; право оперативного управління; право постійного користування та право оренди земельної ділянки; право користування (найму, оренди) будівлею або іншими капітальними спорудами, їх окремими частинами; іпотека; довірче управління майном; інші речові права відповідно до закону; податкова застава, предметом якої є нерухоме майно, та інші обтяження.

Враховуючи, що кожний об'єкт нерухомості має свою історію, про яку слід знати майбутньому власнику, стосовно об'єкта нерухомості можуть існувати несплачені податки, орендні відносини, що може у подальшому стати

проблемою для нового власника. Зазначимо, що не існує повних гарантій «чистоти» прав власника відносно придбаного майна.

Такий цікавий феномен, як «чиста власність», на жаль, в Україні не застосовується. Однак у США існують титульні компанії (title companies), що працюють з правами власності, посвідчують права власності на майно та гарантують покупцям, орендаторам юридичну чистоту власності, підтверджуючи, що вона не перебуває у заставі, не обкладається якими-небудь неврахованими податками, сервітутами або заставними правами і що на неї не накладено арешту або інших обмежень права власності. Дані компанії забезпечують захист від можливих майбутніх позовів по відношенню до власності, яку вони і страхують. Тип титульного страхування на права визначає і ступінь захисту (гарантованості) [374,с. 52]. Зазначені титульні компанії є недержавними.

Такий досвід є цікавим для нашої країни, тим що держава в змозі створити структуру, яка б на платній основі проводила перевірку об’єкта нерухомості, її історію (кредитну, податкову, судову) та через страхування – гарантувала фізичним та юридичним особам «чистоту» власності. Для гарантій прав власника такі компанії повинні надавати повну інформацію про нерухомість, яка цікавить фізичну особу, та взяти на себе всі витрати, які можуть виникнути в майбутньому. Інформація повинна стосуватися сплачених податків, заставних прав або сервітутів, ступеня благоустрою, кількості власників, останньої ціни продажу і т. д. – все це забезпечить як чистоту власності, так і надасть гарантію особі, що в подальшому вона буде без збитків реалізовувати своє право власності.

5.2. Додаткові наслідки недійсності правочинів

Крім загального майнового наслідку недійсності правочину у вигляді двосторонньої реституції(який настає незалежно від наявності вини сторін правочину у тому, що він є недійсним), можуть мати місце і додаткові та

спеціальні негативні наслідки для винної сторони у вигляді збитків та моральної шкоди (за умови, якщо визнанню правочину недійсним сприяла провина однієї із сторін), які відшкодовуються винною стороною правочину другій стороні (сторонам) правочину або третій особі, яким завдано шкоду (ст.ст. 22, 23 ЦК України). Враховуючи те, що додаткові наслідки недійсності правочину виникають лише за умови наявності вини, одна сторона виступає у якості правопорушника або особи, винної в недійсності правочину, а інша – у якості потерпілого.

О. А. Красавчиков надав наступну характеристику додатковим майновим наслідкам недійсності правочинів: вони встановлюються з метою охорони та забезпечення реального відновлення прав малолітніх, неповнолітніх, недієздатних та деяких інших категорій громадян, прямо зазначених у законі; застосовуються поряд з реституцією; можуть бути застосовані лише у випадках, прямо передбачених в законі; застосовуються за наявності об'єктивних та суб'єктивних підстав: наявність у особи збитків (наприклад, втрата, пошкодження майна, витрати), а також при обізнаності контрагента про відповідні факти або його вину (у формі умислу або необережності) [567, с. 240].

Аналіз наукової літератури дає можливість говорити про існування двох основних позицій науковців щодо характеру відповідальності у вигляді відшкодування збитків та моральної шкоди при вчиненні недійсного правочину. Одні науковці вважають таку відповідальність договірною, посилаючись на те, що: вона виникає лише у випадку укладення договору і її розмір визначається змістом такого договору [250, с. 56–144]; відшкодування збитків становить відповідальність за укладення протизаконного договору [221, с. 72–73], а відшкодування збитків потерпілому контрагенту повинне здійснюватись за правилами договірного права [222, с. 59]. Протилежну позицію з даного питання висловлює Н. В. Рабінович, яка відносить відповідальність за вчинення недійсного правочину до деліктної та пояснює це тим, що правочин визнається неправомірним, заперечення права на вчинення настає тоді, коли існують

необхідні для цього умови, тобто не тільки неправомірний характер діяльності, але й вина відповідальної особи, а також завдання її діями збитків [490, с. 158].

Цікавою є позиція Ф. С. Хейфеця з даного питання, який дещо критикує підхід Н. В. Рабінович, зазначаючи, що недійсний правочин є не деліктним правопорушенням; внаслідок делікту шкода може бути заподіяна не лише майну, а й особі, тоді як визнання недійсним правочину не може призвести до завдання шкоди особі; деліктна відповідальність тягне за собою відшкодування не лише витрат, але й упущеної вигоди, такого ж виду відповідальності при визнанні правочину недійсним не передбачено; делікт завжди заподіює шкоду особі або майну, тоді як недійсність правочину не завжди призводить до таких наслідків [649, с. 139] та висловлює відмінну позицію від двох попередніх точок зору, визначаючи відповідальність за вчинення недійсного правочину як самостійну.

Зазначимо, що діюче цивільне законодавство називає збитками: 1) реальні збитки, тобто втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права; 2) упущену вигоду, тобто доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене [667].

Розглянемо рішення суду щодо відшкодування реальних збитків та (або) упущеної вигоди. Рішенням Новомосковського міськ-районного суду Дніпропетровської області від 15 квітня 2016 р. по справі №183/6735/14 встановлено, що 21 жовтня 2014 р. Бард Л. звернулася до суду з позовом до Публічного акціонерного товариства «Всеукраїнський акціонерний банк» (ПАТ «VAB») та Кот Ю. про визнання недійсним договору банківського обслуговування, відшкодування збитків.

Бард Л. посилалася на те, що 27 грудня 2010 р. до неї звернулася Кот Ю., з проханням виступити поручителем для отримання грошового кредиту в розмірі 15 000 грн в банку ПАТ «VAB» м. Дніпропетровська. Кот Ю.

попросила дати їй паспорт, ідентифікаційний код та повідомила, що її присутність необов'язкова.

26 липня 2014 р. позивачка дізналася від працівника банку, що кредитний договір був оформлений на її ім'я та їй запропоновано оплатити заборгованість, після чого вона перевела грошові кошти на його банківську картку 1500 грн, 2000 грн, а 29.07.2014 р. 900 грн перевела її дочка. Позивач зазначила, що договір вона не укладала, в приміщенні банку не була, підписи на кожному аркуші договору 29.12.2010 р. зроблені не нею.

Суд, дослідивши надані позивачем д окази, приходить до наступного.

Згідно з вимогами ст. 215 ЦК України, підставою недійсності правочину є недодержання в момент вчинення правочину стороною (сторонами) вимог, які встановлені ч. 1–3, 5, 6 ст. 203 цього Кодексу.

У відповідності до висновку судової почеркознавчої експертизи від 15 липня 2015 р. підписи від імені Бард Л. в графах «Позичальник» та «Особистий підпис позичальника» в договорі банківського обслуговування від 29.12.2010 р. – виконані не Бард Л.

Оскільки судом встановлена відсутність волевиявлення Бард Л. на укладення договору банківського обслуговування, у відповідності до ч. 3 ст. 203, ст. 215 ЦК України, зазначений договір є недійсним, у зв'язку з чим, позовні вимоги в цій частині підлягають задоволенню із застосуванням ст. 230 ЦК України.

Крім того, Бард Л. просила суд стягнути на її користь з Кот Ю. збитки у розмірі 6400 грн. Однак позивач не довела наявності підстав для стягнення на її користь з Кот Ю. зазначених грошових коштів та в задоволенні зазначених вимог було відмовлено [515]

Рішенням Солом'янського районного суду м. Києва від 2 серпня 2016 р. по справі №760/5588/16-ц в встановлено, що Полтавець М. звернулася з позовом до ТОВ «Авто інтернешнл+» про визнання недійсним договору лізингу, застосувавши наслідки недійсності правочину, та стягнути з ТОВ «Авто

інтернешнл+» на його користь 58 000 грн, збиток у розмірі 116 000 грн, моральну шкоду у розмірі 5000 грн.

В обґрунтування позовних вимог позивач посилався на ту обставину, що 05.02.2016 р. між ним та ТОВ «Авто інтернешнл+» було укладено договір майнового лізингу від 05.02.2016 р., предметом якого є автомобіль KIA. На виконання умов договору позивачем було сплачено 58 000 грн, які попередньо були обумовлені сторонами як оплата частини вартості автомобіля.

На даний час передачі предмета лізингу за спірним договором лізингу не відбулося, у зв'язку з відсутністю у відповідача предмета лізингу.

За таких обставин позивач, звертаючись до суду з вимогою про визнання недійсним договору майнового лізингу від 05.02.2016 р., укладеного між ним та відповідачем, посилався на те, що даний договір не є дійсним, оскільки був укладений під впливом обману з боку відповідача, у якого не було волі на настання реальних наслідків за договором.

Загальним наслідком визнання недійсним правочину, укладеного внаслідок обману, є двостороння реституція, яка здійснюється за правилами ст. 216 ЦК України.

Додаткові майнові наслідки передбачені п. 2 ст. 230 ЦК України, в силу якої сторона, яка застосувала обман, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ст. ст. 22–23 ЦК України).

Змістом витрат потерпілої особи є те, що у першому випадку витратами мають вважатися як ті витрати, які вже фактично такою особою понесені, так і ті, які мають бути нею понесені у майбутньому для відновлення порушеного майнового права, яке зазнала особа у зв'язку із знищенням або пошкодженням майна. Це може бути вартість знищеного майна, інші реальні втрати, які зазнала особа у зв'язку із знищенням майна, або вартість ремонту пошкодженого майна. Причому як таких, які особа вже зробила та може підтвердити проведені витрати відповідними документами, так і таких, які особа ще має зробити.

По-друге, як різновид збитків, неодержані особою доходи вважаються упущеною вигодою, під якою розуміються доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене. В даному випадку мова йдеться не про реальні втрати особи, які вона зробила або зробить, а про ті доходи, які в даному випадку будуть складати упущену вигоду, тобто, які особа запланувала, але недоотримає внаслідок порушення її цивільного права.

З аналізу наведених обставин суд вбачає, що воля відповідача не була спрямована на реальне настання правових наслідків договору, чим право позивача було порушено та у зв'язку з чим його вимоги в частині визнання недійсним договору лізингу є обґрунтованими та такими, що підлягають задоволенню.

Разом з тим ні факт завдання позивачу збитків, ні їх розмір не були підтверджені обґрунтованим розрахунком та відповідними доказами.

Однак суд погоджується з наявністю підстав для відшкодування відповідачем позивачу моральної шкоди у зв'язку з негативними наслідками, що настали в результаті дій відповідача, та вважає можливим стягнути з відповідача на користь позивача моральну шкоду у розмірі 5000,00 грн. [519]

Отже, збитки відшкодовуються в повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі. Якщо особа, яка порушила право, одержала у зв'язку з цим доходи, то розмір упущеної вигоди, що має відшкодовуватися особі, право якої порушено, не може бути меншим від доходів, одержаних особою, яка порушила право. На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо). Можливість використовувати відшкодування збитків як засобу захисту порушених прав виникає у громадян і юридичних осіб із самого факту невиконання обов'язку, порушення цивільних прав, тобто незалежно від того, чи є вказівка в тій чи іншій нормі ЦК про таке

право. Відшкодування збитків має характер універсального засобу захисту цивільних прав. Одночасно відшкодування збитків є мірою відповідальності. Тому слід відрізняти обов'язок боржника відшкодувати збитки, завдані невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що випливає з договору (ст. ст. 611, 623 ЦК України), від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок заподіяння шкоди (глава 82 ЦК України). Якщо сторони перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій стороні не пов'язане з виконанням зобов'язання, що випливає із цього договору, то підлягають застосуванню правила глави 82 ЦК України.

ЦК України передбачає, зокрема, наступні випадки відшкодування збитків як додаткового наслідку недійсності правочину:

дієздатною стороною, яка вчинила правочин із малолітнім, зобов'язана відшкодувати збитки, якщо вона знала або могла знати про вік іншої сторони (ч. 4 ст. 221 ЦК України);

сторона правочину, яка помилилася внаслідок власного недбальства, зобов'язана відшкодувати другій стороні завдані їй збитки (ч. 2 ст. 229 ЦК України);

довіритель має право вимагати від свого представника й іншої сторони солідарного відшкодування завданих йому збитків, якщо правочин вчинено внаслідок зловмисної домовленості між ними (ч. 2 ст. 232 ЦК України);

сторона, яка скористалася тяжкою обставиною, зобов'язана відшкодувати другій стороні збитки, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ч. 2 ст. 233 ЦК України).

Окремо необхідно відмітити, що на сторону, яка використала обман, насильство (фізичне чи психологічне) при вчиненні правочину, покладається обов'язок відшкодувати збитки в подвійному розмірі (ч. 2 ст. 230, ч. 2 ст. 231 ЦК України).

Моральна шкода (відповідно до ст. 23 ЦК України) полягає у: фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або

іншим ушкодженням здоров'я; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку із знищенням чи пошкодженням її майна; приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Питання про моральну шкоду тривалий час було предметом наукових дискусій, зокрема, велике питання викликала допустимість компенсації моральної шкоди в грошовій формі. Позитивно до цього, зокрема, ставилися: М. М. Агарков [3], А. М. Бєлякова [31], С. Н. Братусь [51], Н.С. Малеїн [315] та інші. Однак, незважаючи на існування теоретичної концепції, аналіз судової практики свідчить про відмову в позовах про компенсацію моральної шкоди в грошовій формі [207, с. 171]. Однак ЦК України (ст. ст. 23, 1167) передбачає можливість компенсації моральної шкоди в грошовій формі, у вигляді майна чи іншим способом, а її розмір визначається з урахуванням страждань, збитків, що їх зазнала особа.

За умови визначення моральної шкоди як «страждань» дії заподіювача шкоди обов'язково повинні залишитися у свідомості потерпілого, викликати певну психічну реакцію [99, с. 122], зокрема, це можуть бути як фізичні страждання (негативні відчуття людини), так і душевні страждання (негативні переживання). Змістом переживань можуть бути: страх, сором, приниження або інший несприятливий у психічному аспекті стан. Отже, будь-яка неправомірна дія або бездіяльність може викликати в потерпілого душевні страждання різного ступеня й позбавити його повністю або частково психічного благополуччя [207, с. 172].

Зокрема, можливість відшкодування моральної шкоди в якості додаткового наслідку недійсності правочину передбачено ЦК України й покладена на:

1) особу, яка знала про те, що її контрагент у момент вчинення правочину не усвідомлював значення своїх дій та(або) не міг керувати ними, (ч. 2 ст. 225 ЦК України);

2) дієздатну особу, яка знала про психічний розлад або слабоумство іншої сторони правочину або могла припустити наявність такого стану (ч. 4 ст. 226 ЦК України);

3) юридичну особу, яка ввела іншу особу в оману про своє право на вчинення недійсного правочину (ч. 2 ст. 227 ЦК України);

4) сторону, яка застосувала обман при вчиненні правочину (ч. 2 ст. 230 ЦК України);

5) винну сторону (іншу особу), яка застосувала фізичний або психологічний тиск при вчиненні правочину (ч. 2 ст. 231 ЦК України);

6) представника або іншу сторону, якщо правочин вчинено внаслідок зловмисної домовленості (ч. 2 ст. 232 ЦК України);

7) сторону, яка скористалася тяжкою обставиною іншої сторони при вчиненні цього правочину (ч. 2 ст. 233 ЦК України).

При зверненні ж в суд з позовом про відшкодування моральної шкоди позивач повинен встановити, чи діяла відповідна законодавча норма, що встановлює його право вимагати відшкодування моральної шкоди, у той момент, коли йому була заподіяна така шкода. Одночасно, керуючись постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [473], обов'язок відшкодування моральної шкоди поширюється й на ті правовідносини, що виникли до вступу в силу законодавчого акта, що передбачає право на відшкодування такої шкоди. Але останнє положення поширюється тільки на ті випадки, коли неправомірні дії (бездіяльність) почалися до набрання чинності законодавчого акта, яким встановлюється відповідальність за відшкодування моральної шкоди, і продовжуються після набрання ним чинності.

Отже, під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, завданих фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб (п. 3 вказаної постанови).

Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, що завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших істотних обставин. При визначенні розміру відшкодування враховуються вимоги розумності і справедливості. Тому суд може задовольнити відшкодування моральної шкоди не лише в розмірі, вказаному позивачем, але й частково.

Отже, на практиці моральна шкода може бути задоволена в пов-ному обсязі. Можна привести наступний приклад. Рішенням Суворовського районного суду міста Одеси від 4 лютого 2016 р. по справі №523/12117/15-ц встановлено, що 27.11.2012 р. між позивачем та відповідачем було укладено попередній договір купівлі-продажу автомобіля марки «Тойота Камрі», 1995 р. випуску, яким передбачалась оплата Лепезою П. завдатку у розмірі 1000 доларів США і передачею вищезазначеного автомобіля після оплати ще 4500 доларів США.

8 березня 2013 р. Лепеза П. передав кошти у розмірі 4500 доларів США, а Мамчур К. передав йому автомобіль марки «Тойота Камрі», 1995 р.

22.06.2015 р. автомобіль марки «Тойота Камрі», 1995 р. випуску, було затримано співробітниками ДАІ, так як виявилось, що окрім технічного паспорта, котрий був у Лепези П., існувало ще два технічні паспорти.

Як вбачається з матеріалів справи, позивач сплатив кошти у розмірі 5500 доларів США за автомобіль марки «Тойота Камрі», 1995 р. випуску, котрий йому не належав, тобто фактично позивача було введено в оману.

Згідно з ч. 1, 2 ст. 230 ЦК України якщо одна із сторін правочину навмисно ввела другу сторону в оману щодо обставин, які мають істотне значення (ч. 1 ст. 229 ЦК України), такий правочин визнається судом недійсним.

Сторона, яка застосувала обман, зобов’язана відшкодувати другій стороні збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв’язку з вчиненням цього правочину.

З урахуванням з’ясованого, суд вважає позовні вимоги в частині відшкодування матеріальної шкоди законними та обґрунтованими, задовольняючи їх в повному обсязі.

Що стосується позовних вимог щодо моральної шкоди, суд зазначає наступне.

Зі змісту п. 5 постанови Пленум Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди», відповідно до загальних підстав цивільно-правової відповідальності, обов’язковому з’ясуванню при вирішенні спору про відшкодування моральної (немайнової) шкоди підлягають: наявність такої шкоди, протиправність діяння її заподіювача, наявність причинного зв’язку між шкодою і протиправним діянням заподіювача та вини останнього в її заподіянні. Суд, зокрема, повинен з’ясувати, чим підтверджується факт заподіяння позивачеві моральних чи фізичних страждань або втрат немайнового характеру, за яких обставин чи якими діями (бездіяльністю) вони заподіяні, в якій грошовій сумі чи в якій матеріальній формі позивач оцінює заподіяну йому шкоду та з чого він при цьому виходить, а також інші обставини, що мають значення для вирішення спору.

Суд, враховуючи вимоги розумності і справедливості, вважає за необхідне стягнути з відповідача у відшкодування моральної шкоди кошти у розмірі 5000 грн. [521]

Разом з тим, крім повного або ж часткового задоволення відшкодування моральної шкоди, на практиці є і рішення про відмову в такому задоволенні. Наведемо приклад. Рішенням апеляційного суду Черкаської області від 27 січня 2017 р. по справі №22-ц/793/350/17 встановлено, що 2 серпня 2016 р. Куриленко Д. звернувся до суду з позовом до ТОВ «Ваш Авто» про захист прав споживача, визнання договору недійсним, відшкодування матеріальних збитків та

моральної шкоди, посилаючись на те, що 6 червня 2016 р. між Куриленком Д. та ТОВ «Ваш Авто» було укладено договір фінансового лізингу на придбання транспортного засобу – трактора.

Позивачу представником ТОВ «Ваш Авто» Мобас Р. було запропоновано придбати трактор МТЗ, який був у використанні, за погодженою ціною у 75 100 грн. Позивач вказує, що ним було сплачено кошти в сумі 47 700 грн.

Заочним рішенням Золотоніського міськрайонного суду Черкаської області від 19 вересня 2016 р. позов Куриленка Д. задоволено.

Визнано недійсним договір фінансового лізингу, стягнуто з ТОВ «Ваш авто» на користь Куриленка Д. матеріальні збитки в розмірі 47 700 грн та моральну шкоду в розмірі 20 000 грн.

Розглянувши матеріали справи, колегія суддів приходить до наступного висновку.

Відповідно до вимог ч. 1 ст. 229 ЦК України, якщо особа, яка вчинила правочин, помилилася щодо обставин, які мають істотне значення, такий правочин може бути визнаний судом недійсним.

Відповідно до ч. 1 ст. 227 ЦК України правочин юридичної особи, вчинений нею без відповідного дозволу (ліцензії), може бути визнаний судом недійсним.

Судом не встановлено наявності ліцензії у відповідача для здійснення фінансових послуг щодо залучення фінансових активів від фізичних осіб, що свідчить про відсутність такого дозволу (ліцензії) та суперечить вимогам законодавства.

Відповідно до ч. 1 ст. 220 ЦК України у разі недодержання сторонами вимоги закону про нотаріальне посвідчення договору такий договір є нікчемним.

По справі встановлено, що договір фінансового лізингу від 6 червня 2016 р., укладений між Куриленком Д. та ТОВ «Ваш Авто», нотаріально посвідчено не було.

З огляду на викладене, колегія суддів вважає, що суд першої інстанції, задовольняючи позовні вимоги Куриленка Д. про визнання договору недійсним, відшкодування матеріальних збитків, усунення порушень прав споживача, прийшов до правильного висновку, оскільки відповідачем не дотримано вимог чинного законодавства при укладенні спірного договору фінансового лізингу, що призвело до ненадання товариством послуг, які були предметом договору, тому у суду першої інстанції були підстави для задоволення позову та застосування наслідків його недійсності, з чим повністю погоджується колегія суддів.

Однак судом першої інстанції не встановлено, яким чином оспорюваний правочин міг завдати моральної шкоди та якими діями чи бездіяльністю представників товариства або сама діяльність товариства могли спричинити моральну шкоду, не обґрунтований і розмір моральної шкоди.

За таких обставин колегія суддів вважає, що рішення суду першої інстанції підлягає скасуванню в частині задоволення позовних вимог щодо стягнення моральної шкоди з ухваленням в цій частині нового рішення про відмову в задоволенні вимог про стягнення моральної шкоди в розмірі 20 000 грн. [499]

Під немайновою шкодою, заподіяною юридичній особі, розуміють втрати немайнового характеру, що настали у зв’язку з приниженням її ділової репутації, посяганням на фірмове найменування, товарний знак, виробничу марку, розголошенням комерційної таємниці, а також вчиненням дій, спрямованих на зниження престижу чи підрив довіри до її діяльності [473].

Розглянемо приклад з судової практики про задоволення немайнової шкоди юридичній особі. Рішенням Глухівського міськ-районного суду Сумської області від 29 серпня 2017 р. по справі №576/1437/17 встановлено, що позивач ТОВ «Здравофарм» звернулося до суду з позовом, зазначаючи що 4 серпня 2017 р. на шостій сторінці випуску №31 газети «НЕДЕЛЯ» за авторства відповідача Гончар В. була надрукована стаття «Внимание: сорбенты. Земляки, будьте бдительны при покупке сорбентов!». У даній статті була викладена

інформація, яка не відповідає дійсності, а ТОВ «Здравофарм» фактично було звинувачене у вчиненні протиправних дій.

Позивач вважає зазначену інформацію такою, що порушує його честь, гідність та ділову репутацію, тому просить зобов'язати відповідача ТОВ «Редакція газети «НЕДЕЛЯ» спростувати вищевказану недостовірну інформацію шляхом опублікування тим самим шрифтом резолютивної частини рішення суду на 6-й сторінці у запланованому найближчому випуску газети «НЕДЕЛЯ» за рахунок відповідача Гончар В.

Вирішуючи питання про захист особистих немайнових прав позивача, в тому числі про захист його честі та гідності, суд звернув увагу, що честь та гідність є особистими немайновими правами тільки фізичної особи і ці права взагалі не можуть належати юридичній особі, якою є ТОВ «Здравофарм». Тому суд в даній справі вирішує питання тільки про захист ділової репутації позивача.

При цьому зміст права на ділову репутацію полягає в можливості особи претендувати на те, щоб її репутація складалась на підставі достовірного сприйняття третіми особами її поведінки і щоб суспільна моральна оцінка відповідала дійсності виконуваних нею вимог закону, моралі, ділових звичаїв, ділової етики.

Відповідно до п. 19 постанови Пленуму Верховного Суду України від 27.02.2009 р. №1, вирішуючи питання про визнання поширеної інформації недостовірною, суди повинні визначати характер такої інформації та з'ясовувати, чи є вона фактичним твердженням, чи оціночним судженням.

Статтею 30 Закону України «Про інформацію» передбачено, що ніхто не може бути притягнутий до відповідальності за висловлення оціночних суджень.

Проаналізувавши інформацію, наведену у статті стосовно позивача, а також характер використаних при її викладенні мовних засобів, суд доходить до висновку, що в цілому ця інформація подана саме у формі фактичних тверджень (даних) та не може кваліфікуватись як оціночні судження, з огляду на

використання мовних оборотів, застосованих у статті, які прямо і ясно вказували на певні події та явища.

За результатами розгляду матеріалів суд приходить до висновку, що викладені у публікації відповідачем дані є неправдивими і не ґрунтуються на доказах.

Тому суд вважає, що в даному випадку мало місце порушення особистих немайнових прав позивача на недоторканність його ділової репутації, оскільки така інформація спотворила оцінку та принизила позивача і сформувала негативне ставлення громадськості до нього. Ця оцінка поставила під сумнів професійність позивача, породила сумніви щодо дотримання ним професійних та моральних засад у своїй комерційній діяльності.

Суд вбачає безпосередній причинно-наслідковий зв’язок між поширенням відповідачами недостовірної інформації та приниженням ділової репутації позивача.

Суд вважає, що спосіб спростування недостовірних відомостей, на якому наполягає позивач, є адекватним до способу їх поширення, а тому його вимоги і в цій частині підлягають повному задоволенню. [502]

Спеціальними підставами цивільно-правової відповідальності потрібно вважати склади недійсності правочинів та обставини, що вказують на винну поведінку особи, передбачені ст. ст. 221, 225, 226, 229–233 ЦК України. Стосовно відшкодування шкоди стороні правочину – неповнолітній особі та інших випадків відшкодування шкоди не має потреби застосовувати аналогію закону, адже ст. 216 ЦК України в якості загальних наслідків передбачає як відшкодування збитків, так і моральної шкоди.

На вимогу особи, яка зазнала шкоди, і з урахуванням обставин справи майнова шкода може відшкодовуватися в натурі (передача речі такого ж роду та такої ж якості, виправлення пошкодженої речі тощо). За неможливості повернути майно в натурі (через його втрату, псування, істотну зміну тощо) набувач повинен відшкодувати первісну вартість майна. Рішення щодо відшкодування первісної вартості майна постановляється лише у разі

неможливості повернення майна в натурі. Тому під час розгляду спорів щодо повернення одержаного в натурі часто постає питання про те, що саме слід вважати поверненням в натурі.

Закон не визначає, які критерії слід брати до уваги при поверненні в натурі зміненого майна. Правила, передбачені ст. 332 ЦК України, тут не застосовуються, оскільки вони регулюють переробку рухомої речі. При вирішенні таких спорів потрібно виходити з того, чи можлива ідентифікація речі. До ідентифікаційних ознак нерухомого майна відносять цільове призначення та фізичний стан. Отже, як зазначали деякі автори, якщо об'єкт нерухомості внаслідок реконструкції змінив своє призначення (якість) та став нетотожний початковому об'єкту, то можливим є застосовування аналогії права. К. І. Скловський зазначає, що відповідно до існуючої судової практики річ, на яку існувало право власності, змінилася настільки, що необхідно вже говорити про нову, іншу річ, то в позові власнику про витребування цього майна слід відмовити так само, як було б відмовлено, якщо б річ загинула [561, с. 73].

Однак ця норма не регулює відносин, коли стороні повертається майно в іншому стані, ніж передавалося за недійсним правочином.

З даного приводу І. Калаур зазначає, що якщо майно, котре повертається в порядку реституції, покращено за рахунок іншої сторони, то сторона, за рахунок якої відбулися покращення, має право вимагати відшкодування збитків лише тоді, коли за недійсність відповідає інша сторона. Якщо у недійсності правочину є вина цієї сторони, вона має право вимагати компенсації вартості цих покращень на підставі норм про безпідставне збагачення. Якщо вартість майна, що повертається в порядку реституції, не збільшилася внаслідок понесених витрат (наприклад, виконані та оплачені роботи із демонтажу покрівлі на даху будинку), їх стягнення можливе лише в порядку відшкодування шкоди, тобто за умови наявності вини іншої сторони [245, с. 50].

Право вибору способу відшкодування шкоди, завданої майну потерпілого, належить самому потерпілому (ч. 1 ст. 1192 ЦК України), але остаточне рішення приймає суд.

Відшкодування шкоди шляхом покладання на відповідальну особу обов'язку надати річ того ж роду і якості, виправити пошкоджену річ, іншим шляхом відновити первісне становище в натурі застосовується, якщо за обставинами справи цей спосіб відшкодування шкоди можливий.

У тому випадку, якщо на час виконання рішення про відшкодування збитків, виправлення пошкодження за одержані за рішенням гроші, збільшилися ціни на майно або роботи, на придбання чи проведення яких воно присуджено, потерпілий може заявити додаткові вимоги до особи, відповідальної за шкоду, якщо не було його провини в тому, що виконання робіт вже проводилося після збільшення цін і тарифів.

Крім цього правила визначення реальної дійсної вартості відносно нерухомого майна (будинку, квартири, садиби, гаражів, земельних ділянок та ін.) викладені в п. 12 постанови Верховного Суду України «Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності» [474]. Суд може задовольнити вимоги про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день постанови рішення (ст. 623 ЦК України).

Розглянемо наступні рішення суду з даного питання.

Рішенням Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 16.02.2017 р. по справі №345/119/17 встановлено, що 12.10.2001 р. між позивачем та відповідачем був укладений договір позики, згідно з яким відповідачу було передано грошові кошти в сумі 5000 доларів США, які останній зобов'язався повернути до 01.12.2001 р., однак не повернув.

Тому рішенням Калуського міськрайонного суду від 27.12.2006 р. встановлено факт отримання відповідачем суми позики в іноземній валюті та стягнуто на користь позивача 26 550 грн боргу та 2389,50 грн 3% річних.

Дане рішення було звернуто до примусового виконання та стягнення на користь позивача з пенсії відповідача здійснювалося з серпня 2010 р. по червень 2016 р. та сплачено 2784,28 доларів США.

Станом на дату виплати заборгованості курс гривні за ставкою НБУ становив уже за 1 долар США 26,36 грн, а станом на час отримання позики – 7,89 грн.

Отже отримана сума коштів не становить 5000 доларів США, які закріплені рішенням суду, а тому позивач просить стягнути з відповідача збитки в сумі 2215,72 долара США, але за офіційним курсом НБУ станом на 27.12.2016 р., що еквівалентно 58 406,40 грн.

Відповідно до ч. 1 та 2 ст. 533 ЦК України грошове зобов'язання має бути виконане у гривнях. Якщо у зобов'язанні визначено грошовий еквівалент в іноземній валюті, сума, що підлягає сплаті у гривнях, визначається за офіційним курсом відповідної валюти на день платежу, якщо інший порядок її визначення не встановлений договором або законом чи іншим нормативно-правовим актом.

В силу ст. 623 ЦК України боржник, який порушив зобов'язання, має відшкодувати кредиторові завдані збитки. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення.

У даній справі позовні вимоги позивача фактично полягають у стягненні збитків у вигляді курсової різниці валют, яка утворилася у зв'язку з передачею грошових коштів у доларах США на виконання договору позики і їх вартістю на момент фактичного повернення коштів у національній валюті України.

У зв'язку з тим, що відповідач зі своєї вини порушив зобов'язання, не повернувши кошти у тій грошовій одиниці, у якій вони були позичені, а розмір стягнених судом коштів у національній валюті на день платежу не був еквівалентним кількості переданих на виконання договору позики доларів США, то різниця між оцінкою кількості одиниць доларів США, які підлягали поверненню, та переданою на виконання грошового зобов'язання сумою є реальними збитками.

Отже, з відповідача на користь позивача слід стягнути збитки, у межах заявлених позовних вимог, у розмірі 58 406,40 грн, що становить 2215,72 долара

США за курсом за 1 долар США 26,36 грн, оскільки саме такі витрати необхідно зробити позивачу для відновлення свого порушеного права. [512]

Слід зазначити, що положення ЦК України про правові наслідки нікчемного правочину є імперативними і відповідно до ч. 4 ст. 216 не можуть змінюватися за домовленістю сторін. Разом з тим сторона не зобов'язана вимагати відшкодування завданих збитків чи моральної шкоди (хоча і може вимагати визнання правочину нікчемним). Таким чином, хоч норми ЦК України і забороняють сторонам змінювати законодавчі положення щодо правових наслідків нікчемного правочину, але не зобов'язують в усіх випадках їх застосовувати, якщо це не порушуватиме інтереси третіх осіб.

Також зазначимо, що будь-які заінтересовані особи, права або охоронювані інтереси яких порушено, можуть бути учасниками правочину, які мають право вимагати застосування правових наслідків нікчемного правочину.

Розглядаючи справу, суд у разі виявлення ознак нікчемності правочину може застосувати відповідні правові наслідки за власною ініціативою, тобто навіть тоді, коли таких вимог немає у позові [192, с. 7].

Водночас відповідно до ч. 1 ст. 11 ЦПК України суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі. Тобто, виходячи зі змісту ст. 11 ЦПК України, суд не має права вийти за межі позовних вимог.

Аналіз вказаних норм дає підстави вважати, що є суперечність між нормами ст. 11 ЦПК України та ч. 5 ст. 216 ЦК України, яка фактично дає суду право вийти за межі позовних вимог, що суперечить принципу диспозитивності цивільного процесу [10].

Крім того, у судовій практиці трапляються випадки застосування судами наслідків недійсності до оспорюваних правочинів, коли таких вимог позивачі не заявляли.

Так, ухвалою Вищого спеціалізованого суду України від 24 липня 2013 р. (провадження за касаційною скаргою №6-16338св13) скасовано рішення

Придніпровського районного суду м. Черкаси від 19 лютого 2013 р. та ухвалу Апеляційного суду Черкаської області від 25 березня 2013 р. в частині стягнення з ТОВ «Прайм Буд» на користь К. у порядку реституції 222 647 грн.

Відмовляючи в задоволенні позову про стягнення боргу і штрафних санкцій та задовольняючи вимоги зустрічного позову про визнання договорів недійсними, суд апеляційної інстанції погодився з висновками суду першої інстанції про наявність підстав для визнання договорів позики недійсними та застосування правових наслідків такої недійсності.

Однак суд касаційної інстанції з такими висновками суду не погодився, зазначивши, що відповідно до ст. ст. 215 та 216 ЦК України вимога про застосування наслідків недійсності оспорюваного правочину може бути заявлена як однією зі сторін правочину, так і іншою заінтересованою особою, права та законні інтереси якої порушено вчиненням правочину.

Договори, які ТОВ «Прайм Буд» просило визнати недійсними, є оспорюваними правочинами.

Вимоги про застосування наслідків недійсності цих правочинів сторонами правочину або однією з них не заявлялись та не були предметом розгляду.

Згідно з ч. 5 ст. 216 ЦК України суд може застосувати з власної ініціативи лише наслідки недійсності нікчемного правочину.

Застосовуючи з власної ініціативи наслідки недійсності оспорюваного правочину, суд першої інстанції цього не врахував.

Скасовуючи рішення без ухвалення будь-якого іншого в частині стягнення з ТОВ «Прайм Буд» на користь К. в порядку реституції суми у розмірі 222 647 грн, колегія суддів виходила з того, що вимога про застосування наслідків недійсного правочину не була заявлена у встановленому порядку, а відповідно, за правилами ст. ст. 11, 335 ЦПК України не може бути предметом розгляду і щодо неї не може бути ухвалено рішення [10].

Також досить ґрунтовними є висновки, викладені в Аналізі окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз’яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 6

листопада 2009 р. №9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними», здійсненому Вищим спеціалізованим судом України з розгляду цивільних і кримінальних справ, відносно нікчемності правочину та застосування наслідків недійсності правочину.

Зокрема зазначено, що вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору. Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому.

Під час проведення аналізу виявлено, що проблемним для судів залишається питання про необхідність підтвердження в судовому порядку нікчемності правочину.

Нікчемний правочин є недійсним через невідповідність його вимогам закону та не потребує визнання його таким судом. Оспорюваний правочин може бути визнаний недійсним лише за рішенням суду.

Згідно з роз'ясненнями, які містяться в п. 5 постанови Пленуму Верховного Суду України №9, вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору.

Зі змісту роз'яснень вбачається, що звернутися з вимогою про встановлення нікчемності правочину позивач вправі, якщо є спір про наявність або відсутність такого факту.

Звернення окремо з такою вимогою, без застосування наслідків недійсності правочину, є правом позивача, тому в разі пред'яв-лення такої вимоги вона підлягає розгляду з констатацією в резолютивній частині рішення факту нікчемності правочину або відмови в цьому. Тобто в резолютивній частині рішення суду ця обставина констатується, а не вирішується як окрема вимога.

Така правова позиція викладена у постанові Верховного Суду України від 2 березня 2016 р. №6-308цс16.

Так, Верховний Суд України, скасовуючи судове рішення, виходив із того, що ст. 215 ЦК України розмежовано недійсні правочини на нікчемні – якщо їх недійсність встановлена законом (ст. ст. 219, 220, 224 Кодексу тощо), та оспорювані – якщо їх недійсність прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша заінтересована особа заперечує їх дійсність на підставах, встановлених законом (ст. ст. 222, 223, 225 Кодексу тощо).

Відповідно до ч. 2 ст. 215 ЦК України, якщо недійсність правочину встановлена законом, то визнання такого правочину недійсним судом не вимагається.

Однак у разі невизнання іншою стороною такої недійсності правочину в силу закону та за наявності відповідного спору вимога про встановлення нікчемності може бути пред'явлена до суду окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину (п. 5 зазначеної постанови №9).

У такому разі суд своїм рішенням не визнає правочин недійсним, а лише підтверджує його недійсність в силу закону у зв'язку з оспоренням та невизнанням іншими особами.

З-поміж іншого, результати аналізу свідчать про неоднозначність судової практики в такій категорії справ.

Так, рішенням Апеляційного суду м. Києва від 25 лютого 2016 р. по справі №761/35939/14-ц встановлено, що 6 січня 2015 р. Бров Р. звернувся до суду із зустрічним позовом до Коровай Н., в якому просив визнати нікчемний попередній договір довічного утримання від 09.10.2014 р. недійсним.

Рішенням Шевченківського районного суду м. Києва від 1 грудня 2015 р. зустрічний позов задоволено. Визнано нікчемний попередній договір довічного утримання, укладений між Коровай Н. та Бров Р., недійсним. Застосовано наслідки недійсності правочину та зобов'язано Бров Р. повернути Коровай Н. одержані ним на виконання цього правочину кошти в розмірі 80 000 грн.

В апеляційній скарзі Бров Р. просив рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 1 грудня 2015 р. змінити. В частині застосування наслідків

недійсності правочину рішення суду скасувати, в іншій частині – залишити без змін.

Свої доводи мотивує тим, що Бров Р. жодних грошових коштів у рахунок виконання попереднього договору довічного утримання від Коровай Н. не отримував і не збирався їх отримувати, оскільки не мав на меті укладати такий договір. Крім того, вимог про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину заявлено не було.

Колегія суддів дійшла висновку про необхідність часткового задоволення апеляційної скарги з таких підстав.

Суд першої інстанції, правильно встановивши, що спірний договір є нікчемним, помилково визнав його недійсним, адже відповідно до положень ч. 2 ст. 215 ЦК України недійсність нікчемного правочину встановлена законом, а тому визнання його недійсним судом не вимагається.

Відповідно до положень ч. 5 ст. 216 ЦК України вимога про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути пред'явлена будь-якою заінтересованою особою. Суд може застосувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи.

Застосувавши наслідки недійсності нікчемного правочину за таким позовом та зобов'язавши Бров Р. повернути одержані ним на виконання цього правочину кошти в розмірі 80 000 грн, суд першої інстанції вийшов за межі заявлених позовних вимог.

У зв'язку з вищевикладеним колегія суддів вирішила апеляційну скаргу Бров Р. задовольнити частково. Рішення Шевченківського районного суду м. Києва від 1 грудня 2015 р. скасувати. Ухвалити нове рішення. У задоволенні зустрічного позову Бров Р. до Коровай Н. про визнання нікчемного правочину недійсним відмовили. [497]

Бачимо, що колегія суддів прийняла рішення у відповідності до висновків у постанові Верховного Суду України від 2 березня 2016 р. №6-308цс16 про підтвердження у рішенні суду недійсності правочину в силу закону у зв'язку з

його оспоренням та невизнанням іншими особами такого правочину недійсним, що було зроблено судом першої інстанції.

Однак у рішенні апеляційного суду не зрозуміла позиція колегії суддів з іншого спірного питання, а саме: вихід суду за межі позовних вимог та застосування відповідних правових наслідків за власною ініціативою у разі виявлення ознак нікчемності правочину.

У вищерозглянутому рішенні суд лише констатує факт про те, що, застосувавши наслідки недійсності нікчемного правочину за позовом та зобов'язавши Бров Р. повернути одержані ним на виконання цього правочину кошти в розмірі 80 000 грн, суд першої інстанції вийшов за межі заявлених позовних вимог.

Однак у своєму рішенні питання застосування наслідків недійсності нікчемного правочину та зобов'язання Бров Р. повернути кошти суд залишає незміненим, що підлягає виконанню.

Як зазначалося вище, звернутися з вимогою про встановлення нікчемності правочину позивач вправі, якщо є спір про наявність або відсутність такого факту. Звернення окремо з такою вимогою, без застосування наслідків недійсності правочину, є правом позивача, тому у випадку пред'явлення такого факту скарга підлягає розгляду з констатацією в резолютивній частині рішення факту нікчемності правочину або відмови в цьому. Разом з тим, якщо позивач не заявляв окремо вимогу про встановлення нікчемності правочину, а посилається на її нікчемність при обґрунтуванні іншої пред'явленої вимоги, суди не мають права посилатися на відсутність рішення про встановлення нікчемності правочину, а повинні дати оцінку таким доводам позивача в мотивувальній частині рішення або ухвалити додаткове рішення.

Викладені міркування знаходять підтвердження у позиції Верховного Суду України стосовно положення ч. 2 ст. 215 ЦК України про те, що суд не вимагає визнання правочину недійсним, якщо його недійсність встановлена законом. Зазначається, що така потреба може виникнути у разі, коли: 1) сторони виконали певні умови нікчемного правочину, який нотаріально посвідчений; 2)

він порушує права третіх осіб; 3) він зареєстрований у державних органах тощо. У таких випадках рішенням суду, який лише констатує недійсність правочину, можуть бути визначені відповідні правові наслідки недійсності правочину, зобов'язано державні органи скасувати його реєстрацію тощо [418, с. 25].

Отже, вважаємо, що відшкодування збитків та моральної шкоди є додатковими майновими наслідками за винну, неправомірну поведінку сторони, в результаті якої було завдано збитків та (або) шкоди. Застосування додаткових наслідків недійсності правочину є можливим лише за умови доведення вини сторони, а самі наслідки можуть настати при наявності об'єктивних (заподіяння збитків та/або моральної шкоди) або суб'єктивних (наявність вини однієї зі сторін при укладенні недійсного правочину) передумов відповідальності.

5.3. Спеціальні наслідки недійсності правочинів

Крім загального наслідку недійсності правочинів (двосторонньої реституції) та можливих додаткових наслідків такої недійсності (відшкодування збитків та моральної шкоди) законодавець слушно передбачає можливість існування особливих умов застосування таких наслідків або особливих правових наслідків окремих видів недійсних правочинів (ч. 3 ст. 216 ЦК України). Зважаючи на те, що дані наслідки переслідують спеціальну мету, вважаємо більш доцільним називати їх «спеціальними», а не «особливими» наслідками недійсності правочинів.

Враховуючи, що норми глави 29 ЦК України на відміну від норм ч. 1 ст. 216 ЦК України є спеціальними, у них закріплено основні способи захисту права власності, що можуть застосовуватися власником майна, зокрема з метою повернення майна в натурі, переданого за недійсним правочином (наприклад, віндикація). Стаття 330 ЦК України чітко розмежовує випадки, в яких належним способом захисту порушеного права є визнання правочину недійсним та застосування наслідків його недійсності, від випадків, коли має заявлятися позов про витребування майна з чужого незаконного володіння.

Отже, набувають актуальності і питання відмежування правових наслідків визнання правочинів недійсними (тобто реституції) від віндикації. Як ми знаємо, власник має право витребувати своє майно як із чужого незаконного володіння від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним, так і від добросовісного набувача. Зокрема, це стосується захисту прав та інтересів осіб – власників (співвласників) житла, яке вибуло з їх володіння внаслідок протиправних дій. Досить часто трапляються випадки відчуження квартир з порушенням права власності (співвласності). Виникає питання щодо застосування способу захисту порушених прав та охоронюваних інтересів власника (співвласника), а саме віндикації (як речово-правового способу захисту, що полягає у витребуванні майна з чужого незаконного володіння) чи визнання правочину (а інколи низки правочинів) недійсним та повернення сторін у попередній стан шляхом застосування реституції. Але у випадку укладення низки правочинів, які опосередковують відчуження, наприклад квартири, відбувається неодноразова зміна власника, кожний наступний з яких може бути добросовісним набувачем, витребувати від якого майно з чужого незаконного володіння відповідно до п. 1 ст. 388 ЦК України можна лише, якщо це майно вибуло з рук власника або іншого титульного власника не з його волі. Отже, вимозі про повернення виконаного за недійсним правочином (відповідно до ч. 1 ст. 216 ЦК України) може бути протиставлено заперечення, засноване на неприпустимості витребування від добросовісного набувача оплатно придбаного майна.

Одним із найдавніших і ефективних речово-правових засобів захисту права власності є витребування майна з чужого незаконного володіння. Цей засіб дістав назву віндикація (від лат. vindico – захищаю, заявляю претензію, вимагаю). Його застосовують, коли у власника зберігається право власності, але він не може його здійснювати, оскільки річ вибула із його володіння і перебуває у неправомірному (незаконному) володінні іншої особи [130, с. 140-143].

У разі витребування майна з чужого незаконного володіння власник має право вимагати від особи, яка знала або повинна була знати, що її володіння

незаконне (недобросовісний володілець), повернення або відшкодування всіх доходів, які вона одержала або повинна була одержати за весь час володіння; від доб-росовісного ж володільця – всіх доходів, які він одержав або мав одержати з того часу, як дізнався або повинен був дізнатися про неправомірність володіння чи одержав повістку за позовом власника про повернення майна. Володілець майна має право вимагати від власника відшкодування зроблених ним необхідних витрат на утримання майна з часу, з якого власникові належать доходи від майна [131, с. 49-51].

Зазначимо, що, визнаючи договір між особою, що не мала права на відчуження майна, та добросовісним набувачем недійсним, реституція застосовуватись не може, адже фактично позов про визнання договору недійсним заявляв, по-перше, власник, тобто особа, що не є стороною за договором, а по-друге, вважається неприпустимим повернення майна невласнику – особі, що не мала права на відчуження майна, договір якої з добросовісним набувачем визнається недійсним. Отже, за умови неможливості застосування реституції як наслідку недійсності правочину можна застосувати віндикацію, яка і буде спеціальним видом наслідку недійсності правочину.

Розглянемо приклад, коли віндикація є спеціальним наслідком недійсності правочину. Так, майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав та не міг знати. Відповідно до ст. 204 ЦК України діє презумпція правомірності правочину, тобто правочин є дійсним до того моменту, поки суд не визнає його недійсним. Виходячи з положень ст. 204 ЦК України, для того щоб повернути своє майно, власнику необхідно спочатку визнати відплатний договір, на підставі якого особа, що не мала права на відчуження майна, відчужила добросовісному набувачу майно власника, недійним.

Відповідно до ч. 1 ст. 388 ЦК України, якщо майно за плату придбане у особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), то власник має право витребувати це майно від набувача лише в разі, якщо воно: загублене власником або особою, якій майно

було передано власником у володіння; викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння; вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом.

Важливим для практики є питання розмежування поняття добросовісності і недобросовісності набувача. Відповідно до позиції законодавця добросовісним вважається той набувач, який не знав і не міг знати, що набуває майно у особи, яка не має права його відчужувати, недобросовісним набувачем є особа, яка знала або могла знати, що її володіння незаконне.

Категорії «знав» і «міг знати» можуть дістати неоднозначне тлумачення, а відтак це може мати юридичне значення для кваліфікації особи добросовісною чи недобросовісною. Відмінність між цими поняттями полягає в ступені обізнаності про неправомірність відчуження і придбання, а також у ступені вини набувача. В першому випадку дії набувача містять ознаки умислу, в другому – необережності в здійсненні дій, що порушують інтереси інших осіб.

Взагалі ж під поняттям «знав» слід розуміти не лише безпосереднью обізнаність особи у тому, що вона набуває майно у суб'єкта, який не наділений правом на його відчуження, а й водночас усвідомлення факту порушення своїми діями прав іншої особи [664].

Щодо застосовуваного законодавцем поняття «міг знати», то воно характеризує недобросовісність того володільця (набувача), який хоч і не був безпосередньо інформований про відсутність у відчужувача права на відчуження майна, але за обставинами його набуття міг та зобов'язаний був про це знати (наприклад, особа набувала майно у незнайомого відчужувача поза межами магазину чи ринку у сумнівній ситуації).

Необхідно зазначити, що відповідно до ч. 2, 3 ст. 388 ЦК України майно не може бути витребувано від добросовісного набувача, якщо воно було продане у порядку, встановленому для виконання судових рішень. Якщо майно було набуте безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, власник має право витребувати його від добросовісного набувача у всіх випадках.

Також ЦК України (ст. 390) передбачає, що власник майна має право вимагати від особи, яка знала або могла знати, що вона володіє майном незаконно (недобросовісного набувача), передання усіх доходів від майна, які вона одержала або могла одержати за весь час володіння ним.

Власник майна має право вимагати від добросовісного набувача передання усіх доходів від майна, які він одержав або міг одержати з моменту, коли дізнався чи міг дізнатися про незаконність володіння ним, або з моменту, коли йому було вручено повістку до суду у справі за позовом власника про витребування майна.

Добросовісний або недобросовісний набувач (володілець) має право вимагати від власника майна відшкодування необхідних витрат на утримання, збереження майна, здійснених ним з часу, з якого власникові належить право на повернення майна або передання доходів.

Добросовісний набувач (володілець) має право залишити собі здійснені ним поліпшення майна, якщо вони можуть бути відокремлені від майна без завдання йому шкоди. Якщо поліпшення не можуть бути відокремлені від майна, добросовісний набувач (володілець) має право на відшкодування здійснених витрат у сумі, на яку збільшилася його вартість [667].

Натомість недобросовісний володілець взагалі не має права вимагати від власника повернення віддільних від речі поліпшень та відшкодування вартості невіддільних поліпшень. Тим самим законодавець надає переваги у захисті власнику, оскільки недобросовісному володільцю було відомо про незаконність свого володіння майном, а відтак і його поліпшень. Недобросовісними мають вважатися особи, які заволоділи майном або одержали майно в результаті скоєння злочину (наприклад, крадіжки, грабежу, розбою, шахрайства), що встановлено в порядку, передбаченому законом. При цьому такі особи завжди мають вважатися такими, що знали про незаконність свого володіння.

Недобросовісними можуть вважатися також особи, які одержали майно за рахунок інших осіб без достатньої підстави, встановленої законом або договором, якщо їм було відомо або згодом стало відомо про безпідставність

володіння таким майном, та особи, які законно заволоділи чужим майном (знахідка, безхазяйне майно тощо), але не розпорядилися ним відповідно до вимог закону. Від них таке майно також може бути витребуване власниками.

Таким чином, можна спостерігати справедливу позицію законодавства щодо наслідків порушення права власності добросовісним та недобросовісним набувачем.

Особливий порядок віндикації встановлюється щодо грошей і цінних паперів. Відповідно до ЦК України (ст. 389) гроші, а також цінні папери на пред'явника, що існують в документарній формі, не можуть бути витребувані від добросовісного набувача. Встановлення такого посиленого захисту цих об'єктів зумовлено їхньою особливою роллю у цивільному обороті.

Отже, віндикаційний позов – це позов неволодіючого власника до незаконно володіючого невласника з метою відновлення порушеного володіння річчю шляхом вилучення її у натурі. Він має багатовікову практику застосування і є універсальним захисним інструментом права власності в суспільстві будь-якої суспільно-економічної формації. За умови подачі такого позову виникає зобов'язальне, відносне правовідношення. Позивач має право вимагати повернення речі, а відповідач – зобов'язання повернути річ. З цього приводу Д. О. Тузов зазначає, що таке правовідношення є відносним тому що в кожний конкретний момент річ, що має бути витребувана, може знаходитися лише у однієї особи, а не у всіх та кожного [603]. Враховуючи те, що право вимоги є відносним, воно може існувати лише у відносних правовідносинах.

Вирішення питань конкуренції позовів та розмежування способів захисту речових прав мають проводитися з дотриманням конституційних прав людини і громадянина мати майно у власності, володіти, користуватися і розпоряджатися ним, а також положень про визнання і захист власності, що реалізуються на основі загальноправових принципів юридичної рівності, автономії волі та майнової самостійності учасників цивільно-правових відносин, неприпустимості свавільного втручання в приватні справи будь-кого, забезпечення відновлення порушених прав. Права володіння, користування і

розпорядження майном забезпечуються не тільки власникам, але й іншим учасникам цивільно-правового обороту. У тих випадках, коли майнові права на спірну річ, які виникли на передбачених законом підставах, мають окрім власника інші особи – володільці й користувачі речі, цим особам також має бути гарантований державний захист їх прав. Інакше для добросовісних набувачів виникає ризик неправомірної втрати майна, яке може бути у них витребувано в порядку реституції, наслідком чого є незахищеність конституційних прав добросовісних набувачів [311, с. 6–7].

Сторонами у віндикаційному позові виступають власник речі, який не лише позбавлений можливості користуватися і розпоряджатися річчю, але й фактично нею не володіє, та незаконний фактичний володілець речі (як добросовісний, так і недобросовісний). Виділяють такі ознаки віндикаційного позову:

1) віндикаційний позов може бути пред’явлений лише стосовно індивідуально визначених речей. Проте в певних випадках підлягають віндикації й речі, визначені родовими ознаками, але за умови, що цю спірну річ можна було б так чи інакше індивідуалізувати чи ідентифікувати;

2) віндикаційний позов може бути пред’явлений щодо речі, власником якої є позивач і яка перебуває у володінні відповідача (наприклад, за умови застави краденої чи загубленої власником речі відповідачем по позову виступатиме заставодержатель як фактичний володілець речі, а заставодавець буде притягнутий до справи як третя особа);

3) захищати своє право власності віндикаційним позовом власник має можливість лише в тому випадку, коли майно збереглося в натурі. За своїм змістом віндикаційний позов являє собою вимогу про поновлення у власника права володіння річчю, яка йому має належати; тому не допускається заміна цієї речі іншою (наприклад, якщо втрачена власником річ спожита, перероблена в процесі виробництва, виготовлення, будівництва тощо, то вимога власника про захист права власності за своєю суттю вже не є віндикаційним позовом, а може

розглядатися як позов зобов'язального характеру – про надання власникові іншої речі і відшкодування збитків).

Зазначимо, що в деяких випадках віндикація може застосуватись тільки як наслідок недійсності правочину, адже, поки правочин не буде визнано недійсним, власник не зможе витребувати майно від невласника, так як буде презумуватись право власності останнього (не власника). Отже, віндикація є спеціальним видом наслідку недійсності правочину, так як її застосування, як і застосування реституції, напряму залежить від недійсності правочину.

Розглянемо приклад з судової практики. Рішенням Заводського районного суду міста Миколаєва від 22.06.2016 р. по справі №487/1369/16-ц встановлено, що в березні 2016 р. заступник керівника Миколаївської місцевої прокуратури №1 звернувся до суду в інтересах держави в особі Миколаївської міської ради з позовом до Терещенко М. про витребування майна.

Так, рішенням Миколаївської міської ради від 04.09.2009 р. було затверджено проект землеустрою та передано у власність Гузир Л. земельну ділянку площею 999 кв. м для будівництва та обслуговування індивідуального житлового будинку та господарських споруд. На підставі вказаного рішення Гузир Л. видано державний акт на право власності на земельну ділянку від 03.12.2009 р.

Гузир Л. продав вищевказану земельну ділянку Терещенко М. на підставі нотаріально посвідченого договору купівлі-продажу.

Рішенням Заводського районного суду міста Миколаєва від 15.09.2015 р. визнано незаконним та скасовано рішення Миколаївської міської ради від 04.09.2009 р. в частині надання у власність Гузир Л. земельної ділянки площею 999 кв. м.

Апеляційним судом Миколаївської області від 08.12.2015 р. рішення Заводського районного суду м. Миколаєва в цій частині залишено без змін, а також визнано недійсним державний акт на право власності на вказану земельну ділянку.

Посилаючись на те, що правова підстава виникнення у Гузир Л. права власності на земельну ділянку скасована і він не є особою, яка в розумінні ч. 1 ст. 317 ЦК України уповноважена виступати продавцем земельної ділянки, а отже, земельна ділянка, площею 999 кв. м, вибула з власності територіальної громади міста Миколаєва поза волею власника, прокурор на підставі ч. 1 ст. 388 ЦК України просив витребувати спірну земельну ділянку від відповідача Терещенко М. на користь територіальної громади міста Миколаєва в особі Миколаївської міської ради.

За результатами розгляду матеріалів справи суд прийшов до наступного. Застосування конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення. Це може бути реституція, віндикація чи кондиція.

Вимога про повернення майна, переданого на виконання недійсного правочину, за правилами реституції, може бути пред'явлена тільки стороні недійсного правочину.

Витребування майна шляхом віндикації застосовується з підстав, передбачених ч. 1 ст. 388 ЦК України, до відносин речово-правового характеру, зокрема, якщо між власником і володільцем майна немає договірних відносин і майно перебуває у володільця не на підставі укладеного з власником договору.

Виходячи з положень ст. ст. 330, 387 ЦК України та того, що земельна ділянка вибула з володіння позивача не з його волі (через прийняття незаконних рішень органом місцевого самоврядування) за відплатним договором, який укладено з відповідачем особою, яка не мала права на таке відчуження, про що відповідачу відомо не було, позовні вимоги про витребування спірної земельної ділянки від Терещенко М. на користь територіальної громади м. Миколаєва в особі Миколаївської міської ради підлягають задоволенню.

При цьому одночасне пред'явлення позову про витребування майна із чужого незаконного володіння (оскільки віндикація – це позов неволодіючого власника про витребування майна від володіючого невласника) і про визнання недійсним правочину із застосуванням реституції (оскільки негаторний позов –

це позов про захист права власності від порушень, не пов’язаних із позбавленням володіння), тобто одночасне застосування ст. ст. 216 і 388 ЦК України, є помилковим, адже віндикаційний і негаторний позови є взаємовиключними. [509]

Аналіз наукової літератури щодо питання про співвідношення реституції та віндикації дає змогу говорити про існування декількох позицій з даного приводу.

Так, Я. Романюк зазначає, що, захищаючи своє право власності, власник може вимагати: повернення майна на підставі речово-правової вимоги про віндикацію; якщо порушення відбулося в рамках зобов’язального правовідношення, то правочин може бути визнаний недійсним і можна вимагати повернення сторін в попередній стан [527, с. 205–206].

І. В. Спасибо-Фатєєва зазначає, що реституція може застосовуватися лише тоді, коли майно, передане за правочином, залишається у сторони даного правочину. Якщо ж це майно переходить до третьої особи, вже йдеться не про реституцію, а про віндикацію. При цьому для останньої важливе значення має добросовісність набувача. Також може скластися така ситуація, що особа, яка добросовісно набула майно, захищена більшою мірою, ніж власник, який його передав за недійсним правочином. Останній не завжди може витребувати своє майно, а лише коли він це майно передав на підставі правочину з вадами волі (під впливом обмани, погрози тощо) [573, с. 155].

Також зустрічається позиція, коли різницю між реституцією і віндикацією проводять за підставами виникнення відповідних вимог. Якщо заперечуванням віндикаційного позову є незаконне заволодіння майном, то у випадках реституції за недійсним правочином немає незаконного заволодіння майном, адже майно перейшло в силу правочину [77, с. 202].

З даного приводу А.П. Сергєєв [100, с. 473], А. Ерделєвський [699] вважають, що у випадку визнання правочину недійсним й застосування наслідків недійсності до нього при здійсненні реституції повинні враховуватися права добросовісного оплатного набувача, від якого витребувати майно із

чужого незаконного володіння можна лише у випадку, якщо це майно вибуло з рук власника або іншого титульного власника не з його волі.

В. В. Вітрянський і В. В. Ровний вважають, що подібний захист оплатного добросовісного набувача не повинен здійснюватися в рамках реституційної вимоги. Так, В. В. Вітрянський стверджує, що, оскільки відчужувач на відчуження речі не був уповноважений, правочин по відчуженню речі недійсний, а тому річ може бути витребувана в того, хто її придбав [62, с. 140]. В. В. Ровний говорить про те, що конкуренція між реституцією і віндикацією обмежується колом нікчемних правочинів, у результаті вчинення яких теоретичні можливості пред'явлення й задоволення віндикаційного позову й позову про реституцію однаково рівні. В оспорюваних правочинах віндикація не може бути застосована, оскільки особа, що втратила володіння своєю річчю, втрачає на неї право власності, а разом із тим і право на віндикацію, у той час як право на реституцію визнається лише за чітко визначеним колом позивачів [526].

Г. М. Амфітеатров зазначає, що внаслідок речового характеру віндикаційного позову позивач повинен довести не те, що чуже володіння є незаконним, а те, що він – власник, тобто що втрачене ним володіння є правомірним. А відповідач повинен довести не те, чи правочин є законним, а те, чи є він сумлінним набувачем [9, с. 11].

Зазначимо, що реституційна вимога з'являється лише в момент, коли правочин виконаний (повністю або частково), тобто відбувається безпідставне переміщення матеріальних благ, що і є підставою виникнення права на реституцію. Що ж стосується суб'єктивного права власності, то воно є об'єктом захисту як віндикаційної, так і реституційної вимоги.

Таким чином, можна виділити наступні позиції науковців:

1) реституцію не можна змішувати з віндикацію, а її відмінними рисами є: взаємний характер і наявність деяких рис зобов'язання; посесорний характер, тобто повернення речі особі тільки в силу факту володіння нею відповідно до

вчинення недійсного правочину незалежно від законності та сумлінності володіння;

2) реституція за своїм змістом, залежно від ситуації, є або віндикацією, або кондицією, або мірою відповідальності за заподіяння шкоди;

3) реституція є основною відносно до вимоги про відшкодування реального збитку, тобто в процесуальному аспекті реституційний позов у таких випадках буде мати одну підставу (вчинення та виконання недійсного правочину), але два різних предмета: основний (вимога про повернення виконаного за правочином) і факультативний (вимога до винної сторони про відшкодування реального збитку);

4) реституція виступає в якості безпідставного збагачення: виконання оспорюваних правочинів призводить до безпідставного отримання тоді, коли такі правочини визнаються недійсними. Якщо та чи інша особа вимагає визнання оспорюваного правочину недійсним, то це означає, що в результаті його здійснення вона або необґрунтовано позбулася належного їй права, або без належних підстав прийняла на себе виконання того чи іншого обов'язку, а тому і наполягає на відновленні права або звільненні від обов'язку, або на тому чи іншому одночасно.

Варто зазначити, що і Верховний Суд України звертав увагу на конкуренцію між реституцією та віндикацією [418] і рекомендував визнавати недійсними не всі правочини, які були укладені щодо спірного майна, а лише перший, і заявляти позов про витребування майна в останнього набувача, якщо після укладення недійсного правочину було укладено ще декілька. Зокрема, в роз'ясненні щодо питання співвідношення реституції і віндикації як способів захисту майнових прав, насамперед порушеного права власності, зазначено наступне:

1) якщо позивач вимагає повернення майна, переданого ним за укладеним з набувачем цього майна договором, і це майно збереглося у набувача, то належним способом захисту є пред'явлення позову про визнання договору недійсним та застосування реституції;

2) якщо позивач вимагає повернення майна, переданого ним за договором, а це майно його контрагентом за цим договором було в подальшому відчужене, то належним способом захисту є пред'явлення позову про визнання першого договору, укладеного за його участі, недійсним і витребування майна від його нинішнього володільця в порядку віндикації;

3) якщо позивач вимагає повернення майна, відчуженого третіми особами за договором, учасником якого позивач не був, належним способом захисту є витребування майна від нинішнього його володільця шляхом віндикації;

4) якщо позивач вимагає утримання майна, відчуженого третіми особами за договором, учасником якого він не був, а це майно ще не вибуло з його володіння, належним способом захисту є позов про визнання права на майно (ст. 392 ЦК України) [528, с. 39–40].

З таким твердженням можна погодитись лише частково, адже майно не знаходиться у володінні недобросовісного набувача, тому, визнаючи недійсним договір між власником і недобросовісним набувачем, застосувати реституцію фактично неможливо.

Отже, вважаємо за необхідне підтримати тезу про самостійність реституційної вимоги. На користь даного твердження можна зазначити наступне:

1) відсутність необхідності оцінки правочину на предмет його недійсності при віндикації є досить важливим аргументом на користь суттєвої різниці між реституційним і віндикаційним позовами;

2) предметом як правочинів, так і недійсних правочинів можуть бути і індивідуально визначені, і родові речі, тобто віндикаційний позов не може виступати в якості універсального засобу для повернення неналежно отриманого (тому що при віндикаційному позові може бути лише індивідуально визначена річ);

3) віндикаційний позов (відповідно до ст. ст. 387, 388 ЦК України) може бути пред'явлений тільки власником речі, що підлягає віндикації.

В літературі зазначалося, що із врахуванням презумпції чинності правочину, майно може бути витребуване у набувача (в тому числі добросовісного) лише у випадку визнання договору недійсним. Добросовісний набувач може набути право власності на підставах, що не заборонені законом, зокрема із правочинів. Правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або він не визнаний судом недійсним (ст. 204 ЦК України). Оскільки позивач просить визнати недійсним лише перший договір і в судовому порядку не визнає договір між добросовісними набувачами недійсним, то немає підстав вважати цей договір недійсним. Таким чином, майно має вилучатись у добросовісного набувача, навіть незважаючи на те, що договір, за яким він набув це майно, є дійсним [371].

Актуальним також є питання конкуренції позовів про визнання правочинів недійсними з кондикційними позовами (позовами про повернення безпідставно одержаного, набутого майна). У цивілістичній науці з цього приводу існують дві основні позиції. Одна з них найбільш повно представлена в монографії Н. В. Рабінович, яка вважає, що наслідки вчинення таких правочинів визначені в законодавстві особливо, і не треба підключати в цих випадках норми, що входять до складу інших правових інститутів [490]. Інша позиція полягає в тому, що наслідки недійсності правочинів розглядаються як такі, що не укладаються в норми, спеціально на них розраховані, вони значно різноманітніші, що тягне необхідність визначити ці наслідки з урахуванням норм, що входять до складу інших інститутів, у тому числі кондикційних зобов’язань [657, с. 82].

На нашу думку, кондикційні позови тут мають відігравати субсидіарну роль і застосовуватися як допоміжний засіб.

Аналіз судової практики дає можливість зробити висновок, що позов про реституцію є самостійним способом захисту цивільних прав та пред’являється в суворо визначених випадках, відмінних від пред’явлення віндикаційного і кондикційного позовів. Однак в деяких випадках спостерігається наявність віндикаційних особливостей реституційного позову або присутні особливості

кондикційного позову в реституційній вимозі, при цьому слід субсидіарно застосовувати норми про віндикацію і безпідставне збагачення при пред'явленні реституційного позову.

Слід зазначити, що сучасне цивільне законодавство України повернулося до такого відомого радянському цивільному праву майнового наслідку, як стягування в дохід держави (ч. 3 ст. 228 ЦК України (зміни від 2 грудня 2010 р.)). Вважаємо, що ці зміни були обумовлені необхідністю приведення у відповідність норм ЦК України та ГК України.

Так, наприклад, рішенням Генічеського районного суду Херсон-ської області 21 лютого 2014 р. по справі №653/175/14-ц встановлено, що Лабун Д. звернувся до суду з позовом, в якому зазначив, що Гавриш Л., 17.12.2013 р., коли було накладено арешт на все його майно, уклав з Жарчук В. договір купівлі-продажу незавершеного будівництва – хлібопекарні готовністю 100%, кафе, готовністю 77%, навіс, що розташовані на земельній ділянці площею 0,1210 га, яка не є приватизована.

Позивач вважає, що цей правочин слід визнати недійсним внаслідок недодержання вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Сторони пояснили, що у відділі державної виконавчої служби Генічеського районного управління юстиції знаходиться виконавче провадження про стягнення з Гавриш Л. на користь Лабун Д. боргу у сумі 240 000 грн за рішенням суду. З метою забезпечення виконання рішення суду було накладено арешт на все майно Гавриш Л. В ході виконання рішення вони домовилися, що Гавриш Л. в рахунок погашення боргу продасть Лабун Д. хлібопекарню, кафе та навіс.

Але Гавриш Л. порушив їх домовленість та продав об'єкт іншій особі – Жарчук В., попередньо не узгодивши з Лабун Д. цей договір. Тобто укладенням спірного договору порушені права Лабун Д. на участь у торгах, які могли бути проведені на виконання рішення суду. Крім того, договір було укладено під час

дії заборони на відчуження всього майна, що належить Гавриш Л., а тому такий договір не відповідає інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Суд, вислухавши сторін, вивчивши матеріали справи, встановив наступні факти та відповідні ним правовідносини.

Оскільки майно Гавриш Л. було обтяжено боргом, заборона відчуження майна знята не була, то продаж хлібопекарні, кафе та навісу була можливою посвідчити лише у разі згоди кредитора (Лабун Д.) і набувача (Жарчук В.) на переведення боргу на набувача. Доказів надання такої згоди суду не надано.

З огляду на вищевикладене, суд приходить до висновку, що при укладенні спірної угоди обома сторонами – і Гавриш Л., і Жарчук В. – недодержано вимоги щодо відповідності правочину інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

Частиною 3 ст. 228 ЦК України визначено, якщо визнаний судом недійсний правочин було вчинено з метою, що завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, то при наявності умислу в обох сторін – в разі виконання правочину обома сторонами – в дохід держави за рішенням суду стягується все одержане ними за правочином.

За результатами розгляду матеріалів справи суд вважає, що позов підлягає задоволенню. Судом визнано недійсним договір купівлі-продажу незавершеного будівництва від 17.12.2013 р. про передачу у власність хлібопекарні, кафе, навіса, що розташовані на земельній ділянці площею 0,1210 га, яка не є приватизована. Вирішено стягнути з Гавриш Л. в дохід держави 149 000 (сто сорок дев’ять тисяч) гривень. Обернути на користь держави хлібопекарню, кафе, навіс. [501]

Стягнення в дохід держави в літературі називають або цивільно-правовою конфіскацією [490, с. 134], або мірою відповідальності за винну протиправну поведінку, метою застосування якої є усунення несприятливих майнових наслідків такого роду дій [101, с. 216].

Д.О. Тузов під конфіскацією розуміє спосіб виникнення права державної власності та протиставляє її недопущенню реституції, під якою розуміє втрату

учасником правочину свого реституційного домагання (невиникнення останнього). Отже, конфіскація – це активна міра, що передбачає вираження волі вповноваженим державним органом, а недопущення реституції – це міра пасивна, що діє автоматично без чийогось позитивного волевиявлення [604, с. 170]. Тобто Д.О. Тузов розділяє недопущення реституції (вилучення предмета правочину в дохід держави) і конфіскацію.

Подібної точки зору дотримується й Ф.С. Хейфець, який не вважає вилучення майна в дохід держави за недійсним правочином конфіскацією, вважаючи, що хоча вони (конфіскація і стягнення в дохід держави) мають спільні риси, але між цими поняттями є і багато різного. Конфіскація звертається на будь-яке майно, а стягнення в дохід держави – тільки на майно, із приводу якого вчинявся правочин, причому тільки у випадку, якщо мало місце виконання хоча б однієї сторони [649, с. 118].

Разом з тим в науковій літературі зустрічається й протилежна думка. Так, наприклад, Д. М. Генкін [76, с. 54], М. З. Прілуцька [419, с. 16-17], Н. В. Рабінович [490, с. 134], Є. А. Суханов прирівнюють стягнення в дохід держави за недійсним правочином та конфіскацію.

Розглядаючи природу стягнення майна, переданого за недійсним правочином, слід зауважити, що конфіскація є не тільки способом набуття права власності державою, але й способом припинення права власності, причому примусовим. Саме примусовий характер припинення права власності як майнового наслідку недійсності правочину дає можливість І.В. Матвєєву [319] віднести його до конфіскації.

Тобто в якості немайнового наслідку недійсності правочину виступає позбавлення вчинених контрагентами під видом правочину дій юридичної сили (невизнання за ними юридичних наслідків, їх анулювання зі зворотною силою), а як основний майновий – зазначені види реституції, або конфіскація предмета правочину. Як додаткові майнові наслідки для недобросовісних контрагентів розглянутих дій виступають зазначені в законі зобов'язання по відшкодуванню реального збитку добросовісній стороні.

Отже, розмежування реституції, віндикації та кондиції важливо саме із позицій врахування принципу захисту цивільних прав та інтересів. Адже умовою задоволення віндикаційного позову є добросовісність набувача майна, передання майна неуповноваженою особою за оплатним правочином, наявність майна в натурі у володінні відповідача. Порівняно із реституцією, яку можна вважати спрощеним способом захисту, віндикація являє собою більш ускладнений захист права.

5.4. Особливості наслідків недійсності правочинів, вчинених у сфері використання інформаційних технологій

Враховуючи запропонований нами поділ форм правочинів на «традиційні», «перехідні» та «нові», що відображає особливості формування інформаційного суспільства та використання інформаційних технологій при вчиненні відповідних правочинів, зазначимо, що наслідки недійсності правочинів можуть бути застосовані відповідно до загальних принципів справедливості, розумності, необхідності відшкодування збитків, закріплених у чинному законодавстві.

Враховуючи, що наслідки визнання недійсними «традиційних» правочинів були охарактеризовані у цій дисертації раніше,[1] не зупиняючись на цьому питанні більш детально, зазначимо лише, що, на нашу думку, доцільним є збереження і надалі (не лише для «традиційних», але й для всіх інших недійсних правочинів) поділу наслідків недійсності на загальні, додаткові та спеціальні, однак з врахуванням особливостей, спричинених вчиненням правочинів з використанням інформаційних технологій.

Ведучи мову про так звані «перехідні» правочини, до яких, зокрема, відносимо електронні правочини, вчинені за допомогою спеціалізованих майданчиків (типу Prozorro); правочини, де об’єкт пов’язаний з IT-середовищем (сайт, домен, Інтернет речей тощо), слід звернути увагу на те, що вони

[1] Підрозділи 5.1-5.3 роботи

регулюються спеціальними актами законодавства (Закони України «Про електронну комерцію», «Про публічні закупівлі»), які в багатьох питання відсилають до Цивільного кодексу України. Однак на практиці виникають проблеми, пов'язані з неузгодженістю окремих норм (як, наприклад, питання щодо можливості визнання «електронних правочинів» такими, що вчинені у письмовій або усній формі[1], передбачення можливості вчинення в електронній формі не всіх правочинів, а лише деяких з них (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про електронну комерцію» тощо). Зберігається практика видання нових актів законодавства, які регулюють окремі види відносин, що виникають у інформаційному суспільстві (наприклад, Закон України «При довірчі послуги», чинний з 07.11.2018 р.). З одного боку, видання таких нормативно-правових актів свідчить про визнання змін, що відбуваються в інформаційному суспільстві, однак, з іншого, – вони видаються без врахування необхідності створення цілісної системи правового регулювання правочинів, що укладаються з використанням інформаційних технологій, набуваючи специфічних рис, властивих лише певним «новітнім» типам правочинів, тощо.

Про необхідність врахування особливостей цивільних правовідносин, що виникають у ІТ-середовищі, свідчить і практика визначення наслідків визнання «перехідних» правочинів недійсними. Зокрема, заслуговує на увагу наступний приклад, що підтверджує покладення реальної відповідальності на власника веб-сайта, який, не вчиняючи власних дій щодо завдання шкоди, може нести відповідальність за контент, який розміщує на своєму сайті.

Рішенням Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 12.09.2017 р. у справі №133/649/16-ц встановлено, що позивач звернулась в суд з позовом до ТОВ «Інтернет-Реклама РІА», ТОВ «Видавництво «РІА» про захист честі, гідності, ділової репутації та відшкодування моральної шкоди.

В обґрунтування позову позивач вказала, що на сайті DOM.RIA, який належить ТОВ «Інтернет-Реклама РІА» в розділі по продажу нерухомого майна в Закарпатській області було надруковано об'яву наступного змісту: «Увага!!!

[1] Більш детально про це в підр. 3.2 роботи

Обережно !!! Квартира по АДРЕСА_1. За квартиру беруть завдаток, потім відмовляються продавати квартиру і завдаток не повертають!!!».

Позивач також вказала, що в пошукових системах GOOGLE і ЯНДЕКС (з посиланням на сайт DOM.RIA) з'явилися публікації з аналогічним змістом. Автор є невідомим, але зареєстрований на сайті DOM.RIA користувачем з підтвердженим номером телефону. За інформацією, наданою службою підтримки сайту про юридичну адресу сайту DOM.RIA та його власників, їй було надано таку інформацію: «ТОВ «Інтернет-Реклама РІА». Вона вважає, що публікуючи це оголошення служба підтримки сайту DOM.RIA, яка належить ТОВ «Інтернет – Реклама РІА», створила спотворене враження про неї, як власника вказаної квартири.

Представник відповідача ТОВ «Інтернет-Реклама РІА» пояснила, що між ТОВ «Інтернет – Реклама РІА» та ТОВ «Видавництвом «РІА» було укладено договір про право надання доступу до сайту DOM.RIA та технічної підтримки, а тому, поширене оголошення було розміщено ТОВ «Видавництво «РІА».

Представник відповідача – ТОВ «Видавництво «РІА» подав до суду письмове заперечення, в якому вказав, що оголошення, з приводу якого позивач звернулась до суду, яке було розміщено ТОВ «Видавництво РІА», отримано ним від невідомої фізичної особи, зареєстрованої за допомогою номеру телефону з IP–адреси.

ТОВ «Видавництво «РІА» не є автором даного оголошення, проте дійсно являється особою, яка надала можливість для поширення оспорюваної інформації. Інформація, що міститься в оголошенні не дає змогу однозначно ідентифікувати особу-позивача, в ньому лише зазначена адреса об'єкту нерухомості, тому не має підстав робити висновки про те, що така інформація стосувалась позивача. Заслухавши сторони, дослідивши письмові докази, суд прийшов до наступних висновків.

Відповідно до п. 2.2.4 договору про надання доступу до сайту DOM.RIA, укладеного між ТОВ «Інтернет-Реклама РІА» – (виконавець) та ТОВ «Видавництво «РІА» – (замовник), ТОВ «Видавництво «РІА» гарантує, що всі

оголошення, рекламні матеріали або інформація розміщена замовником або його клієнтами є повними, достовірними, не порушують ... інших прав третіх осіб … Відповідальність за достовірність оголошень, рекламних матеріалів або інформації розміщеної на сайті вимогам, вказаних у цьому пункті несе замовник.

Згідно п. 12 Постанови Пленуму ВСУ від 27.02.2009 року «Про судову практику у справах про захист гідності, честі фізичної особи, а також ділової репутації фізичної та юридичної особи» належним відповідачем у разі поширення оспорюваної інформації в мережі Інтернет є автор відповідного інформаційного матеріалу та власник веб-сайта. Якщо автор поширеної інформації невідомий або його особу чи місце проживання неможливо встановити, а також, коли інформація є анонімною і доступ до сайта є вільним, належним відповідачем є власник веб-сайта, на якому розміщено зазначений інформаційний матеріал, оскільки саме він створив технологічну можливість та умови для поширення недостовірної інформації.

Тобто, з урахуванням вищевказаної позиції Пленуму Верховного Суду України, оскільки автор оголошення не відомий, належними відповідачами є ТОВ «Інтернет – Реклама РІА» – власник сайту DOM.RIA, службу підтримки якого слід зобов’язати вилучити збереженні копії об’яви з пошукових систем «GOOGLE» і «ЯНДЕКС» та ТОВ «Видавництво «РІА», яке розмістило не перевірене оголошення про продаж нерухомості.

Як вбачається з наданих письмових доказів поширена неправдива інформація про позивача, як власника квартири, порушила її право власника квартири, оскільки перешкоджало їй безперешкодно розпорядитись своєю квартирою.

Крім того, медичні довідки підтверджують погіршення стану здоров’я позивача, яка є особою похилого віку, що потребувало від неї додаткових зусиль, щоб нормалізувати своє життя та стан здоров’я.

Виходячи з принципів розумності та справедливості, суд вважає, що сума в 3000 гривень буде належною компенсацією за нанесену моральну шкоду позивачу, яку слід стягнути саме з ТОВ «Видавництво «РІА» [513].

Наступне рішення, як на нашу думку, підтверджує висновки, зроблені в підрозділі 3.4 роботи щодо вчинення правочинів обмежено дієздатними особами за межами своєї дієздатності в інтернет-середовищі, чому сприяють особливості інформаційного середовища.

Рішенням Октябрського районного суду м. Полтави від 08 серпня 2018 року у справі № 758/5048/17 встановлено, що позивачка Павленко Т. звернулась до суду з позовом до ТОВ «Нова Пошта», Інтернет-магазину «Esing.net.ua» про зобов'язання вчинити певні дії, застосування наслідків недійсності правочину, в якому прохала застосувати правові наслідки вчинення правочину малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності.

В обґрунтування своїх вимог посилалась на те, що її дитині Павленко Д. відповідно до товарного чеку № 13 від 07.10.2016 р. було продано електронну сигарету Eleaf «iJast2» вартістю 849 гривень. Вважає договір від 07.10.2016 р. про купівлю-продаж електронної сигарети Eleaf «iJast2», укладений між Інтернет-магазином «Esing.net.ua» та її малолітнім сином Павленком Д., а також договір доставки з післяплатою від 08.10.2016 р. укладений з ТОВ «Нова пошта», нікчемними.

Судом встановлено, що 07.10.2016 р. Інтернет-магазином «Esing.net.ua» (м. Київ) було продано електронну сигарету «iJast2» за ціною 849 грн.

Згідно з експрес-накладною від 07.10.2016 року №59000209732682 фізична особа Бодренко М. з відділення ТОВ «Нова Пошта» №50 в м. Києві здійснив відправлення вантажу, відповідно до опису «Інше обладнання», до відділення №23 м. Київ, визначивши одержувачем Павленко Д.

Так, між ТОВ «Нова Пошта» та Павленко Д. публічний договір про організацію перевезення відправлень та договір про переказ грошових коштів не укладався. Відповідно до вимог ч. 1 ст. 222 ЦК України, правочин, який неповнолітня особа вчинила за межами її цивільної дієздатності без згоди

батьків, може бути згодом схваленим ними у порядку, встановленому ст. 221 ЦК України.

Відповідно до вимог ст. 221 ч. 1 ЦК України, правочин вважається схваленим, якщо батьки, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні.

Про обізнаність батьків щодо наявності вказаного договору жодного доказу, крім письмових пояснень позивачки в позовній заяві, до матеріалів справи не додано, доводи викладені самим позивачем у позові, згідно з якими позивач дізнався про нього 10.10.2016 р. з телефонного дзвінка класного керівника.

В матеріалах справи є копія претензії до відповідачів, датою направлення зазначено 08.11.2016 р., отримання претензії 09.11.2016 р., а з позовом до суду позивач звертається в квітні 2017 року.

Разом із тим, висуваючи свої вимоги до відповідачів, позивачем не надано належних та допустимих доказів, коли саме стало відомо про вчинення правочину. З огляду на викладене, суд приходить до висновку, що в задоволенні позову Павленко Т. до ТОВ «Нова Пошта», Інтернет-магазину «Esing.net.ua» слід відмовити [517].

Аналізуючи наведений казус, можемо дійти висновку, що підстав для визнання правочину з ТОВ «Нова Пошта» недійсним не має, оскільки він укладався з відправником. Однак, з високим ступенем вірогідності можна припустити, що, якби суд не відмовив у позові, посилаючись на відсутність належних доказів щодо часу обізнаності позивача про вчинений правочин, то позов був би задоволений.

Аналіз дій, здійснюваних за допомогою майданчику Prozorro, дає підстави для висновку, що, хоча у використанні цих технологій є багато позитивного, однак можливі й випадки порушення прав суб’єктів цивільних правовідносин. Одним з прикладів визнання недійсним укладеного за результатами закупівлі договору, чому передувало визнання судом незаконними дій та скасування рішення про відхилення тендерної пропозиції ТОВ «Стартрейдінг», про

визначення переможцем аукціону ТОВ «Роул Стандарт» у справі господарського суду м. Києва від 13.07.2017 р. за позовом ТОВ «Стартрейдінг» до відповідачів, а саме управління освіти Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації та ТОВ «Роул стандарт» про визнання незаконним тендера та скасування рішення [505]. Наслідком такого рішення суду буде необхідність проведення замовником (управління освіти Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації) нового тендеру на закупівлю тих самих товарів. Тобто реституція у цьому випадку настає. І хоча відсутні видимі додаткові чи спеціальні наслідки, вони можуть фактично існувати (наприклад, може бути упущена вигода, яку позивач мав би, якби виграв тендер «з першої спроби»).

Зокрема, згадана ситуація мала місце внаслідок того, що управління освіти Дарницької районної в м. Києві державної адміністрації в електронній системі закупівель розмістило оголошення про закупівлю товарів; на участь у торгах було подано 5 тендерних пропозицій, однак допущено до тендера було лише чотири товариства, а тендерна пропозиція ТОВ «Стартрейдінг» була відхилена відповідним рішенням у формі протоколу як така, що не відповідає умовам тендерної документації. Відповідач розглянув тендерні пропозиції учасників, які були допущені до тендера, та визначив переможця – ТОВ «Роул Стандарт», з яким 03.02.2017 р. уклав відповідний договір.

Внаслідок неправомірного відхилення тендерної пропозиції позивача та незаконності відповідного рішення відповідача, що було доведено в суді, рішення відповідача про визначення переможця ТОВ «Роул Стандарт» було визнане таким, що не відповідає принципам публічної закупівлі (максимальна економія та ефективність, об’єктивна та неупереджена оцінка тендерних пропозицій) та має наслідком недійсність укладеного за результатами закупівлі договору.

Наступний приклад також свідчить, що порушення прав суб’єктів цивільних правовідносин не виключене навіть за умови застосування інформаційних технологій, у тому числі спеціалізованих майданчиків для

реалізації товарів. Особливістю порушення відповідача у такому випадку може бути ненадання позивачеві документів, які б підтвердили виконання договору.

Так, рішенням Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 29.06.2016 р. у справі №334/1681/16-ц, де позивачка звернулася до суду з позовом до ДП «СЕТАМ», третя особа – Ленінський відділ державної виконавчої служби, було встановлене наступне.

ДП «СЕТАМ» 15.02.2016 р. були проведені електронні торги за лотом №120579 (двокімнатна квартира) згідно з Тимчасовим порядком реалізації арештованого майна шляхом проведення електронних торгів, в яких ДП «СЕТАМ» виступало Організатором електронних торгів.

Станом на 18 годину 51 хвилин 15.02.2016 р. електронні торги за лотом №120579 були завершенні, а за інформацією Веб-сайту «СЕТАМ» стан аукціону визначений, як «очікування сплати». Остання та найвища цінова пропозиція за лот №120579 була запропонована саме позивачкою, тобто вона стала переможцем електронних торгів.

Проте, вона не змогла сформувати протокол за допомогою Веб-сайту «СЕТАМ»: відповідна сторінка не завантажувалася, а замість неї з'являлась інформація про помилку.

В подальшому з інформації, розміщеної у Особистому кабінеті, позивачка дізналася, що ДП «СЕТАМ» знову було розміщене повідомлення про проведення електронних торгів 18.02.2016 р. з реалізації лоту №120579.

З інформації, розміщеної на сайті ДП «СЕТАМ», випливало, що ДП «СЕТАМ» 16.02.2016 р. було прийнято рішення про зупинення електронних торгів, які відбулися 15.02.2016 р. за лотом №120579.

За результатами розгляду матеріалів, судом встановлено наступне.

Інформаційне повідомлення про електронні торги за лотом №120579 було опубліковане 06.01.2016 р., а отже двокімнатна квартира була передана на реалізацію 06.01.2016 р. Після виконання всіх вимог для участі в електронних торгах 27.01.2016 р. позивача було зареєстровано та затверджено, як учасника

№24 в електронних торгах, що мали відбутись 15.02.2016 р. за лотом №120579, – двокімнатна квартира.

Виставлення лоту №120579 на електронні торги 15.02.2016 р. є офертою відповідача невизначеному колу осіб. Відповідачем, шляхом виставлення лоту №120579 15.02.2016 р., було чітко визначено, що згаданий товар призначений для продажу.

Факт виконання позивачем всіх вимог, визначених Тимчасовим порядком, щодо участі в електронних торгах 15.02.2016 р. з метою придбання лоту №120579, свідчить про акцепт позивачем відповідної оферти відповідача.

Станом на 18 годину 51 хвилин 15.02.2016 р. електронні торги за лотом №120579 були завершені, а за інформацією Веб-сайту «СЕТАМ» стан аукціону визначений як «очікування сплати». Остання та найвища цінова пропозиція за лот №120579 була запропонована позивачкою, а отже вона стала переможницею електронних торгів. Проте, позивачка не змогла сформувати протокол за допомогою Веб-сайту «СЕТАМ». Ситуація, що склалася, свідчить про наявність порушень у діях відповідача.

Водночас, згідно з новинами, розміщеними на сайті відповідача, відповідачем 16.02.2016 р. було прийняте рішення про зупинення електронних торгів, які відбулися 15.02.2016 р. за лотом №120579. Але назване рішення не може бути застосоване до торгів, які вже завершені; зупинити можна лише торги, які ще відбуваються, адже неможливо зупинити те, що вже не діє у часі. Таким чином, відповідач здійснює повторну реалізацію лоту №120579.

У спірних правовідносинах відповідач зробив публічну оферту, потім підтвердив акцепт позивача на свою оферту, а після виконання позивачем всіх умов, необхідних для виконання останнім договору купівлі-продажу двокімнатної квартири, не надав позивачці документи, які підтверджують виконання договору, а саме: протокол електронних торгів від 15.02.2016 р. за лотом №120579, чим порушив права позивачки як споживача.

Отже, на підставі вищевикладеного та наявних у матеріалах справи доказів, рішення відповідача – ДП «СЕТАМ» про зупинення та скасування

результатів електронних торгів, що відбулися 15.02.2016 р. за лотом №120579 мають бути визнані протиправними з покладенням на останнього обов'язку сформувати, розмістити на своєму Веб-сайті, видати позивачці та направити до третьої особи – Ленінського відділу державної виконавчої служби протоколу електронних торгів, що відбулися 15.02.2016 р. за лотом №120579 [524].

Ще одним цікавим прикладом із судової практики у контексті, що нас цікавить, є справа, де встановлюються порушення законодавства самим державним підприємством, яке є держателем, адміністратором і технічним обслуговувачем електронної системи.

Так, рішенням Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 27 березня 2017 р. у справі № 804/2015/17 встановлено, що ТОВ «ГАЗТРЕЙД» звернулося з позовом до Департаменту державних закупівель та постачання матеріальних ресурсів Міністерства оборони України, Державного підприємства «ПРОЗОРРО», в якому просить: визнати незаконною процедуру електронної закупівлі за переговорною процедурою: «Нафта і дистиляти» номер UA-2017-02-27-001567; «Нафта і дистиляти» номер UA-2017-02-27- 001713.

Судом встановлено, що 27 лютого 2017 року на веб-порталі Уповноваженого органу у складі електронної системи закупівель, інформаційно-телекомунікаційній системі «Prozorro» було оголошено процедури електронної закупівлі за переговорною процедурою: номер UA-2017-02-27-001567-a (Процедура-1); номер UA-2017-02-27 (Процедура-2).

За вказаними переговорними процедурами для потреб оборони замовником виступає Міністерство оборони України в особі Департаменту державних закупівель та постачання матеріальних ресурсів Міністерства оборони України.

У відповідності з процедурою закупівлі, розміщеною на електронному майданчику закупівель Prozorro, 03 березня 2017 року ТОВ «Військсервіс-Волонтер» було подано скарги на процедури закупівель.

Судом встановлено, що 09 березня 2017 р., тобто після прийняття до розгляду скарг ТОВ «Військсервіс-Волонтер» на процедури закупівлі,

замовником процедур закупівлі були прийняті рішення про внесення змін до оголошень про проведення процедур закупівель, які, відповідно, 10 березня 2017 р. були опубліковані на веб-порталі закупівель.

Проте суд зазначає, що такі зміни свідчать про порушення порядку проведення Процедури-1 та Процедури-2, оскільки у відповідності із положеннями ч. 7 ст. 18 Закону України «Про публічні закупівлі» відповідні рішення про внесення змін до процедур закупівлі не могли бути опубліковані внаслідок прямої заборони вказаних рішень.

У відповідності з абз. 3 ч. 8 ст. 18 зазначеного Закону після прийняття рішення органом оскарження за результатами розгляду скарги про відмову в задоволенні скарги рішення про припинення розгляду скарги або рішення про залишення скарги без розгляду електронна система закупівель автоматично, не раніше ніж через два дні з дня розміщення такого рішення в електронній системі закупівель, визначає дату та час проведення електронного аукціону та розсилає повідомлення усім особам, які подали тендерні пропозиції.

Аналізуючи засади здійснення закупівель та встановлені обставини справи, суд зазначає, що з огляду на припинення розгляду скарг ТОВ «Військсервіс-Волонтер» на Процедуру-1 та на Процедуру-2 20 березня 2017 р., за положеннями ч. 8 ст. 18 Закону України «Про публічні закупівлі» електронна система закупівель повинна була не раніше, ніж 23 березня 2017 р. прийняти рішення про визначення дати та часу проведення електронного аукціону. Але електронною системою закупівель дату і час проведення закупівлі визначено і призначено 20 березня 2017р., а також проведено аукціон 23 березня 2017 р.

Отже судом встановлено, що при проведенні Процедури-1 та Процедури-2 відповідачем було порушено положення ч. 7 ст. 18 Закону України «Про публічні закупівлі» щодо заборони в період оскарження вносити зміни щодо процедури закупівлі на веб-порталі електронних закупівель та порушено положення ч. 8 ст. 18 зазначеного Закону щодо визначення дати та часу

проведення електронних торгів не раніше, ніж через два дні після прийняття рішення за результатами розгляду скарги у процедурі закупівлі.

Виявлені порушення свідчать про незабезпечення Державним підприємством «ПРОЗОРРО» ефективного та прозорого здійснення закупівель, створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель, а також вказує на недотримання принципів добросовісної конкуренції серед учасників, максимальної економії та ефективності та недискримінації учасників, а тому є всі правові підстави для визнання незаконною процедури такої електронної закупівлі, отже позов було задоволено [508].

Наведений приклад цікавий тим, що порушення було допущене самою електронною системою, яка мала автоматично, шляхом відповідного запрограмованого алгоритму дій, призначати (визначати) дати та час проведення електронних торгів, однак цього зроблено не було. У зв'язку із зазначеним виникає питання щодо причини порушень. Відповідь на нього вбачається в одному з двох варіантів: збій (помилка) в системі або ж стороннє втручання. Останню можна було б відкинути за умови здійснення операцій даного електронного майданчика на платформі блокчейн.

До останньої з виділених форм правочинів відносяться так звані «нові» правочини, які позначаємо терміном «ІТ-правочини». Ведучи мову про них, необхідно враховувати особливості визнання їх недійсними та застосування наслідків такої недійсності. Охарактеризовані в роботі особливості трансформації суб'єктного складу правочинів, їх інноваційних об'єктів, нових форм, визначення особливостей змісту правочинів, що укладаються між учасниками інтернет-відносин тощо, в інформаційному суспільстві дають підстави вести мову про особливості наслідків недійсності таких правочинів. Вважаємо, що двостороння реституція як загальний наслідок недійсності правочинів може бути застосована до ІТ-правочинів за допомогою використання аналогії закону (положень норм, якими визначаються наслідки недійсності «традиційних» правочинів). При цьому із врахуванням специфіки таких правочинів, має йтися про оспорювані правочини, які можуть бути

визнані недійсними лише судом. Враховуючи впровадження систем розподіленого реєстру (такого, як, наприклад, блокчейн), доцільно було б передбачити виконання (програмою) наслідків визнаного недійсним правочину на підставі винесеного судом рішення. Наприклад, реституція може бути у вигляді автоматичного внесення даних в державний реєстр права власності.

Що стосується нікчемних правочинів, то використання перевірки умов правочину за допомогою платформи блокчейн із застосуванням смарт-контрактів передбачає недопущення вчинення правочинів, які не відповідають існуючим нормам законодавства (наприклад, вчинення правочину за межами цивільної дієздатності особи; без дозволу органів опіки та піклування; такого, що суперечить публічному порядку).

Проаналізовані особливості ІТ-правочинів впливають також на особливості додаткових наслідків недійсності таких правочинів. Як і двостороння реституція, відшкодування збитків та моральної шкоди мають бути застосовані як наслідки недійсності окремих видів таких правочинів. За умови наявності судового рішення про настання додаткових наслідків недійсності правочинів у комп'ютерній програмі можна було б передбачити автоматичне переведення коштів на користь потерпілого, що значно б спростило процес виконання рішень. Доступ до державних реєстрів нерухомості тощо забезпечить отримання у короткі строки об'єктивної інформації про наявні ресурси у боржника, що також може бути корисним при виконанні рішення про відшкодування шкоди.

Цікавим в даному контексті є зареєстрований у березні 2018 р. позов громадянина України до Бориспільського міськрайонного суду Київської області про стягнення з Генеральної прокуратури України та Служби безпеки України моральної шкоди, заподіяної позивачеві внаслідок незаконного проведення обшуку в ході кримінального провадження, де розмір шкоди обчислюється в криптовалюті і встановлений в розмірі один біткоін. Цей позов відповідав усім формальним вимогам та був офіційно зареєстрований. Разом із тим, суд може задовольнити вимогу про відшкодування моральної шкоди лише

в національній валюті, якою є гривня. Тому позивачу у цьому випадку бажано переформулювати свої вимоги. Разом із тим, саме таким формулюванням позовних вимог було привернуто увагу суспільства до можливості виникнення нового типу відносин, і деякі спеціалісти допускають можливість «в принципі» виконання таких вимог, зазначаючи, однак, таку незручність, як нестабільність вартості біткоіна [251].

В умовах розвитку інформаційного суспільства та впровадження новітніх технологій, технології розподіленого реєстру (таких як блокчейн) можуть стати новим способом захисту цивільних прав, гарантією захисту. Розуміння ж дій, вчинених за допомогою платформи блокчейн, як ІТ-правочинів потребує вирішення низки питань щодо їхніх наслідків. Особливу увагу необхідно звернути на «апріорну дійсність» таких правочинів, що може створити значні ризики для користувачів платформи блокчейн і ускладнили в майбутньому захист їхніх прав. Вирішення вбачається у створенні нової концепції правочину в умовах інформаційного суспільства з розробкою відповідного правового механізму захисту прав їхніх учасників, зокрема, концепції недійсності ІТ-правочинів та їхніх правових наслідків.

Нині широко застосовуються такі алгоритми як блокування картки при боргах за комунальні платежі тощо. При поширенні застосування технологій на всі без винятку правочини, стандартний алгоритм може полягати у визнанні правомірності дій учасників платформи блокчейн, недійсності ІТ-правочинів, вчинених з порушенням правових норм та застосування наслідків такої недійсності. Зазначимо також, що особливістю «машинного мислення» є неврахування таких суб’єктивних чинників, як умисел, помилка, введення в оману, недостатній досвід потерпілого тощо, що має бути враховано при юридичних трансформаціях у цій галузі. Тому наголошуємо на необхідності передбачити застосування наслідків недійсності ІТ-правочинів лише за умови рішення суду про визнання такого правочину недійсним, не покладаючись лише на автоматичні програми (алгоритми), які не враховують «людського фактору».

ВИСНОВКИ

У **Висновках** викладено узагальнені результати в межах проведеного спеціального комплексного дослідженням теоретичних та практичних проблем правочинів та їх недійсності в інформаційному суспільстві, до яких належать такі:

1. Сучасний стан соціально-економічного розвитку людства вимагає від юриспруденції врахування у правовій доктрині, законодавстві та на практиці зростаючого розмаїття соціально значимих видів поведінки, зумовлених, зокрема, буттям інформаційного суспільства. Матеріальною і технологічною базою інформаційного суспільства, що забезпечує рух інформаційних потоків, є інформаційні технології, телекомунікаційний зв'язок, Інтернет, які набувають глобального характеру та охоплюють усі сфери життєдіяльності людини.

2. Процес становлення інформаційного суспільства супроводжується вимогами трансформації правосвідомості громадян, забезпечення відповідності їхньої поведінки моральним засадам такого суспільства, формування інформаційної культури, нових підходів до розуміння низки правових концептів та категорій, з'ясування яких у сукупності дасть можливість вирішити низку актуальних завдань сьогодення.

3. Для кожного етапу розвитку права та держави характерними є свої вимоги щодо вчинення правочину, умов його дійсності, визначення наслідків порушення цих умов тощо. Римське право заклало основні ідеї, принципи, вимоги правового регулювання правочинів. Спочатку йому властиве визнання необхідності укладення договору лише в точно визначеній формі. З часом, жорсткий шаблон порядку вчинення договорів вже не є обов'язковим і сторони отримують можливість самим домовлятися стосовно умов укладення договорів, що створює неможливість повністю контролювати як процес укладення договору, так і його зміст. Відтак виникає таке поняття, як «вади волі», пов'язане з укладенням договору під впливом помилки, примусу, обману тощо,

вчиненням якихось дій, що могли б зумовити «несправедливість» договору. У таких випадках суддя (претор) керувався преторським правом, котре ґрунтувалося на засадах справедливості (jus honorarium), і застосовував особливий правовий засіб захисту – restitutio in integrum (повернення у попередній стан). У підсумку це, з одного боку, давало можливість сторонам вільно виражати свою волю, а з іншого, – забезпечувало можливість захисту прав та інтересів суб'єктів права шляхом визнання у необхідних випадках правочинів недійсними відповідно до вимог справедливості.

4. В результаті поширення інформаційних технологій звичні (традиційні) правочини трансформуються в електронні правочини, смарт-контракти тощо, які можуть (хоч поки і не завжди) укладатися суб'єктами права без особистого контакту, паперових текстів договорів, особистих (власноручних) підписів тощо. Це нова фаза розвитку, переломний момент, який має відбутися не лише в сфері технічного забезпечення можливостей такого укладення правочинів, але й у свідомості кожної особи.

5. Впровадження електронних засобів комунікації дозволяє вчиняти правочини за допомогою електронних засобів зв'язку, найпоширенішим з яких є Інтернет. Українське законодавство поступово адаптується до вимог сучасності, про що свідчить і кількість прийнятих та підготованих до прийняття нормативно-правових актів у цій сфері. У контексті такої адаптації необхідною є розробка правових механізмів, які б дозволили учасникам правочинів повноцінно захищати свої права та інтереси.

6. Поява нових економічних і правових явищ, таких, як «електронний правочин», «електронний цифровий підпис», «електронний документ», «електронна комерція» свідчить про зміну самого типу суспільного мислення. Розвиток Інтернету вносить багато нового у відносини між суб'єктами, які ним користуються. У зв'язку з цим головним завданням цивільного права є створення правової бази для регулювання суспільних відносин, що виникають при цьому. Значне місце у такій базі відводиться нормам, що стосуються

категорії «правочину», яка займає провідне місце в регулюванні відносин майнового обігу, зокрема, в умовах реалій інформаційного суспільства.

7. Однією з особливостей розуміння правочину є те, що він може розглядатися і як джерело цивільного законодавства, і як підстава виникнення цивільних прав та обов'язків. Цим правочини відрізняються від актів цивільного законодавства та актів управління, котрі видають органи державної влади та управління, виступаючи як суб'єкти публічного права. На відміну від видання актів законодавства та актів управління, які являють собою засіб реалізації суб'єктами публічної влади покладених на них державою функцій і здійснюється у межах їхньої компетенції, правочин є актом реалізації приватною особою її природного права свободи.

8. З огляду на специфіку інформаційних технологій, орієнтацію новітніх розробок (зокрема, блокчейну) на повну децентралізацію, необхідним є вирішення питань правового регулювання відносин, які при цьому виникають, відповідності вчинених дій нормам чинного (зокрема, цивільного) законодавства, маючи при цьому на увазі неприйнятність відмови від правового регулювання на користь «технічного впорядкування».

9. Колізія розуміння блокчейну з позиції визначення його як категорії права і неправової категорії, тобто як інструменту, за допомогою якого вчиняються різні операції, має бути вирішена на користь визнання блокчейну категорією права і впровадження його у правове поле та забезпечення правового регулювання відповідних відносин.

10. Існування як об'єктивних, так і суб'єктивних чинників порушення прав та інтересів учасників цивільних відносин у цифровому середовищі зумовлює вирішення питань про забезпечення захисту прав та інтересів, яке може бути здійснене шляхом визнання правочину недійсним.

11. Попри особливості, які виникають при вчиненні правочинів в інформаційному суспільстві, визнання правочинів недійсними (у тому числі IT-правочинів) може відбуватися на загальних засадах цивільного права, властивих цій галузі. Враховуючи методологічно важливе положення про «подвійне»

розуміння правочину в цивілістиці, ведучи мову про визнання правочинів недійсними, необхідно враховувати, що у ЦК України йдеться про недійсність правочину як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. Відповідно і підстави визнання його недійсним, і наслідки визначаються стосовно юридичного факту.

12. Недійсність є конкретним результатом оцінки правочину на предмет відповідності його законодавству та вказує на особливий наслідок неповної відповідності правочину нормам права (не виникнення тих правових наслідків, на які він спрямований).

13. Категорії «правочин» і «недійсний правочин» мають різну правову природу. Недійсний правочин є видом правочину, який не відповідає вимогам дійсності правочину, тобто не є правопорушенням або просто юридичним фактом. Отже, правочин – досягає або може досягти необхідного юридичного результату, а недійсний правочин – цей результат не створює (нікчемний правочин) або він анулюється судом (оспорюваний правочин).

14. Існуючі положення про нікчемність правочину, який не відповідає вимогам закону або іншим нормативно-правовим актам, не сприяють стабільності цивільного обороту і не відповідають інтересам його сторін, оскільки такі правочини в імперативній формі визнаються недійсними. Однак, не кожна невідповідність правочину окремим нормам закону та іншим правовим актам повинна виступати підставою його нікчемності і є настільки значимою з юридичної точки зору для дійсності правочину. В інтересах цивільного обороту доцільно у кожному конкретному випадку досліджувати обґрунтованість і аргументованість визнання відповідного правочину недійсним.

15. Категорія недійсності правочинів розглядається як структурний елемент механізму захисту прав учасників цивільних відносин і в цілому має своєю метою припинення поведінки, що відхиляється від правових норм. Визнання недійсними правочинів у системі цивільно-правових охоронних заходів визначається необхідністю захисту порушених прав добросовісних осіб

у випадках, коли умови цивільного законодавства щодо дійсності правочину не дотримані.

16. Реституція розглядається не лише як спосіб захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів сторін недійсного правочину, а й як міра, що «охороняє правопорядок» (передбачене право суду застосовувати наслідки недійсності нікчемного правочину з власної ініціативи, тобто навіть всупереч волі заінтересованої особи).

17. Реституція не завжди може повністю відновити первісний майновий стан учасника правочину (наприклад, з моменту укладення правочину до його анулювання сторона могла понести витрати, втрату або пошкодження майна, які не можна відновити шляхом застосування двосторонньої реституції), а тому можуть бути застосовані і додаткові наслідки, зокрема, це відшкодування винною стороною матеріальних та моральних збитків, завданих постраждалій стороні в результаті вчинення такого правочину.

18. Аналіз підстав виникнення, зміни, припинення цивільних прав та обов'язків в інформаційному суспільстві свідчить про їх істотні особливості порівняно із загальною категорією «юридичні факти», поміж яких найбільш важливою є надання переваг такій підставі виникнення правовідносин, як волевиявлення учасників цивільних відносин (у вигляді правочину, спеціально спрямованого на встановлення юридичних прав і обов'язків, або у вигляді здійснення «вольового вчинку», яким опосередковуються відносини творчості, комунікації тощо).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аблякімов Е. Е. Правові основи формування державних електронних інформаційних ресурсів: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2010. 20 с.

2. Агарков М. М. Избранные труды по гражданскому праву. В 2 т. Т. 2. М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. 452 с.

3. Агарков М. М. Понятие сделки по советскому гражданскому праву. Избранные труды по гражданскому праву: в 2 т. М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. Т. 2. С. 333–360.

4. Агафонов С. Особливості тлумачення змісту правочину в українському законодавстві. Юридичний журнал. 2005. №11. С. 95–99.

5. Адміністрація Дональда Трампа робить ставку на блокчейн. URL: https://news.finance.ua/ua/news/-/405748/administratsiya-donalda-trampa-robyt-stavku-na-blokchejn.

6. Акредитований центр сертифікації ключів органів юстиції України: послуги та тарифи. URL: https://ca.informjust.ua/lawyer_cy.

7. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юрид. літ., 2018. 248 с.

8. Амфитеатров Г. Н. Война и вопросы виндикации. Ученые записки ВИЮН. 1945. Вып. III. С. 46–50.

9. Амфитеатров Г. Н. Иски собственников о возврате принадлежащего им имущества. М.: Юриздат, 1945. 156 с.

10. Аналіз окремих питань судової практики, що виникають при застосуванні судами рекомендаційних роз’яснень, викладених у постанові Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». URL: http://protokol.com.ua/ru/vssu_analiz_sudovoi_praktiki_pri_zastosuvanni_sudami_roz_yasnen_vikladenih_u_post_plenumu_vsu.

11. Арістова І. В. Державна інформаційна політика та її реалізація в діяльності органів внутрішніх справ: організаційно-правові засади: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2002. 477 с.

12. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти: моногр. За ред. О. М. Бандурки. Х.: УВС, 2000. 368 с.

13. Балахнина Л. В. Правовой режим ничтожных и оспоримых сделок. Цивилистические записки: межвуз. сб. науч. тр. 2002. Вып. 2. С. 430–445.

14. Барабаш О. О. Поведінка людини в Інтернеті: окремі аспекти оцінки Європейським Судом. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 249–254.

15. Баранов О. А. До проблеми електронних правочинів. Правова інформатика. 2010. № 4. С. 3–8.

16. Баранов О. А. Інтернет речей (IoT) і блокчейн. Інформація і право. 2018. № 1. С. 59–71.

17. Баранов О. А. Інтернет речей і штучний інтелект: витоки проблеми правового регулювання. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. Львів: Львів. політехніка, 2017. С. 18–42.

18. Баранов О. «Інтернет речей» як правовий термін. Юридична Україна. 2016. №5–6. С. 96–103.

19. Баранов О. А. Правове забезпечення інформаційної сфери: теорія, методологія і практика: монографія. К.: Едельвейс, 2014. 497 с.

20. Баранов О. А. Теоретико-методологічні основи правового забезпечення інформаційної сфери України: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Харків, 2015. 42 с.

21. Барон Ю. Система римского гражданского права. Вып. 1. Кн. 1. Общая часть. СПб., 1909. 250 с.

22. Барщук І. Застосування подвійного підпису документів захистить краще, ніж печатка. URL: http://legalans.com/articles/publications/7873-zastosuvannya-podvynogo-pdpisu-dokumentv-zahistit-krasche-nzh-pechatka.html.

23. Басай О. В. Поняття юридичних фактів: теоретичний аспект. Прикарпатський юридичний вісник. 2014. Вип. 3 (6). С. 8–16.

24. Бачинський Т. В. Деякі новели законодавчого регулювання електронної комерції в Україні. Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. 2014. № 12. С. 168–171.

25. Бачинський Т. Основи ІТ-права. Л.: Апріорі, 2016. 136 с.

26. Бебик В. М. Глобальне інформаційне суспільство: поняття, структура, комунікації. Інформація і право. 2011. № 1. С. 41–49.

27. Безклубий І. А. Теоретичні засади формування правочину. Юридичний вісник. 2008. № 4. С. 29–34.

28. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. М.: Academia, 1999. 788 с.

29. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. Новая технократическая волна на Западе. М.: Прогресс, 1986. С. 330–342.

30. Белов В. А. Гражданское право. Общая часть: учебн. М.: Центр ЮрИнфоР, 2002. 960 с.

31. Белякова А. М. Гражданско-правовая ответственность за причинение вреда: Теория и практика. М.: Изд-во Моск. ун-та. 1986. 149 с.

32. Беляневич О. А. «Публічний порядок» як оціночна категорія договірного права: проблема тлумачення. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матеріали регіон. наук.-практ. конф. Л., 2004. С. 235–237.

33. Бернада Е. В. Цивільно-правові наслідки недійсності правочину: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ. 2018. 16 с.

34. Бєлоусова Н. Б., Квартенко Д. Особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в Європейському Союзі. URL: Електронний ресурс: http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/p06/belousov.pdf

35. Бєляков К. І. Організаційно-правове та наукове забезпечення інформації в Україні: проблеми теорії та практики: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2009. 38 с.

36. Білоусов О. С. Розвиток концепцій інформаційного суспільства: від формування теорії постіндустріалізму до сучасності. Актуальні проблеми політики. 2013. Вип. 49. С. 60–68.

37. Блажівська Н. Електронний правочин. Юридичний журнал. 2007. № 1. С. 63–70.

38. Блажівська Н. Є. Електронний правочин в сфері електронної комерції. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2013. Вип. 21. Ч. II, т. 1. С. 164–168.

39. Блажівська Н. Є. Електронний правочин у цивільному праві України: моногр. К.: Алерта, 2014. 240 с.

40. Блажівська Н. Є. Електронний правочин у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 20 с.

41. Блащук О. Как украинские банки будут использовать технологию Blockchain. URL: https://ain.ua/2016/06/09/kak-ukrainskie-banki-budut-ispolzovat-texnologiyu-blockchain.

42. Блинова М. А. Недействительность сделки, совершенной с целью противной интересам правопорядка и нравственности: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2003. 179 с.

43. Блокчейн – роджение новой экономики. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kqhuWGjJ8_Q.

44. Блокчейн в 2017 году: год умных контрактов. URL: https://coinspot.io/favourites/blokchejn-v-2017-godu-god-umnyh-kontraktov.

45. Блокчейн в роли идеального нотариуса: демонстрация на пальцах. URL: http://gosvopros.ru/job/qualification/blockchain.

46. Блокчейн и электронная подпись заменят в Украине нотариат. URL: http://chp.com.ua/all-news/item/47766-blokchejn-i-elektronnaya-podpis-zamenyat-v-ukraine-notariat.

47. Бобко Т. В. Зміст і форма правочину в цивільному праві: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2011. 20 с.

48. Бойко Н. Смарт контракти – чи справді договори та чи дійсно «розумні». URL: http://unba.org.ua/publications/print/3169-smart-kontrakti--chi-spravdi-dogovori-ta-chi-dijsno-rozumni.html

49. Бородовський С. О. Укладення, зміна та розірвання договору у цивільному праві України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2005. 209 с.

50. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Кн. 1. Общие положення. М.: Статут, 2003. 848 с.

51. Братусь С. Н. Юридическая ответственность и законность: (очерк теории). М.: Юрид. лит., 1976. 215 с.

52. Британская полиция будет использовать искусственный интеллект для оценки подозреваемых. URL: https://www.gazeta.ru/tech/news/2017/05/11/n_10034897.shtml.

53. Британское новостное агентство The Press Association (PA) получило $807 тысяч от программы Google Digital NewsInitiative на создание проекта RADAR, на котором ежемесячно будет выходить 30 тысяч новостей, написанных роботами. URL: https://hightech.fm/2017/07/08/google-funding-robot-writers.

54. Бутузов В. М. Протидія комп’ютерній злочинності в Україні: (системно-структурний аналіз): моногр. К.: КИТ, 2010. 407 с.

55. Буяльська К. Балтійські країни зобов’язалися підтримати розвиток blockchain. URL: https://nachasi.com/2017/11/14/baltijski-krayiny-zobovyazalysya-pidtrymaty-rozvytok-blokchejn-tehnologij.

56. Буяльська К. ЄС обіцяє €5 млн за кращий blockchain-проект для суспільства. URL: https://nachasi.com/2017/11/10/5-mln-za-krashhyj-blokchejn-proekt-dlya-sotsialnyh-potreb.

57. В ЕС разработают единые стандарты для блокчейн-бизнеса. URL: https://blockchain.ru/posts/v-es-razrabotaut-edinye-standarty-dlya-blokchein-biznesa.

58. В штаті Невада блокчейн-компанії не будуть обкладатися податками. URL: http://onehappycoin.com/in-state-of-nevada-block-company-companies-will-not-be-subject-to-taxes.

59. Василевич В. В. Зарубіжний досвід кримінологічної політики захисту прав потерпілих від поширення дитячої порнографії у мережі Інтернет. Часопис Академії адвокатури України. 2013. № 3. URL: http://nbuv.gov.ua.

60. «Ваше лицо – это уже пароль»: как мы изменимся из-за технологии распознавания лиц. URL: http://legal-it.club/vashe-litso-eto-uzhe-parol-kak-my-izmenimsya-iz-za-tehnologii-raspoznavaniya-lits/

61. Виндшейд Б. Учебник Пандектного права. Т. 1. Общая часть. Под ред. С. В. Пахмана. СПб., 1874. 358 с.

62. Витрянский В.В. Недействительность сделок в арбитражно-судебной практике. Гражданский кодекс России. Проблемы. Теория. Практик. М.: НОРМА, 1998. 464 с.

63. Войтович Р. В. Глобальне суспільство як нова форма соціальної організації у сучасних умовах. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej12/txts/10vrvfsr.pdf

64. Волинець Т. В. Правове регулювання вчинення електронних правочинів. Європейські перспективи. 2016. №1. С. 152–156.

65. Воробйова О. П. Впровадження електронного бізнесу в Україні: державно-управлінський аспект: автореф. дис. … канд. наук з держ. управл.: 25.00.02. Київ, 2013. 22 с.

66. Воронкова В. Г. Інтернет як глобальна тенденція розвитку інформаційного суспільства. Гілея. 2015. Вип. 93. С. 174–179.

67. Воронкова В. Г. Формування інформаційної культури особистості як умова успішної адаптації людини до життя в інформаційному суспільстві. Гілея. 2014. Вип. 86. С. 198–203.

68. Воронкова В. Г., Кивлюк О. П. Людина у освітньому просторі smart-суспільства. Interdisciplinary Studies of Complex System. 2017. № 10–11. С. 88–95.

69. Вперше: в Україні офіційно продали квартиру за криптовалюту. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2017/09/26/629501.

70. Гавриленко А. І. Щодо правової природи віртуальних організацій та можливості існування віртуальних юридичних осіб. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 259–264.

71. Гай. Институции. Кн. 1–4. Пер. с лат. Ф. Дыдынского. М.: Юристъ, 1997. 368 с.

72. Галянтич М. К. Теоретико-правові засади реалізації житлових прав громадян в умовах ринкових перетворень. К.: НДІ приват. права і підприємництва, 2006. 512 с.

73. Гамбаров Ю. С. Гражданское право. Общая часть (по изд. 1911 г.). Под ред. В.А. Томсинова. М.: Зерцало, 2003. 816 с.

74. Гарасимів Т. З. Особливості формування ідентичності особистості в епоху інформаційних технологій. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 265–267.

75. Гарасимів Т. З. Регуляція поведінки особи у віртуальному середовищі. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2016. С. 167–169.

76. Генкин Д. М. Недействительность сделок, совершенных с целью, противной закону. Ученые записки ВИЮН. 1947. Вып. 5. С. 40–57.

77. Генкин Д. М. Право собственности в СССР. М.: Госюриздат, 1961. 222 с.

78. Герасимовський С. В. Значення волі та волевиявлення для дійсності правочину. Актуальні проблеми держави і права. 2012. Вип. 66. С. 186–192.

79. Герасимовський С.В. Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства та погрози: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2013. 212 с.

80. Герасимовський С. В. Нікчемні та оспорювані правочини в цивільному праві України. Актуальні проблеми держави і права. 2013. Вип. 68. С. 260–264.

81. Гидденс Э. Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь. М.: Весь мир, 2004. 116 с.

82. Гиляка О. С. Юридичний документ: поняття, особливості, види: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2017. 20 с.

83. Глибовець М. М., Невмержицький Є. І., Гороховський К. С., Грабов Є. Й. Методологічні аспекти розробки платформи для залучення інвестицій в освіту на базі інструменту ICO (initial coin offering) технології блокчейн – стартап НаУКМА«KNOWLEDGE MEASURABLE ASSETS». Наукові записки НаУКМА. 2017. Т. 198. С. 47–53.

84. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. М.: Юриздат, 1948. 511 с.

85. Голіна В., Ємельянов В., Петрюк П. Проблеми боротьби зі злочинністю неповнолітніх з психічними аномаліями. Право України. 2005. №10. С. 74–76.

86. Голубева Н. Ю. Криптовалюты: правовая природа и регулирование. URL: http://sud.ua/ru/news/blog/110210-kriptovalyuty-pravovaya-priroda-i-regulirovanie.

87. Голубєва Н. Ю. Ви ще не використовуєте електронно-цифровий підпис? А виявляється, що і він вже «застарів»… URL: https://kievskiysud.od.ua/press-department/all-news/3944.

88. Голубєва Н. Ю. Електронна комерція. ІТ-право: теорія та практика: навч. посібн. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Фенікс, 2017. С. 240–256.

89. Голубєва Н. Ю. Порядок укладення договорів в електронній формі за законодавством України. URL: https://kievskiysud.od.ua/press-department/all-news/3154-poryadok-ukladennya-dogovoriv-v-elektronnij-formi-za-zakonodavstvom-ukrajini.

90. Голубєва Н. Ю. Правове регулювання криптовалют: чи на часі? Часопис цивілістики. 2017. Вип. 26. С. 22–28.

91. Гольдштейн К. Что такое блокчейн? URL: https://www.youtube.com/watch?v=08kBvfs4GPk.

92. Гордон А. Представительство в гражданском праве. СПб., 1879. URL: http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&showfile=1724.

93. Горкуша М. Встановлення довіри до електронного підпису в Україні. URL: https://ilaw.net.ua/vstanovlennya-doviry-do-elektronnoho-pidpysu-v-ukrajini.

94. Горкуша М. Правові засади регулювання ідентифікаторів в Україні. URL: https://ilaw.net.ua/pravovi-zasady-rehulyuvannya-identyfikatoriv-v-ukrajini.

95. Горобець О. Криптография – свобода или препятствия. URL: https://ilaw.net.ua/kryptohrafyya-svoboda-yly-prepyatstvyya.

96. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15

97. Гражданский кодекс Украины: коммент. Т. 1. Под ред. Е. О. Харитонова, О. М. Калитенко. 2-е изд. Х.: Одиссей, 2004. 832 с.

98. Гражданское право Украины: учебн. В 2 ч. Ч. 1 / А. А. Пушкин, В. М. Самойленко, Р. Б. Шишка и др. Под ред. А. А. Пушкина, В. М. Самойленко. Х.: Основа, 1996. 440 с.

99. Гражданское право. Т. 1. Под ред. Е. А. Суханова. 3-е изд., перераб. и доп. М.: Волтерс Клувер, 2008. 720 с.

100. Гражданское право. Ч. 1. Под ред. Ю. К. Толстого, А. П. Сергеева. М.: ТЕИС, 1996. 552 с.

101. Гражданское право: учебн. В 3 т. Т. 1 / Н. Д. Егоров, И. В. Елисеев, А. А. Иванов и др. Отв. ред. А. П. Сергеев, Ю. К. Толстой. 6-е изд., перераб. и доп. М.: Проспект, Телби, 2008. 784 с.

102. Гречко М. Як укладати договори, яких немає в кодексах? URL: http://protokol.com.ua/ua/yak_ukladati_dogovori_yakih_nemae_v_kodeksah.

103. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. М.: Статут, 2000. 411 с.

104. Григор О. О. Формування інформаційного суспільства в Україні в контексті інтеграції в Європейський Союз (державно-управлінський аспект): дис. … канд. наук з держ. управл.: 25.00.01. Львів, 2003. – 230 с.

105. Гримм Д. Д. Лекции по догме римского права (воспроизв. по 5-му изд. СПб., 1916 г.). М.: Зерцало, 2003. 497 с.

106. Гримм Д. Д. Основы учения о юридической сделке в современной немецкой доктрине пандектного права. Пролегомены к общей теории гражданского права. Т. 1. Санкт-Петербург: Тип. им. М. М. Стасюлевича, 1900. 320 с.

107. Гринько С. Д. Глави 5-7, 19, 41 (крім п.п. 1, 2, 10). Цивільне право України: підручник. В 2 т. / Є. О. Харитонов, І. А. Безклубий, В. В. Луць та ін. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Х.: Одіссей, 2008. Т 2. С. 174-254, 385-389, 696-734.

108. Гринько С. Д. Цивільно-правова відповідальність. Правознавство: навчал. посібн. / В. М. Олуйко, Р. І. Кондратьєв, Р. О. Стефанчук та ін. За ред. Р. І. Кондратьєва. К.: Ін Юре, 2008. С. 279-290.

109. Громадянське суспільство: публічно-правовий вимір: моногр. / С. Т. Гончарук, І. М. Сопілко, Ю. І. Пивовар та ін. Терноп.: Вектор, 2016. 352 с.

110. Губернатор Аризоны подписал исторический закон о смарт-контрактах и технологии блокчейн. URL: https://forklog.com/gubernator-arizony-podpisal-istoricheskij-zakon-o-smart-kontraktah-i-tehnologii-blokchejn.

111. Гудзь И. Как в Евросоюзе и Китае видят будущее биткойна и технологии блокчейн. URL: https://delo.ua/econonomyandpoliticsinukraine/kak-v-evrosojuze-vidjat-buduschee-bitkojna-i-tehnologii-blokchej-339079.

112. Гузь Д. Спадкування віртуального майна. URL: https://ilaw.net.ua/spadkuvannya-virtualnoho-majna.

113. Гузь Л. Е. Понятие сделок, заключение, расторжение, признание сделок недействительными. Судебная практика. Х.: Полиграфист, 2008. 512 с.

114. Гутников О. В. Недействительные сделки в гражданском праве. Теория и практика оспаривания. М.: Бератор-Пресс, 2003. 576 с.

115. Давидова І. В. Загальна характеристика категорії «правочин» за діючим законодавством України. Порівняльно-аналітичне право. 2014. №6. URL: Режим доступу: www.pap.in.ua.

116. Давидова І. В. Деякі особливості правочинів в інформаційному суспільстві. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Гельветика. Т. 2. С. 479–482.

117. Давидова І. В. Деякі особливості суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві. Проблеми цивільного права та процесу: матер. щорічної науково-практ. конф. Х.: ХНУВС, 2018. С. 139–141.

118. Давидова І. В. Правові проблеми впровадження технології блокчейн: зарубіжний досвід. Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи: матер. VIII Міжнар. цивілістичного форуму. К.: Білоцерківдрук, 2018. С. 134–140.

119. Давидова І. В. Смарт-контракти – правочини майбутнього. Римське право і сучасність: актуальна проблема «Від римського приватного права до ІТ права»: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Фенікс, 2018. С. 45–47.

120. Давидова І. В. До питання про цивільно-правові наслідки недійсності правочину за законодавством України. Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством: матер. круглого столу. О.: Фенікс, 2013. С. 31–34.

121. Давидова І. В. «Правочин» в цивільному праві та законодавстві. Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. науково-практ. конф. Т. 2. О.: Фенікс, 2013. С. 572–573.

122. Давидова І. В. Блокчейн (Blockchain). Криптовалюта. ІТ-право це просто: посібн. За ред. Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. С. 19–26.

123. Давидова І. В. Блокчейн та категорія правочину. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юридична література, 2018. С. 59–92.

124. Давидова І. В. Блокчейн-технології в Україні та за її межами. Актуальні проблеми приватного права: матер. науково-практ. конф. Х.: Право, 2018. С. 152–155.

125. Давидова І. В. Вади волі в правочині як умова його недійсності: від римського права до сьогодення. Lex Portus. О.: Гельветика, 2018. №1. С. 145–152.

126. Давидова І. В. Визнання авторського договору недійсним. Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату: матер. ІІІ Всеукр. конф. О.: Фенікс, 2012. С. 111–114.

127. Давидова І. В. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав. Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матер. круглого столу. Х., 2017. С. 84–87.

128. Давидова І. В. Використання електронного підпису при вчиненні правочинів. Правове регулювання ІТ-відносин: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Фенікс, 2017. С. 16–18.

129. Давидова І. В. Відповідність правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності за цивільним законодавством України. Митна справа. 2013. № 1 (85). Ч. 2. Кн. 2 (січень–лютий). С. 210-216.

130. Давидова І. В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». 2014. № 3. С. 140–143.

131. Давидова І. В. Віндикація, як спосіб захисту права власності за цивільним законодавством України. Нова редакція Конституції України та вдосконалення цивільного законодавства: проблеми гармонізації: матер. круглого столу. О.: Фенікс, 2013. С. 49–51.

132. Давидова І. В. До питання про відповідність правочину моральним засадам суспільства. Від засад римського права до принципів приватного права ЄС: матер. круглого столу. О.: Фенікс, 2015. С. 37–40.

133. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 23. С. 23–25.

134. Давидова І. В. До питання про застосування рішень ЄСПЛ у справах про визнання договорів недійсними. Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів: матер. наук.-практ. кругл. столу. Івано-Франківськ: Вид. Голіней О.В., 2016. С. 52–55.

135. Давидова І. В. До питання про історію виникнення господарських договірних відносин. Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. 2017. №6. URL: www.pap.in.ua

136. Давидова І. В. До питання про недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 22. С. 51–55.

137. Давидова І. В. До питання про недійсність правочину в римському праві. Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті: матер. Міжнар. науково-практ. конф. Дніпропетровськ, 2014. С. 21–22.

138. Давидова І. В. До питання про особливості господарських договорів. Часопис цивілістики. 2014. Вип. 17. С. 60–63.

139. Давидова І. В. До питання про правоздатність юридичної особи. Римське право і сучасність: матер. Міжнар. наукової конф. О.: Фенікс, 2015. С. 41-43.

140. Давидова І. В. До питання про правосуб’єктність юридичної особи. Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства: матер. Інтернет-конф. О.: Фенікс, 2014. С. 28–29.

141. Давидова І. В. До питання про спеціальні наслідки недійсності правочинів у цивільному законодавстві України, Республіки Молдова та за Модельними правилами європейського приватного права. Досвід правових

реформ України та Республіки Молдова на шляху до євроінтеграції: матер. Міжнар. Інтернет-конф. О.: Фенікс, 2016. С. 11–12.

142. Давидова І. В. До питання про співвідношення реституції та віндикації. Правове життя сучасної України: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Фенікс, 2014. С. 265–267.

143. Давидова І. В. До питання про тлумачення змісту міжнародних договорів. Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права: матер. Всеукр. науково-практ. інтернет-конф. О., 2017. С. 53–54.

144. Давидова І. В. До проблеми визначення категорії обману в римському праві. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2011. №17. С. 100–103.

145. Давидова І. В. Дозвіл органу опіки та піклування, як необхідна умова дійсності правочину щодо розпорядження майна дитини. Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС: матер. Міжнар. інтернет-конф. О.: Фенікс, 2016. С. 37–40.

146. Давидова І. В. ЕЦП та інші ідентифікатори особи, як чинники гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу. Молодий вчений. 2017. № 12 (52). С. 287–291.

147. Давидова І. В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. Часопис цивілістики. 2015. Вип. 18. С. 25–28.

148. Давидова І. В. Категорія помилки в цивільному праві та законодавстві. Актуальні проблеми держави і права. О.: Юридична література, 2012. № 66. С. 36–42.

149. Давидова І. В. Криптографічний захист інформації в контексті використання електронного цифрового підпису при вчинення правочинів. Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє: матер. Міжнар. науково-практ. конф. У 2х т. Т. 2. О.: Фенікс, 2017. С. 508–511.

150. Давидова І. В. Недійсність господарського договору за законодавством України. Порівняльно-аналітичне право: Електронне наукове фахове видання. 2014. № 2. URL: www.pap.in.ua.

151. Давидова І. В. Недійсність правочинів за цивільним кодексом України та недійсність господарського зобов'язання за Господарським кодексом України. Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі: матер. круглого столу. О.: Фенікс, 2012. С. 74–77.

152. Давидова І. В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 28. С. 45–49.

153. Давидова І. В. Недійсність правочинів, укладених внаслідок помилки та обману: питання теорії та практики: моногр. О.: Фенікс, 2012. 184 с.

154. Давидова І. В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики. Часопис цивілістики. 2014. Вип. 16. С. 118–121.

155. Давидова І. В. Недійсність фіктивного правочину: загальна характеристика. Юридичний науковий електронний журнал. Електронне наукове видання. Запоріжжя, 2014. – №6. URL: www.lsej.org.ua

156. Давидова І. В. Обман в правочині: від римського права до сьогодення / Харитонов Є. О. Основи римського приватного права: посібн. для аудиторного і самост. вивчення курсу. О.: Букаєв В.В., 2016. С. 254–256.

157. Давидова І. В. Обман як підстава недійсності правочину в римському приватному праві та сучасному цивільному законодавстві. Митна справа. 2012. №5. Ч. 2. Кн. 1. С. 268–272.

158. Давидова І. В. Окремі питання укладання правочинів в світлі євроінтеграційних процесів. Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі: матер. Міжнар. науково-практ. конф. Сладковічево, 2017. С. 102–105.

159. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2013. № 23. Ч. 1. Т. 1. С. 186–189.

160. Давидова І. В. Особливості правового регулювання недійсності правочинів за ЦК та господарських зобов'язань за ГК України. Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. 2012. Вип. 12 (№ 1028). С. 158–160.

161. Давидова І. В. Особливості тлумачення односторонніх договорів. Римське право як підґрунтя сучасного права Європи: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Фенікс, 2016. С. 52–54.

162. Давидова І. В. Переваги технології блокчейн як свідчення її перспективності. ІТ-право та цифрове суспільство: матер. Всеукр. конф. О.: Юридична література, 2017. С. 11–13.

163. Давидова І. В. Підстави виникнення правовідносин в інформаційному суспільстві. Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Гельветика, 2017. С. 75–77.

164. Давидова І. В. Поняття добросовісності і недобросовісності набувача за цивільним законодавством України. Цивільний кодекс України досвід 10-ти років застосування: матер. Інтернет-конф. О.: Фенікс, 2013. С. 12–14.

165. Давидова І. В. Поняття та види недійсних правочинів. Правові наслідки визнання правочинів недійсними: Цивільне законодавство України: концепція, категорії, визначення: навчал. посібн. За ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. О.: Юридична література, 2014. С. 79–81.

166. Давидова І. В. Поняття та види правочинів. Умови дійсності правочинів; Недійсність правочинів. Момент недійсності правочину. Підстави недійсності правочинів. Характеристика правових наслідків недійсності правочинів. Фіктивні та удавані правочини; Помилка та обман як умови недійсності правочинів: Цивільне право України: посібн. для аудит. і самост. вивчення курсу. За ред. Є. О. Харитонова, І. В. Давидової, К. Г. Некіт. О.: Фенікс, 2016. С. 65–66; 70–73; 297–302.

167. Давидова І. В. Правочини в інформаційному суспільстві: перспективи розвитку. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. №2. Ч. 2. С. 47–51.

168. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика: монографія. О.: Юридична література, 2018. 368 с.

169. Давидова І. В. Правочини у ІТ-сфері та інформаційна безпека. ІТ-право та інформаційна безпека: моногр. За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. С. 74–86.

170. Давидова І. В. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 27. С. 38–40.

171. Давидова І. В. Проблемні питання застосування технології блокчейн в Україні. Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України: матер. Всеукр. конф. О.: Фенікс, 2017. С. 92–94.

172. Давидова І. В. Технології Блокчейн. Смарт-контракти. Поняття, станвлення та законодавче регулювання електронних закупівель (тендерів). ІТ і заповіт: ІТ-право: теорія та практика: навчал. посібн. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Фенікс, 2017. С. 88–95, 101–109, 257–261.

173. Давидова І. В. Технологія блокчейн: перспективи розвитку в Україні. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 26. С. 38–41.

174. Давидова І. В. Тлумачення змісту правочину. Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства. Недійсність правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману. Наслідки визнання правочинів недійсними. Двостороння реституція як загальний наслідок недійсності правочину /Цивільне та сімейне право України: в додаткових питаннях та відповідях. Загальна частина: навчал. посібник. За ред. О. С. Кізлової. О.: ТЕС, 2014. С. 146–158.

175. Давидова І. В. Трансформації розуміння категорії "правочин" в інформаційному суспільстві. Visegrad Journal on Human Rights. 2018. №3. Ч. 2. С. 59–63.

176. Давидова І. В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 83–85.

177. Давидова І. В. Щодо визначення категорії «правочин» в цивільному праві. Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива: матер. Міжнар. науково-практ. конф. К.: Білоцерківдрук, 2013. С. 45–47.

178. Давидова І. В. Щодо окремих питань недійсності правочинів у судових спорах за участі дітей. Особливості розгляду сімейних спорів: матер. круглого столу. О.: Юридична література, 2016. С. 21–23.

179. Давидова І. В. Щодо співвідношення понять «правочин» та «угода» за законодавством України. Проблеми вдосконалення цивільного законодавства України: матер. круглого столу. О.: Фенікс, 2012. С. 44–46.

180. Давидова І. В. Щодо формування волі юридичної особи: деякі проблемні питання. Розвиток правової системи України в умовах сьогодення: матер. Міжнар. науково-практ. конф. Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 35–36.

181. Давидова І. В. Юридичні факти як підстави виникнення цивільних прав та обов’язків. Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності: матер. Міжнар. науково-практ. конф. К.: ФОП Кандиба Т. П. 2018. С. 104–107.

182. Давыдова И. В. К вопросу о защите прав и интересов детей при заключении сделок относительно недвижимого имущества. Актуальні проблеми захисту права власності: матер. круглого столу. О.: Фенікс, 2016. С. 47–49.

183. Давыдова И. В. Недействительность сделок, совершенных представителем с превышением полномочий. Правові та інституційні механізми

забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матер. Міжнар. науково-практ. конф. О.: Юридична література, 2016. С. 433–435.

184. Данил'ян В. О. Інформаційне суспільство та перспективи його розвитку в Україні (соціально-філософський аналіз): моногр. Х.: Право, 2008. 184 с.

185. Даниленко С. І. Інформаційне суспільство в контексті цивілізаційного вибору України. URL: http://www.kymu.edu.ua/vmv/v/p07/danilenko.pdf.

186. 2017-й – год blockchain в мире. Просто о технологии и ее применении в отрасли. URL: http://my-trade-group.com/index.php/mneniya/item/9251-2017-j-god-blockchain-v-mire-prosto-o-tekhnologii-i-ee-primenenii-v-otrasli.

187. Де буде затребуваний блокчейн через 3–5 років? Думки експертів на Blockchain&BitcoinConferenceCyprus. URL: http://coinews.io/ua/category/12-pod%D1%96%D1%97/article/1519-de-bude-zatrebuvanij-blokchejn-cherez-3-5-rok%D1%96v-dumki-expert%D1%96v-na-blockchain-&-bitcoin-conference-cyprus.

188. Делягин М. Мировой кризис: Общая теория глобализации. М.: ИНФРА-М, 2003. 767 с.

189. Десятник В. Поняття правочинів та договору в Проекті Цивільного кодексу України. Українське право. 1997. № 3. С. 97–100.

190. Деякі питання реалізації пілотного проекту із запровадження електронних земельних торгів і забезпечення зберігання та захисту даних під час їх проведення. Постанова Кабінету Міністрів України від 21.06.2017 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/688-2017-п.

191. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2001. 18 с.

192. Дзера О., Отраднова О. Недійсність правочину (угоди) за новим Цивільним кодексом України. Юридична Україна. 2003. № 10. С. 5–18.

193. Дигесты Юстиниана. Пер. с лат. Т. 3. Кн. 12–19. Отв. ред. Л. Л. Кофанова. М.: Статут, 2003. 780 с.

194. Длугош О. І. Недійсність правочинів з дефектами волі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 209 с.

195. Договірне право України: навч. посіб. / Т. В. Боднар, О. В. Дзера, Н. С. Кузнецова та ін. За ред. О. В. Дзери. К.: Юрінком Інтер, 2008. 896 с.

196. Дождев Д. В. Римское частное право: учебн. М.: Норма, 1997. 784 с.

197. Дождев Д. В. Римское частное право: учебн. Под ред. В. С. Нерсесянца. 2-е изд., изм. и доп. М.: НОРМА, 2003. 765 с.

198. Доменное имя как объект интеллектуальной собственности. URL: http://www.styler.ru/styler/domain-intellectual-property/

199. Дракер П. Посткапиталистическое общество. Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. М.: Academia, 1990. С. 70–98.

200. Дювернуа М. Л. Чтения по гражданскому праву. В 2 т. М.: Зерцало, 2004. 704 с.

201. Егоров Н. Д. Гражданско-правовое регулирование общественных отношений: единство и дифференциация. Ленингр.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1988. 176 с.

202. Егоров Ю. П. Правовой режим сделок как средств индивидуального гражданско-правового регулирования: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Екатеринбург, 2004. 475 с.

203. Епифанова В. В. Форма сделки: теория и практика реализации в гражданском законодательстве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Краснодар, 2009. 178 с.

204. Ефіріум – що ж це насправді. URL: https://nv.ua/ukr/techno/technoblogs/efirium-shcho-zh-tse-naspravdi-blog-sergija-kalinina-2180151.html.

205. Єременко К. О. Цивільно-правові наслідки недотримання вимог щодо форми правочину: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2014. 234 с.

206. ЄС запускає «Обсерваторію та форум блокчейна» для просування технології. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2018/02/1/7076932.

207. Жеков В. І. Правочини, які порушують публічний порядок за законодавством України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2006. 208 с.

208. Загурский Л. Н. Элементарный учебник Римского права. Общая часть. Вып. 1–3. Х.: Тип. И.М. Варшавчика, 1897. 626 с.

209. Занковская С. В. Существенное заблуждение в сделке в советском гражданском праве: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук. М., 1950. 16 с.

210. Захватывающая история The DAO: работа над ошибками. URL: https://forklog.com/zahvatyvayushhaya-istoriya-the-dao-rabota-nad-oshibkami.

211. Зима О. У Кропивницькому презентували електронну систему охорони здоров'я. URL: http://dostyp.com.ua/novini/u-kpopivnits-komu-ppiezientuvali-ieliektponnu-cictiemu-okhoponi-zdopov-ia.

212. Зобов'язальне право України: підручн. / Є. О. Харитонов, І. А. Безклубий, С. М. Бервено та ін. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К.: Істина, 2011. 848 с.

213. Иванова Э. Короли жизни. Новое время страны. 2017. № 12. С. 70–73.

214. Из блокчейна слов не выкинешь: как он изменит Украину и почему опыт других стран нам уже не подходит. URL: http://businessviews.com.ua/ru/tech/id/iz-blokchejna-slov-ne-vykinesh-kak-on-izmenit-ukrainu-i-pochemu-opyt-drugih-stran-nam-uzhe-ne-podhodit-1689.

215. Илларионова Т. И., Гонгало Б. М., Плетнев В. А. Гражданское право: учебн. Ч. 1. М.: Норма, Инфра-М, 1998. 464 с.

216. Илон Маск сказал, что может спасти человечество от «робо»-катастрофы. URL: http://glavnoe.ua/news/n289186.

217. Ильков С. В. Все о сделках. Санкт-Петербург: Герда, 2000. 352 с.

218. Интернет вещей. Безграничные возможности взаимодействия человека и машины. Медиасектор и индустрия развлечений. URL: http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY-mne-internet-of-things-rus/$File/EY-mne-internet-of-things-rus.pdf

219. Иоффе О. С. Избранные труды. В 4 т. Т. 2. Советское гражданское право. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2004. 544 с.

220. Иоффе О. С. Обязательственное право. М.: Юрид. лит., 1975. 880 с.

221. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1955. 308 с.

222. Иоффе О. С. Советское гражданское право. М.: Юрид. лит., 1967. 494 с.

223. Иоффе О. С. Советское гражданское право: курс лекц. Общая часть. Право собственности. Общее учение об обязательствах. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1958. 511 с.

224. Иоффе О. С., Мусин В. А. Основы римского гражданского права. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1975. 156 с.

225. Иоффе О. С., Толстой Ю. К. Основы советского гражданского законодательства. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1962. 342 с.

226. Исаков В. Б. Фактический (юридический) состав в механизме правового регулирования: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Свердловск, 1975. 20 с.

227. Исаков В. Б., Сарьян В. А., Фокина А. А. Правовые аспекты внедрения Интернета вещей. ИТ-Стандарт. 2015. №4-1 (5). С. 9-16. URL: https://elibrary.ru/item.asp?id=25208816

228. Искусственный интеллект будет подбирать медицинскую страховку. URL: http://news.eizvestia.com/news_technology/full/2706-iskusstvennyj-intellekt-budet-podbirat-medicinskuyu-straxovku.

229. Исследователи Google создали искусственный интеллект, способный учиться как человек. URL: https://zn.ua/TECHNOLOGIES/issledovateli-google-sozdali-iskusstvennyy-intellekt-sposobnyy-uchitsya-kak-chelovek-242259_.html.

230. Іванова С. М. Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 205 с.

231. Іванова С. М. Визнання недійсним правочину як спосіб захисту цивільних прав та інтересів за законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 20 с.

232. Іванова С. М. Правова характеристика визнання правочину недійсним та застосування наслідків недійсності правочину в системі способів захисту цивільних прав та інтересів. Актуальні проблеми держави і права. 2008. Вип. 41. С. 231–234.

233. Івлєв О. Ю. Засади правового регулювання розвитку інформаційного суспільства в Європі: досвід для України. URL: http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/conf/2012-2/doc/5/04.pdf.

234. Ільницький М. П. Адміністративно-правове регулювання електронного урядування у сфері публічного управління в Україні: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Ужгород, 2017. 215 с.

235. Інтернет речей: http://glossary.starbasic.net/index.php?title=%D0%86%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82_%D1%80%D0%B5%D1%87%D0%B5%D0%B9

236. Інтернет: прецедентне право Європейського Суду з прав людини. URL: http://unba.org.ua/assets/uploads/publications/publikacii/2016-03-10.echr.internet.drozdov.pdf.

237. Інформатизація. Інформаційне суспільство. URL: http://www.nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=6&language=uk.

238. Інформаційне суспільство та сталий розвиток: матеріали наук.-практ. семінару. О.: ОРІДУ НАДУ, 2014. 152 с.

239. ІТ ПРАВО / Л. С. Яворська, Л. Л. Тарасенко, В. М. Мартин та ін. За ред. О. С. Яворської. Л.: Левада, 2017. 470 с.

240. ІТ-право та інформаційна безпека: моногр. За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. 176 с.

241. ІТ-право: поняття та сутність: моногр. За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. 316 с.

242. ІТ-право: теорія та практика: навч. посіб. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Фенікс, 2017. 472 с.

243. Как Blockchain изменит юридическую практику? URL: https://zakon.ru/blog/2016/9/29/kak_blockchain_izmenit_yuridicheskuyu_praktiku.

244. Как умные контракты изменят нашу жизнь. URL: https://habrahabr.ru/company/exante/blog/321548.

245. Калаур І. Окремі аспекти застосування правових наслідків нікчемних і оспорюваних правочинів. Підприємництво, господарство і право. 2003. № 12. С. 48–51.

246. Калашник Є. Принципи та механізми інформаційної політики Європейського Союзу. Міжнародні відносини. № 33-34. 2006. С. 99 –101.

247. Калюжний Р. А., Новицька Н. Б. Становлення інформаційного суспільства. Правова інформатика. 2006. № 3 (11). С. 17–22.

248. Каменецька О. Застосування технології Блокчейн у сфері страхування. URL: https://fbs-tax.com/uk/mediacenter/blog-uk/what-is-blockchain-technology-and-how-it-is-applied-by-the-companies-that-offer-insurance-services.

249. Каменецька О. КМУ схвалив Концепцію та План дій розвитку цифрової економіки в Україні до 2020 року. URL: https://fbs-tax.com/uk/mediacenter/news-uk/cmu-has-approved-the-concept-and-action-plan-for-development-of-digital-economy-in-ukraine-until-2020.

250. Каминская П. Д. Основания ответственности по договорным обязательствам. Вопросы гражданского права: сб. ст. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1957. С. 56–144.

251. Карпенко О. Украинский суд впервые принял иск о моральной компенсации в 1 биткоин. URL: https://ain.ua/2018/03/20/sud-prinyal-isk-ob-1-btc

252. Карчевський М. В. Основні проблеми правового регулювання соціалізації штучного інтелекту. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 93–99.

253. Кастельс М., Хіманен П. Інформаційне суспільство та держава добробуту. Фінська модель. К.: Ваклер, 2006. 232 с.

254. Каткова Т. Г. Закони про роботів: сучасний стан та перспективи розвитку. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 99–104.

255. Кечекьян С. Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. М.: Изд-во АН СССР, 1958. 187 с.

256. Киевстар запустил Mobile ID в опытную эксплуатацию. URL: https://kyivstar.ua/ru/mm/news-and-promotions/kievstar-zapustil-mobile-id-v-opytnuyu-ekspluataciyu.

257. Кирилюк О. Міфи і реальність про вчинення правочинів з нерухомістю на блокчейні. Мала енциклопедія нотаріуса. 2017. № 5 (95). С. 83–85.

258. Кирилюк О. В. Міжнародно-правове забезпечення розвитку глобального інформаційного суспільства: автореф. дис. … юрид. наук: 12.00.11. Київ, 2017. 20 с.

259. Кириченко В. М., Куракін О. М. Теорія держави і права: модульний курс. К.: Центр учб. літ., 2010. 264 с.

260. Кияшко В. А. Несостоявшиеся сделки: очерк законодательства, теории и правоприменительной практики. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2007. 240 с.

261. Кізлова О. С. Електронний договір. Окремі види договорів у сучасному українському законодавстві: колект. моногр. 2е вид., змінене і доп. За ред. О. С. Кізлової, О. С. Кужко, Л. В. Діденко. О.: АйсПринт, 2017. – С. 10-31.

262. Кір’ян В. О. Правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2013. 22 с.

263. Кіца М. О. Фейкова інформація в українських соціальних медіа: поняття, види, вплив на аудиторію. Наукові записки Української академії друкарства. 2016. № 1. С. 281–287.

264. Ковальчук В. Б., Панчук І. О. Правосвідомість як фактор ствердження демократичних основ державного та суспільного ладу: моногр. Острог: Острозька акад., 2016. 212 с.

265. Кодинец А. А. Гражданско-правовые аспекты защиты прав в сфере информационных отношений. Legea si viata. 2015. № 1. С. 66–70.

266. Кодинец А. А. Договоры в сфере информационных отношений: особенности систематизации и нормативного регулирования. Legea si viata. 2014. № 12. С. 60–64.

267. Кодинець А. О. Інтелектуальна власність та інформаційні відносини: теоретичні засади правового регулювання. Підприємництво, господарство і право. 2016. №8. С. 16–20.

268. Кодинець А. Теоретичні проблеми правозастосування у сфері інформаційних відносин. Право України. 2015. № 7. С. 96–102.

269. Кодинець А. О. Правове регулювання інформаційних відносин в умовах громадянського суспільства: співвідношення приватноправового та публічного підходів. Evropsky politicky a pravni diskurz. 2014. № 6. С. 553–562.

270. Кодинець А. О. Цивільно-правове регулювання зобов'язальних інформаційних відносин: методологія, теорія, практика: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 470 с.

271. Колодюк А. В. Інформаційне суспільство: сучасний стан та перспективи розвитку в Україні: автореф. дис. … канд. політ. наук. Київ, 2005. 20 с.

272. Коляденко В. Поняття «інформаційне суспільство» у класичних і сучасних концепціях. URL: http://social-science.com.ua/article/1042.

273. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, ч. 1 (постатейный) / Г. Е. Авилов, В. В. Безбах, М. И. Брагинский и др. Отв. ред. О. Н. Садиков. 3-е изд., испр. и перераб. М.: ИНФРА-М, 2005. 1062 с.

274. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950 р. (ратифіковано 17.07.1997 р.). URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.

275. Конституція України від 28.06.1996 р. №254к/96. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 30. Ст. 141. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-вр.

276. Конференцію Smile-Expo у Словенії відвідали високопосадовці двох європейських держав. URL: https://www.smileexpo.com.ua/uk/news/blockchain-bitcoin-conference-v-slovenii-posetili-prezident-liberlenda-i-gossekretar-premera-slovenii-80977.

277. Кормич Б. А. Інформаційне право: підручн. Х.: БУРУН іК, 2011. 334 с.

278. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин: моногр. К.: Ін Юре, 2014. 376 с.

279. Кот О. Природа недійсних правочинів. Вісник Академії правових наук України. 2009. № 4. С. 108–118.

280. Кот О. Способи захисту договірних прав. Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 13–17.

281. Кохановська О. Інформаційно-правова основа громадянського суспільства. Право України. 2015. № 4. С. 35–42.

282. Кохановська О. Основні теорії у сфері інформаційних правовідносин: концепція інформаційних прав як приватноправового інституту і теорія інформаційного права як галузі права у сучасній правовій доктрині України. Приватне право. 2013. № 1. С. 186–199.

283. Кохановська О. В. Приватно-правове розуміння інформаційних відносин в Україні. Часопис цивілістики. 2017. № 22. С. 128–133.

284. Кохановська О. В. Цивільно-правові проблеми інформаційних відносин в Україні: автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2006. 36 с.

285. Країна інновацій: як Швейцарія розвиває блокчейн, криптовалюти та ICO. URL: http://coinews.io/ua/category/1-kripto/article/1523-kra%D1%97na-%D1%96nnovac%D1%96j:-yak-shvejcar%D1%96ya-rozviva%D1%94-blokchejn,-kriptovaljuti-ta-ico.

286. Красавчиков О. А. Советское гражданское право: учебн. В 2 т. Т. 1 / Т. И. Илларионова, М. Я. Кириллова, О. А. Красавчиков и др. Под ред. О. А. Красавчикова. 3-е изд., испр. и доп. М.: Высш. шк., 1985. 544 с.

287. Красавчиков О. А. Юридические факты в советском гражданском праве. М.: Госюриздат, 1958. 182 с.

288. Крат В. Форма правочину. Нотаріат для вас. 2011. № 5. С. 21–29.

289. Крат В. І. Недійсність договору: законодавче регулювання та види. Проблеми законності. 2017. Вип. 138. С. 8–14.

290. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-III. Відомості Верховної Ради України. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.

291. Кузнецова Н. С. Недействительность сделок (к вопросу об антисоциальных сделках и последствиях их совершения). Альманах цивилистики. 2011. Вип. 4. С. 52–67.

292. Кузнєцова Н. Договір у механізмі регулювання цивільно-правових відносин. Право України. 2012. № 9. С. 12–18.

293. Кузнєцова Н. С. Цивільно-правова відповідальність і захист цивільних прав. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2009. Вип. 81. С. 100–106.

294. Кулик Т. Ю. Особенности правового регулирования договоров, заключенных в электронной форме: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Ростов-на-Дону, 2007. 144 с.

295. Кулматов Т. Ш. Недействительные сделки по гражданскому праву и деятельность ОВД по их пресечению: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1996. 20 с.

296. Кундельська С. Європейська декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві: спроба теоретичного аналізу. Вісник Львівського університету. 2007. Вип. 45. С. 17–23.

297. Кучер В. О. Нікчемні правочини. Цивільне право України. Загальна частина. / І. А. Бірюков, Ю. О. Заіка, В. С. Гопанчук та ін. За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заіки. К.: Нац. акад. внутр. справ України, 2003. С. 140–151.

298. Кучер В. О. Нікчемні правочини: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Львів, 2004. 208 с.

299. Лавріненко І. Проблеми укладення представником правочинів із вадами волі. Підприємництво, господарство і право. 2012. № 3. С. 26–29.

300. Лазовский Е. Google профинансировала инициативу по написанию новостей искусственным интеллектом. URL: https://3dnews.ru/955144.

301. Лайон Д. Інформаційне суспільство: проблеми та ілюзії. URL: http://www.philsci.univ.kiev.ua/biblio/lajon.html.

302. Латинін М. А. Стратегічні пріоритети розбудови інформаційного суспільства в Україні. Публічне управління: теорія та практика. 2011. № 2 (6). С. 185–191.

303. Лесько Н. В. Проблеми забезпечення інформаційної безпеки дітей в мережі Інтернет. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2016. С. 223–229.

304. Ліпкан В. А. Адміністративно-правові основи забезпечення національної безпеки України: автореф. дис. … д-ра юрид наук: 12.00.07. Київ, 2008. 36 с.

305. Ліпкан В. А., Залізняк В. А. Систематизація інформаційного законодавства України: моногр. К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2012. 304 с.

306. Ліпкан В. А., Дімчогло М. І. Консолідація інформаційного законодавства України: моногр. За ред. В. А. Ліпкана. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2014. 415 с.

307. Лісничий А. Взаємодія громадянського та інформаційного суспільства. URL: http://social-science.com.ua/article/282.

308. Лічман Л. В. Характеристика моделі «антипублічного» правочину. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. № 10-2, т. 1. С. 204–207.

309. Лютко Н. В. Інформаційне суспільство та ціннісні орієнтації особистості. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. 2012. Т. 182. Вип. 170. С. 98–101.

310. Мазаракі А. А. Вступне слово. Проблеми та перспективи розвитку підприємництва в Україні: матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. – Київ, 2017. С. 12.

311. Майданик Р. Недійсність правочинів. Юридичний вісник України. 2009. 18–24 квіт. (№ 16). С. 6–7.

312. Майданик Р. А. Криптовалюта: проблеми правового регулювання: матер. науково-практ. конф. Х.: Право, 2018. С. 11–15.

313. Макаревич Е. ТОП-10 цифровых угроз XXI века. Фокус. 2017. № 27. С. 20–23.

314. Максименко Ю. Є. Інформаційне суспільство в Україні: стан та перспективи становлення. URL: http://goal-int.org/informacijne-suspilstvo-v-ukraini-stan-ta-perspektivi-stanovlennya.

315. Малеин Н. С. Имущественная ответственность в хозяйственных тношениях. М.: Наука, 1968. 207 с.

316. Манжай О. В. Здійснення оперативно-розшукових заходів шляхом використання кіберпростору: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Львів, 2010. 20 с.

317. Маруховський О. О. Політичні аспекти зарубіжних концепцій інформаційного суспільства: автореф. дис.. … канд.. політич. наук: 23.00.01. Київ, 2008. 20 с.

318. Марченко В. Нотаріальна спільнота об’єдналася задля позитивних змін в професії. Нотаріат України. 2017. № 1–2. URL: http://npu.in.ua/uploads/files/user_2147483647/Docs/journal/NU-23-05-17-WEB(2).pdf.

319. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок. М.: Юрлитинформ, 2004. 176 с.

320. Матвеев И. В. Правовая природа недействительных сделок: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2002. 192 с.

321. Матвієнко О. С. Електронна комерція: поняття та законодавче закріплення в Україні. Правове регулювання економіки: зб. наук. пр. URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pre/2008/Matvienko.pdf.

322. Матієва Я. С. Упровадження електронного уряду в Україні на шляху до євроінтеграції. URL: http://www.dridu.dp.ua/zbirnik/2011-01(5)/11mysuse.pdf

323. Махінчук В. М. Моральні засади суспільства як один з чинників цивільного законодавства та критеріїв визначення меж здійснення особистих немайнових прав. Еволюція цивільного законодавства: проблеми теорії та практики: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2004. С. 258–272.

324. Мейер Д. И. Русское гражданское право. В 2 ч. (по испр. и доп. 8-му изд. 1902 г.). М.: Статут, 2003. 831 с.

325. Микитин М. В. Правова природа «смарт-контрактів». Правове регулювання ІТ-відносин: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. О.: Фенікс, 2017. С. 73–76.

326. Мілаш В. С. Комерційний договір у контексті сучасних ринкових умов. Х.: ФОП Вапнярчук Н.М., 2007. 440 с.

327. Міхайліна Т. Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: моногр. Вінниця, 2018. 312 с.

328. Мічурін Є. О. Правочини з житлом. Кн. 1. Х.: Страйд, 2003. 372 с.

329. Модельний закон про захист дітей від інформації, що завдає шкоду їх здоров'ю та розвитку: Закон від 03.12.2009 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_m85.

330. Мукомела І. В. Правові засади інформаційного суспільства: загальнотеоретичний аналіз: автоеф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Харків, 2016. – 22 с.

331. Муромцев С. А. Гражданское право Древнего Рима: лекц. М.: Тип. А. И. Мамонтова и К, 1883. 697 с. URL: https://www.twirpx.com/file/929240.

332. Нагорна Л. Символічний простір інформаційного суспільства: зорові аберації віртуальності. Політичний менеджмент. 2009. № 2. С. 3–12.

333. Найдьонова Л. А. Агресивний кібер-простір чи агресивні користувачі? – психологічні засади долання кібер-буллінгу. Психологічні перспективи. Спец. вип. Проблеми кіберагресії. 2012. Т. 2. С. 83–92.

334. Наконечний А. Й., Верес З. Є. Інтернет речей і сучасні технології. Вісник Національного університету «Львівська політехніка». 2016. № 852. С. 3–9.

335. Нам бардак не нужен. Как внедрить блокчейн в Украине. URL: :https://nv.ua/techno/technoblogs/nam-bardak-ne-nuzhen-kak-vnedrit-blokchejn-v-ukraine-blog-ruslana-chernolutskogo-2167160.html

336. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття. Кн. 1. Пріоритет інтелекту / В. Литвин, В. Андрущенко, А. Гуржій та ін. К.: Навч. кн., 2004. 638 с.

337. Науковці й експерти: інформаційний кодекс України на часі. URL: http://www.telekritika.ua/news/2009-06-04/46031.

338. Не только биткоины: 20 сфер, в которых тоже можно использовать blockchain. URL: http://businessviews.com.ua/ru/tech/id/20-sfer-kotorye-blockchain-sdelaet-bolee-effektivnymi-1227.

339. Некіт К. Г. Веб-сайт як комплексний об’єкт цивільних прав. Часопис цивілістики. 2017. № 26. С. 50–55.

340. Некіт К. Г. До питання про правову природу криптовалют: матер. науково-практ. конф. Х.: Право, 2018. С. 192–194.

341. Некіт К. Г. Доменне ім’я як об’єкт цивільних прав. Часопис цивілістики. 2017. № 23. С. 40–45.

342. Некіт К. Г. ІТ-активи. ІТ-право: теорія і практика: навч. посібн. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Фенікс, 2017. С. 182–185.

343. Некіт К. Г. Правовий статус криптовалют в Україні та у світі. Юридичний науковий електронний журнал. 2018. № 1. URL: http://lsej.org.ua/1_2018/12.pdf.

344. Немного истории: что такое умные контракты и зачем они нужны. URL: http://forklog.com/nemnogo-istorii-chto-takoe-umnye-kontrakty-i-zachem-oni-nuzhny.

345. Нерсесов Н. О. Избранные труды по представительству и ценным бумагам в гражданском праве. М.: Статут, 2000. 286 с.

346. Нестеряк Ю. В. Державна політика в сфері засобів масової комунікації умовах суспільних трансформацій в Україні: автореф. дис. … д-ра наук з держ. управл.: 25.00.01. Київ, 2016. 36 с.

347. Новаківський І. І. Система управління підприємства в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... д-ра екон. наук: 08.00.04. Львів, 2017. 47 с.

348. Новицкий И. Б. Недействительные сделки. Вопросы советского гражданского права. М.: Изд-во АН СССР, 1945. С. 31–73.

349. Новицкий И. Б., Перетерский И. С. Римское право: учебник. М.: Зерцало, 2000. 448 с.

350. Новицкий И. Б. Сделки. Исковая давность. М.: Госюриздат, 1954. 245 с.

351. Новицький А. М. Правові основи формування інститутів інформаційного суспільства: теорія та практика: дис.. … д-ра юрид. наук: 12.00.07. Ірпінь, 2012. – 485 с.

352. Нормы гражданского права о робототехнике: резолюция Европарламента (одобренный текст). URL: http://robopravo.ru/riezoliutsiia_ies.

353. Обділений блокчейном: чому земельний кадастр отримав «неповний» Blockchain. URL: http://www.epravda.com.ua/publications/2017/10/11/629979.

354. Общетеоретическая юриспруденция: учебн. Под ред. Ю. Н. Оборотова. О.: Феникс, 2011. 436 с.

355. Оганесян С. А. Недействительность сделок по статьям 32 и 33 Гражданского кодекса (1922г.): автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Ереван, 1955. 20 с.

356. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление: (очерки теории, философии и психологии права). Душанбе: Дониш, 1983. 256 с.

357. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства: міжнар. докум. від 22.07.2000 р. Дипломатический вестник. 2000. №8. С. 51–56. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_163.

358. Омельчук О. С. Вектори та форми впливу ІТ-права на суспільну свідомість. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 27. С. 112–115.

359. Оніщенко Н. Інформаційно-правовий простір: проблеми формування, розвитку, аналіз позитивних і негативних впливів на правосвідомість суспільства та особистості. Віче. 2012. № 17. С. 20–23.

360. Ороховська Л. А. Криза медіа культури інформаційного суспільства. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. 2014. Вип. 115. 33-36.

361. Ортинська Н. В. Деструктивний вплив Інтернету на неповнолітнього. ІТ-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 142–148.

362. Ортинська Н. В. Інтернет та неповнолітні: сучасні правові проблеми. ІТ право: проблеми і перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2016. С. 229–234.

363. Основи ІТ-права: навчал. посібн. 2е вид., доп. та переробл. За ред. Т. В. Бачинського. К.: Юрінком Інтер, 2017. 208 с.

364. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік: від 31.05.1991 р. №2211-І. Ведомости Верховного Совета. 1991. №26. Ст. 733. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/v2211400-91.

365. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і союзних республік: затв. Законом СРСР від 08.12.1961 р. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=ESU&n=1606#0993763 5110218261.

366. Особливості захисту суб'єктивних цивільних прав: моногр. За ред. О. Д. Крупчана, В. В. Луця. К.: НДІ приват. права і підприємництва, 2012. 400 с.

367. Павленко Д. Consensus и право 2017: регуляторные перспективы и вызовы блокчейна. URL: http://forklog.com/consensus-i-pravo-2017-regulyatornye-perspektivy-i-vyzovy-blokchejna.

368. Павлова И. Ю. Правовые проблемы признания ничтожных сделок недействительными в судебном порядке. Право и политика. 2005. № 4. С. 134–145.

369. Падерін І. Д., Романов О. В., Савельєв І. В. Віртуальне підприємство як резерв підвищення ефективності у нових умовах. Вісник економічної науки України. 2014. № 3. С. 85–88.

370. Пазюк А. В. Міжнародно-правове регулювання інформаційної сфери (теоретичні та практичні аспекти): автореф. дис.. … д-ра юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2016. 40 с.

371. Палій Н. Презумпція правомірності договору і віндикація URL: http://www.legalweekly.com.ua/article/?uid=1075.

372. Памятники римского права: Законы XII таблиц. Институции Гая. Дигесты Юстиниана. Пер. с лат. М.: Зерцало, 1997. 608 с.

373. Пастернак В. М. Форма правочину – невід'ємна частина його дійсності. Часопис Київського університету права. 2013. №2. С. 215–218.

374. Пейзер Р. Б., Фрей А. Б. Профессиональный девелопмент недвижимости. Руководство ULI по ведению бизнеса. Urban Development Publishing (UDP), 2004. 452 с.

375. Первая в мире крупная сельскохозяйственная сделка с использованием блокчейна завершена. Ошеломительный успех! URL: https://altcoin.info/news/pervaja_v_mire_krupnaja_selskohozjajstvennaja_sdelka_s_ispolzovaniem_blokchejna_zavershena_oshelomitelnyj_uspeh-2023.html.

376. Перетерский И. С. Гражданский кодекс РСФСР: науч. коммент. Вып. 5. Сделки. Договоры. М.: Юриздат НКЮ РСФСР, 1929. 442 с.

377. Перетерский И. С. Советские гражданские кодексы. Советское право. 1927. № 6. С. 49–64.

378. Перова О. В. Недійсність правочину, який порушує публічний порядок: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2010. 192 с.

379. Пероганич Ю. Підсумкові документи ВСІС. URL: https://informationsociety.wordpress.com/2006/08/29/Підсумкові-документи-ВСІС.

380. Петренко П. Прийняття Закону «Про електронні довірчі послуги» дасть можливість українцям вести бізнес і отримувати державні послуги через смартфон. URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/priynyattya-zakonu-pro-elektronni-dovirchi-poslugi-dast-mojlivist-ukraintsyam-vesti-biznes-i-otrimuvati-derjavni-poslugi-cherez-smartfon---pavlo-petrenko-23319.

381. Петренко П. Д. Сучасний стан та необхідність реформування інформаційного законодавства. URL: http://old.minjust.gov.ua/9249.

382. Пилипчук В. Г., Цимбалюк В. С. Історико-правові проблеми становлення і розвитку інформаційної сфери та інформаційного права в Україні (кінець XX – початок XXI століття). Вісник Національної академії правових наук України. 2016. № 4. С. 29–44.

383. Пистолет за биткоины. Кто на самом деле зарабатывает на криптовалютах. URL: http://www.forbes.ru/finansy-i-investicii/356777-pistolet-za-bitkoiny-kto-na-samom-dele-zarabatyvaet-na-kriptovalyutah.

384. Підвисоцький В. І. Майнові наслідки недійсності правочинів. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 12. С. 146–151.

385. Підвисоцький В. І. Правова природа поняття недійсного правочину. Бюлетень Міністерства юстиції України. 2006. № 2. С. 76–80.

386. Підопригора О. А. Римське приватне право. К.: Ін-юре, 2001. 438 с.

387. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право: підручн. 2-ге вид. К.: Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

388. Победоносцев К. П. Курс гражданского права. Т. 3. Под ред. В. А. Томсинова. М.: Зерцало, 2003. 608 с.

389. Подопригора А. А. Основы римского гражданского права: учебн. пособ. 2-е изд., перераб. К.: Вентури, 1995. 288 с.

390. Пожуєв В. І. Формування інформаційного суспільства в умовах глобалізації. Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. 2009. Вип. 36. С. 4–11.

391. Позова Д. Д. Поняття та типи штучного інтелекту. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юрид. літ., 2018. С. 93–97.

392. Позова Д. Д. Правові аспекти наближення автоматичних пристроїв до здібностей людини. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 26. С. 79–82.

393. Позова Д. Д. Правові аспекти проблеми роботозаміщення. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юрид. літ. , 2018. С. 97–101.

394. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. 6-е изд., стереотип. М.: Статут, 2013. 351 с.

395. Політанський В. С. Право на інформацію як фундаментальне право людини: автореф. дис. … канд. юрид наук: 12.00.01. Харків, 2016. 22 с.

396. Положення про Департамент кіберполіції Національної поліції України. URL: http://www.npu.gov.ua/uk/publish/article/1816252.

397. Полтавський О. В. До питання про правочин, який вчиняється з перевищенням повноважень. Право і безпека. 2012. №1. С. 272–276.

398. Поняття та ознаки принципу законності. URL: http://ru.osvita.ua/vnz/reports/law/9569.

399. Попова Т. В., Ліпкан В. А. Стратерічні комунікації: словник. За ред. В. А. Ліпкана. К.: ФОП О. С. Ліпкан, 2016. 416 с.

400. Постанова Верховного Суду України від 05.10.2016 р., справа №3-604гс16. URL: http://protokol.com.ua/ua/vitrebuvana_u_ostannogo_vlasnika_v_lantsyugku.

401. Постанова Верховного Суду України від 19.08.2014 р., справа №3-68гс14. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/40289305.

402. Постанова Вищого господарського суду України від 04.04.2016 р., справа №904/10393/14. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56969767.

403. Постанова Вищого господарського суду України від 05.12.2016 р., справа №904/118/16. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63318426.

404. Постанова Вищого господарського суду України від 15.01.2013 р., справа №5008/419/2012. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/28631538.

405. Постанова Вищого господарського суду України від 17.01.2017 р., справа №924/473/16. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64199703.

406. Постанова Вищого господарського суду України від 19.10.2016 р., справа №914/1233/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62160914.

407. Постанова Вищого господарського суду України від 22.08.2012 р., справа №5015/5742/11. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/25714414.

408. Постанова Вищого господарського суду України від 22.09.2016 р., справа №910/30056/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61485814.

409. Постанова Вищого господарського суду України від 27.06.2012 р., справа №2/5005/10055/2011. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/24967754.

410. Постанова Вищого господарського суду України від 27.07.2016 р., справа №914/3549/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59378577.

411. Постанова Вищого господарського суду України від 28.04.2015 р., справа №912/3329/14. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/43840194.

412. Постанова Вищого господарського суду України від 31.03.2016 р., справа №922/5636/15. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56969968.

413. Постанова Київського апеляційного господарського суду від 04.12.2017 р., справа №910/13094/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70795127.

414. Потопальський С.С. Деякі аспекти недійсності договору, укладеного під впливом помилки, обману та насильства. Адвокат. 2006. №1. С. 32–35.

415. Потопальський С.С. Правове регулювання нікчемних та оспорюваних правочинів в Україні. Держава і право. 2006. Вип. 31. С. 235–242.

416. Почепцов Г. Сучасні інформаційні війни. К.: Києво-Могилян. акад., 2015. 497 с.

417. Правочин щодо поставки бавовни об’єднує блокчейн, смарт-контракти та Інтернет речей. URL: https://onehappycoin.com/the-deal-on-supply-of-cotton-combines-block-smart-contracts-and-internet-of-things.

418. Практика розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними: узагальнення Верховного Суду України від 24.11.2008 р. підгот.: Я. М. Романюк, В. Й. Костенко, З. П. Мельник. Вісник Верховного Суду України. 2009. №1 (101). С. 22–34. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0003700-08.

419. Прилуцкая М. З. Недействительность сделок по ст. 30 ГК РСФСР: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1951. 20 с.

420. Принципы международных коммерческих договоров УНИДРУА 2010. URL: http://www.unidroit.org/english/principles/contracts/principles2010/translations/blackletter2010-russian.pdf.

421. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23.12.1993 р. №3792-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 13. Ст. 64. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3792-12.

422. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997 р. №318/97. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 32. Ст. 206. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/318/97-вр.

423. Про виконавче провадження: Закон України від 02.06.2016 р. №1404-VIII (із останніми змін. та доп. Законом від 18.01.2018 р. № 2269-VIII). Відомості Верховної Ради України. 2016. №30. Ст. 542. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1404-19.

424. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 р. №3477-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 30. Ст. 260. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3477-15.

425. Про внесення змін до деяких законів України щодо усунення адміністративних бар’єрів для експорту послуг: Закон України від 03.11.2016 р. №1724-VIII. Відомості Верховної Ради. 2016. № 52. Ст. 860. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1724-19.

426. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності: Закон України від 06.10.2016 р. №1666-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 47. Ст. 800. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1666-19.

427. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо використання печаток юридичними особами та фізичними особами – підприємцями: Закон України від 23.03.2017 р. № 1982-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 18. Ст. 222. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1982-19.

428. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо протидії загрозам національній безпеці в інформаційній сфері: проект Закону зареєстрований 12.07.2017 р. № 6688. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62236.

429. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо регулювання переказу коштів: проект Закону України зареєстрований від 04.11.2016 р. № 5361. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=60425.

430. Про внесення змін до Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» та деяких інших законодавчих актів України щодо децентралізації повноважень з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 26.11.2015 р. №834-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 1. Ст. 9. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/834-19.

431. Про внесення змін до Податкового кодексу України (щодо стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні): проект Закону

України зареєстрований 30.10.2017 р. № 7246. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62816.

432. Про державну підтримку засобів масової інформації та соціальний захист журналістів: Закон України від 23.09.1997 р. № 540/97. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 50. Ст. 302. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/540/97-вр.

433. Про державну підтримку книговидавничої справи в Україні: Закон України від 06.03.2003 р. №601-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 24. Ст. 162. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/601-15.

434. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: Закон України від 01.07.2004 р. № 1952-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. №51. Ст. 553. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1952-15.

435. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень: постанова Кабінету Міністрів України від 25.12.2015 р. № 1127. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1127-2015-п.

436. Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань: Закон України від 15.05.2003 р. №755-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 31–32. Ст. 263. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/755-15.

437. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. №3855-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 16. Ст. 93. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/3855-12.

438. Про деякі питання визнання правочинів (господарських договорів) недійсними: постанова Пленуму Вищого господарського суду України від 29.05.2013 р. №11. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/v0011600-13

439. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з визнанням угод недійсними: роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 12.03.1999 р. (втратили чинність 29.05.2013 р.). URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/v_111800-99.

440. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 15. Ст. 128. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3262-15.

441. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 р. №2782-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 1. Ст. 1. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2782-12.

442. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003 р. № 852-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 276. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/852-15.

443. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 р. № 2155-VIII Відомості Верховної Ради України. 2017. № 45. Ст. 400. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2155-19.

444. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 р. № 851-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 36. Ст. 275. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/851-15.

445. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 р. № 675-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 45. Ст. 410. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/675-19.

446. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус: Закон України від 20.11.2012 р. № 5492-VI. Відомості Верховної Ради. 2013. № 51. Ст. 716. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5492-17/print1475414381969190.

447. Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.08.2007 р. № 653-р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/653-2007-р.

448. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98 (втратив чинність

на підставі Указу Президента від 07.07.2015 р. № 398/2015). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/615/98.

449. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94. Відомості Верховної Ради України. 1994. №31. Ст. 286. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр.

450. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991 р. № 1023-XII. Відомості Верховної Ради УРСР. 1991. № 30. Ст. 379. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1023-12.

451. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 р. №393/96. Відомості Верховної Ради України. 1996. № 47. Ст. 256. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/393/96ВР.

452. Про інформаційні агентства: Закон України від 28.02.1995 р. №74/95. Відомості Верховної Ради України. 1995. № 13. Ст. 83. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/95-вр.

453. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. №2657-XII. Відомості Верховної Ради України. 1992. № 48. Ст. 650. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.

454. Про Концепцію Національної програми інформатизації: Закон України від 04.02.1998 р. № 75/98. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27–28. Ст. 182. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/75/98-вр.

455. Про ліцензування видів господарської діяльності: Закон України від 02.03.2015 р. №222-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2015. № 23. Ст. 158. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/222-19.

456. Про міжнародне приватне право: Закон України від 23.06.2005 р. № 2709-IV. Відомості Верховної Ради України. 2005. № 32. Ст. 422. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2709-15.

457. Про міжнародний комерційний арбітраж: Закон України від 24.02.1994 р. № 4002-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 25. Ст. 198. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4002-12.

458. Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25.06.1993 р. № 3322-XII. Відомості Верховної Ради України. 1993. № 33. Ст. 345. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3322-12.

459. Про Національну програму інформатизаці: Закон України від 04.02.1998 р. №74/98. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 27–28. Ст. 181. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр.

460. Про Національну раду України з питань телебачення і радіомовлення: Закон України від 23.09.1997 р. №538/97. Відомості Верховної Ради України. 1997. №48. Ст. 296. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/538/97-вр.

461. Про обіг криптовалюти в Україні: проект Закону України, зареєстрований 06.10.2017 р. № 7183. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62684.

462. Про оренду землі: Закон України від 06.10.1998 р. № 161-XIV. Відомості Верховної Ради України. 1998. № 46–47. Ст. 280. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/161-14.

463. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 р. № 2163-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2017. № 45. Ст. 403. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2163-19.

464. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 р. № 537-V. Відомості Верховної Ради України. 2007. № 12. Ст. 102. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16.

465. Про Положення про порядок здійснення криптографічного захисту інформації в Україні: Указ Президента України від 22.05.1998 р. № 505/98. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/505/98.

466. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 р. № 539/97. Відомості Верховної Ради України. 1997. № 49. Ст. 299. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр.

467. Про практику розгляду цивільних справ за позовами про захист прав споживачів: постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.04.1996 р. № 5. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-96.

468. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 9. Ст. 89. URL: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/922-19.

469. Про Рекомендації парламентських слухань з питань розвитку інформаційного суспільства в Україні: постанова Верховної Ради України від 01.12.2005 р. № 3175-IV. Відомості Верховної Ради України. 2006. № 15. Ст. 131. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/3175-15.

470. Про реформування державних і комунальних друкованих засобів масової інформації: Закон України від 24.12.2015 р. № 917-VIII. Відомості Верховної Ради України. 2016. № 3. Ст. 34. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/917-19.

471. Про систему Суспільного телебачення і радіомовлення України: Закон України від 18.07.1997 р. № 485/97 (втратив чинність 15.05.2014 р. на підставі Закону України №1227-VII). Відомості Верховної Ради України. 1997. № 45. Ст. 284. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/485/97-вр.

472. Про стимулювання ринку криптовалют та їх похідних в Україні: проект Закону України, зареєстрований 10.10.2017 р. №7183-1. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=62710.

473. Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди: постанова Пленуму Верховного Суду України від 31.03.1995 р. №4. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95.

474. Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними: постанова Пленуму Верховного Суду України від 06.11.2009 р. №9. Вісник Верховного Суду України. 2009. № 12 (112). С. 3-8. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0009700-09.

475. Про судову практику у справах за позовами про захист права приватної власності: постанова Пленуму Верховного Суду України від

22.12.1995 р. № 20. URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=v0020700-95.

476. Про Суспільне телебачення і радіомовлення України: Закон України від 17.04.2014 р. № 1227-VII. Відомості Верховної Ради України. 2014. № 27. Ст. 904. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1227-18.

477. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 роки та затвердження Плану заходів щодо її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.01.2018 р. № 67-р. URL: ttp://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-р.

478. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 386-р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-р.

479. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 р. №3759-XII. Відомості Верховної Ради України. 1994. № 10. Ст. 43. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3759-12.

480. Про утворення публічного акціонерного товариства «Національна суспільна телерадіокомпанія України»: постанова Кабінету Міністрів України від 07.11.2014 р. № 693. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/693-2014-п.

481. Проблеми інформаційного законодавства України в сфері створення, поширення та використання інформації та шляхи їх вирішення: аналіт. зап. URL: http://www.niss.gov.ua/articles/1189.

482. Проблемні питання у застосуванні Цивільного і Господарського кодексів України. Під ред. А. Г. Яреми, В. Г. Ротаня. К.: Реферат, 2005. 336 с.

483. Провайдери програмної послуги напрацюють спільний документ щодо захисту дітей від шкідливого впливу аудіовізуального контенту. URL: http://www.uts.dn.ua/index.php/news/news2015/594-provajderi-napratsyuyutspilnij-dokument-shchodo-zakhistu-ditej-vid-shkidlivogo-vplivu-audiovizualnogo-kontentu.

484. Проведена первая в мире реальная торговая сделка по технологии blockchain. URL: https://www.vedomosti.ru/finance/news/2016/09/08/656254-pervaya-blockchain.

485. Проведена первая торговая блокчейн-сделка между Китаем и США. URL: https://hightech.fm/2018/01/23/blockchain_traiding.

486. Проскуріна О. Інформаційне суспільство: можливості і політико-культурна реальність становлення в Україні. Грані. 2005. № 1. С. 126–129.

487. Проценко Т. О., Селезньова О. М. Позитиви й негативи інформаційного суспільства: погляд з позиції філософії. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. 2014. Вип. 10-2, т. 1. С. 8–10.

488. Путілова О. О. Інтернет як фактор формування інформаційного суспільства: автореф. дис. … канд. соціолог. наук: 22.00.04. Донецьк, 2004. 20 с.

489. Пухан И., Поленак-Акимовская М. Римское право: базовый учебн. Пер. с макед. М.: Зерцало, 2000. 411 с.

490. Рабинович Н.В. Недействительность сделок и ее последствия. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1960. 171 с.

491. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навчал. посібн. 10е вид., доп. Л.: Край, 2008. 224 с.

492. Радищев А. Н. Избранные сочинения. М.; Ленинград: Гослитиздат, 1949. 855 с.

493. Радутний О. Суб’єктність штучного інтелекту у кримінальному праві. Право України. 2018. № 1. С. 123–136.

494. Радутний О. Е. Штучний інтелект як суб’єкт злочину. Інформація і право. 2017. № 4 (23). С. 106–115.

495. Растеряев Н. Г. Недействительность юридических сделок по русскому праву. Часть общая и часть особенная. Догматическое исследование. Санкт-Петербург: Обществ. польза, 1901. 386 с.

496. Рішення Апеляційного суду Волинської області від 26.12.2014 р., справа № 159/3503/14-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/42152567.

497. Рішення Апеляційного суду м. Києва від 25.02.2016 р., справа № 761/35939/14-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/56122277.

498. Рішення Апеляційного суду Миколаївської області від 01.11.2016 р., справа № 490/10288/15-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/62435579.

499. Рішення Апеляційного суду Черкаської області від 27.02.2017 р., справа №22-ц/793/350/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64992785.

500. Рішення Броварського міськрайонного суду Київської області від 07.12.2017 р., справа № 361/3737/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70944555.

501. Рішення Генічеського районного суду Херсонської області від 21.02.2014 р., справа № 653/175/14-ц URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/37342049.

502. Рішення Глухівського міськрайонного суду Сумської області від 29.08.2017 р., справа № 576/1437/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68542101.

503. Рішення Господарського суду Львівської області від 11.12.2017 р., справа № 914/1481/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/71025976.

504. Рішення Господарського суду м. Києва від 06.10.2017 р., справа № 910/13094/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69505037.

505. Рішення Господарського суду м. Києва від 13.07.2017 р., справа № 910/6750/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68135455.

506. Рішення Господарського суду м. Києва від 25.10.2017 р., справа № 910/15762/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/69919900.

507. Рішення Дарницького районного суду м. Києва від 18.05.2016 р., справа № 753/5917/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57849580

508. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 27.03.2017 р., справа № 804/2015/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/65514103

509. Рішення Заводського районного суду м. Миколаєва від 22.06.2016 р., справа № 487/1369/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58595912.

510. Рішення Зарічного районного суду м. Суми від 08.07.2016 р., справа № 591/6832/15-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58916318.

511. Рішення Ірпінського міського суду Київської області від 13.10.2010 р., справа № 2-3168/2010 р . URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/11822577.

512. Рішення Калуського міськрайонного суду Івано-Франківської області від 16.02.2017 р., справа №345/119/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64841047.

513. Рішення Козятинського міськрайонного суду Вінницької області від 12.09.2017 р., справа № 133/649/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/68939415.

514. Рішення Новгород-Сіверського районного суду Чернігівської області від 06.02.2017 р., справа № 739/1770/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/64791335.

515. Рішення Новомосковського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 15.04.2016 р., справа № 183/6735/14. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/58255243.

516. Рішення Оболонського районного суду м. Києва від 14.12.2016 р., справа № 756/13581/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/63528028.

517. Рішення Октябрського районного суду м. Полтави від 08.08.2018 р., справа № 758/5048/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/76172450.

518. Рішення Сватівського районного суду Луганської області від 30.05.2016 р., справа № 426/2278/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/61659245.

519. Рішення Солом’янського районного суду м. Києва від 02.08.2016 р., справа № 760/5588/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59802297.

520. Рішення Солом’янського районного суду м. Києва від 12.05.2016 р., справа № 760/24010/14-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/57879152.

521. Рішення Суворовського районного суду м. Одеси від 04.02.2016 р., справа № 523/12117/15-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/55798723.

522. Рішення Турківського районного суду Львівської області від 30.11.2017 р., справа № 458/365/17. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/70688163.

523. Рішення Южного міського суду Одеської області від 14.11.2014 р., справа № 519/1218/14-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41519780.

524. Рішенням Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 29.06.2016 р., справа № 334/1681/16-ц. URL: http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/59431331.

525. Робот-судья. URL: http://zib.com.ua/ru/127739-kompyuterniy_sudya_predugadivaet_resheniya_espch_s_tochnosty.html.

526. Ровный В. В. Эвикция: проблемы конкуренции исков и права собственности. Правоведение. 2000. № 5. С. 127–140.

527. Романюк Я. Відмежування віндикації від правових наслідків недійсності правочинів. Проблеми державотворення і захисту прав людини в Україні: матер. 16-ї регіон. наук.-практ. конф. К., 2009. С. 205–206.

528. Романюк Я. М. Коментар постанови Пленуму Верховного Суду України від 06.11. 2009 р. № 9 «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними». К.: Істина, 2011. 96 с.

529. Романюк Я. М. Підстави і цивільно-правові наслідки визнання правочину недійсним (на матеріалах судової практики): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 217 с.

530. Ромащенко В. А. Європейські правові стандарти становлення інформаційного суспільства. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції: матер. Міжнар. наук.-практ. конф. У 2 т. О.: Юрид. л-ра, 2016. Т. 1. С. 370–372.

531. Ромащенко В.А. Міжнародно-правове регулювання інформаційного суспільства: роль та значення діяльності ЮНЕСКО. Альманах міжнародного права. 2016. Вип. 13. С. 32–38.

532. Ромащенко В.А. Правове регулювання інформаційного суспільства в Україні: загальнотеоретичне дослідження: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2018. 225 с.

533. Ромащенко В. А. Правовое регулирование информационного общества: деятельность Европейского Союза. Legea si Viata. 2016. № 10/2 (298). С. 104–108.

534. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина: підручн. 2-ге вид., допов. К.: Алерта: КНТ: ЦУЛ, 2009. 594 с.

535. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 1. М.: Юрид. лит., 1984. 432 с.

536. Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 3. М.: Юрид. лит., 1985. 512 с.

537. Рущак І. В. Конструкція правочинів у цивільному праві. Вісник Запорізького національного університету. 2012. № 3. С. 74–80.

538. Рущак І. В. Правочини, що порушують публічний порядок і їх недійсність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2012. 19 с.

539. Рясенцев В. Сделки по советскому гражданскому праву. М.: Юрид. лит., 1951. 512 с.

540. Савиньи Ф. К. Обязательственное право. Пер. с нем. URL: http://forum.yurclub.ru/index.php?app=downloads&showfile=1720.

541. Савінова Н. А. Кримінально-правова політика та убезпечення інформаційного суспільства: моногр. К.: Право України, 2012. 247 с.

542. Савюк М. Ф. Адміністративно-правові засади інформаційного суспільства: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07. Київ, 2016. 208 с.

543. Савюк М. Ф. Інформаційне суспільство як об’єкт адміністративно-правових відносин. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2014. Вип. 29. Ч. 2. Т. 3. С. 192–196.

544. Садиков О. Н. Советское гражданское право: учебн. М.: Юрист, 1983. 464 с.

545. Сакайя Т. Стоимость, создаваемая знаниями, или История будущего. Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. Под ред. В. Л. Иноземцева. М.: Academia, 1999. С. 337–371.

546. Санфилиппо Ч. Курс римского частного права: учебн. Под ред. Д. В. Дождева. М.: БЕК, 2000. 400 с.

547. Сахарук Д. Поняття та види форми правочину. Цивільне право. 2003. № 12. С. 43–47.

548. Семенов М. И. Действительность сделок (актуальные вопросы теории и практики). Юрист. 2001. № 4. С. 16–20.

549. Семенченко А., Журавльов А. Вимірювальна система розвитку інформаційного суспільства та електронного врядування: інструмент формування й реалізації державної політики і протидії корупції. Вісник Національної академії державного управління. 2012. № 1. С. 107-120.

550. Семушина О. В. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 189 с.

551. «СЕТАМ» перейшла на технологію збереження даних «BLOCKCHAIN» та змінила назву на «OPENMARKET». URL: https://minjust.gov.ua/news/ministry/setam-pereyshla-na-tehnologiyu-zberejennya-danih-blockchain-ta-zminila-nazvu-na-openmarket---minyust.

552. Синайский В. И. Русское гражданское право (пособие к изучению т. X ч. 1 и сенатской практики). К.: Тип. А. М. Пономарева, 1912. 427 с.

553. Синайский В.И. Русское гражданское право. М.: Статут, 2002. 638 с.

554. Систематизація інформаційного законодавства України: моногр. За ред. В. А. Ліпкана. К.: ФОП О.С. Ліпкан, 2012. 304 с.

555. Сіленко А. Цифрова нерівність як глобальна соціально-політична проблема. Політичний менеджмент. 2006. №3. С. 51-61.

556. Сімсон О. Е. IT-право V. Інформаційні права: на зламі епох. IT-право: проблеми та перспективи розвитку в Україні: зб. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф. Л.: Львів. політехніка, 2017. С. 180–187.

557. Скакун О. Ф. Теорія права і держави. К.: Правова єдність, 2010. 525 с.

558. Скалацький В. М. Інформаційне суспільство: сучасні теорії та моделі (соціально-філософський аналіз): автореф. дис. … канд. філософ. наук: 09.00.03. Київ, 2006. 18 с.

559. Скиба І. П. Інструментальне знання в контексті соціальної діяльності в інформаційному суспільстві: автореф. дис. … канд. філософ наук: 09.00.03. Київ, 2015. 20 с.

560. Скиданов К. В. Воля і волевиявлення в правочині: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 268 с.

561. Скловский К. И. Гражданский спор: практическая цивилистика. М.: Дело, 2003. 352 с.

562. Словарь-справочник нормативно-технической документации. URL: http://normative_reference_dictionary.academic.ru/3466

563. Смарт-контракты в юридической профессии. URL:http://uba.ua/documents/events/2017/20170407/Presentations/TolkachovArtem_1.pdf.

564. Советское гражданское право: учебн. / Л. К. Архиппов, А. Г. Власова и др. Под ред. И. Б. Новицкого. М.: Госюриздат, 1959. 534 с.

565. Советское гражданское право. В 2 т. Т. 1 / К. К. Лебедев, В. А. Мусин, Е. А. Поссе и др. Под ред. В. Т. Смирнова, Ю. К. Толстого, А. К. Юрченко. Ленинград: Изд-во Ленингр. ун-та, 1982. 414 с.

566. Советское гражданское право. Ч. 1 /Н.А. Безрук, М.И. Брагинский, В.Г. Вердников и др. Отв. ред. В.А. Рясенцев. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юрид. лит., 1986. 560 с.

567. Советское гражданское право. В 2 т.: учеб. Под ред. О.А. Красавчикова. 3-е изд., испр. и доп. М.: Высш. шк., 1985. Т. 1. 544 с.

568. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия: собр. соч. В 2 т. Т. 1. М.: Мысль, 1988. 892 с.

569. Сопілко І. М. Методологічні засади наукового осмислення концепції інформаційного суспільства. URL: http://www.vasu.gov.ua/nkr/nauk_praci/sopilko_1.

570. Соснін О .В. Інформатизація як чинник інноваційного розвитку України. URL: http://academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/7.pdf.

571. Социальные коммуникации (теория, методология, деятельность): словарь-справочник. Сост. В. А. Ильганаева. Х.: Город. тип., 2009. 392 с.

572. Спадкування криптовалюти: як отримати її за законом. URL: http://loyer.com.ua/uk/spadkuvannya-kriptovalyuti-yak-otrimati-yiyi-za-zakonom.

573. Спасибо-Фатєєва І. Недійсні правочини та проблеми застосування реституції. Ежегодник украинского права. 2009. № 1. С. 150–167.

574. Спасибо-Фатєєва І. Нотаріальне посвідчення правочинів із нерухомістю та їхня державна реєстрація як спосіб «укріплення» прав. Нотаріат для вас. 2006. № 12. С. 35–36.

575. Спасибо-Фатєєва І. В. Нікчемні правочини та їх наслідки. Вісник господарського судочинства. 2004. № 2. С. 180–182.

576. Спасибо-Фатєєва І. В. Наслідки недійсності правочинів. Вісник господарського судочинства. 2008. № 2. С. 79–86.

577. Спасибо-Фатєєва І. Проблемні аспекти недійсних правочинів. Цивільне право. 2002. № 7. С. 29–33.

578. Стефанчук М. О. Проблеми юридичної техніки статті 13 Цивільного кодексу України. Університетські наукові записки. 2005. № 1–2 (13–14). С. 140–145.

579. Стефанчук Р. О. Шляхи реформування цивільного законодавства: погляд на Захід та на Схід. Методологія приватного права: сучасний стан та перспективи розвитку: зб. матер. ІІ Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2009. С. 322–331.

580. Стефанчук Р. О. Штучний інтелект та цивільне право: перспективи європеїзації національного законодавства: матер. науково-практ. конф. Х.: Право, 2018. С. 26–29.

581. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. №5/2015. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/5/2015.

582. Судебник 1550 г. Российское законодательство X–XX веков. 1985. Т.2. С. 97–173.

583. Сухотерин Л. Я., Юдинцев И. В. Информационная работа в государственном аппарате. М.: Европа, 2007. 472 с.

584. Тарасенко Л. Інтернет-сайт як об'єкт ІТ-права. Право України. 2018. № 1. С. 103–113.

585. Тарасенко Л. Л. Суб'єкти правовідносин у цифровому середовищі. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 26. С. 87–92.

586. Тархов В. А. Гражданское право: учебн. Чебоксары: Чув. кн. изд-во, 1997. 568 с.

587. Татаркина К. П. Форма сделок в гражданском праве России: дис. … канд. юрид наук: 12.00.03. Томск, 2009. 241 с.

588. Таш'ян Р. І. Односторонні правочини в цивільному праві: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харків, 2009. 189 с.

589. Теория государства и права: курс лекц. Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. М.: Юристь, 2001. 776 с.

590. Теорія держави та права: навчал. посібн. / Є. В. Білозьоров, В. П. Власенко, О. Б. Горова та ін. За ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. К.: НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.

591. Типовой закон ЮНСИТРАЛ об эленктронных передаваемых записях. URL: http://www.uncitral.org/pdf/russian/texts/electcom/MLETR_ebook_R.pdf.

592. Тихомиров О. О. «Інформація» у доктрині цивільного права України. Держава і право. 2015. Вип. 67. С. 156–167.

593. Ткаченко А. Искусственный интеллект и человечество. URL: https://nv.ua/opinion/tkachenko_h/iskusstvennyj-intellekt-i-chelovechestvo-2201052.html.

594. Токарева В. О. Авторське право в добу цифрових технологій. IT-право та цифрове суспільство: матер. Всеукр. конф. За ред. Є. О. Харитонова. О.: Юрид. літ., 2017. С. 29–32.

595. Толстой Ю. К. Содержание и гражданско-правовая защита права собственности в СССР. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1955. 219 с.

596. Томарова О. Укладення договору по email: огляд судової практики. URL: http://www.legalshift.com.ua/?p=875.

597. Тоффлер Э. Метаморфозы власти. Пер. с англ. М.: АСТ, 2002. 669 с.

598. Тоффлер Э. Третья волна. Пер. с англ. М.: АСТ, 2004. 781 с.

599. Тоффлер Э. Шок будущего. Пер. с англ. М.: АСТ, 2003. 557 с.

600. Тузов Д. О. Иски, связанные с недействительностью сделок. Томск: Пеленг, 1998. 72 с.

601. Тузов Д. О. Ничтожность и оспоримость юридической сделки: пандектное учение и современное право. М.: Статут, 2006. 204 с.

602. Тузов Д. О. О правовой природе недействительных сделок. Гражданское законодательство Республики Казахстан: статьи, комментарии, практика. Под ред. А. Г. Диденко. Алматы, 2002. Вып. 14. С. 177–208.

603. Тузов Д. О. Природа реституционных правоотношений. Вестник Томского государственного университета. 2003. № 279. С. 35–43.

604. Тузов Д. О. Реституция в гражданском праве: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Томск, 1999. 211 с.

605. Тузов Д. О. Теория недействительности сделок: опыт российского права в контексте европейской правовой традиции. М.: Статут, 2007. 313 с.

606. Тюльканов А. Блокчейну – да, смарт-контрактам – нет: законодатели Невады определились с понятиями. URL: https://zakon.ru/blog/2017/06/19/blokchejnu_-_da_smart-kontraktam_-_net_zakonodateli_nevady_opredelilis_s_ponyatiyami.

607. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: угоду ратифіковано із заявою

Законом України від 16.09.2014 р. №1678-VII. Відомості Верховної Ради. 2014. № 40. Ст. 2021. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/984_011.

608. Украина попала в рейтинг мировых блокчейн-лидеров. URL: https://biz.nv.ua/markets/ukraina-popala-v-rejtinh-mirovykh-blokchejn-liderov-2448038.html.

609. Український стартап здобув грант від Google News Lab і Knight Foundation. URL: http://www.uamodna.com/articles/ukrayinsjkyy-startap-zdobuv-grant-vid-google-news-lab-i-knight-foundation/?utm_source=daily&utm_medium=email&utm_campaign=20170715.

610. Умные контракты – глупая идея. URL: https://www.osp.ru/os/2017/02/13052227.

611. Умные контракты: позитивная инновация или возможности для криминала? URL: https://bits.media/news/umnye-kontrakty-pozitivnaya-innovatsiya-ili-vozmozhnosti-dlya-kriminala.

612. Учебник пандектного права: Общая часть. Т. 1 Пер. с нем. под ред. С. В. Пахман. СПб.: Гиероглифов и Никифоров, 1874. 375 с. (Репринт).

613. Фатьянов А. А. Воля как правовая категория. Государство и право. 2008. № 4. С. 5–12.

614. Федоров В. А. Інформаційне суспільство та глобалізація. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юрид. літ., 2018. С. 19–27.

615. Философский словарь. Под ред. И. Т. Фролова. 7-е изд., перераб. и доп. М.: Республика, 2001. 719 с.

616. Філатова Н. Ю. Електронні договори і смарт-контракти: проблеми відповідності формальним вимогам: матер. науково-практ. конф. Х.: Право, 2018. С. 301–306.

617. Філатова Н. Ю. Правочини з використанням електронної форми представлення інформації. Проблеми законності. 2017. Вип. 136. С. 40–55.

618. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность. Пер. с нем. М.: KAMI, 1995. 245 с.

619. Халфина Р. О. Общее учение о правоотношении. М.: Юрид. лит., 1974. 340 с.

620. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины: учебн. / Е. О. Харитонов, Н. А. Саниахметова. Х.: Одиссей, 2004. 960 с.

621. Харитонов Е. О. Гражданское право Украины: учебн. / Е. О. Харитонов, Е. И. Харитонова, А. В. Старцев. 5-е изд. Х.: Одиссей, 2010. 920 с.

622. Харитонов Є. О. Деякі проблеми правосуб'єктності штучного інтелекту з погляду цивілістики: матер. науково-практ. конф. Х.: Право, 2018. С. 29–32.

623. Харитонов Є. О. Інформаційне суспільство та ІТ-сфера: шляхи впорядкування. Часопис цивілістики. 2017. Вип. 26. С. 6–10.

624. Харитонов Є. О. Інформаційне суспільство, громадянське суспільство та приватне право: проблема співвідношення. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юрид. літ., 2018. С. 7–18.

625. Харитонов Є. О. Історія приватного (цивільного) права Європи. Ч. І. Витоки. О.: Бахва, 1999. 292 с.

626. Харитонов Є. О. ІТ-право з погляду цивілізаційного та концептуального підходів. ІТ-право: поняття та сутність: моногр. За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. С. 10–27.

627. Харитонов Є. О. Правосуб'єктність учасників ІТ-відносин. ІТ-право: теорія та практика: навч. посіб. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Фенікс, 2017. С. 143–150.

628. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. , Старцев О. В. Цивільне право України: підручник. 2-ге вид., переробл. і допов. К.: Істина, 2009. 816 с.

629. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Договори та правочини у цивільному законодавстві України: адаптаційний потенціал. Цивільне законодавство України в умовах адаптації до приватного права ЄС: навчал.

посібн. За ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. О.: Юридична література, 2017. С. 61-70.

630. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Категорії правочину: від римського negotium до «ІТ-правочину». Часопис цивілістики. 2018. Вип. 29. С. 89–94.

631. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Особливості підстав виникнення цивільних правовідносин у ІТ-сфері. ІТ-право: поняття та сутність: моногр. За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. С. 161–184.

632. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Цивільне законодавство і категорія правочинів. Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти): моногр. За ред. Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2012. С. 205–221.

633. Харитонов Є. О., Харитонова О. І., Дрішлюк А. І. Добровільне представництво у цивільному праві України: навч. посіб. К.: Істина, 2007. 176 с.

634. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Проблеми авторського права у цифрову добу. Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу: моногр. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Юрид. літ., 2018. С. 160–192.

635. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Інтернет речей: об’єкт чи суб’єкт правовідносин. ІТ-право та цифрове суспільство: матер. Всеукр. конф. За ред. Є. О. Харитонова. О.: Юрид. літ., 2017. С. 4–6.

636. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. ІТ-право: альтернатива парадигми. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. Т. XVIII. С. 191–200.

637. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Приватне право як концепт: пошук парадигми: моногр. О.: Фенікс, 2014. 804 с.

638. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Регулятивні правовідносини: приватно-правовий та публічно-правовий виміри: моногр. О.: Гельветика, 2018. 404 с.

639. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Цивільні правовідносини: монографія. 2-ге вид., переробл. і допов. О.: Фенікс, 2011. 456 с.

640. Харитонова О. І. Адміністративно-правові відносини (проблеми теорії): моногр. О.: Юрид. літ., 2004. 328 с.

641. Харитонова О. І. Віртуальна власність. ІТ-право: теорія та практика: підручн. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. О.: Фенікс, 2017. С. 213–237.

642. Харитонова О. І. Інформаційно-комунікаційні технології та авторське право. ІТ-право: поняття та сутність: моногр. За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. О.: Фенікс, 2017. С. 207–226.

643. Харитонова О. І. Проблемні питання визначення системи (структури) ІТ-права. URL: http://aphd.ua/publication-108.

644. Харитонова О. І., Ульянова Г. О., Кирилюк А. В., Симонян Ю. Ю., Бааджи Н. П., Позова Д. Д., Григор'янц Г. І., Бурова Л. І., Мартинюк І. В. Проблемні питання визначення правової природи і структури правовідносин інтелектуальної власності, що виникають у мережі Інтернет. Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. Т. XVII. С. 159–200.

645. Харчук В. Електронний правочин. Юридичний журнал. 2009. № 3. С. 62–63.

646. Хатнюк Н. С. Заперечні угоди та їх правові наслідки: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2003. 217 с.

647. Хатнюк Н. С. Порушення форми угоди як підстава визнання угоди недійсною. Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ України. 2001. Вип. 5. С. 43–48.

648. Хвостов В. М. Система римского права: учебн. М.: Зерцало, 1996. 522 с.

649. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по российскому гражданскому праву. 2-е изд., доп. М.: Юрайт, 2000. 162 с.

650. Хейфец Ф. С. Недействительность сделок по советскому гражданскому праву: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1972. 16 с.

651. Хілінський Ю. Як працювати з електронним цифровим підписом. Все про бухгалтерський облік. 2005. № 25. С. 31–32.

652. Хлєбнікова А. А. Становлення та розвиток інформаційного суспільства в умовах глобалізації: теоретико-методологічний аспект. Гілея. 2015. Вип. 92. С. 170–174.

653. Хэширование: просто и наглядно. URL: http://www.20khvylyn.com/life/education/story_20700.html.

654. Цвайгерт К., Кетц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права. Т. 2. Пер. с нем. М.: Междунар. отношения, 1998. 512 с.

655. Цивільне право України: курс лекцій. У 6 т. Т. 1 / Р. Б. Шишка, В. А. Кройтор, Я. О. Чапічадзе, М. О. Самойлов. За ред. Р. Б. Шишки, В. А. Кройтора. Х.: Еспада, 2004. 176 с.

656. Цивільне право України: підручн. У 2 кн. Кн. 1 / О. В. Дзера, Д. Б. Боброва, А. С. Довгерт та ін. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. 2-ге вид., допов. і переробл. К.: Юрінком Інтер, 2004. 736 с.

657. Цивільне право України: підручн. У 2 т. Т. 1 / Є. О. Харитонов, О. В. Дзера, В. В. Дудченко та ін. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. Х.: Одіссей, 2008. 832 с.

658. Цивільне право України: підручн. У 3 кн. Кн. 1 / Є. О. Харитонов, Р. О. Стефанчук, А. І. Дрішлюк та ін. За ред. Є. О. Харитонова, А. І. Дрішлюка. О.: Юрид. літ., 2005. 528 с.

659. Цивільне право України. Загальна частина: підручн. / І. А. Бірюков, Ю. О. Заіка, В. С. Гопанчук та ін. За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заіки. 2-ге вид., змін. та допов. К.: КНТ, 2008. 480 с.

660. Цивільне право України. Загальна частина: підручник / С. М. Бервено, В. А. Васильєва, М. К. Галянтич та ін. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової, Р. А. Майданика. 3-тє вид., переробл. і допов. К.: Юрінком Інтер. 2010. 976 с.

661. Цивільне право України: навчал. посібн. За ред. І. А. Бірюкова, Ю. О. Заіки. К.: Істина, 2004. 224 с.

662. Цивільне право України: навчал. посібн. / Ю. В. Білоусов, А. В. Ватрас, С. Д. Гринько та ін. За ред. Р. О. Стефанчука. К.: Правова єдність, 2009. 536 с.

663. Цивільне право України: підручн. 2-е вид., переробл. і доп. у 2 ч. За ред. Р. Б. Шишки, Ч. 1. Загальна. К. Ліра-К, 2018. 736 с.

664. Цивільне право: навчал. посібн. / Д. В. Боброва, І. А. Безклубий, Е. М. Багач та ін. За ред. Р. А. Майданика, Н. С. Кузнєцової, О. В. Дзери. К.: Правова єдність, 2008. 624 с.

665. Цивільне та сімейне право України в питаннях та відповідях / Є. О. Харитонов, О. М. Калітенко, В. М. Зубар та ін. За ред. Є. О. Харитонова, О. М. Калітенко. Х.: Одіссей, 2002. 856 с.

666. Цивільне та сімейне право України: підручн. / Є. О. Харитонов, В. В. Дудченко, О. І. Харитонова та ін. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. К.: Правова єдність, 2009. 968 с.

667. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. №435-IV. Відомості Верховної Ради України. 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15.

668. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. / Є. О. Харитонов, Ю. Л. Бошицький, Р. О. Стефанчук та ін. За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової, Н. Ю. Голубєвої. К.: Правова єдність, 2008. 740 с.

669. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. / Є. О. Харитонов, В. В. Завальнюк, І. М. Кучеренко та ін. За ред. Є. О. Харитонова, Н. Ю. Голубєвої. 6-те вид., переробл. та допов. Х.: Одіссей, 2010. 1216 с.

670. Цивільний кодекс України: наук.-практ. комент. 3-тє вид., переробл. та допов. Х.: Одіссей, 2006. 1200 с.

671. Цивільний кодекс Української РСР: від 18.07.1963 р. № 1540-VI. Відомості Верховної Ради УРСР. 1963. № 30. Ст. 463. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1540-06 (втратив чинність 16.01.2003 р.).

672. Цивільний кодекс УРСР від 16.12.1922 р. ЗУ УСРР. 1922. № 55. Ст. 780. URL: https://yurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (втратив чинність).

673. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. №1618-IV. Відомості Верховної Ради України. 2004. № 40–41, 42. Ст. 492. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1618-15. В ріш суду

674. Цифровий порядок денний України-2020: концептуальні засади: проект (грудень 2016 р.). URL: https://ucci.org.ua/uploads/files/58e78ee3c3922.pdf.

675. Черепахин Б. В. Вещные иски в советском праве. Ученые записки Свердловского юридического института. 1945. Вип. 1. С. 48–55.

676. Чернишов Д. У майбутньому Україна переведе всю цифрову державну інформацію на блокчейн-платформу. URL: http://www.pravove-pole.info/novini/u-majbutnomu-ukraina-perevede-vsju-cyfrovu-derzhavnu-informaciju-na-blokchejn-platformu-denys-chernyshov.

677. Чигур Р. Ю. Інформація та знання як основні ресурси інформаційного суспільства. Грані. 2014. № 2 (106). С. 61–65.

678. Чому необхідно ухвалити зміни до Закону про суспільне мовлення. URL: http://www.telekritika.ua/pravo/2015-03-19/105089.

679. Чорнолуцкий Р. Нам бардак не нужен. Как внедрить блокчейн в Украине. URL: https://nv.ua/techno/technoblogs/nam-bardak-ne-nuzhen-kak-vnedrit-blokchejn-v-ukraine-blog-ruslana-chernolutskogo-2167160.html.

680. Шай Р. Я. Правопорядок і законність як ознаки правової держави. URL: http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2158/vnulpurn201480123.pdf.

681. Шапп Я. Основы гражданского права Германии: учебн. М.: БЕК, 1996. 304 с.

682. Шахматов В. П. Основные проблемы теории сделки по советскому гражданскому праву: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Свердловск, 1951. 16 с.

683. Шахматов В. П. Сделки, совершенные с целью, противной интересам государства и общества. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1966. 357 с.

684. Шахматов В. П. Составы противоправных сделок и обусловленные ими последствия. Томск: Изд-во Том. ун-та, 1967. 310 с.

685. Швеция официально использует блокчейн для регистрации земельных участков. URL: https://golos.io/ru--blokcheijn/@kristina95/shveciya-oficialno-ispolzuet-blokchein-dlya-registracii-zemelnykh-uchastkov.

686. Шендрик В. В., Манжай О. В. Досвід США щодо здійснення оперативно-розшукових заходів шляхом використання кіберпростору. Вісник ЛДУВС. 2008. Вип. 4, ч. 1. С. 153–163.

687. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. В 2 т. Т. 1. М.: Статут, 2005. 461 с.

688. Шестакова Н. Д. Недействительность сделок: процессуальный и материальный аспекты: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.15. Санкт-Петербург, 2001. 188 с.

689. Шестакова Н. Д. Недействительность сделок. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2008. 360 с.

690. Шимон С. І. Відповідність змісту правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності. Юриспруденція: теорія і практика. 2009. № 7. С. 24–30.

691. Шишка Р. Б. Стадії врегулювання інформаційних правовідносин. URL: http://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/15280/1/%D0%A8%D0%B8%D1%88%D0%BA%D0%B0.doc

692. Шкрібляк К. П. Односторонні правочини в нотаріальній та судовій практиці: автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2014. 19 с.

693. Штефан А. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту авторського права. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2013. № 4. С. 22–30.

694. Штефан А., Зеров К. Припинення порушень авторського права і суміжних прав у мережі Інтернет: огляд законодавчих новел. Теорія і практика інтелектуальної власності. 2017. № 3. С. 18–26.

695. Що таке «віртуальний офіс»: переваги та недоліки. URL: http://ua-referat.com

696. Що таке розумні смарт-контракти на блокчейне ETHERIUM, BITCOIN, NEM. URL: https://kripto.in.ua/sho-take-rozumn-smart-kontrakti-na-blokchejne-etherium-bitcoin-nem.

697. Що таке Смарт-контракт? URL: http://ethereum.net.ua/discussion/34/scho-take-smart-kontrakt.

698. Энциклопедический юридический словарь / В. Н. Додонов, А. С. Пиголкин, В. П. Панов и др. Под ред. В. Е. Крутских. 2-е изд., испр. и доп. М.: Инфра-М, 1999. 368 с.

699. Эрделевский А. Недействительность сделок: условия, виды, последствия. Российская юстиция. 1999. № 11. С. 12–14.

700. Юрасов С. Больше, чем Prozorro. В Украине стартует Blockchain-аукціон. URL: http://biz.liga.net/all/it/intervyu/3424165-bolshe-chem-prozorro-v-ukraine-startuet-blockchain-auktsion.htm.

701. Юрловська Г. В. Правочини як підстава виникнення цивільних прав і обов’язків. Адвокат. 2004. № 4. С. 15–18.

702. Як ресторан, якого не існує, визнали найкращим у Лондоні. URL: https://life.pravda.com.ua/society/2017/12/11/227890.

703. Яковец Ю. В. Эпохальные инновации XXI века. М.: Экономика, 2004. 444 с.

704. BitFury запускает пилотный блокчейн-проект по регистрации прав на землю в Грузии. URL: https://forklog.com/bitfury-zapuskaet-pilotnyj-blokchejn-proekt-po-registratsii-prav-na-zemlyu-v-gruzii.

705. Blockchain Academy. URL: https://mobile.facebook.com/BlockAcademy.

706. Blockchain&BitcoinConferenceSlovenia: новий захід Smile-Expo в одній з провідних блокчейн-держав Європи. URL: https://www.smileexpo.com.ua/uk/news/blockchain-bitcoin-conference-slovenia-novoe-meropriyatie-smile-expo-v-odnoy-iz-vedushchih-blokcheyn-dergav-evropi-79867.

707. Blockchain: технология, которая оставит нотариусов без работы. URL: https://delo.ua/special/blockchain-333063.

708. Bull H. The Anarchical Society: A Study of Order in World Politics. Basingstoke: Macmillan, 1997. 329 p.

709. Davydova I. General characteristics of fictitious transaction. Часопис цивілістики. 2016. Вип. 20. С. 29–32.

710. Davydova I. It transactions and information security. Information security and IT law in conditions of integration processes. Edited by O. Kharytonova, E. Kharytonov. Riga: Izdevnieciba Baltija Publishing, 2017. P. 87–97.

711. Davydova I. Relation of misconception and fraud as conditions for invalidity for legal transactons. Legea si Viata: Publicaţie ştiinţifi co-practică. 2013. №9/1 (261). С. 69–72.

712. Davydova I. The Category of Invalidity of Transaction in Civil Law: From Roman Law to Modern Times. The Journal of Legal Studies. June 2018. № 2 (2). VOLUME 47. P. 577–585.

713. Davydova I. The influence of sense of justice on the execution of transactions in conditions of the development of information society. Legea si Viata. 2018. № 6 (318). С. 40–44.

714. E-Auction 3.0. URL: http://www.eauction.idf.solutions/home-ukr.

715. Information security and IT law in conditions of integration processes / Edited by O. Kharytonova, E. Kharytonov. Riga: IzdevniecibaBaltija Publishing, 2017. – 178 p

716. Kristian Lauslahti, Juri Mattila, Timo Seppälä Smart Contracts - How will Blockchain Technology Affect Contractual Practices? URL: https://www.etla.fi/wp-content/uploads/ETLA-Raportit-Reports-68.pdf

717. Masuda Y. The Information Society as Post-Industrial Society. Washington, D.C.: Pub. WorldFutureSociety, 1981. 171 p.

718. Mykytyn M. The legal nature of «smart contracts». Часопис цивілістики. 2017. №25. С. 103–106.

719. Smart Contracts Explained. URL: http://www.blockchaintechnologies.com/blockchain-smart-contracts

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Монографії:

1. Давидова І. В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика: моногр. Одеса: Юридична література, 2018. 368 с.

Рецензії: Басай В. Д. Рецензія на монографію Давидової І. В. «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика». Часопис цивілістики: науково-практичний журнал. 2018. № 29. С. 201–202; Голубєва Н. Ю. Рецензія на монографію Давидової І. В. «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика». Право.ua. 2018. № 2. С. 164–165.

2. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Цивільне законодавство і категорія правочинів. *Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти)*: моногр. За ред. Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2012. С. 205–221.

3. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Особливості підстав виникнення цивільних правовідносин у ІТ-сфері. *ІТ-право: поняття та сутність:* моногр. / За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 161–184.

4. Давидова І. В. Правочини у ІТ-сфері та інформаційна безпека. *ІТ-право та інформаційна безпека:* моногр. / За ред. О. І. Харитонової, Є. О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 74–86.

5. Davydova I. It transactions and information security. *Information security and IT law in conditions of integration processes* / Edited by O. Kharytonova, E. Kharytonov. Riga: Izdevnieciba Baltija Publishing, 2017. P. 87–97.

6. Давидова І. В. Блокчейн та категорія правочину. *Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу:* моногр. / За ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса: Юридична література, 2018. С. 59–92.

Наукові статті у фахових виданнях України:

1. Давидова І. В. Особливості правового регулювання недійсності правочинів за ЦК та господарських зобов'язань за ГК України. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2012. Вип. 12 (№ 1028). С. 158–160.

2. Давидова І. В. До проблеми визначення категорії обману в римському праві. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2011. № 17. С. 100–103.

3. Давидова І. В. Категорія помилки в цивільному праві та законодавстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 66. С. 36–42.

4. Давидова І. В. Обман як підстава недійсності правочину в римському приватному праві та сучасному цивільному законодавстві. *Митна справа*: науково-аналітичний журнал. 2012. № 5. Частина 2. Книга 1. С. 268–272.

5. Давидова І. В. Відповідність правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності за цивільним законодавством України. *Митна справа*: науково-аналітичний журнал. 2013. № 1 (85), частина 2, книга 2 (січень-лютий). С. 210–214.

6. Давидова І. В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету,* Серія Право. 2013. № 23. Ч. 1. Т. 1. С. 186–189.

7. Давидова І. В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2014. Вип. 16. С. 118–121.

8. Давидова І. В. Недійсність господарського договору за законодавством України *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2014. №2. URL: www.pap.in.ua.

9. Давидова І. В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* Серія «Юридичні науки». 2014. № 3. С. 140–143.

10. Давидова І. В. До питання про особливості господарських договорів. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2014. Вип. 17. С. 60–63.

11. Давидова І. В. Загальна характеристика категорії «правочин» за діючим законодавством України. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2014. № 6. URL: www.pap.in.ua

12. Давидова І. В. Недійсність фіктивного правочину: загальна характеристика. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. Запоріжжя, 2014. № 6. URL: www.lsej.org.ua

13. Давидова І. В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2015. Вип. 18. С. 25–28.

14. Davidova I. General characteristics of fictitious transaction. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2016. Вип. 20. С. 29–32.

15. Давидова І. В. До питання про недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2016. Вип. 22. С. 51–55.

16. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 23. С. 23–25.

17. Давидова І. В. До питання про історію виникнення господарських договірних відносин. *Порівняльно-аналітичне право*: Електронне наукове фахове видання. 2017. № 6. URL: www.pap.in.ua

18. Давидова І. В. Технологія блокчейн: перспективи розвитку в Україні. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 26. С. 38–41.

19. Давидова І. В. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 27. С. 38–41.

20. Давидова І. В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання. *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2017. Вип. 28. С. 45–49.

21. Давидова І. В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, Серія Право. 2018. Вип. 48. Т. 1. С. 83–85.

22. Давидова І. В. Вади волі в правочині як умова його недійсності: від римського права до сьогодення. *Lex Portus*: юридичний науковий журнал. Одеса: Гельветика, 2018. № 1. С. 145–152.

23. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Категорії правочину: від римського negotium до «ІТ-правочину». *Часопис цивілістики*: науково-практичний журнал. 2018. Вип. 29. С. 89–94.

Наукові статті в зарубіжних виданнях:

1. Davidova I. Relation of misconception and fraud as conditions for invalidity for legal transactons. *Legea si Viata:* Международный научно-практический правовой журнал. 2013. № 9/1 (261). С. 69–72.

2. Давидова І. В. Правочини в інформаційному суспільстві: перспективи розвитку. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 2. Частина 2. С. 47–51.

3. Davydova I. The influence of sense of justice on the execution of transactions in conditions of the development of information society. *Legea si Viata*: Международный научно-практический правовой журнал. 2018. – № 6 (318). – С. 40–44.

4. Давидова І. В. Трансформації розуміння категорії «правочин» в інформаційному суспільстві. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2018. № 3. Частина 2. С. 59–63.

5. Davydova I. The Category of Invalidity of Transaction in Civil Law: From Roman Law to Modern Times. *The Journal of Legal Studies*. June 2018. № 2 (2). VOLUME 47. P. 577–585.

Наукові статті в інших виданнях:

1. Давидова І. В. ЕЦП та інші ідентифікатори особи, як чинники гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу. *Молодий вчений*. 2017. № 12 (52). С. 287–291.

Тези доповідей і наукових повідомлень:

1. Давидова І. В. Щодо визначення категорії «правочин» в цивільному праві. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива:* матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.). Київ: Білоцерківдрук, 2013. С. 45–47.

2. Давидова І. В. Щодо співвідношення понять «правочин» та «угода» за законодавством України. *Проблеми вдосконалення цивільного законодавства України*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 12 травня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 44–46.

3. Давидова І. В. Недійсність правочинів за цивільним кодексом України та недійсність господарського зобов'язання за Господарським кодексом України. *Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 74–77.

4. Давидова І. В. Визнання авторського договору недійсним. *Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату:* матеріали ІІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.). Одеса: Фенікс, 2012. С. 111–114.

5. Давидова І. В. Щодо формування волі юридичної особи: деякі проблемні питання. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 16-17 лютого 2013 р.). Донецьк: Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. С. 35–36.

6. Давидова І. В. «Правочин» в цивільному праві та законодавстві. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.). Т. 2. Одеса: Фенікс, 2013. С. 572–573.

7. Давидова І. В. До питання про цивільно-правові наслідки недійсності правочину за законодавством України. *Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 25 травня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 31–34.

8. Давидова І. В. Віндикація, як спосіб захисту права власності за цивільним законодавством України. *Нова редакція Конституції України та вдосконалення цивільного законодавства: проблеми гармонізації*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 14 вересня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 49–51.

9. Давидова І. В. Поняття добросовісності і недобросовісності набувача за цивільним законодавством України. *Цивільний кодекс України досвід 10-ти років застосування*: Цивілістичні читання присвячені пам'яті І.В. Шерешевського: матеріали інтернет-конференції (м. Одеса, 6 грудня 2013 р.). Одеса: Фенікс, 2013. С. 12–14.

10. Давидова І. В. До питання про співвідношення реституції та віндикації. *Правове життя сучасної України*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої ювілею академіка С.В. Ківалова (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. С. 265–267.

11. Давидова І. В. До питання про недійсність правочину в римському праві. *Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Дніпропетровськ, 5-6 грудня 2014 р.). Дніпропетровськ , 2014. С. 21–22.

12. Давидова І. В. До питання про правосуб'єктність юридичної особи. *Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства*: Цивілістичні читання присвячені пам'яті І. В. Шерешевського: Матеріали Інтернет-конференції (м. Одеса, 5 грудня 2014 р.). Одеса: Фенікс, 2014. С. 28–29.

13. Давидова І. В. До питання про правоздатності юридичної особи. *Римське право і сучасність*: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 41–43.

14. Давидова І. В. До питання про відповідність правочину моральним засадам суспільства. *Від засад римського права до принципів приватного права ЄС:* матеріали круглого столу (м. Одеса, 29 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 37–40.

15. Давидова І. В. До питання про спеціальні наслідки недійсності правочинів у цивільному законодавстві України, Республіки Молдова та за *Модельними правилами європейського приватного права*. *Досвід правових реформ України та Республіки Молдова на шляху до євроінтеграції:* матеріали Міжнародної Інтернет-конференції (м. Одеса, 28 березня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 11–12.

16. Давыдова И. В. Недействительность сделок, совершенных представителем с превышением полномочий. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 20 травня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 433–435.

17. Давидова І. В. Особливості тлумачення односторонніх договорів. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 27 травня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 52–54.

18. Давыдова И. В. К вопросу о защите прав и интересов детей при заключении сделок относительно недвижимого имущества. *Актуальні проблеми*

захисту права власності: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 червня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 47–49.

19. Давидова І. В. Щодо окремих питань недійсності правочинів у судових спорах за участі дітей. *Особливості розгляду сімейних спорів*: матеріали круглого столу (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.). Одеса: Юридична література, 2016. С. 21–23.

20. Давидова І. В. Дозвіл органу опіки та піклування, як необхідна умова дійсності правочину щодо розпорядження майна дитини. *Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС:* матеріали Міжнародної інтернет-конференції, присвяченої пам'яті І. В. Шерешевського (м. Одеса, 2 грудня 2016 р.). Одеса: Фенікс, 2016. С. 37–40.

21. Давидова І. В. До питання про застосування рішень ЄСПЛ у справах про визнання договорів недійсними. *Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів*: матеріали науково-практичного круглого столу (м. Івано-Франківськ, 9 грудня 2016 р.). Івано-Франківськ: видавн. Голіней О. В., 2016. С. 52–55.

22. Давидова І. В. До питання про тлумачення змісту міжнародних договорів. *Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (м. Одеса, 24 лютого 2017 р.). Одеса, 2017. С. 53–54.

23. Давидова І. В. Окремі питання укладання правочинів в світлі євроінтеграційних процесів. *Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 10-11 березня 2017 р.). Сладковічево, 2017. С. 102–105.

24. Давидова І. В. Використання електронного підпису при вчиненні правочинів. *Правове регулювання ІТ-відносин*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 15 травня 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 16–18.

25. Давидова І. В. Криптографічний захист інформації в контексті використання електронного цифрового підпису при вчинення правочинів. *Традиції та новації юридичної науки:* минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2017 р.). У 2х томах: Т. 2. Одеса: Фенікс, 2017. С. 508–511.

26. Давидова І. В. Переваги технології блокчейн як свідчення її перспективності. *ІТ-право та цифрове суспільство*: матеріали Всеукраїнської конференції (м. Одеса, 24 листопада 2017 р.). Одеса: Юридична література, 2017. С. 11–13.

27. Давидова І. В. Проблемні питання застосування технології блокчейн в Україні. *Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України:* матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.). Одеса: Фенікс, 2017. С. 92–94.

28. Давидова І.В. Визнання правочину недійсним як спосіб захисту цивільних прав. *Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав:* матеріали круглого столу, присвяченому пам'яті професора Азімова Ч.Н. (м. Харків, 21 грудня 2017 р.). Харків, 2017. С. 84–87.

29. Давидова І. В. Юридичні факти як підстави виникнення цивільних прав та обов'язків. *Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності*: матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 15 грудня 2017 р.). Київ: ФОП Кандиба Т. П. 2018. С. 104–107.

30. Давидова І. В. Підстави виникнення правовідносин в інформаційному суспільстві. *Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві:* матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 29-30.12.2017 р.). Одеса: Гельветика, 2017. С. 75–77.

31. Давидова І. В. Блокчейн-технології в Україні та за її межами. *Актуальні проблеми приватного права* (присвячена 96-річниці з дня

народження д.ю.н., проф. В.П. Маслова): матеріали науково-практичної конференції (м. Харків, 14 лютого 2018 р.). Харків: Право, 2018. С. 152–155.

32. Давидова І. В. Правові проблеми впровадження технології блокчейн: зарубіжний досвід. *Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи:* матеріали VIII Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 19-20 квітня 2018 р.). Київ: Білоцерківдрук, 2018. С. 134–140.

33. Давидова І. В. Деякі особливості правочинів в інформаційному суспільстві. *Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 18 травня 2018 р.). Одеса: Гельветика. Т. 2. С. 479–482.

34. Давидова І. В. Смарт-контракти - правочини майбутнього. *Римське право і сучасність: актуальна проблема «Від римського приватного права до IT права»*: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 19 травня 2018 р.). Одеса: Фенікс, 2018. С. 45–47.

35. Давидова І. В. Деякі особливості суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві. *Проблеми цивільного права та процесу*: матеріали щорічної Науково-практичної конференції, з нагоди вшанування пам'яті О. А. Пушкіна (м. Харків, 25 травня 2018 р.). Харків: ХНУВС, 2018. С. 139–141.

Інші публікації, що додатково висвітлюють основний зміст дисертації:

1. Давидова І. В. Тлумачення змісту правочину. Недійсність правочинів, вчинених під впливом насильства. Недійсність правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману. Наслідки визнання правочинів недійсними. Двостороння реституція як загальний наслідок недійсності правочину. *Цивільне та сімейне право України: в додаткових питаннях та відповідях.* Загальна частина: навчал. посібник [О. С. Кізлова, О. С. Адамова, Н.М. Денисяк та ін.] / За заг. ред. О.С. Кізлової. Одеса: ТЕС, 2014. С. 146–158.

2. Давидова І. В. Поняття та види недійсних правочинів. Правові наслідки визнання правочинів недійсними. *Цивільне законодавство України: концепція, категорії, визначення:* навчал. посібник [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Т. С. Кізлова та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса: Юридична література, 2014. С. 79–81.

3. Давидова І. В. Обман в правочині: від римського права до сьогодення. *Харитонов Є. О. Основи римського приватного права:* посібн. для аудиторного і самост. вивчення курсу. Одеса: Букаєв В.В., 2016. С. 254–256.

4. Давидова І. В. Поняття та види правочинів. Умови дійсності правочинів; Недійсність правочинів. Момент недійсності правочину. Підстави недійсності правочинів. Характеристика правових наслідків недійсності правочинів. Фіктивні та удавані правочини; Помилка та обман як умови недійсності правочинів. *Цивільне право України*: посібник для аудит. і самост. вивчення курсу [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За ред. Є. О. Харитонова, І. В. Давидової, К. Г. Некіт. Одеса : Фенікс, 2016. С. 65–66; 70–73; 297–302.

5. Харитонов Є. О., Давидова І. В. Договори та правочини у цивільному законодавстві України: адаптаційний потенціал. *Цивільне законодавство України в умовах адаптації до приватного права ЄС:* навчал. посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За заг. ред. Є. О. Харитонова, К. Г. Некіт. Одеса: Юридична література, 2017. С. 61–70.

6. Давидова І. В. Технології Блокчейн. Смарт-контракти. Поняття, станвлення та законодавче регулювання електронних закупівель (тендерів). ІТ і заповіт. *ІТ-право: теорія та практика:* навч. посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За заг. ред. Є. О. Харитонова, О. І. Харитонової. Одеса: Фенікс, 2017. С. 88–95, 101–109, 257–261.

7. Давидова І. В. Блокчейн (Blockchain). Криптовалюта. *ІТ-право це просто:* посібн. [Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Н. Ю. Голубєва та ін.] / За ред. Є.О. Харитонова. Одеса: Фенікс, 2017. С. 19–26.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Результати дослідження обговорено на засіданнях кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» та на засіданні Південного регіонального центру НАПрН України. Також результати дослідження були апробовані на 35 наукових заходах, зокрема:

1. міжнародній науково-практичній конференції «Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива» (м. Одеса, 19-20 квітня 2012 р.);
2. круглому столі «Проблеми вдосконалення цивільного законодавства України» (м. Одеса, 12 травня 2012 р.);
3. круглому столі «Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі» (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.);
4. III всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату» (м. Одеса, 9 жовтня 2012 р.);
5. міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток правової системи України в умовах сьогодення» (м. Донецьк, 16-17 лютого 2013 р.);
6. міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16-17 травня 2013 р.);
7. круглому столі «Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством» (м. Одеса, 25 травня 2013 р.);
8. круглому столі «Нова редакція Конституції України та вдосконалення цивільного законодавства: проблеми гармонізації» (м. Одеса, 14 вересня 2013 р.);
9. цивілістичних читаннях, присвячені пам’яті І.В. Шерешевського «Цивільний кодекс України досвід 10-ти років застосування» (м. Одеса, 6 грудня 2013 р.);

10. міжнародній науково-практичній конференції «Правове життя сучасної України» (м. Одеса, 16-17 травня 2014 р.);

11. міжнародній науково-практичній конференції «Чинники розвитку юридичних наук у XXI столітті» (м. Дніпропетровськ, 5-6 грудня 2014 р.);

12. цивілістичних читаннях присвячених пам'яті І.В. Шерешевського «Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства» (м. Одеса, 5 грудня 2014 р.);

13. міжнародній науковій конференції «Римське право і сучасність» (м. Одеса, 29 травня 2015 р.);

14. круглому столі «Від засад римського права до принципів приватного права ЄС» (м. Одеса, 29 травня 2015 р.);

15. міжнародній Інтернет-конференції «Досвід правових реформ України та Республіки Молдова на шляху до євроінтеграції» (м. Одеса, 28 березня 2016 р.);

16. міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції» (м. Одеса, 20 травня 2016 р.,);

17. міжнародній науково-практичній конференції «Римське право як підґрунтя сучасного права Європи» (м. Одеса, 27 травня 2016 р.);

18. круглому столі «Актуальні проблеми захисту права власності» (м. Одеса, 17 червня 2016 р.);

19. круглому столі «Особливості розгляду сімейних спорів» (м. Одеса, 17 жовтня 2016 р.);

20. міжнародній інтернет-конференції, присвяченій пам'яті І.В. Шерешевського «Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС» (м. Одеса, 2 грудня 2016 р.);

21. науково-практичному круглому столі «Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів» (м. Івано-Франківськ, 9 грудня 2016 р.);

22. всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Вплив інтеграційних тенденцій на розвиток вітчизняного права» (м. Одеса, 24 лютого 2017 р.);

23. міжнародній науково-практичній конференції «Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі» (м. Сладковічево, Словацька Республіка, 10-11 березня 2017 р.);

24. міжнародній науково-практичній конференції «Правове регулювання ІТ-відносин» (м. Одеса, 15 травня 2017 р.);

25. міжнародній науково-практичній конференції «Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє» (м. Одеса, 19 травня 2017 р.);

26. всеукраїнській конференцій «ІТ-право та цифрове суспільство» (м. Одеса, 24 листопада 2017 р.);

27. всеукраїнській конференції, присвяченій пам'яті І.В. Шерешевського «Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України» (м. Одеса, 30 листопада 2017 р.);

28. круглому столі, присв. пам'яті професора Ч.Н. Азімова «Проблеми подальшого вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав» (м. Харків, 21 грудня 2017 р.);

29. міжнародній науково-практичній конференції «Публічне та приватне право у формуванні компетентності юриста та фахівця в галузі інтелектуальної власності» (м. Київ, 15 грудня 2017 р.);

30. міжнародній науково-практичній конференції «Тенденції розвитку юридичної науки в інформаційному суспільстві» (м. Одеса, 29-30 грудня 2017 р.);

31. науково-практичній конференції «Актуальні проблеми приватного права», присв. 96-річниці з дня народження д.ю.н., проф. В.П. Маслова (14 лютого 2018 р., м. Харків);

32. VIII Міжнародному цивілістичному форумі «Розвиток сучасного приватного права в країнах Європи» (м. Київ, 19-20 квітня 2018 р.);

33. міжнародній науково-практичній конференції «Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції» (м. Одеса, 18 травня 2018 р.);

34. міжнародній науково-практичній конференції «Римське право і сучасність: актуальна проблема «Від римського приватного права до ІТ права» (м. Одеса, 19 травня 2018 р.);

35. науково-практичній конференції, з нагоди вшанування пам’яті О.А. Пушкіна «Проблеми цивільного права та процесу»: матеріали щорічної (м. Харків, 25 травня 2018 р.).

Додаток 2

Акти про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Давидової Ірини Віталівни на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право

у правозастосовній сфері:

Акт про використання матеріалів дисертаційного дослідження в практичній діяльності Головного територіального управління юстиції в Одеській області;

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження у практичну діяльність Апеляційного суду Одеської області від 18.06.2018 р.;

Акт щодо використання матеріалів дисертаційного дослідження у практичній діяльності представника Уповноваженого з дотримання прав дитини та сім'ї Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;

у навчальний процес:

Акт про впровадження результатів дисертації у навчальний процес Національного університету «Одеська юридична академія» від 19.03.2018 р.;

Акт про впровадження результатів дисертаційного дослідження в навчальний процес Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія» від 25.06.2018 р.

МІНІСТЕРСТВО ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ
ГОЛОВНЕ ТЕРИТОРІАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ ЮСТИЦІЇ В ОДЕСЬКІЙ ОБЛАСТІ
вул. Б. Хмельницького, 34, м. Одеса, 65007, тел (048) 705-18-00, факс (048) 705-18-01
http://just.odessa.gov.ua e-mail:info@od.minjust.gov.ua Код ЄДРПОУ 34929741

09.07.2018 № 03-30/4918
на № _____ від _____

вул. Фонтанська дорога, 23,
м. Одеса, 65009

Про використання матеріалів дисертаційного дослідження Давидової І.В. на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук

Перетворення, які відбуваються в Україні, зокрема, економічні, дають можливість ефективно розвиватися цивільним правовідносинам на підґрунті загальновизнаних у світі принципів приватного права. Разом з тим, такі зміни призвели до проблем у різних сферах господарювання, економічної діяльності та цивільного обігу, які є наслідком існування прогалин в законодавстві, суперечливою судовою практикою, низькою культурою деяких суб'єктів цивільних правовідносин, які прагнуть не чесної і законної участі в правовідносинах, а якнайшвидшого збагачення, що тягне збільшення числа недійсних правочинів.

Враховуючи зазначене, а також орієнтацію нинішнього законодавства та права на адаптацію до європейських принципів права, необхідним є комплексний теоретичний та практичний підхід у дослідженні категорії недійсного правочину, визначення проблемних питань та шляхів їх подолань, зокрема, в контексті визнання правочину недійсним як способу захисту цивільних прав.

Враховуючи актуальність зазначених питань наукове дослідження Давидової І.В. на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» є актуальним та становить інтерес для практичних працівників, які стикаються з питаннями правочинів, їх недійсності, наслідків такої недійсності.

Інтерес становлять положення щодо електронної комерції, сучасного розуміння правочинів, практики вчинення електронних правочинів, використання відповідних засобів ідентифікації особи (електронного підпису, електронного цифрового підпису, паспорту громадянина України у формі карти

з безконтактним електронним носієм та ін), положення щодо розширення суб'єктів та об'єктів цивільних правовідносин в умовах формування інформаційного суспільства,адаптації національного законодавства до законодавства ЄС, розширення можливостей використання інноваційних технологій (зокрема, блокчейн-технології) та програм (таких, яксмарк-контракти) з метою удосконалення цивільних правовідносин між учасниками, підвищення конкурентоздатності України на міжнародних ринках.

Не менш актуальними є питання щодо недійсних правочинів, їх особливостей в умовах розвитку інформаційних технологій, адже недійсність виступає конкретним результатом оцінки правочину на предмет відповідності його законодавству та вказує на особливий наслідок неповної відповідності правочину нормам права (не виникнення на підставі правочину тих правових наслідків, на які він спрямований). Інститут недійсності правочинів фактично є структурним елементом охоронної системи і в цілому має своєю метою припинення поведінки, що відхиляється від правових норм.

Звернення до аналізу зазначених питань, зокрема є актуальним, вчасним та може мати практичну цінність, в тому числі в практичній діяльності Головного територіального управління юстиції в Одеській області.

Начальник Головного територіального
Управління юстиції в Одеській області Р.В. Сауляк

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
заст. голови апеляційного суду
Одеської області
_____ А.І. Дрішлюк
«16» 04 2018 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження Давидової І.В. на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» у практичну діяльність Апеляційного суду Одеської області

Комісія у складі: к.ю.н., доцента, секретаря судової палати з розгляду цивільних справ апеляційного суду Одеської області Є.С. Сєвєрової, судді апеляційного суду Одеської області А.А. Калараша, к.ю.н., судді апеляційного суду Одеської області Т.В. Цюри, склала цей акт з приводу того, що комісією розглянуто результати наукових розробок в межах докторського дисертаційного дослідження Давидової І.В. на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» у вигляді наукових публікацій, які присвячені комплексному аналізу категорії правочину та наслідків його недійсності в умовах формування інформаційного суспільства.

Комісія вважає, що інформація, окремі пропозиції та висновки, викладені у публікаціях та монографіях, можуть бути використані з метою підвищення професійного рівня суддів та для покращення якості здійснення судочинства судовою палатою з розгляду цивільних справ апеляційного суду Одеської області.

Рекомендовано до ознайомлення та використання в практичній діяльності суддями наступні публікації:

1. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика : моногр. / І.В. Давидова. – Одеса : Юридична література, 2018. – 368 с.
2. Давидова І.В. Цивільне законодавство і категорія правочинів / Є.О. Харитонов, І.В. Давидова // Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти) : моногр. / авт. кол.; за заг. ред. Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 344 с. – С. 205-221.
3. Давидова І.В. Особливості підстав виникнення цивільних правовідносин у ІТ-сфері / Є.О. Харитонов, І.В. Давидова // ІТ-право: поняття та сутність: моногр. / За ред. О.І. Харитонової, Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 161-184.
4. Давидова І.В. Правочини у ІТ-сфері та інформаційна безпека //ІТ-право та інформаційна безпека : моногр. / За ред. О.І. Харитонової, Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 74-86.
5. Давидова І.В. Блокчейн та категорія правочину / І.В. Давидова // Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу : моногр. / За ред.

Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової. – Одеса : Юридична література, 2018. – С. 59-92.

6. Давидова І.В. Особливості правового регулювання недійсності правочинів за ЦК та господарських зобов'язань за ГК України / І. В. Давидова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 12 (№ 1028). – С. 158-160.
7. Давидова І.В. Кваліфікуючі ознаки правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману за цивільним законодавством України / І. В. Давидова // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – 2012. – № 19. – С. 46-48.
8. Давидова І.В. Щодо визначення категорії «правочин» в цивільному праві / І.В. Давидова // Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (19-20 квітня 2012 р., Одеса). – Київ: ТОВ «Білоцерківдрук», 2013. – С. 45-47.
9. Давидова І.В. Щодо співвідношення понять «правочин» та «угода» за законодавством України/ І.В. Давидова // Проблеми вдосконалення цивільного законодавства України : матеріали круглого столу (12 травня 2012 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 44-46.
10. Давидова І.В. Недійсність правочинів за цивільним кодексом України та недійсність господарського зобов'язання за Господарським кодексом України / І.В. Давидова // Методологічні засади вдосконалення цивільного законодавства України на сучасному етапі : матеріали круглого столу (9 жовтня 2012 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 74-77.
11. Давидова І.В. Визнання авторського договору недійсним / І.В. Давидова // Актуальні проблеми права інтелектуальної власності: захист від контрафакції, піратства та плагіату : матеріали III Всеукраїнської науково-практичної конференції (9 жовтня 2012 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2012. – С. 111-114.
12. Давидова І.В. Відповідність правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності за цивільним законодавством України / І.В. Давидова // Митна справа. – 2013. – № 1 (85), частина 2, книга 2 (січень-лютий). – С. 268-272.
13. Давидова І.В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України/ І.В. Давидова // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – 2013. – № 23. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 186-189.
14. Давидова І.В. До питання про вади волі у правочинах, вчинених під впливом помилки / І.В. Давидова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – № 4. – С. 80-83.

15. Давидова І.В. Щодо формування волі юридичної особи: деякі проблемні питання/ І.В. Давидова // Розвиток правової системи України в умовах сьогодення : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (16-17 лютого 2013 р., м. Донецьк). – Донецьк : Східноукраїнська наукова юридична організація, 2013. – С. 35-36.
16. Давидова І.В. «Правочин» в цивільному праві та законодавстві / І.В. Давидова // Правове життя сучасної України : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (16-17 травня 2013 р., м. Одеса). – Т. 2. – Одеса : Фенікс, 2013. – С.572-573.
17. Давидова І.В. До питання про цивільно-правові наслідки недійсності правочину за законодавством України / І.В. Давидова // Проблеми вдосконалення цивільного законодавства про боротьбу з плагіатом і піратством : матеріали круглого столу (25 травня 2013 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2013. – С. 31-34.
18. Давидова І.В. Поняття добросовісності і недобросовісності набувача за цивільним законодавством України // Цивільний кодекс України досвід 10-ти років застосування : Цивілістичні читання присвячені пам'яті І.В. Шерешевського : матеріали інтернет-конференції (6 грудня 2013 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2013. – С. 12-14.
19. Давидова І. В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2014. – Вип. 16. – С. 118-121.
20. Давидова І.В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України/ І.В. Давидова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 3. – С. 140-143.
21. Давидова І.В. Загальна характеристика категорії «правочин» за діючим законодавством України / І.В. Давидова // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право» – 2014. – № 6. – Режим доступу: www.pap.in.ua
22. Давидова І.В. Недійсність фіктивного правочину: загальна характеристика / І.В. Давидова // Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал». – Запоріжжя, 2014. – № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.lsej.org.ua
23. Давидова І.В.До питання про правосуб'єктність юридичної особи / І.В. Давидова // «Принципи DCFR як методологічна основа вдосконалення національного цивільного законодавства» : Цивілістичні читання присвячені пам'яті І. В. Шерешевського : Матер. Інтернет-конференції (м. Одеса, 5 грудня 2014 року). – О. : Фенікс, 2014. – С. 28-29.
24. Давидова І.В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2015. – Вип. 18. – С. 25-28.

25. Давидова І.В. До питання про недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2016. – Вип. 22. – С. 51-55.
26. Давыдова И.В. Недействительность сделок, совершенных представителем с превышением полномочий / И.В. Давыдова // Правовые и институциональные механизмыобеспечения развития государства и права в условиях евроинтеграции: Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку держави та права в умовах євроінтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (20 травня 2016 р., м. Одеса). – Одеса : Юридична література, 2016. – С. 433-435.
27. Давидова І.В. Особливості тлумачення односторонніх договорів / І.В. Давидова // Римське право як підґрунтя сучасного права Європи : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Римське право і сучасність»: актуальна проблема (27 травня 2016 р., м. Одеса). – О. : Фенікс, 2016. – С. 52-54.
28. Давидова І.В. Щодо окремих питань недійсності правочинів у судових спорах за участі дітей / І.В. Давидова // Особливості розгляду сімейних спорів : матеріали круглого столу (17 жовтня 2016 р., м. Одеса). – Одеса : Юридична література, 2016. – С. 21-23.
29. Давидова І.В. Дозвіл органу опіки та піклування, як необхідна умова дійсності правочину щодо розпорядження майна дитини / І.В. Давидова // Правова адаптації законодавства України до умов внутрішнього ринку ЄС : матеріали Міжнародної інтернет-конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (2 грудня 2016 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2016. – С. 37-40.
30. Давидова І.В. До питання про застосування рішень ЄСПЛ у справах про визнання договорів недійсними / І.В. Давидова // Застосування рішень Європейського суду з прав людини у практиці вітчизняних судів : матеріали науково-практичного круглого столу (9 грудня 2016 р., м. Івано-Франківськ). – Івано-Франківськ: видавник Голіней О.В., 2016. – С. 52-55.
31. Давидова І.В. Технологія блокчейн: перспективи розвитку в Україні / І.В. Давидова // Часопис цивілістики. – 2017. – Вип. 26. – С. 38-41.
32. Давидова І.В. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві / І.В. Давидова // Часопис цивілістики. – 2017. – Вип. 27. – С. 38-41.
33. Давидова І.В. ЕЦП та інші ідентифікатори особи, як чинники гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу / І.В. Давидова // Молодий вчений. – 2017. – № 12 (52). – С. 287-291.
34. Давидова І.В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 28. – С. 45-49.

35. Давидова І.В. Окремі питання укладання правочинів в світлі євроінтеграційних процесів / І.В. Давидова // Інновації юридичної науки в євроінтеграційному процесі: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Сладковічево, СловацькаРеспубліка, 10–11 березня 2017 р.) – С. 102-105.
36. Давидова І.В. Криптографічний захист інформації в контексті використання електронного цифрового підпису при вчинення правочинів / І.В. Давидова // Традиції та новації юридичної науки: минуле, сучасність, майбутнє : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (19 травня 2017 р., м. Одеса). У 2х томах : Т. 2. – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 508-511.
37. Давидова І.В. Використання електронного підпису при вчиненні правочинів / І.В. Давидова // Правове регулювання ІТ-відносин : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (15 травня 2017 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 16-18.
38. Давидова І.В. Переваги технології блокчейн як свідчення її перспективності / І.В. Давидова // ІТ-право та цифрове суспільство : матеріали Всеукраїнської конференції (24 листопада, м. Одеса). – Одеса : Юридична література, 2017. – 120 с. – С. 11-13.
39. Давидова І.В. Проблемні питання застосування технології блокчейн в Україні / І.В. Давидова // Динаміка статусу приватної особи в сучасних умовах інтеграційного розвитку України : матеріали Всеукраїнської конференції, присвяченої пам'яті І.В. Шерешевського (30 листопада 2017 р., м. Одеса). – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 92-94.
40. Давидова І.В. Формування категорії правочинів як інституту приватного права: деякі питання / І.В. Давидова // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – 2018. – Вип. 48. Т. 1. – С. 83-85.
41. Давидова І.В. Вади волі в правочині як умова його недійсності : від римського права до сьогодення / І.В. Давидова // Lex Portus : юрид. наук. журн. – Одеса : Гельветика, 2018. – № 1. – С. 145-152.
42. Давидова І.В. Правочини в інформаційному суспільстві: перспективи розвитку/ І.В. Давидова // Visegrad Journalon Human Rights. – 2018. – № 2. Частина 2. – С. 47-51.
43. Давидова І.В. Деякі особливості суб'єктного складу правочинів в інформаційному суспільстві / І.В. Давидова // Проблеми цивільного права та процесу : матеріали щорічної Науково-практичної конференції, з нагоди вшанування пам'яті О. А. Пушкіна (25травня 2018 р., м. Харків). – Харків, 2018.
44. Давидова І.В. Деякі особливості правочинів в інформаційному суспільстві / І.В. Давидова // Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах євроатлантичної інтеграції : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (18 травня 2018 р., м. Одеса). – Одеса : Гельветика. – Т. 2. – С. 479-482.

Щодо використання матеріалів
дисертаційного дослідження Давидової І.В. на тему
«Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві»
на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук
за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне право

Реалізація прав людини є головною умовою існування і розвитку суспільства. Зокрема, для побудови правової держави необхідним є наділення громадян широким комплексом прав і свобод.

Статтями 14, 24 Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом передбачено співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки, яке повинно відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод. Визначено правове співробітництво, а саме: сторони домовилися розвивати подальше судове співробітництво між Україною та ЄС у цивільних справах на основі відповідних багатосторонніх правових документів, зокрема конвенцій Гаазької конференції з міжнародного приватного права у сферах міжнародного правового співробітництва, судового процесу, а також захисту дітей.

Питання гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу сьогодні є вельми актуальними у всіх сферах нашого життя. Розвиток інформаційних технологій дозволяє створювати нові технологічні рішення та інструменти, які спрощують наше життя: як у виконанні простих буденних задач, так і у проведенні надзвичайно складних обчислень, моделювань та ін.

Приведення українського законодавства у відповідність до міжнародно-правових норм спричинило суттєві зміни в регулюванні прав дитини. Сьогодні дитина визнана самостійним суб'єктом належних їй особистих і майнових прав. Такий підхід відповідає положенням Конвенції про права дитини та прийнятим на себе Україною зобов'язанням забезпечити захист прав та інтересів дітей.

Враховуючи актуальність зазначених питань наукове дослідження Давидової Ірини Віталівни на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» є вчасним та актуальним не лише в якості теоретичного дослідження, але й становить інтерес для практичних працівників, які стикаються з питаннями правочинів, їх недійсності, наслідків такої недійсності, в тому числі відносно таких соціально незахищених суб'єктів як дітей.

Діти є носіями певних цивільних прав та обов'язків і потребують відповідного правового захисту, можливості визнання або оскарження своїх прав, що, в свою чергу, породжує цивільні процесуальні правовідносини, питання стосовно участі таких осіб у процесі вчинення правочинів.

В цьому напрямі, особливий інтерес становлять положення щодо сучасного розуміння правочинів, практики вчинення електронних правочинів саме дітьми, їх безпека, захищеність, а тому - необхідність використання відповідних засобів ідентифікації особи, положення щодо розширення суб'єктів та об'єктів цивільних правовідносин в умовах формування інформаційного суспільства, адаптації національного законодавства до законодавства Європейського Союзу, розширення можливостей використання інноваційних технологій та програм з метою удосконалення цивільних правовідносин між учасниками.

В еру стрімкого зростання інформаційних технологій, для уникнення порушення прав дітей в інформаційній сфері виникає потреба і у застосуванні більш ефективних, прогресивних методів захисту інформації,

ідентифікації особи та контролю внесення даних. Так в дослідженні автором слушно акцентується увага на широкому впровадженні таких засобів захисту як електронного цифрового підпису та блокчейну.

Як відомо, Україна на ряду з такими європейськими країнами, як Великобританія, Франція, Естонія, Німеччина та Швеція увійшла в рейтинг 14 країн-лідерів з впровадження технології блокчейн, що свідчить на користь перспективності впровадження даної технології.

Питання щодо правового регулювання блокчейну обговорюється як в Україні, так і більшості європейських країн. Позитивне ставлення до технології блокчейн європейської влади, а також влади окремих країн ЄС, підтверджується запровадженням нових проектів в цій сфері, наприклад:

- запуск Єврокомісії «Обсерваторії та форуму блокчейну», де будуть висвітлюватися основні розробки цієї технології, заохочення європейських країн та посилення взаємодії зі сторонами, залученими до діяльності блокчейну в Європі. Передбачається, що в майбутньому ця технологія вплине на цифрові послуги та трансформує бізнес-моделі в багатьох сферах, таких як охорона здоров'я, страхування, фінанси, енергетика, логістика, управління правами інтелектуальної власності або державні служби.

В зв'язку з цим, розуміючи важливість захисту персональних даних дітей, які стоять на обліку дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які можуть бути усиновлені, передані під опіку, піклування чи на виховання в сім'ї громадян, доцільним є розгляд можливості застосування системи блокчейну в Єдиній інформаційно-аналітичній системі «Діти».

Слушним та актуальним питанням, яке розглядається в дослідженні, є необхідність підтвердження обсягу дієздатності та віку дитини в мережі Інтернет під час замовлення послуг та схвалення їх дій батьками та опікунами, співставлення цієї необхідності з широко розрекламованими та

позитивно анонсованими твердженнями, прагненнями інтернет-суспільства до анонімності.

Звернення Давидової І.В. до аналізу зазначених питань є актуальним, вчасним та може мати практичну цінність для діяльності Секретаріату Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, в тому числі можуть бути використані у підготовці пропозицій щодо розроблення законопроектів та проектів інших нормативно-правових актів, що стосуються прав дитини та сім'ї.

Представник Уповноваженого
з дотримання прав дитини та сім'ї **А. Філіпішина**

Керівник служби управління персоналом О.М. Волкова

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Перший віце-президент, ректор
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
проф. _____ В.В. Завальнюк
«19» ____03____ 2018 р.

АКТ

про впровадження наукових розробок дисертаційного дослідження Давидової Ірини Віталівни на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» в навчальну та науково-дослідну діяльність Національного університету «Одеська юридична академія»

Комісія у складі:

голови - віце-президента, проректора з навчальної роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора М.Р. Аракеляна,

членів комісії: віце-президента, проректора з наукової роботи Національного університету «Одеська юридична академія», професора Г.О. Ульянової, начальника навчально-методичного відділу Національного університету «Одеська юридична академія», доцента А.М. Ізовіти, декана факультету цивільної та господарської юстиції Національного університету «Одеська юридична академія», доцента Колодіна Д.О., завідувача кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія», професора Є.О. Харитонова, склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження Давидової Ірини Віталівни на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві»на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право використовується у навчальному процесі Національного університету «Одеська юридична академія» при викладанні навчальних дисциплін: «Основи римського приватного права», «Цивільне право»,«Цивільне та сімейне право України», «ІТ-право та інформаційна безпека», «ІТ-право і проблеми соціального управління», а також у науково-дослідній роботі студентів, аспірантів, науковців.

При викладанні предмету «Основи римського приватного права» були враховані результати наукового дослідження Давидової І.В., зокрема, щодо вивчення контрактів в римському праві; вад волі та їх основних ознак, як

підстави їх недійсності; зародження категорії правочину в Стародавньому Римі тощо.

Так, були враховані положення дисертації про необхідність розширити обсяг матеріалу, що викладається у рамках навчальної дисципліни «Цивільне право» та «Цивільне та сімейне право України» зокрема, розширено питання щодо визнання правочинів недійсними та застосування наслідків такої недійсності за цивільним законодавством України; розгляду деяких проблем, які виникають в теорії при визнанні правочину недійсним як способу захисту цивільних прав та інтересів; розгляду інституту недійсності правочинів як структурного елемента охоронної системи, який в цілому має своєю метою припинення поведінки, що відхиляється від правових норм.

При розробці програм навчальних дисциплін «ІТ-право та інформаційна безпека», «ІТ-право і проблеми соціального управління» були враховані висновки дисертаційної роботи, зокрема, щодо аналізу особливостей правочину в період розвитку цифрового середовища, становлення інформаційного суспільства. Особливу увагу приділено: аналізу ролі електронної комерції (та електронного правочину, зокрема) в розвитку та трансформації правочинів; аналізу діючого законодавства України щодо ідентифікації особи в світлі гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу, зокрема, питанням впровадження електронного підпису, електронного цифрового підпису, електронного підпису одноразовим ідентифікатором, ID-карток та ін., перспектив їх використання; вивченню перспектив впровадження на практиці смарт-контрактів; аналізу результативності використання таких новітніх технологій, як блокчейн тощо.

Крім того, рекомендовано до використання у навчальному процесі наступні публікації:

1. Давидова І.В. Цивільне законодавство і категорія правочинів / Є.О. Харитонов, І.В. Давидова // Цивільне законодавство України (основні категорії, принципи та концепти) : моногр. / авт. кол.; за заг. ред. Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2012. – 344 с. – С. 205-221.
2. Давидова І.В. Особливості підстав виникнення цивільних правовідносин у ІТ-сфері / Є.О. Харитонов, І.В. Давидова // ІТ-право: поняття та сутність: моногр. / За ред. О.І. Харитонової, Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 161-184.
3. Давидова І.В. Правочини у ІТ-сфері та інформаційна безпека / В кн.. : ІТ-право та інформаційна безпека : моногр. / За ред. О.І. Харитонової, Є.О. Харитонова. – Одеса : Фенікс, 2017. – С. 74-86.
4. Davydova I. It transactions and information security / В кн.. : Information security and IT law in conditions of integration processes / Edited by O.

Kharytonova, E. Kharytonov. Riga : Izdevnieciba Baltija Publishing, 2017. P. 87-97.

5. Давидова І.В. Блокчейн та категорія правочину / І.В. Давидова // Актуальні проблеми цивілістики у цифрову добу : моногр. / За ред. Є.О. Харитонова, О.І. Харитонової. – Одеса : Юридична література, 2018. – С. 59-92.
6. Давидова І.В. Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві: теорія і практика : моногр. / І.В. Давидова. – Одеса : Юридична література, 2018. – 368 с.
7. Давидова І.В. Особливості правового регулювання недійсності правочинів за ЦК та господарських зобов'язань за ГК України / І. В. Давидова // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2012. – Вип. 12 (№ 1028). – С. 158-160.
8. Давидова І.В. Кваліфікуючі ознаки правочинів, вчинених внаслідок помилки та обману за цивільним законодавством України / І. В. Давидова // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – 2012. – № 19. – С. 46-48.
9. Давыдова И.В. Заблуждение, как основание признания сделки недейстаительной в гражданском праве и законодательстве / И.В. Давыдова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2013. – Вип. 15. – С. 62-65.
10. Давидова І.В. Відповідність правочину моральним засадам суспільства як умова його дійсності за цивільним законодавством України / І.В. Давидова // Митна справа. – 2013. – № 1 (85), частина 2, книга 2 (січень-лютий). – С. 268-272.
11. Давидова І.В. Особливості двосторонньої реституції як наслідку визнання правочину недійсним за цивільним законодавством України / І.В. Давидова // Науковий вісник Ужгородського національного університету, Серія Право. – 2013. – № 23. – Ч. 1. – Т. 1. – С. 186-189.
12. Давидова І.В. До питання про вади волі у правочинах, вчинених під впливом помилки / І.В. Давидова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2013. – № 4. – С. 80-83.
13. Давидова І. В. Недійсність удаваного правочину: проблеми теорії та практики / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2014. – Вип. 16. – С. 118-121.
14. Давидова І.В. Недійсність господарського договору за законодавством України / І.В. Давидова // Електронне наукове фахове видання

«Порівняльно-аналітичне право». – 2014. – № 2. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.pap.in.ua.

15. Давидова І.В. Віндикація як наслідок недійсності правочину за цивільним законодавством України / І.В. Давидова // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки». – 2014. – № 3. – С. 140-143.
16. Давидова І.В. До питання про особливості господарських договорів / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2014. – Вип. 17. – С. 60-63.
17. Давидова І.В. Загальна характеристика категорії «правочин» за діючим законодавством України / І.В. Давидова // Електронне наукове фахове видання «Порівняльно-аналітичне право» – 2014. – № 6. – Режим доступу : www.pap.in.ua
18. Давидова І.В. Недійсність фіктивного правочину: загальна характеристика / І.В. Давидова // Електронне наукове видання «Юридичний науковий електронний журнал». – Запоріжжя, 2014. – № 6. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.lsej.org.ua
19. Давидова І.В. Загальні ознаки правочинів, що вчиняються суб'єктами цивільних правовідносин / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2015. – Вип. 18. – С. 25-28.
20. Davidova I. General characteristics of fictitious transaction / I. Davidova // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2016. – Вип. 20. – С. 29-32.
21. Давидова І.В. До питання про недійсність правочинів, вчинених без дозволу органу опіки та піклування / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2016. – Вип. 22. – С. 51-55.
22. Давидова І.В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 23. – С. 23-25.
23. Давидова І.В. Технологія блокчейн: перспективи розвитку в Україні / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 26. – С. 38-41.
24. Давидова І.В. Правочини як підстави виникнення цивільних правовідносин в інформаційному суспільстві / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 27. – С. 38-41.
25. Давидова І.В. ЕЦП та інші ідентифікатори особи, як чинники гармонізації українського законодавства із законодавством Європейського Союзу / І.В. Давидова // Молодий вчений. – 2017. – № 12 (52). – С. 287-291.

26. Давидова І.В. Недійсність правочинів як спосіб захисту цивільних прав: деякі проблемні питання / І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2017. – Вип. 28. – С. 45-49.
27. Давидова І.В. Формування каталогу правочинів як інституту приватного права: деякі питання / І.В. Давидова // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. – 2018. – Вип. 48. Т. 1. – С. 83-85.
28. Давидова І.В. Категорії правочину: від римського negotium до «IT-правочину» / Є.О. Харитонов, І.В. Давидова // Часопис цивілістики : науково-практичний журнал. – 2018. – Вип. 29.
29. Давидова І.В. Вади волі в правочині як умова його недійсності : від римського права до сьогодення / І.В. Давидова // Lex Portus : юрид. наук. журн. – Одеса : Гельветика, 2018. – № 1. – С. 145-152.
30. Давидова І.В. Правочини в інформаційному суспільстві: перспективи розвитку / І.В. Давидова // Visegrad Journal on Human Rights. – 2018. – № 2. Частина 2. – С. 47-51.

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Директор Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»
проф. В.І. Фелик
«___» _____ 2018 р.

Акт впровадження результатів дисертаційного дослідження доцента кафедри цивільного права Національного університету «Одеська юридична академія» Давидової Ірини Віталівни на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві»

Комісія у складі:

Голова:

Кулинич О.О. – д.ю.н., завідувач кафедри інтелектуальної власності і права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Члени комісії:

Шишка Т.Б. – д.ю.н., професор, професор кафедри інтелектуальної власності і права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Цибульов П.М. – д.т.н., професор, професор кафедри інтелектуальної власності і права Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»;

Комісія склала цей акт про те, що результати дисертаційного дослідження доцента Давидової Ірини Віталівни на тему «Правочини та їх недійсність в інформаційному суспільстві» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.03 – цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право впроваджені у навчальний процес Київського інституту інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія» у рамках викладання навчальних дисциплін «Цивільне та сімейне право», «Цивільне право», «IT-право та інформаційна безпека», «Договори у сфері інтелектуальної власності», а також у науково-дослідній роботі студентів, науковців.

Використання зазначених результатів дозволило більш повно та якісно викласти матеріали вказаних навчальних дисциплін та надати студентам Національного університету «Одеська юридична академія» відомості про визначення категорії правочину, умов дійсності правочинів, підстав визнання правочинів недійсними тощо.

На основі вищезазначених публікацій запропоновано шляхи вдосконалення положень діючого цивільного законодавства щодо визначення категорії правочину, його недійсності та наслідків такої недійсності.

Голова комісії: М.Р. Аракелян

Члени комісії: Г.О. Ульянова

А.М. Ізовіта

Л.О. Кололін

Є.О. Харитонов

Так, при викладанні навчальних дисциплін «Цивільне право» та «Цивільне та сімейне право України» були враховані положення дисертації, що дало змогу розширити обсяг матеріалу, зокрема, розширено питання щодо визнання правочинів недійсними та застосування наслідків такої недійсності за цивільним законодавством України.

При викладанні навчальної дисципліни «ІТ-право та інформаційна безпека» були враховані висновки дисертаційної роботи, зокрема, щодо аналізу особливостей правочину в період розвитку цифрового середовища, становлення інформаційного суспільства (це, зокрема: аналіз ролі електронної комерції (та електронного правочину, зокрема) в розвитку та трансформації правочинів, які б відповідали потребам сьогодення; вивчення перспектив впровадження на практиці смарт-контрактів; аналіз результативності використання таких новітніх технологій, як блокчейн тощо).

Обговорено на засіданні кафедри інтелектуальної власності і права 25 червня 2018 р. (протокол № 17).

Голова комісії:
завідувач кафедри інтелектуальної власності і права
Київського інституту інтелектуальної власності
та права Національного університету
«Одеська юридична академія»,
д.ю.н., доцент О.О. Кулініч

Члени комісії:

професор кафедри
інтелектуальної власності і права Київського
інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
д.ю.н., професор Р.Б. Шишка

професор кафедри
інтелектуальної власності і права Київського
інституту інтелектуальної власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»,
д.т.н., професор П.М. Цибульов